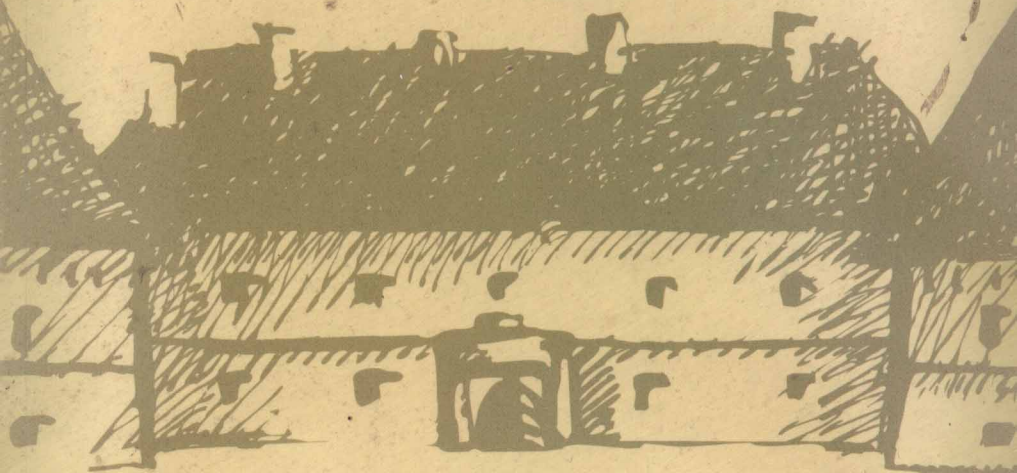

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

2007–2008

HUMÁN- ÉS
TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM ÉVKÖNYVE 2007–2008

HUMÁN- ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM – PRO-PRINT KIADÓ
CSÍKSZEREDA, 2008

Az Évkönyv megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Pro Professione Alapítvány

Communitas Alapítvány

OTP Bank Románia

Az egyes tanulmányokat szakmailag lektorálták:

Dr. KOTICS JÓZSEF tanszékvezető egyetemi docens
Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék
[101–126. old.]

TÁNCZOS VILMOS egyetemi tanár, néprajzkutató és
KESZEG VILMOS egyetemi tanár, néprajzkutató
Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Magyar Néprajz és Antropológia
Tanszék [177–194. old.]

Sorozatszerkesztő: MURÁNYI JÁNOS

© Csíki Székely Múzeum, 2008
© Gyarmati Zsolt, 2008
© Pro-Print Kiadó 2008

ISSN 1841-0197

TARTALOM

Előszó	11
Foreword	12
Prefață	13

RÉGÉSZET

BOTÁR ISTVÁN:

A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002–2005)	17
--	----

NYÁRÁDI ZSOLT:

Adatok Székelyudvarhely településtörténetéhez: egy régészeti gyűjtemény tanulságai	75
---	----

NÉPRAJZ

BÓDÁN ZSOLT:

„Nem szabad a szentelt földbe bétenni.” Az öngyilkossághoz kapcsolódó attitűd viselkedésben megnyilvánuló elemei Gyimesközéplokon	101
---	-----

FARKAS IRÉN:

Hagyományos népi gyapjúszőttes csíkban: a cserge	127
--	-----

PETI LEHEL:

Adaptálódás és szegregáció. A kulturális különbségek kommunikálása a cigány–magyar együttélésben egy Kis-Küküllő menti településen	151
--	-----

SALLÓ SZILÁRD:

Urszita a Gyimesekben	177
-----------------------------	-----

SZÖCSNÉ GAZDA ENIKŐ – SZÖCS IMRE:

A Fiság völgye régi kötött nagykapui	195
--	-----

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

JÁNOSI CSABA – PÉTER ÉVA – BERSZÁN JÓZSEF – JÁNOSI KINCŐSŐ: A Felcsíki-medence és Gyimes ásványvizei és gázömlései	219
---	-----

KEREKES SZILÁRD: A mocsári kötőrófű (<i>Saxifraga hirculus</i> L.) előfordulása Romániában	237
---	-----

PÁL ZOLTÁN – CZELLECZ BOGLÁRKA – KIS BOGLÁRKA – SZÁSZ ÁRPÁD – SZÉKELY BORBÁLA: A kalcium–magnézium arány egészségügyi szempontú vizsgálata a romániai ásványvizekben	247
---	-----

PATKÓ FERENC: A Hargita-hegységi xilofág (fát fogyasztó) bogarak (<i>Insecta – Coleoptera</i>)	265
--	-----

SOS TIBOR: Részadatok Miklósvár (Kovászna megye) és környékének kétéltű- és hullófaunájához; a hozzájuk fűződő hiedelemvilág elemzése	297
--	-----

WANEK FERENC: A Baróti–Brassói–Háromszéki-medencesor széntartalmú pliocén üledékeinek kutatástörténete. II. rész: a XX. század eleje Erich Jekelius monográfiájának megjelenéséig	313
---	-----

SZEMLE

SZŐCS JÁNOS: Bárh János: <i>Az eleven székely tízes</i> . A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízes működése a XVII–XIX. században	349
--	-----

GYARMATI ZSOLT: A Csíki Székely Múzeum tevékenységének két és fél esztendeje. 2006–2008 augusztus	363
---	-----

A kötet szerzői	369
-----------------------	-----

CONTENTS

Előszó	11
Foreword	12
Prefață	13

ARCHEOLOGY

BOTÁR ISTVÁN:

Results of the archaeological excavations of Saint Peter and Pal parish church (2002–2005) in Csíksomlyó	17
--	----

NYÁRÁDI ZSOLT:

Information to the history of settlements of Odorheiu Secuiesc: the conclusions of a particular collection	75
--	----

ETHNOGRAPHY

BÓDÁN ZSOLT:

“You must not put them into the consecrated earth.” The elements that manifest themselves in behavior of the attitude in connection with the suicide in Gyimesközéplek	101
---	-----

FARKAS IRÉN:

Counterpane, traditional texture in the Csík area	127
---	-----

PETI LEHEL:

Adaptation and segregation. The communication of the cultural differences in a Hungarian–Gypsy coexistence in a village settled along the Târnava Mică river	151
--	-----

SALLÓ SZILÁRD:

Urszita in Ghimes Valley	177
--------------------------------	-----

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ – SZŐCS IMRE:

Old bound big gates of the Fiság Valley	195
---	-----

NATURAL SCIENCES

JÁNOSI CSABA – PÉTER ÉVA – BERSZÁN JÓZSEF – JÁNOSI KINCŐSÓ: Mineral waters and gas escapes in the Depressions of Ciucul Superior and Ghimes	219
KEREKES SZILÁRD: Occurence of <i>Saxifraga hirculus</i> L. in Romania	237
PÁL ZOLTÁN – CZELLECZ BOGLÁRKA – KIS BOGLÁRKA – SZÁSZ ÁRPÁD – SZÉKELY BORBÁLA: Medical considerations on Calcium : Magnesium ratio in Romanian mineral waters	247
PATKÓ FERENC: About the wood-eating beetles (<i>Coleoptera xilophaga</i>) of the Hargita Mountains / Romania	265
SOS TIBOR: Notes on distribution of herpetofauna from Micloşoara (Covasna County) and the preliminary list of the local beliefs related to them	297
WANEK FERENC: Research History of the Lignite-bearing Pliocene Deposits in the Basin Chain Barót–Brassó–Háromszék. 2 nd Chapter: The beginning of the 20 th century	313

REVIEW

SZŐCS JÁNOS: Bárth János: <i>Az eleven székely tízes</i> . Szekler "decimals" in the 17–19 th centuries	349
GYARMATI ZSOLT: The activity of the Szekler Museum of Ciuc in 2006–2008	363
Authors.....	369

CUPRINS

Előszó	11
Foreword	12
Prefață	13

ARHEOLOGIE

BOTÁR ISTVÁN:

Rezultatele săpăturii arheologice dintre anii 2002–2005 de la biserica parohială Sfântu Petru și Paul din Șumuleu – Miercurea Ciuc	17
--	----

NYÁRÁDI ZSOLT:

Date privind istoria orașului Odorheiu Secuiesc: concluziile unei colecții particulare	75
---	----

ETNOGRAFIE

BÓDÁN ZSOLT:

„Este interzisă punerea lor în pământul sfințit.” Elementele manifestate în comportament ale atitudinii legate de sinucidere la Lunca de Jos	101
--	-----

FARKAS IRÉN:

Cerga, țesătură tradițională în zona Ciucului	127
---	-----

PETI LEHEL:

Adaptare și segregatie. Comunicarea diferențelor culturale într-o conviețuire rom–maghiară de pe valea Târnavei Mici	151
--	-----

SALLÓ SZILÁRD:

Ursita pe Valea Ghimeșului	177
----------------------------------	-----

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ – SZŐCS IMRE:

Vechile mari porți legate ale Văii Fișag	195
--	-----

ȘTIINȚELE NATURII

JÁNOSI CSABA – PÉTER ÉVA – BERSZÁN JÓZSEF – JÁNOSI KINCŐSÖ: Apele minerale și emanațiile de gaze mofetice din bazinul Ciucului Superior și din Ghimeș	219
KEREKES SZILÁRD: Prezența speciei <i>Saxifraga hirculus</i> L. în România	237
PÁL ZOLTÁN – CZELLECZ BOGLÁRKA – KIS BOGLÁRKA – SZÁSZ ÁRPÁD – SZÉKELY BORBÁLA: Considerente medicale legate de raportul Ca–Mg în apele minerale din România	247
PATKÓ FERENC: Coleoptere xilofage din Munții Harghita	265
SOS TIBOR: Note asupra distribuției herpetofaunei locale din zona Micloșoara (județul Covasna); miturile și credințele legate de elementele herpetofaunistice	297
WANEK FERENC: Istoricul cercetării depozitelor pliocene cu cărbuni din complexul de bazine Baraolt–Brașov–Trei Scaune. Partea II: Începutul secolului al 20-lea	313

CRONICĂ

SZŐCS JÁNOS: Bárth János: <i>Az eleven székely tízes. „Zecimile” secuiești</i> din Ciuc în secolele al 17–19-lea	349
GYARMATI ZSOLT: Activitatea Muzeului Secuiesc al Ciucului în 2006–2008	363
Autorii volumului	369

AZ OLVASÓHOZ

Negyedik évkönyvünk, melyet a kedves Olvasó kezében tart, mint látható, több újdonsággal szolgál az előző években megjelent kötetekhez képest.

Első helyen említjük az eddigieket felülmúló tartalmi (és terjedelmi) gazdaságot: a szerzők által beküldött és megjelent dolgozatok – a megszokott szakmai igényesség és színvonal mellett – számban felülmúlják az elmúlt évek teljesítményét, ami feltétlen örömmel tölti el a kiadót, és reméljük, az olvasót is. Ez tette indokolttá, hogy az egy-kötetes tavalyi évkönyv után ismét két kötetben adjuk ki a begyűlt tanulmányokat.

A bőség viszont kényszerhelyzettel is járt: a dolgozatok természete és terjedelme úgy diktálta, hogy – a hagyományos szerkesztői eljárástól eltérően – ezúttal másképp kellett csoportosítanunk az anyagot: egy kötetben, együtt kaptak helyet a kisebb terjedelmű, a humán- és a természettudományok körébe vágó írások, és külön kötetet igényeltek az ugyancsak humán kategóriájú, de a művészettörténet tárgykörébe sorolandó tanulmányok. Reményeink szerint ez semmiben sem fogja csorbítani a kiadvány rangját, használhatóságát.

Harmadsorban, kiadói megfontolásokból – amint a cím is jelzi – két naptári évre, 2007-re és 2008-ra „átnyúló” évkönyvvel jelentkezünk, és ennek több hasznát is látjuk. Egyebek között ezzel a megoldással az évkönyv időben is „utoléri” saját magát: feloldódik az eddigi ellentmondás, hogy egy adott év dolgozatait egybefogó kiadvány csak a következő évben látott napvilágot. Mondanunk sem kell, hogy ennek főként azok a szerzők látják majd az előnyeit, akik bibliográfiai hivatkozásként tüntetik fel a jövőben az évkönyveinkben megjelent egyik vagy másik dolgozatot.

Ehhez kapcsolódóan a kötetzáró beszámoló, amely a Múzeum tevékenységének summáját adja, ugyancsak egy több mint kétéves periódusra terjed ki, pótolva az előző kötetből kimaradt összefoglalót. Rendezvényeink hosszú sorában kiemelt helyen említjük a *Munkácsy-képek Erdélyben* (2007) és *A nagybányai művésztelep* (2008) című kiállításainkat, amelyek látogatók tízezreit vonzották a múzeumba, bizonyítva intézményi stratégiánk helyességét.

Végül, de nem utolsósorban említjük: elérkezett az a pillanat is, hogy az évkönyv ne csupán a múzeum „házi” kiadásában, hanem nagy szakmai tapasztalattal rendelkező, jó nevű erdélyi kiadó gondozásában jelenjék meg. Erdélyi és magyarországi, idősebb és fiatalabb neves kutatókat felvonultató kiadványunk megérdemli a részünkről való törődést – és hisszük, hogy hasznos forrásul és olvasmányul fog szolgálni mind a szakemberek, mind az érdeklődő olvasók számára.

GYARMATI ZSOLT
igazgató

MURÁNYI JÁNOS
szerkesztő

TO THE READER,

The fourth annual of our museum, as you can see, presents several novelties compared to the editions from the previous years.

First of all, we have to remark the richer content and the unprecedented dimensions of the publication: the number of the works sent by the authors and included in the volume, besides the high professional level of the studies, surpass the previous performances, which serve to the pleasure of the editor – and we hope to that of the reader. This is the reason why after the solitary volume from the last year, we returned to the formula of the edition in two volumes.

Nevertheless, this abundance imposed on us certain unusual solutions – unlike to the traditional editorial proceedings – this time we had to group the material in another way: the shorter writings concerning the human and natural science area were grouped in one volume, while the writings also belonging to human but art history area were grouped in another volume. We are convinced that all these will not affect neither the value of utility nor the rank of the annual.

Thirdly, because of editorial consideration – as the title also shows – we present a publication which covers a period of two calendar years: 2007 and 2008, fact which entails more advantages. First of all, the annual synchronizes itself removing the existing contradiction that a publication, which collects the studies of a certain year, will be published only in the next year. We do not have to say that this thing will offer an advantage to those writers who in the future will include in their bibliographical references their works which have already been published in our annuals.

Related to these, the review of the Museum's activity, which closes the volume, comprises the events of the past two years, fact which fills the void from the previous annual. Along the series of the manifestations organized by the staff of the museum we distinguish especially the exhibitions entitled: "The paintings of Mihály Munkácsy in Transylvania" (2007) and "The Colony of Artists from Baia Mare" (2008), exhibitions which attracted more than ten thousand visitors to the museum, proving the justness of our institutional strategy.

Last but not least, the moment has arrived that our annual to be published not only in "house" issue, but to be published by an acknowledged Transylvanian publishing house, which has a great professional experience. The Annual of the Szekler Museum from Ciuc, which enjoys the support of some well-known specialist from Transylvania and Hungary, being they older or younger, deserves our endeavours – and we are convinced that it will serve as a useful source or as a pleasant reading to the specialist as well as to the interested reader.

GYARMATI ZSOLT
Director

MURÁNYI JÁNOS
Editor

CĂTRE CITITOR,

Cel de al patrulea anuar al muzeului nostru, după cum se vede, prezintă mai multe noutăți față de edițiile apărute în anii precedenți.

Remarcăm în primul rând conținutul mai bogat și dimensiunile fără precedent ale publicației: numărul de lucrări trimise de autori și incluse în volum, pe lângă nivelul profesional ridicat al studiilor, depășește performanțele anterioare, ceea ce bineînțeles este spre bucuria editorului – sperăm și a cititorului. Acesta este motivul pentru care, după volumul solitar din anul trecut, am revenit la formula ediției în două volume.

Însă această abundență ne-a impus anumite soluții neobișnuite; spre deosebire de modalitățile de redactare înrădăcinate, s-a arătat a fi necesară o încadrare insolită în volume și secțiuni: scrierile mai puțin voluminoase, făcând parte atât din sfera științelor umanistice, cât și a celor ale naturii, au fost reunite în același volum, pe când studiile aparținând domeniului istoriei culturii au necesitat a fi înglobate într-un volum separat. Nutrim speranța că aceasta nu va afecta nici rangul, nici valoarea de utilizare a anuarului.

În al treilea rând, din considerente editoriale, ne prezentăm cu o publicație care (după cum arată și titlul) acoperă în timp doi ani calendaristici: 2007 și 2008, ceea ce implică mai multe avantaje. În primul rând anuarul se „sincronizează” cu el însuși, eliminând contradicția de până acum, și anume că o publicație care înmănușea studiile unui anumit an, a apărut numai în anul următor. Este de la sine înțeles că de acest lucru se vor bucura în primul rând acei autori care în viitor vor include printre referințele lor bibliografice una sau alta dintre lucrările apărute în anuarele noastre.

Legat de aceasta, trecerea în revistă a activității muzeale, care încheie volumul, cuprinde la fel evenimentele a mai bine de doi ani, umplând golul din anuarul precedent. Din lungul șir al manifestărilor organizate de colectivul muzeului remarcăm în mod special expozițiile *Picturile lui Mihály Munkácsy în Ardeal* (2000) și *Colonia de artiști de la Baia Mare* (2008), expoziții care au atras zeci de mii de vizitatori în sălile de expoziție, argumentând pe lângă valabilitatea strategiei noastre instituționale.

În încheiere, dar nu în ultimul rând: a sosit momentul ca anuarul să vadă lumina zilei nu numai în ediția „de casă” a muzeului, ci să apară prin grija unei edituri ardelenice consacrate, cu mare experiență profesională. Anuarul Muzeului Secuiesc al Ciucului, care se bucură de sprijinul unor specialiști de renume, din Ardeal și din Ungaria, mai vârstnici sau mai tineri, merită cu prisosință strădaniile noastre – și suntem convinși, va servi ca o sursă utilă sau lectură plăcută atât specialistului avizat, cât și cititorului interesat.

GYARMATI ZSOLT
director

MURÁNYI JÁNOS
redactor

RÉGÉSZET – TÖRTÉNELEM

ARCHEOLOGY – HISTORY

ARHEOLOGIE – ISTORIE

BOTÁR ISTVÁN

A CSÍKSOMLYÓI SZENT PÉTER ÉS PÁL PLÉBÁNIATEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA (2002–2005)

Abstract: [Results of the archaeological excavations of Saint Peter and Pal parish church (2002–2005) in Csíksomlyó (Hung.; – Rom.: Șumuleu-Ciuc)] The medieval building was first mentioned in 1332 and demolished in 1800 when the building of the actual church began and only a few carving in secondary emplacement show the existence of the old temple. The archaeological research revealed the ruins inside the present church under the floor and identified five building periods of the old church between 12th century and 17th century. The researched area is placed in the north-western part of the actual church, the examination of the other parts was not possible.

The first stone phase was not located yet. These still latent remains are out of the researched area probably also on the church hill. Parts of it (carved stones, pieces of a fresco, mortar) were found in secondary position in the foundation of the succeeding period.

From the second period we excavate the north wall of the ship (inside length 13.8 m) and a small part of the sanctuary, without its eastern part.

The date of the earliest phases around the 12th century is based on the results of the C14 analysis of a grave, findings and a piece of ceramic in the mortar of the second period.

After the demolition (?) of the Arpadian-age building a new one was built, which ship was a bit longer (16 m). Its sanctuary was reconstructed during the fourth period around the 15–16th century, when a gothic sanctuary was built with brick-vault in equal breath with the old ship (8.6 m).

The dendrochronological analysis proved the correctness of the written and epigraphical sources about the building of the late-gothic stile bell tower by the west façade in the second part of the 17th century. In the early 18th century a family crypt was built in the north-west corner of the ship which had been utilized by the Sándor-family till the end of the century.

During the excavations more than 70 graves were documented which had shown several burial customs.

Although the archaeological research had limited possibilities and many question are still open, the early phases are the main argument for the existence of an ecclesiastical organization in this region already in the 12th century. This is an extremely important data in the case of this period and area, because no written sources had been preserved for this era. Based on the strong connection between the archdeaconate and political organizations in the Arpadian period in the Hungarian

Kingdom we can presume the existence of a royal shire, comitatus before the settlement of the szekelys in this region.

Rezumat: [Rezultatele săpăturii arheologice dintre anii 2002–2005 de la biserica parohială Sfântu Petru și Paul din Șumuleu – Miercurea Ciuc (magh.: Csíksomlyó)] Prima mențiune a bisericii datează din 1332 și este legată de dijmele papale. Biserica medievală a fost demolată în 1800 când au început lucrările de construire a bisericii actuale. Din biserica veche s-au păstrat doar câteva fragmente (pietre sculptate) și acestea în poziții secundare.

În urma săpăturilor arheologice în interiorul bisericii de azi a fost localizată biserica medievală și s-au identificat cinci faze de construcție datând între secolele al 12–18-lea. Zona de cercetare s-a limitat la sfertul nord-vestic al bisericii de azi.

Deși prima fază nu a fost încă localizată, părțile înzidite în zidul perioadei următoare (fragmente sculptate, mortar, bucăți de fresco) arată că urmele ei pot fi găsite în apropiere, undeva în afara zonei cercetate de noi.

Din faza a doua a fost cercetat zidul nordic al unei nave lungi de 13,8 m (grosimea fundației este de 160 cm!) și o parte din sanctuarul acesteia, însă fără închiderea estică. Datarea primelor faze la mijlocul epocii Arpadiene în secolul al 12-lea se bazează pe cronologia unor inele de tâmplă cu capătul cu forma „S”, pe datarea cu C14 a aceluiași schelet, care se suprapune peste un mormânt anterior, și pe un fragment de ceramică găsit în mortarul fundației. Separarea cronologică mai fină a celor două faze nu este posibilă pe baza datelor actuale.

Se pare că această biserică a fost total demolată, și pe ruinele fundației s-a construit o biserică ceva mai mare, cu o navă de cca. 16 m al cărei sanctuar însă a fost demolat cu ocazia construirii sanctuarului gotic în perioada următoare, adică în secolele al 15–16-lea. Aceast sanctuar poligonal a fost boltit cu nervuri din teracotă și avea același lățime ca și nava: 8,6 m.

Potrivit izvoarelor scrise, turnul-clopotniță de la fațada vestică a fost construit doar în 1680, datare întărită și de cercetarea dendrocronologică. Cândva înainte de 1731 în colțul nord-vestic al navei familia Sándor și-a construit o criptă familială.

În cursul săpăturii am descoperit mai mult de 70 de morminte, cu ajutorul cărora am documentat diferite obiceiuri funerare.

Deși cercetarea arheologică a avut o suprafață restrânsă – datorită căreia planul exact al diferitelor epoci rămâne încă necunoscută, și câteva întrebări au rămas nerăspunse – ea are un aport major în legătura cu istoria zonei. Existența unei biserici deja în secolul al 12-lea demonstrează organizarea ecleziastică și politică a regiunii în această epocă, care era astfel parte integrantă a unui comitat din regatul maghiar chiar înaintea așezării secuilor în zonă.

Jelen beszámolóban a csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplomban 2002. október és 2005. május között több megszakítással végzett régészeti ásatás

eredményeit ismertetjük, amelyet a Csíki Székely Múzeum munkatársai, Darvas Lóránt, Tóth Boglárka és a dolgozat szerzője vezettek.

A középkori templom

A templom Csíksomlyó (románul: Șumuleu-Ciuc, ma Csíkszereda része, Hargita-megye, Románia) Csobotfalva nevű részén, a Somlyó-patak jobb partja felett húzódó domboldalon fekszik. A középkor folyamán egészen a 18. század elejéig több település – Csomortán, Csobot(-falva), Vardotfalva, Taploca, (Csík-)Szereda – plébániatemploma, és több alkalommal a Telegdi főesperesség csíki alesperességének, majd 1592-től a csíki főesperességnek a központja volt.¹ (1. kép)

Titulusa korai alapítást sejtet, a templom első adatolása azonban csak a pápai tizedjegyzékből ismert: *Chik, Sumbov, Sumlov* néven 1332–1334 között három alkalommal írták össze. Nagy valószínűséggel a pápai tizedszedők csíki kiindulási és érkezési helyszíne volt, központi szerepe feltehetően már a 14. század elejére kialakult.² Erre utalhat az is, hogy a ferencesek Csíksomlyón telepedtek meg a 15. század folyamán.³ A plébániatemplomhoz tartozó többi települést csak a 16. század közepétől említik először a különböző katonai és adóösszeírások alkalmával.⁴ (2. kép)

A középkori templomot 1800-ban a torony kivételével elbontották és új egyházat építettek, de a források alapján meglehetősen részletes adataink vannak a régi épületről. Az 1674-től induló *Album Ecclesiae* a plébánia levéltárában található építési jegyzőkönyv, és az 1731. évi *Vizitációs Jegyzőkönyv* több nagyon fontos, korábban ismeretlen adatot is tartalmaznak a középkori épületről.⁵

A 18. század eleji állapotokra ANDRÁSI István csíki főesperes vizitációs jegyzőkönyve nyújt értékes adatokat. Eszerint a középkori kő templom és földeme 1731-ben jó állapotban volt, akárcsak nemrégiben javított cinte-remfala. Felszerelése közül megemlítették három oltárát, északon a Mária, délen a Szent István tiszteletére szentelt kis oltárokat, ill. a főoltárt is.

¹ ENDES 1938, 335.

² MONVAT 112., 116., 132.; BOTÁR 2001, 123–127.

³ Székely Oklevéltár (továbbiakban: SzOkl.) I/153., 193., 340.

⁴ SzOkl. I/316., II/220–221., 270–272.

⁵ A plébánián található forrásokra Kosza Antal hívta fel figyelmünket, segítségét köszönjük.

Pontosabb helymegjelölés nélkül írták össze a Sándor család boltozat nélküli magánkriptáját. A toronyban ekkor három felszentelt harang volt.⁶

A bontás előtt álló középkori templomról egy 1800-as építési jegyzőkönyv további fontos adatokat őrzött meg: „*a Templom volt hosszúságra 15 öles, szélességre negyed fél öles, magosságára is anynyi; a dereka a templomnak mennyezetre volt, a Sanctuarioma pedig bolthajtásra, de a Sanctuarium késsőbb kori munka volt, a Templomnak volt a szokot helyen két fa chorussa egy más felett, harmadik chorus pedig hasonló képpen fából volt Dél felől a Templom oldalába, ezen chorus volt a szeredaiak számára minthogy Szereda várossa is filialisa volt ezen Parochianak és csak Anno 1751-be vált el Somlyotol ezen Templom el rontásakor nem találtunk semmi jelt arról mikor építetett a Templom dereka.*” Ez a bontáskor felvett jegyzőkönyv rögzítette a középkori templom legfontosabb jellemzőit: a templom hossza: 28,35 m, magassága és szélessége 8,5 m volt (egy szélességi adatot ismertettek, azaz a hajó és a szentély szélessége megegyezett). A sík mennyezettel fedett hajóban két fa kórus állt, egyik a déli oldalon, a másik két szinttel (!) a „szokott” helyen, azaz a nyugati oldalon. A szentély boltozott volt, és későbbinek tartották a hajónál.

A középkori templomot – a torony kivételével – négy hét alatt bontották le és ezt követően kezdték a mai templom építését. Alapkövét még 1800. június 25-én tették le, míg az első szentmisét 1802. október 31-én tartották. Az új épületbe az elbontott templom kőanyagát is beépítették. A tornyot 1823-ban emelték meg egy szinttel, és 1901-ben kapott új galvanizált fémlemez tetőt.⁷

Az *Album Ecclesiae (Domus Historia)* említi a régi cinteremfal nyomát, mely a mai szentély közepénél (?) húzódott: „*mint arról [...] talajrendezés alkalmával [...] 1908-ban meggyőződtem*” – írja az akkori plébános. E talajrendezés alkalmával (középkori?) sírokat, vagy osszáriumot is bolygattak, ugyanis szekérderékszámra hordtak el csontokat. A templom körül a mostani cinterem falait is túllépő temető volt: a falakon kívül, főként attól délre többfelé láthatók régi sírok keresztjei, hantjai, ill. keletre az ún. Ádám és Éva dombján csatornázások során koporsós sír került elő.⁸

Az elbontott középkori templom kőfaragványainak egy része az új templom falaiba másodlagosan beépítve maradt fenn. A torony melletti helyiségek

⁶ ERKEJ 142–143.

⁷ ÉPJEGY 8–9.; BOROSS 1994, 144–145.

⁸ JANOVITS 1994, 121.

ajtónyílásaiban található két hengertagos, félköríves kő ajtókereteket az Árpád-korra, illetve a 13–14. század fordulójára, az ún. „átmeneti korszakra” keltezi a művészettörténeti kutatás.⁹ A templom egy későbbi korszakából, a gótikus periódusból maradt meg a ma cinteremkapuként használt szintén másodlagos helyzetű, szemöldökgyámos gótikus kő ajtókeret. (3. kép) Valószínűleg szintén ebbe a korszakba tartoznak a szentély déli falába befalazott ablakszárkövek is, ill. a hajó északi falában, az északnyugati saroknál található élszedéses ajtószárkö is.

A templom későközépkori, 1595-ben öntött harangja mára eltűnt, feliratát ORBÁN Balázs örökölte meg: *VERBUM DOMINI MANET IN ETERNVM. ANNO 1595.*¹⁰

A templom további középkori felszereléseivel közül az oltárokról vannak adataink, noha mostoha sorsuk messze sodorta őket a templomból. A főoltár a 16. század első negyedében keletkezett, ún. átmeneti típus: kompozíciója gótikus, de díszítése, szerkezete már reneszánsz jellegű. Egy része, a nagy táblakép és a mozgó szárny később kettéfűrészelt darabja a Magyar Nemzeti Múzeumba került még 1888-ban, míg a predella (rajta II. Lajos és a székely nemzet címere), a pilaszterek és a többi kép az Erdélyi Múzeumba jutott 1911-ben. A Szent Imrét és Szent Lászlót ábrázoló képről csak a Holló Ignác-féle másolatból tudunk. A főoltár után nem sokkal készülhetett a kisebbik Mária-oltár, mely 1911-ben az Erdélyi Múzeumba került. Ez szorosan kapcsolódik a főoltárhoz, képein Dürer- és Cranach-metszetek hatása érezhető, és hasonlóság figyelhető meg a csíkszentléleki és csíkszentimrei oltárokkal.¹¹

⁹ KEÓPECZI 1929, 376.; ENTZ 1994, 64., ill. DÁVID 1981, 13–14. az udvarhelyszéki hasonló faragványokról szólva.

¹⁰ ORBÁN 1869, 20.

¹¹ BALOGH 1943, 126.; MIHÁLY 1998, 112.

Az ásatás eredményei. A középkori templom építési periódusai.¹²

A régészeti kutatás az 1800-ban épített plébániatemplom északi, Jézus Kínszenvedése kápolnájában a gombafertőzött fapadló cseréjének régészeti felügyeletével a helyi plébánia felkérésére indult.¹³ A padló felszedését követően kiderült, hogy a kápolnában közvetlenül a padló alatt korábbi, középkorinak tartható falak húzódnak. Ez, valamint a hajó északnyugati sarkában, a már ORBÁN Balázs által is említett „kriptában” látható korábbi falmaradványok alapján feltételeztük, hogy a középkori templomnak kiterjedt maradványai lappanganak a templombelső padlója alatt. A régészeti ásatás területét a kápolna feltárását követően a plébánia kérésére a mai templom északnyugati felére terjesztettük ki (a munkafelületek elhelyezkedését és alakját a padosorok és a templombelső oszloptömbjei határozták meg, így a középkori templomnak csupán az északnyugati részét kutathattuk).

Az alábbiakban a feltárás eredményeit építési periódusonként mutatjuk be, de helyenként előfordulnak majd ismétlések, ill. átfedések. Az egyszerűség kedvéért a falak, templomrészek irányát a szokványos kelet = szentély elv szerint adjuk meg, de a valóságban a templom tájolása nem pontosan K–Ny, hanem inkább ÉK–DNY irányú (61,1°).

A templombelsőben a mai templom északi hajófalával párhuzamosan, attól 1,5 m-re ÉK–DNY irányba húzódó visszabontott, de 40–50 cm magasan álló felmenő falakat találtunk, ezekbe vágták be a mai padló gerendáit. A többperiódusú fal déli oldalán vastag omladékréteg húzódott, így nyilvánvalóvá vált, hogy a középkori templom északi falairól van szó, melynek belsejét a bontási omladék tölti ki.

¹² Külön köszönöm feleségem, a felméréseket készítő Tóth Boglárka segítségét, aki a feltárás és dokumentálás során nyújtott munkája mellett a kézirat végleges formába öntésében sokat segített. Az ásatás során Tövissi Zsolt építész felügyelte a munkálatokat, és a Consunit Rt. munkásaival dolgoztunk együtt, akik részben a földmunkát, ill. az ácsolási munkákat végezték. Munkánkat segítette a Babeş–Bolyai Tudományegyetem néhány régész szakos hallgatója is: Berecki Judith, Demjén Andrea, Derzsi Csongor, Nyárádi Zsolt, Raffai Réka, Szűcs Attila, Zólyva Levente és Denis Walgraffe, segítségüket köszönjük.

¹³ Az ásatást kezdetben a csíksomlyói plébánia, munkánkat türelemmel és érdeklődéssel támogató Gergely István plébános, majd a kolozsvári Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány közvetítésével a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma finanszírozta.

Az érthetőség kedvéért a középkori falakat római számmal jelöljük (I–V.), a falakat az előkerülés sorrendjében számoztuk, így ez nem a falak közötti időrendi sorrendet jelzi. A szelvények számozása szintén a munkafolyamatot tükrözi: 1. a kápolna keleti fele; 2. a hajóbelsőben az 1. szelvénytől délre eső szelvény; 3. a kápolna nyugati felében nyitott szelvény; 4–6. a 2. szelvénytől nyugatra eső, a hajóbelsőben elhelyezkedő és a nyugati falig húzódó szelvények. (4. kép)

A szelvényeket mindenütt a sárga agyagos altalajig feltártuk (egy kisebb szakasz kivételével, ahol ezt a kiásott föld elhelyezése nem tette lehetővé). A néhol több méteres mélység, a laza sírföld, vagy éppen bontási omladék nem tette lehetővé mindenütt függőleges szelvényfalak kialakítását.

Az ásás során a dokumentációhoz használt szint a templom felmérése során használt szinttel megegyező, ez a mai déli templombejárat legfelső lépcsőfokához képest +113 cm-el van magasabban. Így a szövegben és a rajzokon szereplő szintadatok a tényleges, de változó középkori szintekhez képest lényegesen nagyobbak, a gótikus szentélylépcső teteje például –179 cm-en helyezkedik el.

Az ásás során a középkori templomnak csak kis hányadát tártuk fel. Éppen ezért az alább ismertetendő megfigyeléseket és eredményeket nem tartjuk véglegesnek, a további munka során bizonyára kerülhetnek elő olyan adatok, melyek alapján pontosabb képet adhatunk a templom történetéről. (5. kép)

A templom első periódusai (V. fal)

A templom első két első, korai periódusát kénytelenek vagyunk együtt ismertetni. A legkorábbi kő templom maradványait ugyanis nem eredeti helyükön, falként, hanem a következő periódus (V. fal) falazatában azonosítottuk másodlagos helyen, ugyanakkor jelenlegi adataink nem teszik lehetővé, hogy e két legkorábbi periódus keletkezését külön-külön megkíséreljük.

A templomdombon egykor állt legelső kő templomról egyelőre csak közvetett adataink vannak. Az általunk feltárt legkorábbi, ún. V. fal alapfalába befalazott másodlagos maradványok: festett-meszelt kő, téгла-, freskó- és habarcsstöredékek, kőfaragvány alapján tudjuk, hogy falait meszelés borította és néhol festett volt, nyíláskereteinek egy részét faragott kő elemekből alakították ki. Falazatához sötétvörös pelyvás téglát és köveket egyaránt használtak. Falmaradványok hiányában pontos helyét nem ismerjük, de amennyiben azonosítható alapfalai megmaradtak, akkor azok gyaníthatóan

szintén a mai templom közvetlen környezetében kereshető, az eddig feltárt felületek alapján gyaníthatóan a mai templom keleti vagy déli felében.

A II. periódus („V. fal”) nyugati alapfalában egy törött (fél-?) oszlopfejezetet találtunk. A faragvány legalább négy vízszintes sávból áll, melyek felső átmérője kisebb, mint az alsó, s így fűrészfog-szerűen egymás fölé nyúlnak.¹⁴ Pontos analógiáját egyelőre nem ismerjük, így az Árpád-koron belül a faragványt nem tudjuk keltezni. (6. kép)

A második kőtemplom hajójából az északi alapfalat teljes hosszában, valamint a szentély alapozásának északi kis szakaszát is sikerült feltárni.

A visszabontott szentély kelet-nyugat irányú, 120 cm széles maradványa a késő gótikus szentélyfalon (II. fal – ld. később) belül, a 2. és a 4/a szelvényben került elő: mintegy 50 cm magas alapfalának jelentkezési szintje –192 cm (az alapozás alja –250 cm), szélessége a későbbi ráépítések miatt nem meghatározható. Sajnos e „korai” szentélyfal záródása az eddigi ásatás során nem volt megállapítható, egy későbbi beásással ugyanis északi oldalának keleti felét teljesen elásták, a diadalívtől mérhető részének hossza 3,7 m. Ez a szentélyalap (V. fal) akadályozta meg a későbbi gótikus szentélyben a padlószintek süllyedését, míg mellette, a szentélybelsőben a sorozatos temetkezések során fellazult föld miatt a járószintek jelentősen leereszkedtek. (7–8., 10. kép)

Az alapfal szövetségében több, eltérő falazású vízszintes sáv látszik, vélhetően a többütemű építés miatt. (9. kép) A felső kösorok közt barnás, kavicsos habarcs van, ezt fekete földréteg választja el az alatta húzódó fehér mészrögös habarcsos, téglatöredékes szinttől, míg az alsó kösört szárazon, földdel falazták, és a szűzföldre fektették. Mindegyik említett rétegben (az alsó, fehér habarcsszintben, ill. a fekete földréteg, és a barnás felső habarcs alatt is) előfordult meszelt felületű másodlagos helyzetű habarcs-töredék, ill. több, az első templom bontásából származó festett-vakolt kődarab is.

A 4. szelvényben a késő gótikus oltáralapozások alatt követhető az északi szentélyfal (V. fal) nyugati végének és diadalívének maradványa. Ez bő egy méterrel feküdt nyugatabbra az 1800-ban elbontott templom északi diadalívtől. Eltérő habarcsa, falszövege, alapozási mélysége alapján egyértelműen elválik a felette elhelyezkedő, későbbi III. faltól. Eredeti kiterjedése a későbbi bolygatások, ill. a ráépült mellékoltárok miatt nem határozható meg pontosan, az azonban – a bontási omladék alapján – valószínűnek tűnik, hogy a diadalív déli falsíkja délebbre nyúlt, mint a ma megfigyelhető csonkja. Erre utalt az a

¹⁴ Anyaga helyi vulkáni kőzet, amfibolos és biotit andezit. Jánosi Csaba geológus szíves meghatározása.

vékony habarcsos építési réteg is, mely a falcsorbázat alól indult és dél felé fokozatosan elvékonyodott, ill. egy további, eredeti helyén megmaradt, a sárga altalajon elhelyezkedő kő, mely szintén délebbre helyezkedik el, mint a szentélyalap déli falsíkja. Ezt a déli falszakaszt a 22. sír gödrével bontották el. Itt is jól megfigyelhetők a habarcsszintek közti markáns vízszintes elválások, ill. az I. templom bontásából származó másodlagos helyzetű vakolt kövek. (9–11. kép)

A második templom hajófalát az 1800-ig álló III. fal (= harmadik periódus) alatt, az azzal párhuzamosan futó és kívül 25–30 cm-rel szélesebb alapfallal azonosítottuk. Tetejének szintje: –202 cm, alapozásának alja –252 cm, szélessége 140–150 cm körüli! (11. kép) Az alsó kősorok között hasonló fekete föld, téglatöredékes fehér habarcs található, mint a 2. és 4/a. szelvényben feltárt elbontott szentélyalapozásban – összetartozásuk nem kétséges. A felette elhelyezkedő III. faltól határozottan elválasztható eltérő falszövege és habarcsa alapján, a faltömbök között a belső oldalon omladék, kívül föld húzódik. A hajófalat itt is a bolygatatlan földbe alapozták, majd a fal mellé fekete földet döngöltek, amely a falszövet kövei közé is bekerült. Az alapozáson vízszintes irányú habarcsos lefolyás látszik: valószínűleg két ütemben rakták le. A legalsó kősorban bontásból származó, meszelt felületükkel a föld felé fordított kövek az I. periódus meszelt voltát mutatják. Az V. fal az 5. szelvényben, hasonló elhelyezkedésben (jelentkezése –227 cm), szintén követhető volt III. fal északi oldala alatt. (11–14. kép)

Sajnos a mai templom egyik belső falpillérének alapozása miatt a hajófal északkeleti sarka („vállá”) nem látható, de az említett falpilléralap túlsó, keleti oldalán a 2. szelvényben az alapozás már nem jelentkezik, tehát az V. fal kelet felé valószínűleg a ráépített III. és II. fal találkozásáig (későbbi hajó és szentélyfal csatlakozásáig) tarthatott.

A mai templom egyik belső falpillérének alapozása (nyugatról számolva a 3.) e részen a hajófalak mellett minden korábbi réteget eltüntetett, alatta azonban néhány nem kötésben levő, sárga agyagra fektetett kő jelzett egy É–D-i irányú elbontott falat (?) az V. fal alapjával egyező, –234 cm mélységben. Egyértelmű kapcsolatot az V. fal alapozása és a kövek között nem lehetett megállapítani.

Az V. fal északnyugati sarka a 6. szelvényben a következő építési fázis (III. fal) mélyebb alapozása miatt a külső oldalon nem követhető egyértelműen a mai nyugati homlokzatig. A III. fal építésekor ugyanis a sarokban – a keletebbi részekről eltérően – már nem az V. falra, hanem mélyebbre, közvetlenül az altalajra van alapozva, nyilván az itt elbontott V. fal rovására. Az V. fal legalsó kősorának egy-két köve azonban megmaradt, így látható, hogy egykor egészen

a mai templom nyugati alapfaláig futott. A falsarkak értelmezését nehezíti, hogy 1800-ban, vagy azt követően kriptaépítés szándékával (?) belebontottak a középkori faltömbökbe. (15. kép) Az északi torony melletti helyiség alól ugyanis egy „céltalan” boltozott lépcsőlejáró vezet a mai hajó északnyugati sarkához futó középkori alapozásokhoz, melynek falazatába több gótikus terrakotta bordát is beépítettek.

A második periódus nyugati záródásának néhány belső kőszora a középkori épület északnyugati sarkába épített Sándor-kripta (erről később részletesen) nyugati fala és a mai épület nyugati fala (itt talán ez a III. fal) között még látható. Így a második templom teljes belső hajóhossza mérhető: 13,8 m.

A korai periódusok keltezéséhez több fogódzónk van. Az V. fal alapozásának habarcsából egy világosbarna, korongolt cseréptöredék került elő, melyen bebökött dísz látható. A cserép párhuzamai alapján 11–12. századnak tartható. Noha a kerámiatöredék készítését-használatát követően elvileg bármikor idekerülhetett, valószínűleg mégis leginkább a második periódus építésének idejét jelzi valamikor a 12. század folyamán. (16. kép)

A fal közelében feltárt keltezhető sírok és a falak kapcsolata nem egyértelmű, ezért a sírok kapcsán tett megfigyelések nem köthetők biztonsággal az első két periódus valamelyikéhez.

A 10. sír a középkori templomon, azaz esetünkben az V. falon kívül került elő, halántékánál 2-2 darab S-végű hajkarika került elő, ebből kettő bordázott, szélesebb (4 mm) véggel, átmérőik: 1,8–2,6 cm közötti, ill. a jobb kezén egy korrodálódott vas (?) pántgyűrű töredékeit találtunk. A bordázott S-végű hajkarikák legközelebbi pénzzel keltezett analógiái 12. századiak,¹⁵ a vázat a C14-es karbonizotópos keltezés viszont ennél későbbre, 1208 és 1270 közötti időszakra keltezte.¹⁶ Az eltérést talán a kopott hajkarikák hosszú (újbolí?) használata magyarázhatja. (17. kép)

Alatta egy további sír helyezkedett el (14. sír), melynek betöltésében épületre utaló habarcsrögök, téglatöredék mellett egy nagyobb váz

¹⁵ Szentábrahám: BENKŐ 1992, 223. (17–18. sír), 235.(148. sír), 238. (173. sír); Petőfalva: SZÉKELY 2001, 205. (206. sírban III. István ezüstdenárjával), ill. románul Uő: SCIV 41. nr. 1 1990, 87-110.; Zabola: SZÉKELY 1993–1994. 280. (37. sír III. István kettőbe vágott pénzével; 53. sír szintén II. István pénzével); 283. (154. sír III. István pénzével); 284. A kutatás azóta óvatosabb a talált pénzek uralkodókhoz való kötésében, az ún. anonim denárok használatát a 12. századon belül egyelőre nem sikerült biztosan rögzíteni. Ld.: KOVÁCS 1997.

¹⁶ A 10. sír vizsgálatát Nyárády Elemér finanszírozta és a debreceni Atommagkutató Intézetben dr. Szántó Zsuzsa végezte, segítségüket köszönjük!

szórványcsontjai is előkerültek. A 10. sír alatt fekvő 14. sír és az általa bolygatott nagyobb váz tehát vélhetően 12. századi és a sírföldbe belekeveredett törmelék alapján állítható, hogy ekkor a templomdombon már állt kő templom. Egyelőre nyitott marad annak az eldöntése, hogy ez a keltezés pontosan melyik épületre vonatkoztatható.

A templomban folyó feltárás során, több helyen találtunk még olyan sírt, melyeket feltételelesen egy korai templom körüli temető részeinek tarthatunk. Két sír esetében a sekély mélység, a tiszta betöltés ill. a tájolás miatt valószínűsíthető, hogy az elhunytakat még az általunk feltárt alapfalakhoz köthető templom építése előtt hantolták el: az 5. és a 19. sír (2/a és 4/a szelvények) tájolása eltér a középkori falak, és a többi sír tájolásától is. Nagyon sekély mélységű, lekerekített sarkú sírgödreik betöltésében ismételt vizsgálat ellenére sem találtunk kőépületre utaló szennyeződést (habarcs-, mész- vagy téglarögöket). A későbbi sírok bolygatásától mindkettőt a véletlen mentette meg, az 5. sír fölé a sekrestye épült, a 19. sír viszont részben a későbbi szentélylépcső alatt húzódik (a lépcső alól kinyúló koponyát már egy későbbi sír gödre vágta). Mindkettőben melléklet nélkül elhantolt gyermek nyugodott. Noha önmagában a betöltés tisztasága nem jelentheti feltétlenül a tárgyalt sírok „korai” voltát, mégis azért tartjuk lehetségesnek ezeknek az első kő templommal összefüggő keltezését, mert nem valószínű, hogy az Árpád-korban templombelsőbe temették volna őket, és a sírok későközépkori datálását a régészeti megfigyelések (elhelyezkedés, sírmélység, és a betöltés) nem támogatják.¹⁷

E néhány temetkezésben tehát egy kora Árpád-kori temető részletét gyaníthatjuk, azzal a megjegyzéssel, hogy e kérdésben a további kutatásoktól várható végső válasz.

A hajó méretei (közel 14 m hosszú, alapozásának szélessége 150 cm), jól jelzi, hogy az épület már valószínűleg nem egyszerű falusi plébániatemplom, hajómérete kétszerese az ismert székelyföldi Árpád-kori átlagos hajóméreteknél.¹⁸

Az épület valószínűleg teljesen elpusztult/lebontották és falait legalább részben elhordhatták. Erre látszik utalni az a tény, hogy omladékos maradványai fölé fekete föld került, ill. az a megfigyelés, hogy a 4b szelvényben a 29. és 35. sírt gyakorlatilag belevágták az alapozásba. E sírok ugyanis a IV. fal déli falsíkjától (ez az V. fal későbbi köpenyezése) 70 cm-re, míg az V. fal itt

¹⁷ A templomok belsejében csupán az Árpád-kort követően válik általánossá a temetkezés, ld. RITÓÓK 1997, 168.

¹⁸ BOTÁR 2001, 141–142.

hiányzó, rekonstruált déli falsíkjától is közel félméternyire nyúlnak be észak felé az alapok alá. A sírok ilyen elhelyezkedését álló falak esetében aligha tarthatjuk lehetségesnek.

A somlyói templom első, 12. századra keltezett periódusa egyelőre társtalan Csíkban, de nagy valószínűséggel nem állt magában. A további csíki feltárt Árpád-kori templomok pontosabb keltezése nem volt lehetséges. Így a csíkszenttamási Csonkatoronynál feltárt félköríves, illetve a Csíkmenaságon azonosított egyenes záródású szentéllyel épült templomok időrendje még bizonytalan,¹⁹ de a Csíkszenttamáson terepbejárás során azonosított 11–12. századi település alapján a korabeli egyház is elképzelhető. Csíkszentkirályon a titulus, a régészeti leletek és falmaradványok alapján a templom szintén 12. századi felépítését javasoltuk. Az itt végzett legújabb régészeti kutatások során (DARVAS Lóránt 2007.) az általunk rekonstruált korai szentélyt igazolták, sőt az alapfalak alatt sírokat is találtak, ami jól jelzi, hogy e templomoknak igenis voltak előzményeik (templom nélküli temető vagy fa templom).²⁰

A templom harmadik periódusa (III. fal)

A templomnak ebből a periódusából a teljes északi hajófalat feltártuk, vastagsága 1 m körüli. Belső falsíkja közel 50 cm magasan meszelt felületű felmenő fal, külső oldala vakolatlan. A hajó külső hossza 16 m, szélessége 8,6 m volt.²¹ A III. hajófal egészen az 1800-ig, a középkori templom elbontásáig állt. A mai templom építésekor e falat csak mintegy félméternyi magasságig bontották vissza, a maradványokat gyakorlatilag a padló gerendáinak támaszaként hasznosították (jelentkezési szint –152–157 cm). (5, 11, 14–15. kép)

Az északnyugati sarokban a III. fal nyugati fala, azaz az 1800-ban elbontott középkori templom nyugati homlokzata, a mai templom nyugati fala alatt húzódik, azaz itt az új falat közvetlenül ráépítették a középkori maradványokra. A falak viszonyainak pontosabb tisztázásához falkutatásra lenne szükség, ezt azonban az ásatás felfüggesztése miatt még nem végezhetjük el.

¹⁹ BOTÁR – TÓTH 2005; BOTÁR 2007/b.

²⁰ BOTÁR – RÁCZ – TÓTH 2007.

²¹ Az építési jegyzőkönyv adatainak ellenőrzése érdekében a mai templom déli részén egy padlódeszkát elmozdítottunk, hogy a késő gótikus szentély szélességét megmérhessük, a belső táv: 8,6 m volt (az építési jegyzőkönyv szerint 4,5 öl azaz 8,5 m!).

A III. fal építése a korábbi V. fal visszabontását követően történt, korábbi széles alapozás középső tengelyében. Az új falat a korábbi alapozással nem kötötték össze, közöttük kívül földréteg, belső oldalon omladék húzódik, mely fölött jól érzékelhető volt a III. fal lapos alja (!). (18. kép)

A III. fal visszabontott tetején a teljes falszakasz külső oldalán kéttéglaányi mélységben, egymás felett két-három téglasor húzódik, melyek erősen töredezett állapotban kerültek elő. Ma már megállapíthatatlan, hogy ez a téglaszövet a felmenő falban is folytatódott-e, vagy csak ebben a magasságban alkalmazták néhány sor vastagságban. A téglák között az alsó kötőböktől eltérő habarcs van, így valószínűleg a fal (lábazati párkány?) utólagos javítása során kerültek a falba.²²

A harmadik kötemplom szentélyéről szinte semmit nem tudunk, ugyanis a későbbi bővítés során visszabontották, így sem formájára, sem méretére nincsenek jelenleg adataink. Az eddigi kutatási felületekben annyi derült ki, hogy a hajónál keskenyebb volt. A hajófal keleti végén egyértelmű falelválás mutatja, hogy a hajóval egyező szélességű szentélyfal utólagos, a következő periódus része, míg a diadalív keleti felén az egyenetlenül eldolgozott falcsorbázat jelzi egy visszabontott, délebbre húzódó fal nyomát, melyet így a hajóval egyező módon, a korábbi periódus (szentély) alapfalára építettek. (7, 11. kép)

A mai templom északi kápolnájában, a középkori szentélyektől északra egy sekrestye északi alapfalát tártuk fel (jelentkezési szintje: –105–130 cm, alapozásának alja: –220–240 cm). A sekrestye északi falához és az északkeleti sarkához utólag egy-egy támpillér épült. (4, 19. kép)

A sekrestyefal és a hajóbelsőben feltárt szentélyfal távolsága, így a sekrestye belső mérete 295 cm. Bejáratra utaló jelet nem találtunk. A sekrestye belsejét a mai templom építéskor szinte teljes felületében bolygatták. Felső téglapadlójának szintje –139 cm, ez 32 cm-rel magasabb, mint a szentély padlójának szintje (téglaméretek: 15,5 × 23 × 4 cm, ill. 12,5 × 26 × ... cm). A padló a sekrestye belseje felé erőteljesen süllyedt, akárcsak az alatta futó korábbi habarcsos felületű járószint. A járószintek alatt bolygatott többretegű temetkezéseket bontottunk ki (2–3, 5. sír). A sekrestyétől északra több egymást bolygató sírt tártunk fel.

A mai templom alapfalai miatt a középkori épületrészek viszonya nem megállapítható, a sekrestye keltezését lelet nem segíti. Ennek ellenére a sekrestye első, táмок nélküli periódusát ehhez az építési periódushoz köthetjük, abból a megfontolásból, hogy az utólagos támpillérek talán a templom következő, késő gótikus átépítése során készülhettek.

²² A lehetőségre Daniela Marcu Istrate hívta fel figyelmünket, segítségét köszönjük.

A hajó belsejét a mai padló alatt szintén az 1800-ban lebontott III. fal vastag bontási omladéka tölti ki. Ebből az omladékból került elő szórványként egy 14 cm hosszú, 4-6 cm széles szabálytalan, sérült kődarab, melynek egyik felületén bevéssett rombusz alakú, oldalán X alakú jel látszik. A bevéssett jelek a székely rovásírás -k- és -b- jelével egyeznek, értelmezésükre egyéb adat híján nem vállalkozunk. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy ez a kő a legkorábbi adat a csíki rovásírásra, hiszen a 15–16. századnál mindenképpen korábbi III. falba már falazó anyagként, másodlagosan került.²³ Ez egyben azt is jelenti, hogy a „korai” rovásírásos emlékek nem csak Udvarhely-székhez köthetők, de megerősíti azt a korábbi felismerést, hogy ezek rendszeresen templomok környezetében fordulnak elő.²⁴ (20. kép)

A harmadik periódus kelezéséhez az ásatás során csak közvetett, bizonytalan támpontokat találtunk. Ez a templom a korábbi épület bontását követő hosszabb szünet után, feltehetően a 13-14. század folyamán épült, hajója 1800-ig a templom elbontásáig állt, míg a szentélyt a következő periódus új szentélyének építésekor, valamikor a 15–16. század fordulóján elbontották (ld. alább).

Nyitott kérdés maradt, hogy a mai templom toronymelletti helyiségibe befalazott félköríves hengertagos faragványok melyik periódushoz köthetők. Noha hasonló profilú darabok csúcsíves kapuzatokon is előfordulnak későközépkori kelezésük kizárható, hiszen abból a korszakból két másodlagos elhelyezésű ajtó ismert: nyugati a cinteremkapu, ill. a mai templom északi alapfalában azonosított élszedett szárkő. Így a somlyói hengertagos kapuk csak az első három periódus valamelyikéhez kapcsolhatók, feltehetően az Árpád-kori templom részei lehettek, amint ezt korábban többen is feltételezték.

²³ A vitatott lelőhelyű csíkszentmihályi- csíkszentmiklósi- csíkszentmártoni (?) rovásfelirat 1501-ből való ld. FERENCZI 1979, 24–26.; FORRAI én. 159–162. Ráduly János egy további somlyói rovásírásos kőről is tud a torony második emeletének keleti falán. RÁDULY János: *Titkok a rovásírásban*. Székelyudvarhely 2004. 89–91. Utóbb ennek korát a 13–14. századra, majd az Árpád-korra tette: *Örökségünk* 2007/4. 30. Az illető kövön azonban a természetes repedésnek tűnő vonalak a kő alján is folytatódnak, így ennek írott, rovott voltát nem tartjuk valószínűnek. A torony építése a 17. században történt (l. később).

²⁴ BENKŐ 1994, 1996. 80.

A templom negyedik periódusa (II–III. fal)

Mai ismereteink szerint középkori templom utolsó nagy átépítéskor a korábbi szentély elbontása után a meghagyott régi hajó szélességében (III. fal) új, szentélyt építettek (II. fal). A diadalív vonalában megfigyelhető egyértelmű falelválás, habarcs, és falszövet különbség jelezte, hogy a szentélyfal utólag épült a hajófalhoz, azzal egyező szélességben.

Az ásatás során az új szentélyfal északi szakaszát és a szentélybelső kis részletét tártuk fel. A fal jelentkezési szintje –11–141 cm, szélessége 90 cm körüli, felmenő részeit mindkét oldalon fehér meszelés borította, alja –234 cm mélységben van. Ezt a falat, a hajófalhoz hasonlóan 1800-ban csak félméternyire bontották vissza, és ma a padló párnáinak támaszaként szolgál.

A II. fal északi oldala mentén néhol bontható volt az alapozási árok: benne szórványos csontok, a fal habarcsától eltérő habarcsrögök mutatták, hogy a fal építését megelőzően korábbi épületet bontottak (a harmadik periódus szentélyét) és építéskor korábbi temető sírjait bolygatták.

Egy másodlagos helyzetű, a mai templom alapozásából kibontott, faragott kő sarokgyám alapján tudjuk, hogy a szentély a nyolcszög három oldalával zárult. (21. kép)

Az új szentély szélessége az építési jegyzőkönyv és helyszíni ellenőrzésünk alapján is 8,6 m volt,²⁵ míg hossza 12,3 m körüli lehetett, ui. az 1800-ban lebontott templom hossza 28,3 m volt (15,5 öl; ld. előbb), és ebből a hajó 16 métert tett ki.

A szentélyt terrakotta boltozat fedte, melyet 1800-ban a bontáskor berogyasztottak. (22. kép) Az omladékat nem, vagy csak részben építették be: a legfelső, habarcsba rakott téglapadló (téglaméret: 22 × 14 × 4, ill. 26 × 12 × 4 cm) és a mai járószint közötti részt 60–80 cm vastag bontási omladék tölti ki (a boltozó téglák mérete: 23 × 14 × 4,5 cm). Az egyszer hornyolt jól kiégetett téglabordák hosszúsága 42–48 cm, szélességük 11–12 cm, magasságuk 17 cm. Egy bordára még a használat idején több jelet karcoltak az alsó kékeszürkés mészrétegbe melyre még két későbbi fehér meszelés fedett rá. A hiányos monogramok mellett (*D L*, *L D/R* (?), *za* (?), *vel DE SOML(YO)*), kétszer, a hornyolatban és a gerincen is olvasható az 1579-es évszám, ill. a *NAGY ANIAl* név a gerincen.²⁶ A hornyolatban bekarcolt, szimmetrikus elrendezésű rajzocska is látható, tárgya ismeretlen. (23. kép)

²⁵ Ld. 21. lábjegyzet.

²⁶ A plébániához tartozó települések közül a korszakban Taplocán ismeretes a Nagy családnév, 1569-ben innen írják össze a lófők között *Nagi Mathe*-t. *SzOkl.* II. 272.

A feltárt területben zárókő vagy osztó nem került elő, így a boltozat jellegét nem ismerjük.

A szentélyben két téglapadló nyomát találtuk meg, melyeket a folyamatos temetkezések miatt a 18. századra a többször pótolni, javítani kellett.²⁷

A felső téglapadló eredeti szintjét az északi szentélyfal mellett (a korábbi szentélyfal feletti részen) jelzi –173 cm-en, másutt, a szentélybelsőben a sírok okozta süllyedés miatt a –215 cm mélységet is eléri. A padló szövetében K–Ny irányú egyenes elválás látható. A téglák alatti habarcságyban szintén látható volt az elválás, ami arra utal, hogy a padló megbontását követően újrafektették a téglákat. A süllyedésnél, a téglapadló alatt különböző összetételű földrétegek voltak (homokos-kavicsos, agyagos kevert föld két rétegben), melyeket nyilván a folyamatos süllyedés kiegyenlítésére terítettek ideiglenes járósíntekként.

A szentélyfal belső oldala menti 120 cm széles sávban (a korábbi periódus visszabontott alapfalán) a felső téglapadlópadló habarcságya alatt egyenletes homokos-kavicsos feltöltés volt, ez alatt egy korábbi téglapadló maradványa. Az agyagba rakott téglapadló részlete (téglaméret: 15 × 3,5 × ... cm), sárga homokágya és néhány téglányi kis szigete csak itt ill. kis foltban a szentélylépcső mellett maradt meg, a szelvény többi részén későbbi beásások eltüntették. A szentélyfal (II. fal) belső vakolatának lefolyására az alsó téglapadló homokágya ráfedett. A 2. szentélypadló alatt sima habarcsos felületet találtunk, mely néhol ugyan feltöredezett, de valószínűleg egy korábbi (3.) járósínt lehetett. Erre folyt rá a gótikus szentély északi, belső falának vakolata (II. fal). Ez a 3. járósínt fedte a II. periódus északi, visszabontott szentélyfalát. (8. kép)

A középkori szentély kutatási területünkbe eső részében több rétegben tártunk fel sírokat. Ezek a bolygatott felső téglapadló, és hiányzó korábbi járósíntek, ill. mélységük (–259 cm a legmélyebb sír), koporsóik állapota és, betöltésük alapján kései, 17–18. századi temetkezések, melyek a korábbi sírokat teljesen eltüntették. E sírok mellékletet nem tartalmaztak, egyetlen kivétel a 17. sír, melynek medencéjére, nyilván rontáselhárítás céljából, sarlót helyeztek (!). (10. kép)

A szentélyt és a hajót kő lépcsőfok választotta el. A lépcsőhöz felhasznált kövek egyikének alján hosszanti vályú húzódik, a faragvány eredeti funkciója kérdéses.

²⁷ Egy berekeresztúri példa jól szemlélteti, hogy a templomba való temetkezések a járósíntek meg-megújítását vonták maguk után: „a temetést szépen elegyenesítse, ki ha rútul hagyánák, flor. 5 bírsággolhassanak”. IMREH 1983, 283.

A lépcsőt egykor két téglasor vastagságban megemelték (a téglák méretei: $26,5 \times 5,5 \times 13$ cm), a szentély második járószintje még a korábbi alacsonyabb lépcsőhöz igazodott. A szentélylépcső alatt egy tiszta betöltésű, a környező vázaktól eltérő tájolású sír húzódott (19. sír).

A hajó északkeleti sarkában két szakaszban épített mellékoltár kőből falazott tömbje került elő a diadalív mellé illesztve. Ezeket a bontáskor szintén visszabontották. A korábbi, kisebb mellékoltár külső felületeit meszelés borítja, egykor tehát önállóan állt és csak később szélesítették egy hasonló nagyságú tömbbel, talán egy nagyobb oltár megrendelését követően (méretük így: 95×180 cm). Ez a bővítés az oltár táblaképeinek keletezése alapján a 16. század első felében történhetett. (11. kép)

A templomnak e negyedik periódusában a hajófallal (III. fal) statikai problémák merülhettek fel, mert a fal alapozásának belső oldalánál egy-két kőorból kialakított, 20–30 cm széles köpenyezés készült. Ez az ún. IV. fal a hajófal alatti legkorábbi alapfal (V. fal) alapozásának belső oldala mellett, azzal párhuzamosan helyezkedik el. Noha a két fal vizsgálata nehezen volt elvégezhető, a IV. fal építési technikája és alapozási mélysége alapján az V. és a III. faltól (második, harmadik periódus) is jól elválasztható. Ez valószínűtlenné teszi, hogy egy időben, összefüggően épültek volna, ráadásul habarcsuk is eltérő: a IV. fal habarcsa szürke és sok mészrögöt tartalmaz, érdes, a felmenő III. fal habarcsa fehér, kemény állagú, eddigi megfigyeléseink szerint falszövege nem tartalmaz másodlagos köveket. A IV. fal egy szakaszon kevert betöltésű sírokat fed, itt a III. fal alá is benyúlik. A sírokat nagy valószínűséggel csak az Árpád-kort követően áshatták, az itt éppen ezért részben hiányzó V. falba.

Az északnyugati sarokban (Sándor-kripta) a többi faltól eltérően IV. fal nem fordul délnek, és egybeült sem találtunk arra utaló jelet, hogy önálló építési periódus szakasza lenne.

Helyzete ellenére a IV. falat tehát a néhol fölötte elhelyezkedő III. falhoz képest is utólagosnak tarjuk. A hajóbelsőben azonosított járószintek ugyanis mind fedik a IV. falat, így annál későbbiek, de a III. falhoz futnak. Egy további megfigyelés a IV. fal építésének idejét is lehetségessé teszi: a IV. fal keleti széle a késő gótikus építési periódusban épített mellékoltárokhoz igazodik. A 16. századi oltárok kőből falazott asztalai ugyanis a harmadik periódus hajójának (= III. fal) északkeleti sarkába utólag épültek, alattuk egyértelműen szűzföld található, de a IV. fal nem fut be alájuk. (11. kép)

Valószínűnek tartjuk, hogy a sírok, ill. laza betöltésük miatt is válhatott szükségessé a IV. fal építése, azaz ezt olyan belső támasztó alapfalnak,

mege erősítésnek tartjuk, mellyel a feltehetőleg megbomlott statikájú III. fal helyzetét kívánták erősíteni.²⁸

Összegezve: a IV. fal építése az oltárok elkészülte után és az első ízben 1731-ben említett Sándor-kripta (erről később részletesen) megépítése előtt történhetett.

A hajóban feltárt legfelső padlószint a mellékoltárokhoz igazodott és fedte a mellékoltárnál későbbi IV falat is. A szentélytől eltérően a hajóban a bontást megelőzően nagy felületeken felszedték a téglákat. A megmaradt téglák méretei változóak $25 \times 11 \times 4,5$, $15 \times 11 \times \dots$ cm. Alattuk kevert barnás földréteg húzódott, amelyben tagolt peremű 14–15. századi és 17–18. századi (?) mázas kerámiatöredékeket találtunk.

A járószintek, a sírok miatt az északi faltól, ill. a szentélylépcsőtől a hajó belseje felé távolodva jelentősen megsüllyedtek: a lépcsőnél 201-ről –249 cm mélységig, az északi fal mellől meg –226 cm-ről –285 cm-re.

A legfelső járószintet a hajóban, 4. szelvény déli metszetfala mellett egy sír (11. sír) törte át. A 11. sír gödre felett döngölt földből alakították ki, az új javított járószintet, erre egy még későbbi megoldásban 3– cm-es kavicsréteg.

A hajóban a korábbi járószintek csak töredékesen maradtak meg: a felső téglapadló alatt hasonló lejtéssel futott egy korábbi, második járószintre utaló homokos réteg. A hajó második padlója szintén a lépcső eredeti szintjéhez igazodott. Itt csupán egyetlen téglá jelezte a 2. padló borítását ($24 \times 4 \times 12$ cm). A 4/b szelvényben habarcsos homokos feltöltés alatt találtuk meg a legkorábbi, a harmadik téglapadló nagyobb részletét. Ez a padló többféle sérült, hiányos téglákból állt (méretek: $19 \times 21 \times 4,5$ cm, $15 \times 22,5 \times 3,5$ cm, $13 \times 20 \times 5,5$ cm), tehát valószínűleg hosszas használatot, cserét-javítást követően hagyták fel. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a legalsó téglapadló is ráfedett az ún. IV. falra, ahol a téglák némelyikén kereszt alakú bevésések voltak.

A hajóban szintén zsúfoltan és hosszú ideig temetkeztek. Az itt feltárt több mint 30 sír közül, külön említenünk kell a két legkésőbbi sírt. A 23. sír téglapakolásos, koporsós, fordított tájolású (fejjel kelet felé fordított) temetkezés volt gyenge megtartású vázzal és textil maradványokkal. Nyakrészen gallér darabja, ill. a gerincoszlop mentén és a combcsontok között sorban, továbbá a csuklónál zsinórozás maradványaihoz kapcsolódó szövetgombok maradtak

²⁸ 1726-ban éppen Somlyón hoznak olyan határozatokat, melyek a közeli sírok miatt fenyegetett falak védelmében a temetkezések eltiltását hangsúlyozzák, ld. SÁVAI I/178-182.: „18. a templomba való temetkezés a kőfalaknak romlásokra nagyon, azért senkinek meg nem engedtetik, hacsak börttya vagy kriptája nincsen.”

meg. Tőle közvetlenül délre tártuk fel a templom valószínűleg legkésőbbi, hasonlóan fordított tájolású temetkezését (11. sír), mely minden réteget vágott. A szegeletlen koporsóban a csontok teljesen elporladtak (!), jó állapotban maradt meg viszont az elhunyt kopott-foltozott hosszú felsőruhája, alatta posztómellénye és kék színű zsinóros harisnyája is. E két sírban kiemelkedő személyeket temettek, a kék harisnya alapján, gyaníthatóan katonacsaládból származó, egyházi embereket.²⁹

A hajó 5/a szelvénybe eső részén a legfelső téglapadlót az 1800-as bontást megelőzően felszedték. (14. kép)

Az 5/a szelvény DK-i felén kevert betöltésű, szűzföldbe ástott (!) 40 cm átmérőjű cölöplyuk került elő, amelyet a sírok sem bolygattak. Helyzete alapján mélyen benyúló nyugati, vagy talán egy északi karzat oszlopának gödre lehetett.³⁰ Betöltésében a kevert omladékos földben egy-egy habarcsból kialakított külső és belső saroktöredék került elő, melyeknek vékony meszelésén két rétegben vörös festés nyomai láthatók. Ez az oszlop, és nyilván az általa hordott karzat, hosszú ideig használatban lehetett, ugyanis környezetét késői temetkezésekkel nem bolygatták. Az 5/b felületben a középkori templomon kívül egymás fölött több, erősen kevert betöltésűk és mélységük (–345–385 cm) alapján kései, koporsós gyereksír (12, 13, 16. és 34. sír) került elő.

Összegezve: a negyedik periódus építésének idejére a középkori faragványok (gyámkő, bordák), és az oltárok 16. század eleji keltezése utal, ezeket ugyanis valószínűleg már az új késő gótikus templomhoz rendelték. A boltozat, a bekarcolt keltezett borda alapján a 16. század közepén már szintén állt.

Valószínűleg ebben a periódusban, a gótikus szentély építésével egy időben látták el támpillérekkel a korábbi sekrestyét is, melynek északi, kelet-nyugat irányú falrészletét és északkeleti sarkát a Jézus Kínszenvedése kápolnában tártuk fel. 1800-ig, az épület lebontásig a templomban sűrűn temetkeztek és többször végeztek javításokat: alapokat erősítettek, járósinteket emeltek. Szintén ehhez a periódushoz kapcsolható két további vállalkozás, a torony és a kriptá építése.

²⁹ Farkas Irénke néprajzos kollégánk (CsSzM) segítségét itt is megköszönjük.

³⁰ A hajó déli oldalán a 18. század közepéig a somlyói templomhoz tartozó (csík-)szekredaiaknak volt saját karzatuk.

A torony

A templom mára eltűnt harangját a 19. században – mint fennebb már említettük – Orbán Balázs még láthatta, felirata: *VERBUM DOMINI MANET IN ETERNVM. ANNO 1595.*³¹ Tornya saroktámpilléres, belső falán ma is láthatók elfalazott csúcsíves harangablakok, így a szakirodalomban mindeddig középkori épületrészként volt ismert.³² (24. kép) Ennek ellenére több adat és megfigyelés miatt 17. századnak kell tartanunk. A torony építéséről a *Album Ecclesiae*-ban a következő feljegyzés olvasható: *Taploczai Frater Anda Peter Terciarius Ord. Francis. czinaltatta a Nap nyugati aitohoz a Tornyt penzbeli sumptussal, a többire a közönséges Megye, mely kezdődött Anno 1677 vegződött Anno 1683., ill. Turris lapidea orgiarm 21 1/2 alta ad portam occidentalem Parochialis Templi S. Petri aedificari Caepa Anno 1677...Hic eadem Turris in finem postea deducta Anno 1683.*³³ (25. kép) Az írott adatok tehát egyértelműen nem csak magasításról, javításról, hanem a nyugati bejáratnál hosszú ideig épülő tornyot említenek. A nyugati falon látható építési felirat szintén erre az időszakra utal (26. kép):

A: D:

1680

IN-HONOREM

SS:PETRI:ET

PAVLI-APOST

A nyugati toronybejárat bal oldalába egy 17. századi sírkő van befalazva. Az építési jegyzőkönyvből tudjuk, hogy 1823-ban magasították meg a tornyot mai formájára, ugyanakkor a mai harangablakok alatti szinten megfigyelhető elfalazott csúcsíves nyílásokon kívül nincs korábbi, alsóbb harangablakos rész. A középkori nyugati oromfal miatt itt egyéb nyílás már el sem férne, így ki lehet zárni annak a lehetőségét, hogy a 17. században csak magasítottak volna.

Ezt erősíti a torony külső falán, a melléképületek padlásterében megfigyelhető futókutyás mustra (ugyanitt több vakolatba karcolt felirat és ábra is látható) is, és a hajó fedélszékeiben látható, a harangablakok alatt körbefutó párkány sgraffitto-technikával készített virágos dísz, melynek korát szintén

³¹ ORBÁN 1869, 20.

³² ENTZ 1996, 139.

³³ ALBUM ECCL. 23., 36-37.

a 17. századra teszik.³⁴ Ez egyben arra utal, hogy a templom mellett a középkor folyamán harangtoronynak kellett állnia, mint jó néhány szintén középkori haranggal rendelkező csíki templom esetében.³⁵

Feltételezésünket a torony dendro-kronológiai vizsgálata is megerősítette. A különböző szintek *in situ* földmérgerendáiból vett minták keltezése 1673 utáni, ill. 1680.³⁶

A Sándor-kripta

A középkori templom utolsó elemeként a hajó északnyugati sarkába, közvetlenül az alapfalak mellé, az akkori padló alá épült egy kripta. Szabálytalan négyzetes alaprajzának belső mérete: 250 × 230 cm, falainak vastagsága 30–44 cm között változik. Födémét É–D-i irányú fenyőgerendákra fektetett, bevakolt deszkák alkották, ezek, vélhetően a templom 1800-ban történő bontásakor beomlottak. (15, 27. kép)

Az omladékból terrakotta bordatöredék, festett deszkatöredék (pad, kazetta?), küpcserép, tetőcserepek kerültek elő. A kriptát legalább két járószint fedte, a felső téglá, ill. ennek a feltöltése alatti barna lejárt földréteg a födémgerendák fölött húzódott. Téglákkal kirakott, enyhén íves, utólag elfalazott, alig 80 cm magas bejárata keletről nyílt. A mai templom karzatának északi oszlopa elég szerencsétlenül éppen az építéskor már elfeledett (?) jellegű, irányú kriptabejáró fölé épült. (28. kép)

A középkori templom bontásakor a omladék beszakított a kriptát, az omladék alatt –350 cm mélységben jelentkeztek a kelet-nyugat irányú fa koporsók maradványai. Az összesen kilenc koporsót (négy férfi, három nő, két gyermek) hármast (?) elrendezésben egymásra helyezték. Az anatómiai rendben félrecsúszott csontok alapján arra lehet következtetni, hogy a temetés során vagy azt nem sokkal követően a koporsók már elmozdulhattak. A beomló gerendák, és nagy falazó kövek meglehetősen nagy pusztítást végeztek

³⁴ LÁNGI – MIHÁLY 2003. 1710 körül kapott hasonló kifestést a csíkszentmihályi (20.), csíkrákosi (19.) templom. Hasonló az aranyospolyáni templom is uő.: 2004. 10.

³⁵ BOTÁR 2001, 139–140. ill. ERKEJ Csíkszentlélek 132.: *Turris ...ex ligno*; Csík-mindszent 133.: *Turris lignea...*; Csíkszentmárton 138.: *Turris lignea...*; Csíktusnád 139.: *Turris ex ligno...*; Csíkmenaság 142.: *Turris lignea...*

³⁶ A mintavételt és a vizsgálatokat az OTKA (F043167) által támogatott „Dendro-kronológiai kutatások Erdélyben” projekt keretében dr. Grynaeus András és e sorok írója végezte. Ld. még: BOTÁR – GRYNÆUS – TÓTH 2006. 130–131.

az összepréselődött négy-, öt-, illetve hatoldalú fenyődeszka koporsókban (?), így alakjuk nem volt minden esetben biztosan megállapítható.

A fenyőkoporsók a láb felé erősen szűkültek. Aljuk két deszkából készült, a koporsókat esetenként vászon borította, némelyiken ezt kis bronzszegecsek szegélyezték, a deszkák mindkét végét és a rézsús felső oldalakat különböző motívumok, és esetenként feliratok borították. A beomlott súly hatására a csontok az alsó deszkákba mélyedtek, a deszkák összetörték, de aprólékos munkával sikerült a feliratok egyes részleteit elolvasni. A vázak alá gyaluforgács volt terítve (különösen a fej magasságában), esetenként szövet nyomai is érzékelhető volt. A legalsó sorban elhelyezett felnőtt vázak alá a koporsóban 10 cm vastag tiszta hamut (?) terítették.³⁷ A koporsókat, egyetlen kivételtől eltekintve, keletelve helyezték el a kriptában. A vázak egy részét rágszálók bolygatták, erre esetenként a feltört gyümölcsmagok vagy elmozdult csontok utaltak. (15, 29. kép)

A felső három sorban elhelyezett, tehát a későbbi vázak keze a medencére vagy a hasra volt hajlítva, az alsóbb, korábbi vázaknál a kéz minden esetben nyújtott volt. A férfivázak esetében gyakran megfigyelhető volt a különböző csontbetegségek nyoma (kinövések, kisarjazott csigolyák), ami az itt eltemetettek örökletes betegségeire utalhat. A halottakat ruhában temették el, de erre csak a szórványos textilmaradványok, a csontok halvány patinás elszíneződései, ill. egy esetben fémhuzalos pártá maradványai utaltak.

A 61. sír a két felső rézsús deszkáján szegecsekből kirakott felirat volt olvasható, jobb oldalt: ...*CS. Do Gasparus Sándor de CIK SzM...*(mihály?), a bal oldali deszkán: *Obit Anno 1791 (?) Jan (?) Ætatis 66 (?)*. Ez alapján vált egyértelművé, hogy a Sándor-kripta maradványait találtuk meg, Sándor Gáspár ugyanis a kriptát építtető Péter fia,³⁸ noha a kripta építtetője Sándor Péter 1756-os végrendeletében szintén nem utal az általa épített kripta helyére.³⁹ Az 1731-es vizitációban a Sándor-család kriptáját már említik, anélkül azonban, hogy helyét megadták volna.⁴⁰

Két további koporsó felirata volt részlegesen olvasható: a 63. váz bal oldali rézsús koporsódeszkáján: *Æ.T. 66 A 1771 26. APRIL, alatta ELISABETHA*

³⁷ A gyulafehérvári székesegyház ásatásán hasonló megfigyeléseket tett Pósta Béla.

³⁸ Sándor Gáspár a 18. század második felében több tisztséget is viselt Csíkbán, volt alkapitány, assessor és alkirálybíró is. Ld.: ENDES 1938, 198., 224.

³⁹ „temetésem helyének választom a csíksomlyai parochialis Szent Péter és szent Pál templomában tőlem épített kriptámat...” ld.: SÁNDOR 1914, 320.

⁴⁰ ERKEJ 143.: „*Cripta ex lapidibus sine fornicibus, erecta in templo, privatae familiae Sandoriana*”

KOR (?). Ő alighanem a Berivoji Boér Antal feleségével Sándor Erzsébettel azonosítható.⁴¹

A 64. váz jobb oldali rézsűs deszkáján két sorban: Sz AC PER ILL DNA: ANNA MARIA CSEDŐ DE CSIK SZ GYÖRGY/.....LL DNI LADISLAI DORI DE IOBBANAZA volt olvasható. A felirat lehetséges olvasata: ac perivit illustrissima Domina Anna Mária Csedő de Csík-szentgyörgy uxor illustrissimi Domini Ladislai Dőry de Jobahaza. A csík-szentgyörgyi Csedők ugyancsak csíki tisztségviselői család volt a korszakban, az itt eltemetett hölgy Dőry László első felesége volt és 1769-ben hunyt el.⁴²

A kriptá kemény, habarcsos alját –437 cm-en értük el, alatta korábbi sírok is előkerültek. Az itt feltárt temetkezések (69–72. sír) rossz megtartású, hiányos egymást is bolygató sírok, mélységük elérte a –482 cm-t, és közvetlenül a sárga agyagos-sziklás altalajba ásták őket.

Aligha véletlen, hogy e sírok egyike sem közelíti meg a templom eredeti nyugati alapozását, hiszen éppen Csíksomlyón hozták 1726-ban azt a határozatot, amelynek 18. cikkelye arról szól, hogy *„a templomba való temetkezés a kőfalaknak romlásokra vagyron, azért senkinek meg nem engedtetik, hacsak börttya vagy kriptája nincsen. A Templomba pedig botot, kriptát csak Nemeseknek szabad erigálni és csináltatni. [...] Torony vagy Cemeterium kő falához egy ölnél közelebb a temetés ne legyen [...] forint büntetés terhe alatt”*.⁴³

A kriptában feltárt temetkezések régészetileg igazolták az írott források adatait a 18. századi nemesi temetkezési szokásokról. Erről APOR Péter 1736-ban így írt:

„Az koporsót belől vagy bársonnyal, vagy matériával vonták bé, feje alá tettek vagy bársonyvánkosokat... az feje mellé szép nyusztos süveget.... ha katolikus volt, az keszkenyein felyül állott az olvasója... Mikor koporsóba tették, az koporsónak fenekire némelykor tettek gyalu alól kihullott forgácsot..., azt szép gyolcslepedővel bécsinálták vagy bévarrották... Az koporsót penig, amint leíráim, bévonván, az koporsót ezüst-, aranyas fejű szegekkel igen

⁴¹ Adatközlő: Sándor Ákos.

⁴² ENDES 1938. 187–189., 238., illetve: <http://genealogy.euweb.cz/hung/dory2.html>. Ez utóbbi adatért és néhány további kiegészítésért Sándor Ákosnak tartozom köszönettel.

⁴³ SÁVAI I/178–179.

gazdagul külyel béverték, és hogy az aranyas fejű szeg jobban kiadja magát, az koporsót fekete bíborral vonták bé...”.⁴⁴

Noha kutatásunkhoz közvetlenül nem kapcsolódik, a Sándor-kripta kapcsán meg kell említenünk, hogy azt utóbb nagy „karriert” futó „székely áldozópohár” a kriptát építtető Sándor Péter fent idézett végrendeletében is előfordul. A végrendelet hatodik tételénél *egy ezüst pohár és szebb ezüst pixis és selyem keszkenő* után írták össze: „*A szerecsendió kupát hagyom a kisebb fiam Gáspár kezébe [...] de úgy, hogy azt soha el ne adhassák, hanem régi emlékezetül megtartsák jó gondviselés alatt, mint régi eleinktől reánk maradt és 1412. esztendőől fogva megtartotta Isten familiánknál.*”⁴⁵ Úgy tűnik tehát, hogy ekkor még csak családi ereklyének tartották.

Sírok és temetkezési szokások

A feltárt vázak kor és nem meghatározását a helyszínen végeztük el, utólagos antropológiai vizsgálat még nem erősítette meg az adatokat, ezért azok tájékoztató jellegűek. A mélységeket az ásatás ± 0 szintadatához képest mértük (ez a mai déli templombejárat legfelső lépcsőfokához képest +113 cm-el van magasabban!), ezért az adatok a tényleges korabeli járószintekhez képest jóval nagyobbak!

Az alkalmazott rövidítések:

T – tájolás (bizonytalan szög esetén megelégedtünk a keletelés feltüntetésével),

M – mélység, megj. – megjegyzés, sz – szélesség, h – hosszúság

A Sándor-kriptában elhelyezett vázak esetében a tájolást nem jelöljük. A kéztartásra, bolygatásra, mellékletre, időrendre és betöltésre vonatkozó adatokat csak akkor tüntettük fel, ha azok megállapíthatók/fontosak voltak. A sírszám után zárójelben az ásatási szelvény száma szerepel.

1. sír (1. sz.): infans I. hiányos váza, koponya és felső végtagok hosszúcsontjai lekerekített sarkú sírgödörben. Keletelt, karjai medencére hajtva; a Jézus Kínszenvedése kápolna keleti alapfala vágta, m: –328 cm.
- 2–3. sír (2/a sz.): erősen bolygatott páros sírban adultus férfi koponyája és alsó végtagjai, ill. ismeretlen nemű adultus bokacsontjai. T: 300°, m: –248 cm, a sír betöltése tiszta; megj: 19. századi gödör bolygatta.

⁴⁴ APOR 1987, 107–108, 111.

⁴⁵ SÁNDOR 1914. 321.

4. sír (3. sz.): maturus férfi mellkason alóli váza medencén összetett karokkal, szegelt koporsóban. T: 305°, m: –345 cm, a Jézus Kínszenvedése kápolna nyugati alapfala vágta.
5. sír (2/a sz.): infans I. rossz megtartású felsőteste lekerekített sarkú gödörben. T: 272°, m: –250 cm, megj: sírbetöltése teljesen tiszta, egyenmű. Időrend: 5.→2/3.
6. sír (3. sz.): infans I. nyújtott karokkal, szegelt koporsóban, kissé jobbra mozdult fejjel. T: 283°, m: –385 cm. Időrend: 6.→4. sír.
7. sír (3. sz.): infans II. nyújtott karokkal, jobbra fordult koponyával. T: 300°, m: –392 cm, megj: benyúlik a Jézus Kínszenvedése kápolna nyugati alapozása alá, nyújtott karok, vágta a 8. sírt.
8. sír (3. sz.): adultus alsó lábszárai, bolygatott (?) bokacsontokkal, szegeletlen koporsóban (?). T: 305° (?), m: –376 cm. Időrend: 7.→8. sír.
9. sír (3. sz.) Adultus bokacsontjai, T: keletelt, m: –360 cm. Időrend: 9.→4. sír.
10. sír (4/c sz.): infans II. kislány test mellett kinyújtott karokkal, lekerekített sarkú sírgödörben, balra fordult koponyával, bal fele megsüllyedve. T: 277°, m: –276–96 cm, megj: mellékletei a halántékoknál 3 db bronz, 1 db ezüst S-végű hajkarika (átmérőik: 2,2–2,6, cm, 2 cm, 1,8–2,3 cm, 2 cm), kettő bordázott kissé kiszélesedő (4 mm) S-véggel, valamint jobb kezén egy vas pántgyűrű; (alatta a 14. sír). C12-es keltezés alapján a váz kora: 1208–1270 közötti.
11. sír (4/a–b sz.): férfi teljesen elporladt, nyugatolt váza, szegeletlen, lefele keskenyedő koporsóban. Hosszú kopott, foltozott, merev állógalléros felsőruhája (reverenda?), fehér posztó mellénye, és kék zsinóros harisnyája jó állapotban megmaradt.
12. sír (5/b sz.): infans I. szegelt koporsóban, medencére fektetett karokkal, balra dőlt koponyával, megsüllyedt bal lábszárral. T: 311°, m: –345–361 cm, alatta a 13. sír.
13. sír (5/b sz.): infans II. szegelt koporsóban összekulcsolt kézzel. T: 300°, m: –366–385 cm, megj: a mai templom északi fala részben fedi, alatta további sírok, a bal lábszár megsüllyedt. Időrend: 12.→13. sír.
14. sír (4/c sz.): csecsemő elporladt koponyával és felsőtesttel, gyenge megtartású alsó végtagokkal. T: 305°, m: –316 cm, megj: a váznál jóval nagyobb padmalyos gödörbe temették, de nem a padmalyba, ezért gyanúnk szerint egy korábbi sírgödörbe temették. Betöltésében kő, csont, téglá, korábbi a 10. sírnál, gödrét a mai templom vágta. Időrend: 14.→10. sír.
15. sír (2/b sz.): senilis (?) elporladt váza, szegeletlen, a lábak felé keskenyedő koporsóban, medencén összekulcsolt kézzel. T: 283°, m: –358 cm

- (koporsódeszka teteje -346 cm), megj: a fejnél ill. a kezeknél posztómaradványok (süveg?); betöltésében téglatöredékek (méreteik: $12,5 \times 13 \times 5,5$ cm, $19 \times 4,5 \times \dots$ cm, $15 \times 3,5 \times \dots$ cm).
16. sír (5/b sz.): infans I. medencére fektetett kézzel, szegelt koporsóban. T: 292° , m: -390 cm(?).
17. sír (2/b sz.): maturus, férfi szegeletlen, láb felé keskenyedő koporsóban, nyújtott karokkal, bolygatott fejjel, hiányzó bal felkarral. Jobb medencelapátján sarló! T: 322° , m: -388 cm.
18. sír (2/b sz.): felnőtt, keletelt sírja a szelvény nyugati tanúfala alatt, a vázból csupán néhány csigolya és a jobb alkar volt bontható, m: -363 cm, megj: a 21. sír vágta.
19. sír (4/a sz.): infans I. bolygatott váza, hiányzó koponyával, jobbra fordulva, enyhén felhúzott lábakkal, teljesen tiszta betöltésű sírgödörben. T: 277° , m: -245 cm, a 23. sír bolygatta
20. sír (5/b sz.): maturus bokacsontjai, keletelt (a 31. sír gödrével bolygatták). m: -372 cm.
21. sír (2/b sz.): maturus férfi medencéje és alkarjai keskenyedő koporsóban, T: 311° , m: -382 cm, megj: medence alatt bolygatott, felsőtest a szelvényfal alatt.
22. sír (4/a sz.): iuvenilis nyújtott karral, elmozdult medencével, balra fordult lábakkal, szegeletlen koporsóban, felsőteste a szelvényfal alatt. T: 305° , m: -315 cm, megj: későbbi a 23., 26. és 28. síroknál. A 22–23. sír betöltésében a 2. padló tégláival egyező méretű ($24 \times 4 \times 12$ cm) téglák kerültek elő.
23. sír (4/a sz.): senilis (?) férfi rossz megtartású, néhol elporladt váza, medencére, ill. hasra hajtott karokkal, szegeletlen koporsóban. Bal oldali bordáinak egy része törés után összeforrt. T: 120° (nyugatos!), m: -365 – -370 cm (koporsódeszka teteje -345 cm). Mellékletek: vászongallér maradványa a nyaknál, több vászongomb zsinórozással a test tengelyében. Megj: a váz alatti szürke homokréteg alatt téglalapok, időrend: 23. $\rightarrow$ 30.
24. sír (2/b sz.): koporsós sír, melynek csak a felső részlete volt bontható, -349 cm mélységben, megj: valószínűleg e sírral (is) vágták át a korai szentély alapfalát (V. fal).
25. sír (2/b sz.): maturus medencére hajlított ill. kinyújtott karral, lábak felé keskenyedő szegeletlen koporsóban. T: 300° , m: -407 cm, megj: felső része a szelvényfal alatt; korábbi a 17. és 21. síroknál.
26. sír (4/a sz.): infans II. padmalyos sírban (fülke szélessége 30 cm, magassága 25 – 30 cm) szorosan a test mellé nyújtott karokkal (lepelbe burkolva), balra fordított felsőtesttel, hiányzó koponyacsontokkal. T: 302° ,

m: –318 cm. Kora a C14-es vizsgálat alapján 1455–1522 vagy 1574–1626 közé tehető.

27. sír (2/b sz.): matusus/senilis medencén alóli része (felsőteste a szelvényfal alatt), valószínűleg medencére hajtott kézzel, lábak felé keskenyedő szegeletlen koporsóban, T: 300°, m: –428 cm, megj: a 21., 18., 17. sírcsoport alatt, gödre kissé benyúlik a korai szentélyalap alá (V. fal).
28. sír (4/a sz.): bolygatott, koporsós csecsemősír, m: –271 cm, megj: a 22. sír bolygatta.
29. sír (4/b sz.): gyerek részleges váza (felsőtest a nyugati szelvényfal alatt) a IV. fal alatt, erősen jobbra süllyedve, T: 227°(?), m: –380–360 cm.
30. sír (4/a sz.): felnőtt bokacsontjai koporsóban, melyeket a 23. sír elvágott, m: –337 cm, T: keletelt.
31. sír (5/b sz.): kibontatlan sírgödör a mai templom alapfala mellett.
32. sír (5/b sz.): kisgyerek jobb karja a mai templom alapozása mellett, m: –418 cm, T: keletelt.
33. sír (4/b sz.): kibontatlan koporsó nyugati széle a keleti szelvényfal alá nyúlva.
34. sír (5/b sz.): bolygatott váz bokacsontjai, keletelt.
35. sír (4/b sz.): adultus alsó végtagjai a IV. fal alatt, medencével, felsőtest a nyugati szelvényfal alatt. T: keletelt (227° körüli), m: kb. –360–cm, valószínűleg nyújtott karokkal. Időrend: 35→29.
36. sír (4/b sz.): felnőtt férfi szegeletlen, láb felé szűkülő koporsóban, nyújtott karokkal, jobb oldala megsüllyedt a 49. sír miatt, korábbi, mint a IV. fal, T: 233°, m: –398 cm. A csoport időrendje: 49→36→29. sír.
37. sír (4/b sz.): infans I. teljesen elporladt maradványa koporsónyomokkal, csupán koponyatöredékek és vasalt csizmájának bőr darabjai maradtak meg, T: 222°(?), m: –447 cm.
38. sír (4/b sz.): gyerek bolygatott, gyenge megtartású váza szegeletlen, magas oldalú (min. 20 cm), vélhetően keskenyedő koporsóban, koponyatöredékek, bal felkar elporladt maradványa, T: 216°, m: –426 cm. A 37. sír bolygatta, a csoport időrendje: 38→37→57. sír.
39. sír (4/b sz.): kisgyerek hiányos, elporladt maradványa szegeletlen koporsóban, T: 233°, m: –415 cm. A 44. sír gödre bolygathatta (?).
40. sír (5/a sz.): infans II felsőteste és combcsontjai, medencére fektetett kezekkel, jobbra fordult fejjel, lábszárai a keleti szelvényfal alatt. Betöltése tiszta egynemű barna föld (a fejét kis szakaszon sárga agyag fedi – túlbontott padmaly?). T: 216°, m: –351 cm. Megj: az északi karzatoszlop alatt helyezkedik el.

41. sír (5/a sz.): maturus férfi szabálytalan sírgödörben, szegeletlen koporsóban, medencére nyúló karokkal, bolygatott bal bokával. Bal karja alatt további sír. T: 222°, m: –417/–398 cm. A koporsóra/testre fejfedőt helyeztek, sírgödre/koporsója lábaknál keskenyebb.
42. sír: tévesen adott sírszám egy sírként jelentkező, de szórvány koporsódeszkának.
43. sír (5/a sz.): felnőtt váz jobb fele (balját elásták), szegeletlen koporsóban, nyújtott karral, jobbra forduló fej és test, T: 222°, m: –390 cm. Gödrének oldala íves (padmaly?), az 51. sír széles gödre bolygatta.
44. sír (4/b sz.): maturus/senilis (?) rossz megtartású lábszár- és lábtöcsontjai (a test többi része a nyugati szelvényfal alatt), T: keletelt, m: –405 cm.
45. sír (4/b sz.): felnőtt részleges váza (mellkastól fölfelé a nyugati szelvényfal alatt), nyújtott karokkal, bal alkarja hiányzik, val. a 44. sír bolygatta, koporsó nélkül. T: 222°, m: –425 cm.
46. sír (6/b sz.): felnőtt nő (?) jobb felsőteste, bolygatott váza (a mai templom északi fala és belső pillére vágta), erősen balra süllyedve. T: 233° (?), m: –271–290 cm. Koporsó nélkül, betöltése tiszta fekete föld. Kevés apró vöröses agyagröggel.
47. sír (6/b sz.): iuvenilis bolygatott, hiányos váza (bal fele megsüllyedt és elporladt, medence alatti részét a belső pillér fala vágta), nyújtott karokkal. T: 222°, m: –296–306 cm. Koporsó nélkül, betöltése tiszta barna föld, kevés apró téglatöredékekkel. Kora C14-es vizsgálat alapján 1310–1410 közötti.
48. sír (5/a sz.): infans II bolygatott váza, medencére hajtott karokkal (bal felkar hiányzik), lábszárak a szelvényfal alatt, állkapcsa leesve, padmalyos sírban (fülke méretei: sz: 35 cm, m: 20 cm), sírgödre íves kialakítású, lepelbe csavartan eltemetve, az aknától deszka választotta el. T: 222°, m: –395 cm. A csoport időrendje: 48→43→40. sír. Keltezése C14-es vizsgálat alapján 1622–1677 közötti.
49. sír (4/b sz.): infans II részleges váza (felső része metszetfal alatt), koporsó nélkül, keresztbe tett lábszárakkal, lepelbe csavarva temethették, nyújtott karral, jobbát valószínűleg a 44. sír bolygatta, T: 233°, m: –410 cm. A csoport időrendje: 49→45→44. sír
50. sír: téves sírszám.
51. sír (5/a sz.): senilis rossz megtartású, hiányos váza: koponya töredékei, felsőtest, bal medencelapát, lábak a szelvény fal alatt, medencén összekulcsolt kezekkel. T: 216°, m: –451 cm).
52. sír (5/a sz.): felnőtt (senilis?) hiányos, rossz megtartású hosszúcsontjai szegeletlen koporsóban. T: 222° (?), m: –445 cm.

53. sír (5/a sz.): fiatal hiányos, rossz megtartású medencéje és lábai, koporsóban, T: 222°, m: –440 cm. A medence körül koponyatöredékek–bolygatott váz maradványa.
54. sír (5/a sz.): maturus/senilis férfi (?) lábai (felső része a szelvényfal alatt) lefele keskenyedő koporsóban. T: 216°, m: –418 cm.
55. sír (4/b sz.): iuvenilis részleges váza (mellkastól fölfele a nyugati szelvényfal alatt) lekerekített sarkú sírgödörben, koporsó nélkül, valószínűleg lepelbe csavarva, jobb kar kinyújtva, bal kissé behajlítva a medence alatt. Felnőtt sírt bolygatott, mellette ugyanis egy felnőtt áll- és felkarcsontja volt. T: 216°, m: –434 cm. Körműző sírok időrendje: 55→49→36. sír.
56. sír (4/b sz.): felnőtt jó megtartású, hiányos váza (mellkas és bal felkar). T: 216°, m: –435 cm. A 37. és 57. sír bolygathatta.
57. sír (4/b sz.): infans II. váza nagy méretű, szögletes sírgödörben, szegelt koporsóban, ölben összetett kezekkel, hiányzó lábtőcsontokkal, T: 222°, m: –478 cm.
58. sír (5/a sz.): gyerek lábszárai, térdtől felfelé bolygatott (val. az 59. gödre vágta), T: 216°, m: –465 cm.
59. sír (5/a sz.): adolescens bolygatott lábai (bal combcsont hiányzik, felsőtest a tanúfal alatt), T: 216°, m: –462 cm. Időrend: 58→59.
60. sír (6/a sz. Sándor-kripta): a koporsó méretei: h: 190 cm, sz: 70/40 cm, m: –368/391 cm. A koporsó felirata és díszítése, ha volt ilyen, felismerhetetlenül roncsolódott, csupán azt állapíthattuk meg, hogy a deszkák széleit rézszegecsekkel verték ki. A teljes koporsót egykor valamilyen textil borította, melynek azonban csak itt-ott maradt meg kevés maradványa. Benne egy 170 cm magas, fiatal férfi váza, balra forduló koponyával, medencén összekulcsolt kezekkel. A vázon több betegségre utaló jel figyelhető meg: kisorvadt, taréjos gerinccsigolyák, ill. csontkinövés a bal bokán. A fej és a medence alatt szemcsés maradványok párnára vagy egyéb alátámasztásra utalnak. A sírt állatok bolygatták, amint erre a lábak közötti feltört gyümölcsmagok utalnak.
61. sír (6/a sz. Sándor-kripta): a hatoldalú koporsó (h: 194 cm, sz: 76/38 cm, m: –353 cm). A fenyődeszkák szegélyei kis bronzszegeccsel voltak végigverve. Ezek a koporsó textilborítását is rögzítették. A koporsó láb felőli függőleges deszkáján MÁRIA monogram, a fej felőli deszkán felismerhetetlen díszítés (kereszték, címer?). Jobb oldali rézsűs deszkáján...CS. Do Gasparus Sándor de CIK SzM...(mihály?), a bal oldali deszkán: *Obit Anno 1791 (?) Jan (?) Ætatis 66* volt olvasható. A koporsóban felnőtt férfi (váz hossza: 165 cm) medencén összekulcsolt kézzel,

- balra forduló fejjel. A váz antropológiailag fiatalabbnak tűnik, mint a felirat 56/66 esztendeje. A csontokat néhol textil fedte (halotti lepel?), a csontok alatt finom gyaluforgács. A csontok az alsó deszkába mélyedtek, valószínűleg az omladék súlyától. A medencén és a combcsontok között rózsafüzér gyöngyei, lábai között gyümölcsmagvak – állatjáratból.
62. sír (6/a sz. Sándor-kripta): a négyoldalú (?!), fordított trapéz metszetű koporsó (h: 179 cm, sz: 60/35 cm, m: -412 cm). Pitykés díszítés nem volt rajta. A maturus vagy senilis korú női váz (h: 155 cm?) jobb keze a medencére hajtva, balja kinyújtva. A rágcáslok bolygatása miatt a koponya a sarokba fordult, bal alkar ulnája, és a mellkas csontjai elmozdultak. A csontokon néhol zöldes patina látható. A csontok alatt forgács, az alatt 1–2 cm vastag fekete föld. Az ujjcsontoknál a medence felett fonott zsinór maradványa.
63. sír (6/a sz. Sándor-kripta): a hatoldalú, fordított trapéz alakú koporsó (h: 187 cm, sz: 60/36 cm, m: -403 cm). A felső fedődeszka több darabba törött, de kis szegecsekből kivert feliratának részletei néhol olvashatóak voltak, a váz jobb oldalán: *D.E.M.K.I.a. (?)* míg baloldalt két sorban elhelyezve: *ELISABETHA KO(R)... / Æ T 66. A 1771 26. April.* A koporsóban adultus nő váza (h: 148 cm), mellen összekulcsolt kezekkel. A váz antropológiai jellemzői fiatalabbnak sejtetik, mint a felirat 66 éve. Fején fém huzalból (ezüst?) készült ék hosszú (valószínűleg egykor a hajba tűzött) maradványa, benne két réz hajtűvel. A mellkas nem roskadt össze (kitömve?!), mellette szövetmaradványok, a váz alá gyaluforgács volt terítve. Betöltésében kívül zöld, belül sárgásbarna mázas kerámiatöredék.
64. sír (6/a sz. Sándor-kripta): hatoldalú, sérült (betöltésében a kripta földeméből származó gerendalenyomatos habarcsdarab!), láb felé keskenyedő koporsóban (h: 178 cm, sz: 50/30 cm, m: -410 cm) adultus nő váza (h: 157 cm) hason összekulcsolt karokkal. A váz alatt gyaluforgács, a fej alatt párna (?) nyomai. A rézsűs koporsódeszkákon bronzszegeccsel kivert felirat maradványa olvasható: *Sz AC PER ILL DNA: ANNA MARIA CSEDŐ DE CSIK SZ GYÖRGY / (...) LL DNI LADISLAI DORI DE IOBBANAZA.*
65. sír (6/a sz. Sándor-kripta): fordított trapéz (?) oldalú koporsóban (h: 185 cm, sz: 72/37 cm, m: -430 cm) maturus férfi váza (h: 170 cm) nyújtott karokkal. A koporsó a temetés közben vagy azt követően elmozdult, ugyanis a váz balra csúszott. A csontok alatt gyaluforgács, illetve fehér homok. A csontokon betegségek nyomai (kitarajosodás, felszívódott szárcapocs).

66. sír (6/a sz. Sándor-kripta): négyoldalú, fordítva („nyugatolt”!) koporsóban (h: 185 cm, sz: 67/35 cm, m: –430 cm) maturus férfi váza (h: 160 cm) nyújtott karokkal. A betegség nyomait hordozó (kisarjadt csigolyák), rossz megtartású váz alatt vastag (10 cm!) tiszta fehér hamu vagy homokréteget terítettek a koporsó aljára.
67. sír (6/a sz. Sándor-kripta): ötoldalú koporsóban (h: 100 cm, sz: 40/21 cm, m: –440 cm) infans II rossz megtartású gyerekváz (h: 87 cm), alatta fűrészpör és gyaluforgács, szórványos textil/bőr (?) maradványok. Közvetlenül a kripta padlójára helyezték.
68. sír (6/a sz. Sándor-kripta): ötoldalú koporsóban (h: 55 cm, sz: 20/10 cm, m: –445 cm) rossz megtartású csecsemőváz (h: 50 cm?). Mellén bronz tű. Közvetlenül a kripta padlójára helyezték.

6/a sz., a Sándor-kripta alatti sírok

69. sír (6/a sz.): infans II rossz megtartású, hiányos medencéje, alsó végtagjai, szegelt koporsóban (lenyomata alapján h: 160 cm, sz: 44/32 cm) m: –456 cm, T: 222°, betöltésében fa, habarcsrög, csont.
70. sír (6/a sz.): maturus jobb lába és bokacsontjai. Keletelt, m: –462 cm, a kripta építésével bolygatták, kevert betöltésében tetőcserép töredék is található.
71. sír (6/a sz.): infans II rossz megtartású hiányos váza, nyújtott karokkal, a 70. sír és a kripta keleti fala alatt, m: –482 cm.
72. sír (6/a sz.): adultus hiányos, rossz megtartású váza a kripta délkeleti sarka alatt, koporsós, tájolása: 227° (?), nyújtott karokkal, m: –477 cm.
73. sír (6/a sz.): kibontatlan sírfolt nyugati széle a kripta északkeleti sarka alatt.

A kutatás során feltárt sírok a középkori és a koraújkori temetkezési szokások széles változatait képviselik. A középkori templomon kívüli és templomban, kriptába történő temetkezések egyaránt előkerültek. Megállapítható, hogy a testet a 14. századig lepelbe csavarták, majd ácsolt, később szegelt koporsóba helyezték. Mellékletek csak ritkán esetben fordultak elő, itt a legkorábbiak az egyik 12–13. századi sír S-végű, Csíkban elsőként azonosított hajkarikái. A hitvilág összetettségének és a pogány-babonás elemek szívós továbbélésének a nyoma a gótikus szentély eltemetett egyik sírjában a hasra, rontáselhárító céllal helyezett sarló. Szintén a régi időkre visszanyúló, a halálban az élet folytatását látó, 18. századi elképzelés nyomát véljük abban az

esetben is, amikor a papot híveivel szemben fordított tájolással helyezték nyugalomra.

A templombelsőben feltárt padmalyos temetkezések szintén ritkának mondhatók. A nyugati/északi karzatoszlop alatt az 5. szelvényben, a magasan jelentkező agyagos altalajban tiszta betöltésű, keletelt, koporsó nélkül elhantolt sírokat tártunk fel, melyek közül az egyik egyértelműen padmalyos volt. Az utólag rájuk fedő oszlop miatt a későbbiekben ezt a részt a sírok ásásakor érthető okokból kikerülték. Az 48. sír (5. szelvény) padmalya jobb oldali volt, a fülke széle íves kialakítású, szélessége 30 cm, magassága 20 cm, az akna szintjénél mélyebben, menedékesen alakították ki. (18, 30. kép) A padmalyt az aknától deszkával választották el, melynek barna porszerű maradványa jól megfigyelhető volt. A testet lepelbe csavarva temették el. A váz karjait a medencére, ill. a másik kar könyökéhez hajlították, a bal felkar, bolygatás miatt hiányzik (43. sír). Betöltéséből habarcs is került elő, és kései keltezését a C14-es vizsgálat egyértelműen eldöntötte, legvalószínűbb keltezése 1622–1677 közötti.

A 26. szintén padmalyos sírt (4. szelvény) ettől kissé keletebbre a késő gótikus mellékoltárok alatti agyagos, szűz földben tártuk fel. A sírgödörnek ez esetben a bal oldali padmalyrészét lehetett egyértelműen azonosítani, az aknát és a váz fejrészét egy későbbi sír (22. sír) bolygatta. A nyújtott helyzetű test felső része jobb oldalra fordult, látható, hogy a lepelbe csavart vázat benyomták a padmalyba. Az állkapocs kivételével a fej többi része hiányzott, vélhetően a bolygató sír miatt. A padmaly oldala és vége íves volt, kissé mélyebben helyezkedett el, mint az akna alja, szélessége és magassága is 30 cm. Koporsó vagy egyéb fa nyomát nem találtuk. A C14-es vizsgálatok eredménye ez esetben nem teljesen egyértelmű, nagyobb valószínűséggel egy 1455–1522-es keltezést adott, de egy későbbi 1574–1626-os datálás is lehetséges.⁴⁶

Az avar korban gyakori padmalyos temetkezés a 10–11. században elvértve még előfordul⁴⁷, majd több évszázados szünet után a 16–17. századtól a síktemetőkben az egész Kárpát-medencében újra általánosan elterjedt. A néprajzból ismert padmaly, az oldalfülke (esetenként hosszanti irányban is) funkciója megváltozik: már nem a váz elrejtése a cél, hanem egyrészt a koporsó védelme a ráneheződő földtől, ill. a sír befogadóképességének növelése, azaz annak a biztosítása, hogy a család tagjait érzelmi, anyagi, vagy

⁴⁶ A vizsgálatokat a debreceni Atomkutató Intézet laboratóriumában 2003 júniusában dr. Svingor Éva vezetésével végezték, segítségüket köszönjük!

⁴⁷ BENDE – LŐRINCZY 1997, 225. További irodalommal BALOGH 2000, 115–116.

gyakorlati megfontolásból egy sírgödörbe temethették.⁴⁸ Erdélyből a 17. század közepétől ismerek adatot padmalyos temetkezésre: „*Csinaltam... az gierneknek egy koporsot megh az padmal eleybe deszkat*” (1652).⁴⁹ Az általam ismert esetekben a koraujkortól elterjedő „újabb” padmalyos sírok mindig templomon kívüli koporsós temetkezések. A koporsó használata a 15-16. századra már Csíkban általánosnak mondható.⁵⁰

A néprajzi és régészeti szakirodalom szerint mai ismereteink alapján a népvándorlás-, ill. honfoglaláskori padmalyos sírok és a koraujkorban elterjedt padmalyos temetkezések között nincs genetikai kapcsolat.⁵¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a korai síktemetők és a koraujkortól induló immár újra nyílt területeken nyitott temetők között több évszázadig a templomok cintermeibe összezsúfoltan temetkeztek ez teljesen érthető jelenségnek tűnik.

A kriptá beomlásakor összezúzódnak koporsóin tett megfigyelések a korabeli, temetkezésekre vonatkozó írott adatok első régészeti igazolásai. A kriptába való temetkezés, az írott adatok és a régészeti megfigyelések szerint is nem csak divat kérdése volt, hanem kényszerítő megoldás is. A 18. századig folyamatos templomba történő temetkezések ugyanis nem csak a padlószintek süllyedését okozta, hanem a felmenő falakat is veszélyeztette.

Összegzés

Az eddigi kutatások során a középkori templomnak csupán északi felét tártuk fel, szentélye ill. déli fele ismeretlen. A korlátozott felületű ásatás során négy periódusát és további bővítéseit azonosítottuk az 1800-ban elbontott templomnak.

Az egyelőre bizonytalan lokalizálás ellenére, a legkorábbi épülettel kapcsolatos megfigyelések, freskótöredékek, vakolt-meszelt falazó kövek, kőfaragvány arra utalnak, hogy már a legkorábbi időszakban igényes kivitelezéssel (pl. faragott kő nyílászorok) készültek a kő templomok. A második

⁴⁸ BALASSA 1989, 32–34.

⁴⁹ *Erdélyi Szótörténeti Tár* X. Főszerkesztő: VÁMSZER Márta, Budapest – Kolozsvár 2000, 387.

⁵⁰ BALASSA 1989 161. A közeli Csíkszenttamáson a 15. századi gótikus bővítéssel bolygatott sírok többsége, akárcsak a 16. századi pénzmelléletes sírok koporsósak voltak, ld.: BOTÁR – TÓTH 2004, ill.: BOTÁR 2005.

⁵¹ BALOGH 2000, 116.; BALASSA, 1989, 160.

periódus nagynak mondható hajóhosszúsága (közel 14 m hosszú belméret!) szintén arra utal, hogy itt már az Árpád-kor folyamán jelentős központ lehetett.

Az építési periódusok közül a koraiak a legizgalmasabbak, hiszen az építés- és művészettörténeti adatokon kívül komoly történeti vonatkozásaik vannak. A rendelkezésre álló adatok egyelőre nem, teszik lehetővé, hogy a korai periódusok pontosabb időrendjét eldönthessük. Annyi tűnik bizonyosnak, hogy a 12. században már állt kő templom. E korai periódusok valamelyikéhez köthetjük a másodlagos helyzetű félköríves-hengertagos kapukat is. Ablakaiból egyetlen töredéket sem ismerünk, de aligha tévedünk, ha hasonló faragott félköríves kereteket feltételezünk, mint a csíkmindszenti templom déli feltárt résablak esetében.⁵²

A templom korai periódusainak 12., ill. 12–13. századi keltezése alapján nem csak a települési hullámok időrendjét, de az erdélyi vármegyei keretek, az egyházi és a világi adminisztráció, a vármegyék és főesperességek kiépülésének a kezdeteit és hatókörének sugarát, továbbá a gyepűkről vallott korábbi elméleteket is felül kell vizsgálni. A korai periódus a székelyek beköltözését megelőző időszakra esik, melyet a szakirodalom a 13. század végére tesz.⁵³ Ismerve a korszak egyházi és világi szervezeteinek, az esperességek és vármegyék szoros összekapcsolódását,⁵⁴ a korai periódus(ok) közvetve vármegyei berendezkedésre utal. A templom ugyanis nem épülhetett valamiféle gyepűkön kívüli senki földjén, nyilván valamelyik esperesség és egyben vármegye területén állt, noha erre vonatkozó közvetlen írott adatok nem maradtak ránk.

A székelységnél korábbi és a 14. századig meglévő vármegyei kereteket az első csíki vonatkozású oklevél is jelzi: egy 1324-ben vitatott birtokviszonyú terület ugyanis egy örökösök nélkül elhalt ember birtoka volt, melyet a király megyei nemeseknek, a szomszédos Háromszéken megyei területeket, enklávékat birtokló Opor fia Sandurnak és István fia Egyednek szándékozott királyi jogon sikertelenül adományozni.⁵⁵ Ez nyilván csak olyan magánbirtok lehetett, mely a székely beköltözés előtt már megyei terület volt, és melyet a székelyek

⁵² BOTÁR 2007/a pl. 5.

⁵³ BENKŐ 1998, 59.

⁵⁴ KRISTÓ 1988, 208–235., 2003, 92–93.

⁵⁵ SzOkl. I. 42–43., EO II. 485–486. regeszta (186–187.)

utólag a királyi szándék és a birtoktulajdonosok ellenkezése ellenére bekebeleztek és meg is tartottak.⁵⁶

Az ásatás természetesen nem szolgáltatott adatokat arra vonatkozóan, hogy a Csíki-medence ebben az időszakban mely vármegye területére esett. A közeli, a későbbi Háromszék területére eső Fehér megyei enklávék alapján kézenfekvő megoldásnak tűnik azt feltételezni, hogy eredetileg Csík is Fehér megyéhez tartozott, ám a 14. századi egyházi berendezkedés inkább Küküllő felé billenti el a mérleg nyelvét. Csík ugyanis ahhoz a Telegdi főesperességhez tartozott, mely valószínűleg az egykori, eredeti Küküllő vármegye területén jött létre a székely beköltözéskor.⁵⁷ Az eredeti állapotokat a megyehatárnál konzervatívabban őrző egyházi berendezkedés alapján egyben azt is sejteni engedi⁵⁸, hogy a vármegyei szervezet itteni kiépülése Küküllő vármegyének Fehérből való kiválásával egy időben, vagy azt követően jött létre.

Az ásatás során tehát, olyan korszakban és területen, melyet az írott adatok egészen a 14. századig nem említenek, melyet a történeti, nyelvészeti munkák csupán a 13. század második felétől tekintenek ténylegesen lakottnak régészetiileg sikerült 12. századi egyházi és közvetve világi berendezkedésre bizonyítékot találni. Ennek lehetőségét régészeti, helynévi, történeti adatok alapján már korábban is hangsúlyozták,⁵⁹ de mindeddig csupán a lakottságot lehetett igazolni. Ugyanakkor a második periódus méretei a korszakban kirívóan nagyoknak számítanak, tehát minden bizonnyal helyi szinten fontos egyházi központ lehetett. Egyéb adatok nélkül további feltételezéseket nem fogalmazhatunk meg, azt azonban elmondhatjuk Csíksomlyó központi jellege minden bizonnyal ehhez az épülethez kapcsolódik, és már az Árpád-korban gyökerezik.

Az többperiódusú építéstörténet során a megnövelt szentélyek (az utolsó fázisban a hajó méreteivel egyező szélességgel) a divat mellett azt is jelzik, a

⁵⁶ A háromszéki enklávék és általában a háromszéki Árpád-kori régészeti adatok áttekintése RÁ CZ 2003. A székelyek megyei területekkel szembeni foglaló-ellenséges magatartására több adatunk is van: 1342-ben Zsombort és Oltszemet pusztították (*SzOkl.* VIII. 8.), 1349-ben pedig a királyi rendeletre végzett határjárást szerették volna megakadályozni (*SzOkl.* I. 55.). 1366. május 9. előtt Hidvégi Jakab és Demeter oltszemi és málnási birtokait foglalták el. E falvak később betagozódtak a Székelyföldre...

⁵⁷ Küküllő vármegye keleti részének eddig a Hargitától nyugatra eső területeket tekintették, vö. KMTL 153., 388., 666.

⁵⁸ KRISTÓ 2003, 92–93.

⁵⁹ BENKŐ 1993, 3. (8. o.); Uő: 1998, 55., BOTÁR 1999, 2001, 121–123.

bővítések a helyi előkelők érdekei és igényei szerint zajlanak. A nagy szentélyek építésével az építetők a patronátussal járó reprezentációs és temetkezési jogokat érvényesítik.

A mozgalmas építéstörténet arra is rávilágít, hogy e keleti székely székek középkori építészetének esetében különösen indokolt lenne a rendszeres kutatás, értékeléskor az óvatosság, mert az újabb ásatások alapján úgy tűnik, minden épületnek egyedi története van, és elnagyolt általánosítás a terület egyházi emlékeit csupán két-három „építési hullámba” beszorítani.

A csíksomlyói plébániatemplom kutatása és az eredmények ugyanakkor hangsúlyosan rávilágítanak arra, hogy minden látszólag, vagy akár az új- és jelenkori források adatai miatt, újnak tartott épület esetében szükséges a műemléki felügyelet ill. a megelőző kutatás, hiszen ezek belsejében középkori épületrészek lappanghatnak. Ez csak az érintett felek, egyház és kutatók együttműködésével, ill. helyi- és külső támogatások segítségével valósulhat meg.

Az itt ismertetett, 2002–2005. közötti időszakban a mai és a középkori templom északnyugat felét vizsgálhattuk, a mai templom belterében még nagy érintetlen felületek várnak feltárássra. Reményeink szerint a félbeszakadt ásatás a nem túl távoli jövőben folytatható lesz, és az újabb felületek megfigyelései alapján a templom alaprajzának, történetének még ismeretlen és kérdéses részeit tisztázni tudjuk majd, és az esetleges tévedések, keltezési bizonytalanságok, az itt csak jelzett problémák tisztázhatóak lesznek.

Irodalom

ALBUM ECCL.

Album Ecclesiae Parochialis Somlyojensis. in Sede Sicul. sub titulo SS Apostolorum Petri et Pauli confectum. Anno Domini 1674. ab A. R. D. Patre Stephano Lakatos de oppido Vdvarhely Sacerdote Romano-Catholico et Parocho eiusdem Ecclesiae tunc existente ordinarius.

APOR Péter

1736 *Metamorphosis Transylvaniae*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1987.

BALOGH Csilla

2000 *Avar kori padmalyos sírok a Duna-Tisza közén*. Heves Megyei Régészeti Füzetek 2. A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája (1998) Eger, 2000. 111–124.

BENDE Lívía – LÖRINCZY Gábor

- 1997 A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archeologica III.* Szeged, 201–285.

BENKŐ Elek:

- 1992 A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. *Varia Archaeologica Hungarica V.* Budapest.
- 1993 A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas*, 3.
- 1994 Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90., 157–168.
- 1996 A székely rovásírás korai emlékei. *Magyar Nyelv XCII. 1.* 75–80.
- 1998 A székelyek betelepülése Erdélybe. In: *Történelmünk a Duna medencében.* Kolozsvár–Temesvár, 50–65.

BOROS Fortunát

- 1994 *Csíksomlyó, a kegyhely.* A szerző 1943-as kiadásának átdolgozott változata. Csíkszereda.

BOTÁR István

- 2000 Árpád-kori leletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében. *Acta* 1999. I. 247–272.
- 2001 Csík korai templomairól. *Székelyföld V. évf. 11. szám.* 119–149.
- 2005 A csíkszenttamási Csonkatorony régészeti kutatása (2003.) *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2005. 37–54. (2006.)
- 2007a Cercetări arheologice la biserica romano-catolică din Misentea. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben IV.* Ed.: Adrian Andrei Rusu - Szöcs Péter, Satu Mare – Szatmárnémeti, 115–130.
- 2007b Egy ásatás mozzanatai. A csíkmenasági templom régészeti kutatása. *Örökségünk* I. évf. 4. sz. 8–9.

BOTÁR István – GRYNÆUS Adrás – BOTÁR Boglárka

- 2006 „Középkori” tornyok a Csíki-medencében. A székelyföldi dendrokronológiai kutatások első eredményei. *Dolgozatok. Új sorozat I. (XI.)* 2006. 129–136.

BOTÁR István – BOTÁR Boglárka

- 2004 A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2004. I/ 271–303.

BOTÁR István – RÁCZ Miklós – TÓTH Boglárka

2007 A csíkszentkirályi templom kutatása (2002.) *Dolgozatok. ú. s. II (X.)*.

DÁVID László

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest.

ENDES Miklós

1938 *Csik,- Gyergyó,- és Kászon székek földjének és népének története 1918-ig*. Budapest.

ENTZ Géza

1994 *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár.

1996 *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár.

ERKEJ

Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I.
Közzéteszi Kovács András, Kovács Zsolt. Kolozsvár. 2002.

ÉpJegy

A Csík Somlyai Megyés Templomnak újra Építéséről való Jegyző Könyv.
Ab Anno 1800. Kézirat, Csíksomlyói plébánia levéltára.

FERENCZI Géza, FERENCZI István

1979 Magyar rovásírásos emlékekről. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*.
Bukarest, 9–32.

FORRAI Sándor

én.: *Küskarácsontól sülvester estig*. Budapest.

JANOVITZS István

Noi perigheze arheologice din depresiunea Ciucului. *Angustia 4*. 121-150.

KEÖPECZI SEBESTYÉN József

1929 A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára*. II. Kolozsvár, 371–401.

KMTL

Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerkesztő: Kristó Gyula, Budapest, 1994.

KOVÁCS László

1997 12. századi anonim denárok. *Századok* 131.

KRISTÓ Gyula

1988 *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.

2003 *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged.

MARCU-ISTRATE, Daniela

- 2004 Biserica romano-catolică din Armășeni. Observații arheologice. *Arhitectura religioasă din Transilvania III. Satu Mare.*

MIHÁLY Ferenc

1997. Középkori szobrok és táblaképek a Csíki-medencében. In: *Tusnád 1997. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései.* Sepsiszentgyörgy 1998, 111–115.

MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József

- 2004 *Erdélyi falképek és festett faberendezések 2.* ÁHami Műemlékhelyre-állítási és Restaurálási Központ, Budapest.

MONVAT

- Monumenta Vaticana historia regni Hungariae illustrantia.* Series I. Tomus I. Budapest, 1887.

ORBÁN Balázs

- 1869 *A Székelyföld leírása.* II. Csík-szék. Pest.

RÁCZ Tibor

- 2003 Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum LXV. 2003, 1–2. füzet, 1–15.*

RITOÓK Ágnes

- 1997 A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *Folia Archaeologica XLV. I Budapest.*
2004 Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. „*Est u scholaris*” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születés-napjára. *Monumenta Historica Budapestinensia XIII.* Budapest.

SÁNDOR Imre

- 1914 *A Sándor család levéltára.* Kolozsvár.

SÁVAI János

- 1997 *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I–II.* Documenta Missionaria I/III. Szeged.

SZÉKELY Zoltán

- 2001 A petőfalvi (Székelypetőfalva/Peteni, Románia) korai középkori temető. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XII (2001).* 197–220.

TETTAMANTI Sarolta

1975 Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében.
Studia Comitatus 3. Szentendre.

BOTÁR István régész

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

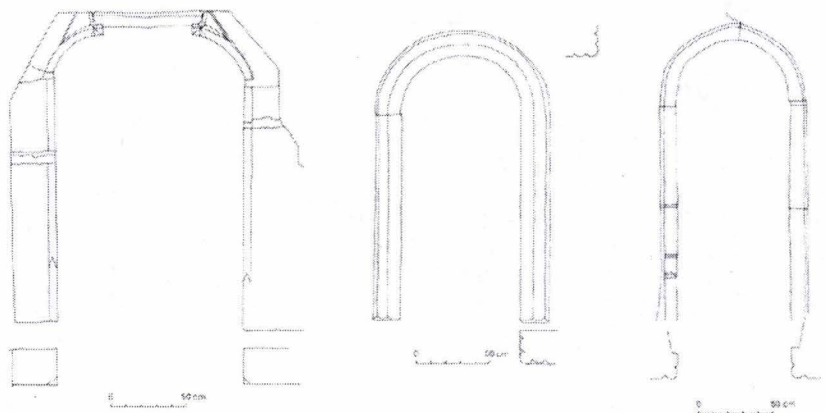
botaristvan@yahoo.com, botar@csszm.ro

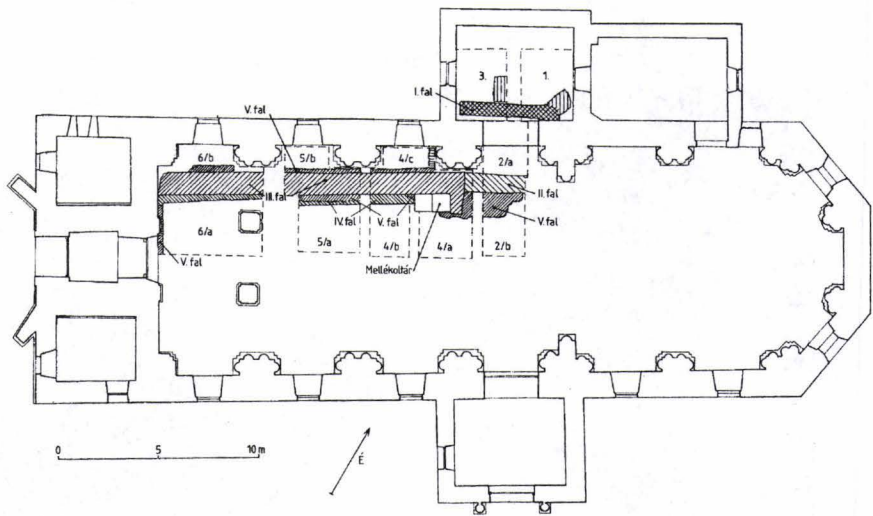
1. kép. Csíksomlyó lokalizálása

2. kép. A templom nézete délnyugatról

3. kép. A középkori templom másodlagos helyzetű középkori kapui

4. kép. Az ásatási szelvények összesítő alaprajza (Tóth Boglárka rajza)

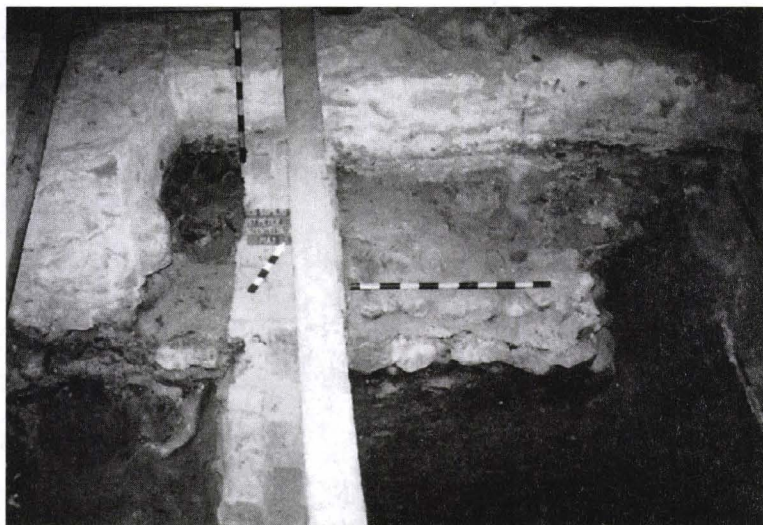

5. kép. A templombelsőbe nyitott kutatási szelvények (4–6.) keletről

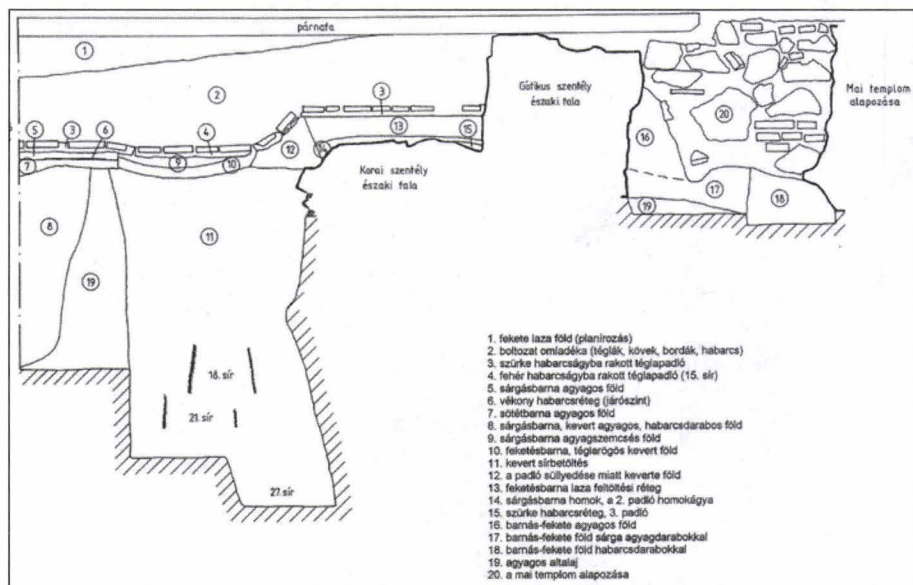

6. kép. A legkorábbi azonosított alapfalba befalazott kőfaragvány

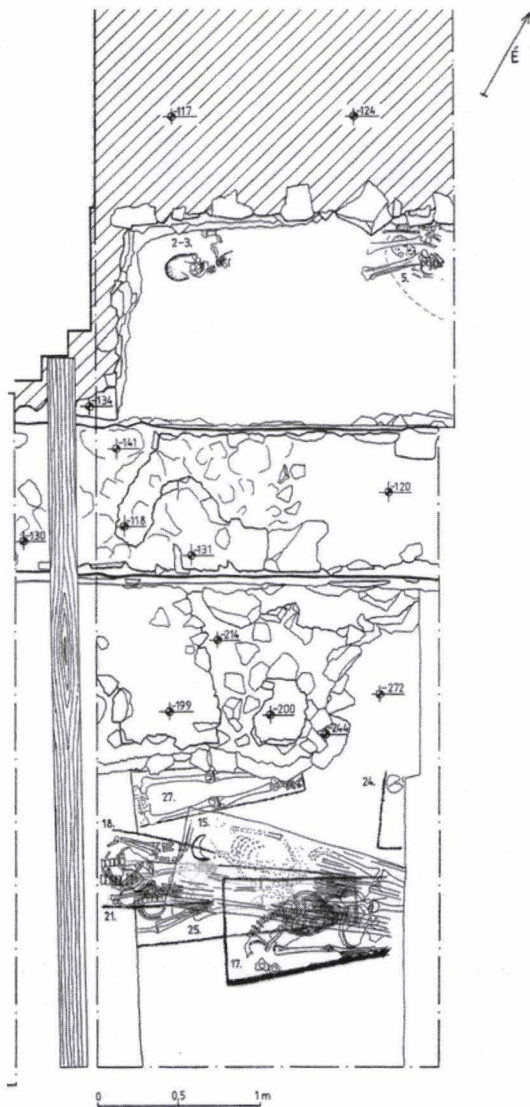
7. kép. Visszabontott szentélyek alapozása és felmenő falrészletek

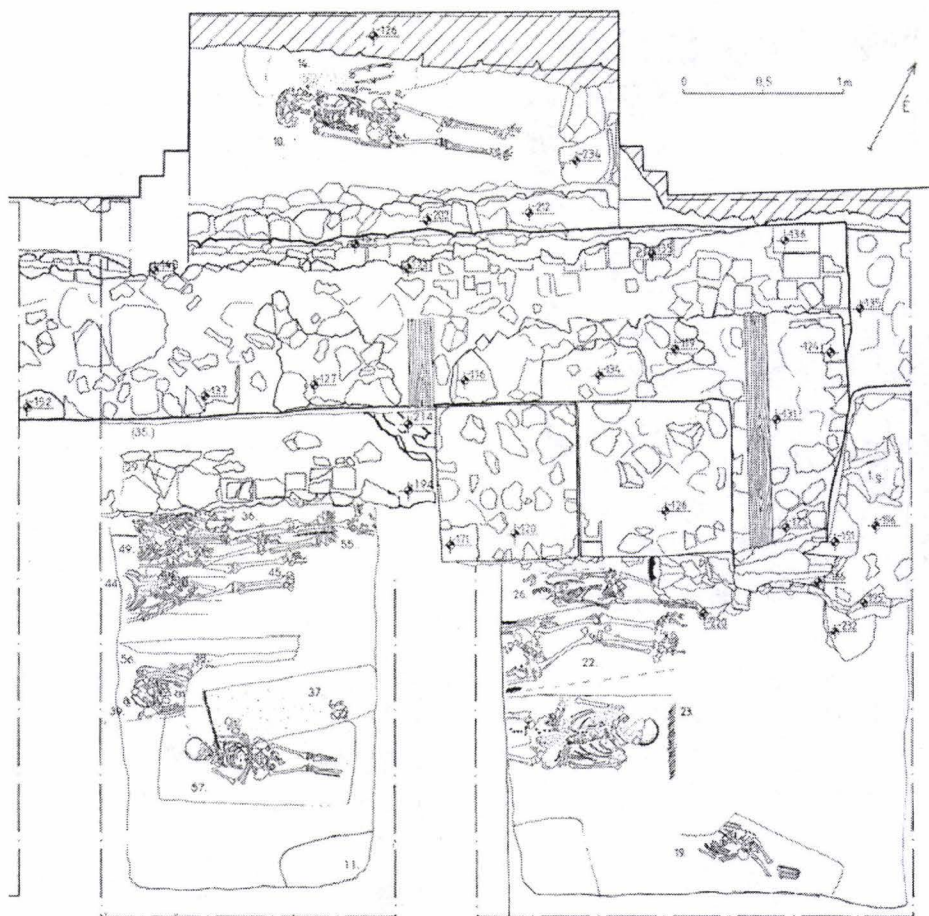
8. kép. A 2. szelvény nyugati metsztfala a középkori szentélyek alapfalaival
(Tóth Boglárka rajza)

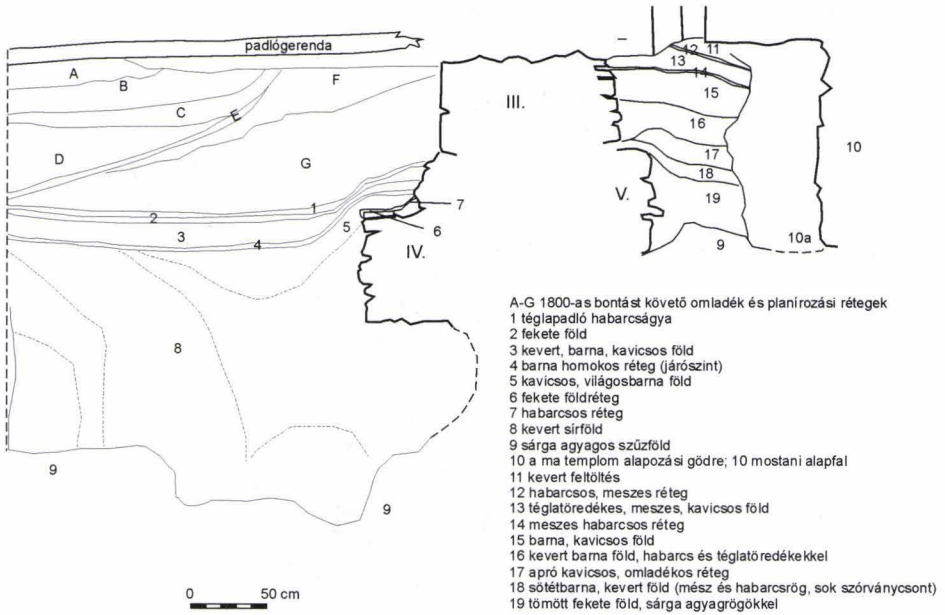
9. kép. Másodlagos helyzetű festett kő a korai szentély diadalívének alapozásában

10. kép. A 2. szelvény alaprajza a falakkal és a feltárt sírokkal
(Tóth Boglárka és a szerző rajza)

11. kép. A 4. szelvény alaprajza a feltárt falakkal, oltáralapozásokkal és sírokkal
(Tóth Boglárka és a szerző rajza)

12. kép. A 4. szelvény nyugati metszetsfala

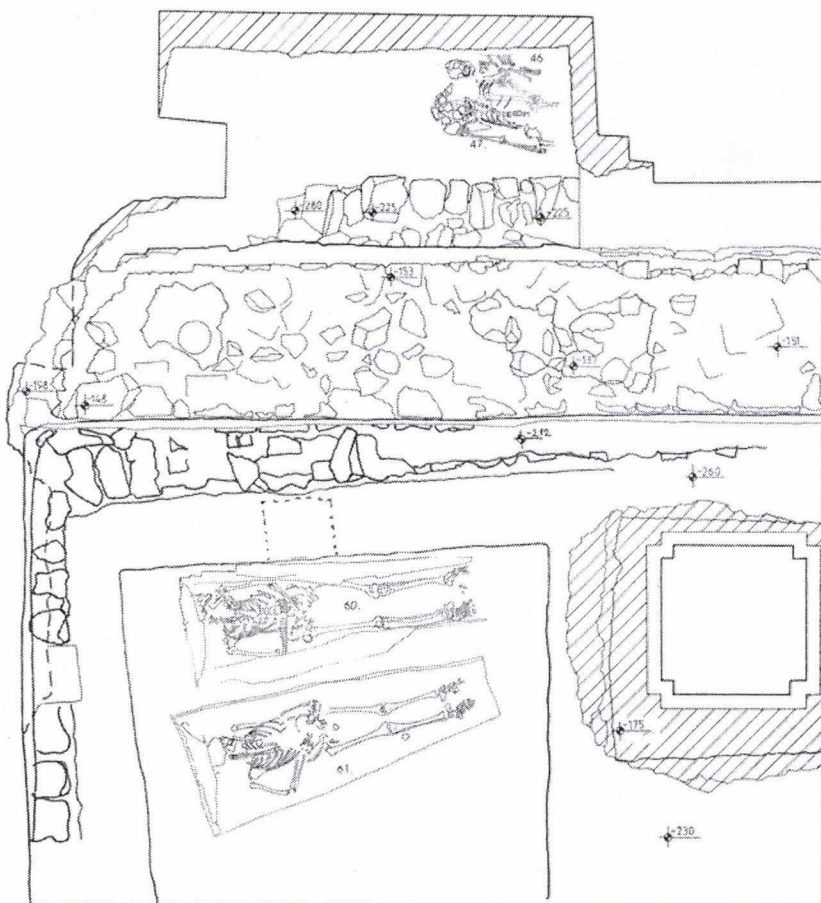

13. kép. Az V. és a III. fal viszonya (északi nézet)

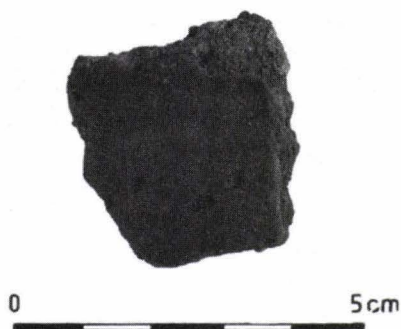

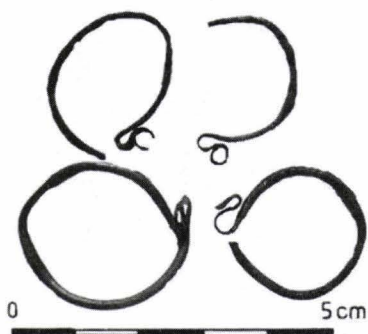
14. kép. Az 5. szelvény alaprajza a falakkal és a feltárt sírokkal
(Tóth Boglárka és a szerző rajza)

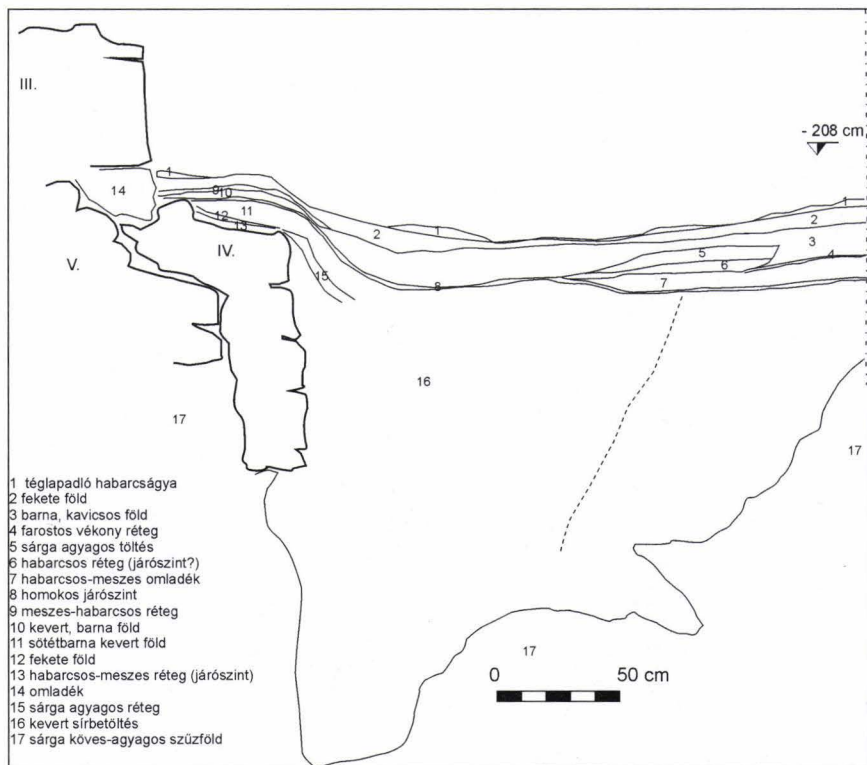
15. kép. A 6. szelvény (Sándor-kripta) alaprajza a falakkal és a feltárt sírokkal
(Tóth Boglárka és a szerző rajza)

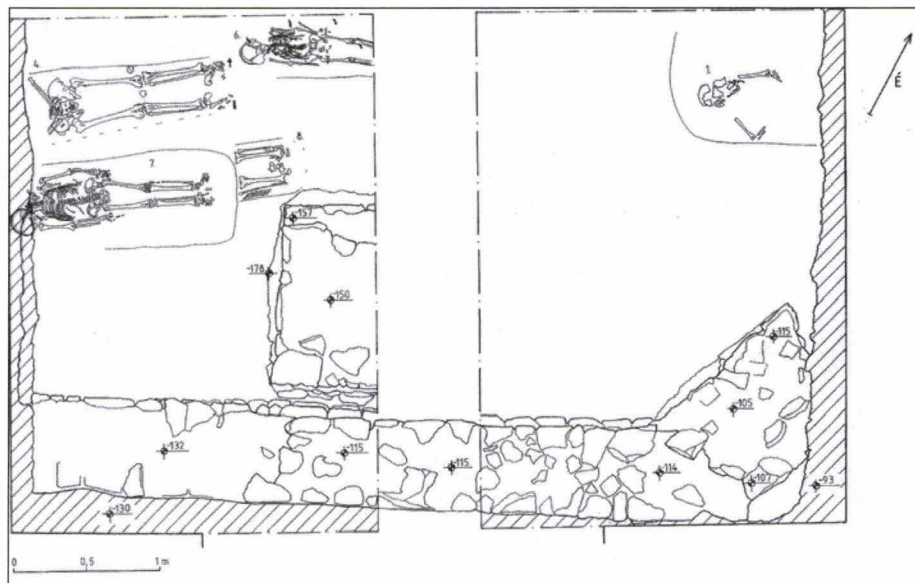
16. kép. Árpád-kori kerámiatöredék a legkorábbi azonosított alapfalban

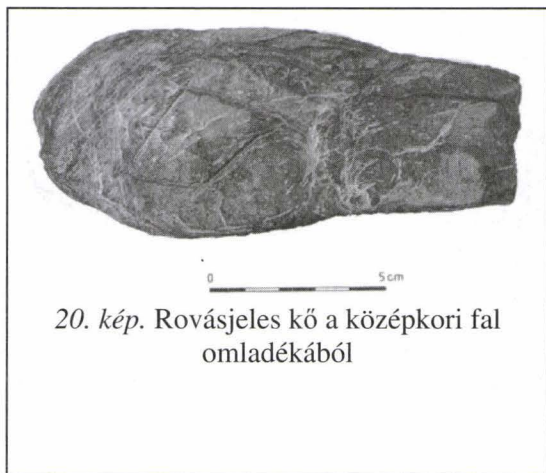
17. kép. S-végű hajkarikák a 10. sírből

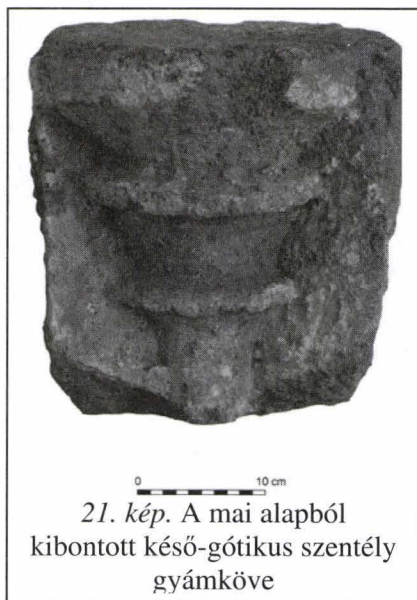
18. kép. Az 5. szelvény keleti metsztfala (a III-V. fal viszonya)

19. kép. A középkori sekrestye északi fala az 1. és 3. szelvényben
(Tóth Boglárka és a szerző rajza)

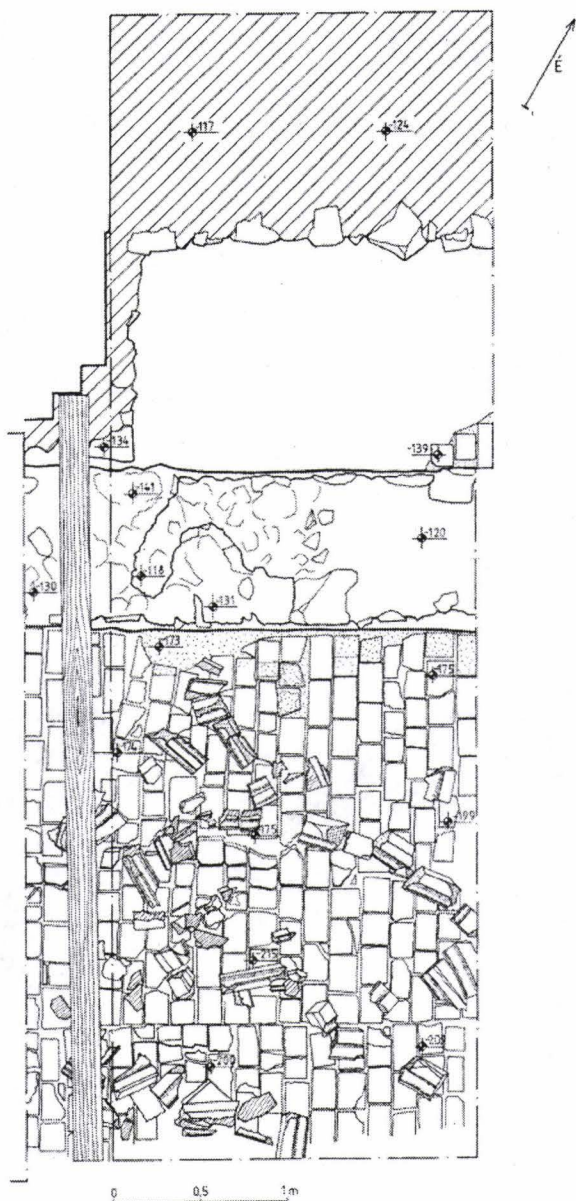

20. kép. Rovásjeles kő a középkori fal
omladékából

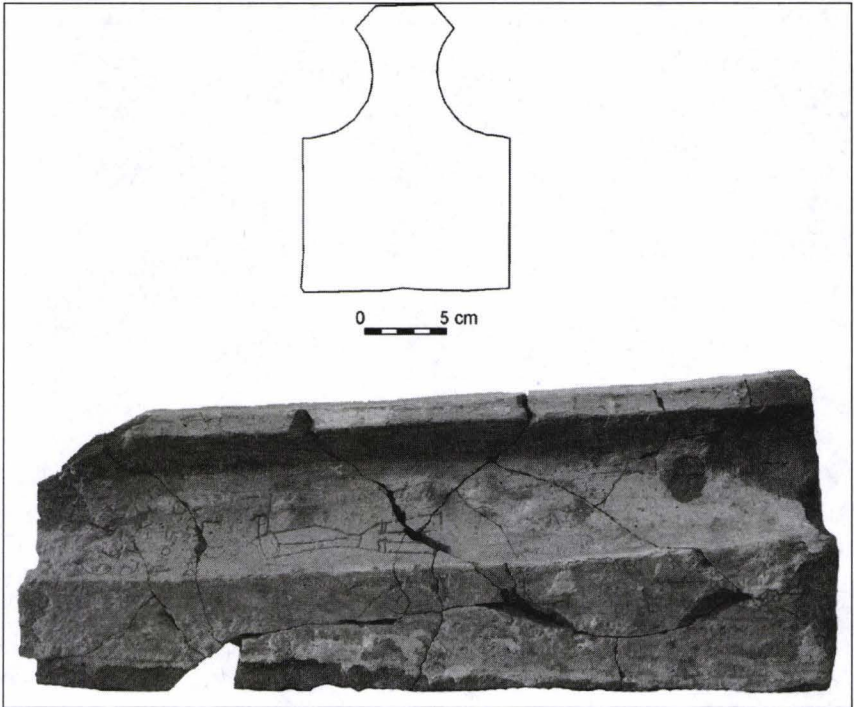

21. kép. A mai alaptól
kibontott késő-gótikus szentély
gyámköve

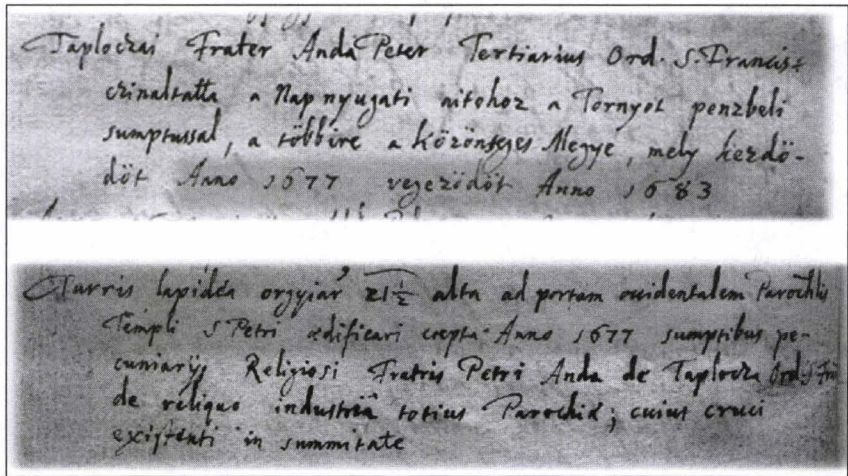

22. kép. A beroskadt boltozati bordák a szentélybelsőben
(Tóth Boglárka és a szerző rajza)

23. kép. Boltozati borda utólag bekarcolt évszámmal (1579)

25. kép. A Domus Historia bejegyzései a torony építéséről

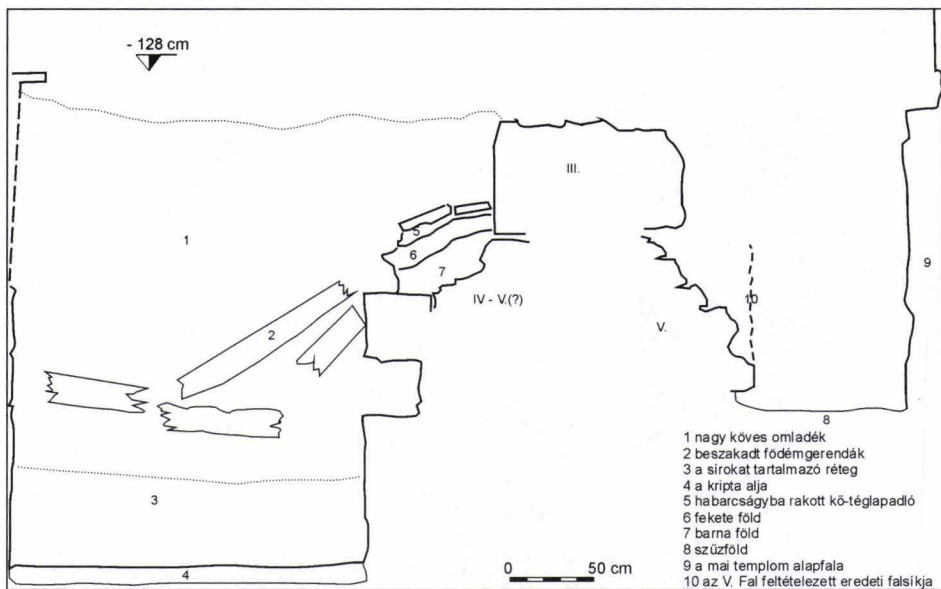

24. kép. A torony befalazott csúcsíves ablaka

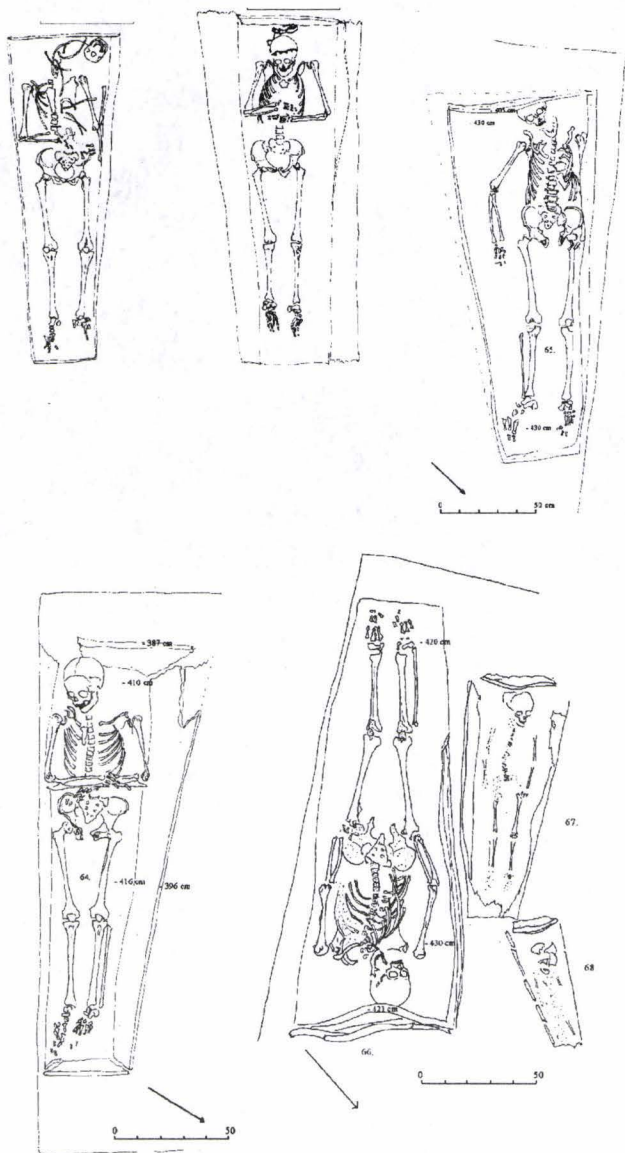
26. kép. A torony építési felirata

27. kép. A 6. szelvény észak-déli irányú metszetrajza a kriptával

28. kép. A Sándor-kripta beomlott födeme és bejárata

29. kép. A Sándor-kripta különböző rétegeinek sírjai

30. kép. Padmalyos sír (48.) az 5. szelvényben

NYÁRÁDI ZSOLT

ADATOK SZÉKELYUDVARHELY TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ: EGY RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNY TANULSÁGAI

Abstract: [Information to the history of settlements of Odorheiu Secuiesc: the conclusions of a particular collection] This study presents the steps of making an archeological collection, describing the archeological material which contains mainly the fragments of pottery, different artifacts from bone, flint and stone. The collection brings a lot of new archeological information, including vestiges which belong to the major ages and cultures characteristic to this region. In some cases, the study of the quarry is impossible because the revealed material is coming from the already moved ground, so its stratigraphy is unknown. Although, in the lack of archeological researches, the collection can be valuable in making the archeological map of the town, which is essential for future diggings and archeological supervision.

Rezumat: [Date privind istoria oraşului Odorheiu Secuiesc: concluziile unei colecţii particulare] Studiul de faţă prezintă o colecţie particulară, cu valorile şi lipsele acestora. Materialul prelucrat provine din lucrările de teren, canalizările, construcţiile ultimilor 15 ani, şi conţine materialul arheologic a mai multor epoci, începând din neolitic, incluzând toate epocile şi culturile, care sunt cunoscute din aceste regiuni. Materialul răvăşit nu face posibil studierea mai amplă a unor situri, necunoscând stratigrafia, materialul de multe ori era strânsă din pământul deja scos. Totuşi în lipsa cercetărilor arheologice colecţia se poate valorifica în pregătirea hărţii topografice a oraşului, care este esenţial în eventualele săpături şi supravegheri arheologice în viitor. În majoritatea cazurilor nu avem posibilitatea de a controla datele referitoare la descoperiri, şi cele legate de sit, astea par să fii justificate numai în cazul eventualelor săpături arheologice. În cursul lucrării este prezentată modalitatea de prelucrare a colecţiei, sunt descrise piesele, care conţine în număr cel mai ridicat fragmentele vaselor, dar se găsesc şi piese din bronz, fier, os, urmele culturilor dispărute; până la urmă sunt descrise şi siturile arheologice cu împrejurările deranjării acestora.

Bevezetés

Székelyudvarhely, a Nagy-Küküllő menti mezőváros, az Udvarhelyi-medence központi részén, gazdag vízhálózattal rendelkező, tagolt mellékvölgyekkel, kiterjedt erdősségekkel, dombokkal övezett térségben fekszik és igencsak kedvező feltételekkel rendelkezik a megtelepedéshez. Ennek ellenére

a Hargita megye régészeti repertóriumából¹, amely mindezidáig a legteljesebb összefoglalása az itt előforduló kultúráknak, egy rendkívül szegényes, homályos képet kaphatunk a város településtörténetéről. Ez annak tudható be, hogy a város belterületén kevés számú régészeti kutatás történt, ellentétben Székelykeresztúrral, ahol az elmúlt évtizedekben számos feltárás, leletmentés, terepbejárás eredményeként megvalósult nemcsak magának a városnak, hanem a környező falvaknak is a régészeti topográfiája.²

Udvarhelyen az intézményes keretek közt zajló régészeti kutatómunka FERENCZI Géza régész nyugdíjba vonulását követően hosszasan szünetelt, a város fejlődése ellenben ez idő alatt egyre intenzívebbé vált. Közutak, új épületek, különböző közművesítések munkálatainak tömkelege zajlott le mindennemű régészeti beavatkozás, megfigyelés hiányában. Szerencsés módon ennek az időszaknak a pusztításai által nem vesztett minden információ végleg el, köszönhetően egy udvarhelyi lakosnak, SZÁSZ Vikornak és a múlt tárgyi emlékei iránti vonzalmának.

A gyűjtemény legelső darabjai lassan tizenöt éve kerültek elő a város különböző pontjairól. Viktor szakmáját tekintve fafaragó, elmondása szerint mindig is érdekelték a régmúlt korok és azok hagyatékai. Előzetes ismereteiből kiindulva lépésről lépésre fedezte fel, hogy városának, Udvarhelynek területe tele van azoknak a korszakoknak a maradványaival, melyeket a szakirodalomból ismert. Nyitott szemmel járva érzékelte, hogy senki nem foglalkozik a tárgyi anyag pusztulásával, így minden szabad percét ezeknek a leleteknek a megmentésére szentelte. Autodidakta módon fedezte fel a különböző kultúrák anyagai közti különbségeket, az egyre gyarapodó anyagot nemcsak mosta, részben restaurálta és lelőhelyenként elkülönítette, hanem a származási helyeken belül korszakokra is próbálta válogatni. Szász Viktorral, valamint gyűjteményével egyetemi tanulmányaim alatt kerültem kapcsolatba, terepbejárásaim, valamint topográfiai jellegű kutatásaim kapcsán.³

A gyűjtemény anyaga régészeti szempontból igencsak hiányos. Jelentős hányada a már kiásott és nem egyszer elszállított, kidobott föld átnézésekor

¹ *Repertoriul Arheologic al județului Harghita*. Szerk. CAVRUC, Valeriu: Seria Monografii Arheologice II. Sepsiszentgyörgy. 2000. 168–172.

² BENKŐ Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Budapest. 1992.

³ Ezáltal is szeretném megköszönni Szász Vikornak, hogy gyűjteményét a rendelkezésemre bocsátotta; hasonló képen köszönöm Sófalvi Andrásnak, a Haáz Rezső Múzeum régészének a tárgyak leírásában, valamint a gyűjtemény feldolgozása kapcsán nyújtott szakmai segítségét.

került elő. Így hiányoznak a hozzájuk kapcsolódó rétegviszonyok, az anyag 15–20%-a még az előkerülési helyével is elveszítette kapcsolatát, így régészeti szempontból csupán a kiemelkedő daraboknak lehet jelentőségük.

A gyűjtemény feldolgozása több szakaszban történt. A legelső munkaforma volt magának az anyagnak a feltérképezése, válogatása, előzetes beleltározása, előkerülési körülményeinek és a lelőhelyeknek a tisztázása. Magángyűjteményről lévén szó, a leltározást szerény körülmények közt lehetett megvalósítani. Helyszükéből kifolyólagosan a különböző lelőhelyek különböző időpontokban történő gyűjtései más-más helyen voltak raktározva, ezek rendszerezése csupán a leltározást követően történhetett meg. Így egy sor gyakorlati szempontot kellett figyelembe venni. A legfontosabb az anyagok lelőhelyen belüli csoportosítása volt. A kisebb lelőhelyek anyaga műanyag tasakba került, megkapva az ismert adatokból összeállított cédulát, a nagyobb anyagok karton dobozba lettek helyezve. Az anyag nagy mennyiségéből kiindulva a leltározással párhuzamosan zajlott a csomagolt kerámia leírása, valamint válogatása. Azok a tasakok, amelyekkel szándékomban állt az elkövetkezendőkben foglalkozni F (feldolgozni) jelzéssel lettek ellátva, ezek pedig önálló számozást kaptak, valamint a hozzájuk tartozó leírást. A többi tasak csoportos leírást kapott. A leltározást és válogatást követően az adatok egy táblázat formájában lettek feldolgozva.

A következő munkafázis a jelzett csomagolási egységek darabjainak további feldolgozása, rajzolása volt. A rajzolást a tárgyak fényképezése követte, melyeket utólag számítógépes feldolgozás zárt le, ezek lettek a digitális adatbázis alapjai.

Legutolsó folyamat volt a lelőhelyek térképre való vetítése,⁴ valamint utólagos értékelése. A gyűjtemény feldolgozása véglegesen nincs lezárva, mivel az anyag folyamatosan gyarapodik, így adott esetben újabb lelőhelyekkel is bővül.

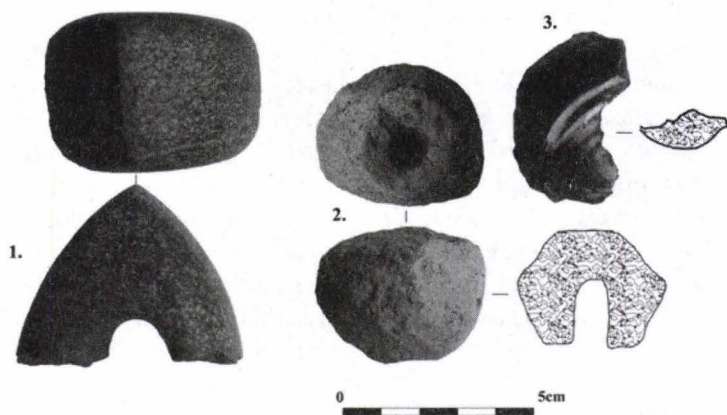
Településtörténeti vázlatok

A gyűjtemény leletanyagából egy keresztmetszetet nyerhetünk a város történelméről, amely nyomon kísérhető a legelső őskori telepeseiktől napjainkig. Az így nyert kép kissé torz, de mégis hitelesnek mondható: a lelőhelyek térképre vetítve lefedik – kisebb kihagyásokkal – a város területének jó részét.

---

⁴ A kötet szerkesztési követelményeinek köszönhetően ez a térkép egy igencsak leegyszerűsített formában kerülhetett bele a tanulmányba.

A feldolgozott anyag legrégebbi darabjai a késő neolitikum korszakára keltezhetők, világosbarna apró és durva kavicssal, pelyvával soványított tálak, zsákszerű edények, fülek maradványai formájában. Megtalálható a pattintott kőeszközök végterméke, valamint mellékterméke, de fellelhetők a ritkaságszámba menő kova, illetve obszidián pengék is. A kőkorszaki település a mai központ területén helyezkedett el,⁵ követve a Varga patak irányát, annak második teraszán foglalva helyet. Hasonló korszakú település nyomai lelhetők fel a Budvár magaslatán (innen Erősd–Cucuteni festett és festetlen edények töredékei ismeretesek), Udvarhely Puszta nevű határrészéből, ahonnan a gyűjteményben is szép számmal található leletanyag.

1. kép. Leletek Udvarhely Puszta nevű határrészéből:
1. csiszolt kőbalta; 2. bronzkori botvég; 3. kova penge

A rézkor népessége a mai városmagtól keletre telepedett meg, az Árpád-, valamint a Bethlenfalvi-patakok találkozásánál, a mai Lakatosok utca környékén. Ittlétük nyomait bizonyítják a vörösszürke, szürke apró kavicssal soványított edények töredékei, bevagdostott bordákkal és peremekkel, bütykökkel,

⁵ 2006 tavaszán a főtéren álló Ferences templom felújítási munkálataival kapcsolatos régészeti feltárás alkalmával –1,90–2,10 cm mélységben bukkantunk a település első lakóinak nyomaira, ekkor kőbalta, kova penge, állatsont, sárgásbarna, barna, apró kavicssal és pelyvával soványított edények töredékei kerültek elő. (ásatásvezető Sófalvi András).

bütyökfülekkel, illetve magasan felhúzott füllel, fenyőágasan díszítve. A gyűjteményben felelhetők továbbá szürke, pattintott köeszközök, illetve meléktermékek (metamorf homokövek). A rézkori leletek az 1893-as budvári golyófogó építésekor is előkerültek,⁶ ROSKA Márton erdélyi repertóriumában a következő tárgyakat említi: egy rézcsákányt, kettős ellentett élű rézcsákányt rézfokost, egy rézkori csészét, ütögetéssel átfúrt homokkötőredékeket.⁷

A bronzkori telepések visszatértek a Varga-patak teraszaira, az előbbi korszakokhoz viszonyítva jóval jelentősebb telepeket hozva létre. Régészeti hagyatékuk nagyon sokszínű, számos kultúrára oszthatók, legjelentősebb és legkiterjedtebb a Wiettenberg korszaknak a leletanyaga, amely fekete finom iszappal, palával soványított bevagdosott, mészbetétes, kívül belül díszített bekarcolt motívumok sokaságából áll, de emellett megtalálhatók a vörös-szürke, durva homokkal soványított táltöredékek, bordázott oldaltöredékek, egyesek felülete finoman kezelt. A gyűjteményben a korszakra jellemző bronztárgyak nem lelhetők fel, de számos a korszakban használt köeszköz, köztük egy átlukasztott csiszolt kőbalta található (*1. kép*), valamint különböző nehezekek, orsógombok.

A következő nagyobb korszak, a vaskor, csupán szórványosan lelhető fel a város területén: a vaskori erődített központ a Budváron helyezkedett el, amint arra az 1969-es ásatás rámutatott,⁸ a település pedig a Budvár alatti völgyben.⁹ Az itteni leletanyag főként vörös színű kavicsal soványított edények és tálak töredékeiből áll, amelyek bütykökkel, besimításokkal voltak díszítve. A város belterületéről a Városháza téren lelhető fel a vaskor nyoma, a Pusztá határrészben, valamint az Árpád-patak alsó folyásánál.

⁶ JAKAB Elek: *Budvári és Budvár környéki leletek*. Archaeológiai Értesítő. (1894). 17. sz. 214–215.

⁷ ROSKA Márton: *Erdély régészeti repertórium*. Őskor. Kolozsvár. 1942. 270.

⁸ A legelső védelmi töltés átmetszésekor sikerült megfigyelni, hogy a 2,7 m széles mészhabarcos kötésű kőfalat a dák kori védőtöltést követő alapozási árokba rakták. Az alapozási árok legalján, a dák kor járószintjén dák edénytöredékeket magába záró, agyagból tapasztott, síkárólt felületű tűzhelyre bukkantak. Vö. FERENCZI István – FERENCZI Géza: *Cetatea dacică de la Odorheiu Secuiesc*. Crisia (1972). 2. sz. 59–63.

⁹ Az 1969-es ásatás által feltárt vaskori erődítés telepét az ásatók a Budvár alatt folydogáló Budvár-patak bal oldalán vélték felfedezni. Az említett területen több alkalommal történő terepbejárások során sem sikerült a nagyméretű telep nyomaira bukkanni, az előkerült atipikus töredékek inkább látszottak bronzkorinak, mintsem vaskorinak.

A római korszakban jelentős népességnövekedés következik be, a település határvédelmi szempontjai miatt *castrum* is épül, amint arra az 1877-es barompiaci rendezéskor talált leletek és fürdő is rámutatott.¹⁰ Az előkerült téglatöredékek közül számos darabon olvasható volt a *C (cohors) I UB (iorum)*, *C IV B (cohors quarta Britanica)*¹¹ segédcsoportok katonai bélyegzőinek lenyomata, némi támpontot nyújtva a *castrum* építőit illetően, amelyet Paulovics István a középkori vár alatt vélt megtalálni.¹² A gyűjtemény ezen leggazdagabb korszakából bepecsételt *terra sigillata* edények maradványai kerültek feldolgozás alá. (2. kép) A római kerámia Udvarhely területén is hasonló a birodalom más területeihez.

2. kép. Kornis Ferenc u. 26. sz.: 1–3. római *terra sigillata* töredékek

¹⁰ Az ekkor előkerült leletek Segesvárra kerültek, ld.: GOOSS Karl: *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgers*. Hermannstadt 1876. 203–238. A fürdő alaprajzának dokumentálására TÉGLÁS Gábor 1897-ben kisebb ásatást végzett: TÉGLÁS Gábor: *A székelyudvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője*. *Archaeológiai Értesítő* (1897). 16. sz. 256–268.

¹¹ Publikálva a *CIL (Corpus Inscriptiones Latinarum)* III. 8079, 1.

¹² Paulovics megtalálni vélte az északi oldalon az antik árokrendszert. A két tömör kerek sarok bástyából is sejtett valami római eredetűt. A Kornis Ferenc utca 5. szám alatti ház pincéjében, mely a várfal alatt található, római jellegű falat figyelt meg. PAULOVICS István: *Dacia keleti határvonala*. Kolozsvár 1944. 48–53.

Az import *terra sigillata* mellett megtalálható a helyben készített másolatok széles köre, így a kerámiaanyag két nagyobb csoportra osztható szét: az import, valamint a házi kerámiára. A helyben készített kerámia további két csoportra osztható, az égetésbeli eltérésüknek köszönhetően keletkezik a redukált égetésű szürke, illetve a vöröses kerámia. Az edények formakincsét tekintve uralkodóak a tálak, amelyek vörös, vöröses szürke, sötétszürke színűek, apró kavicsal soványított, változatos peremképzésűek (köztük néhány „fogas-kerék díszítésű”), egyenesen kihajló peremű, hornyolt díszítésű, iszapolt talpgyűrűs, behúzott peremű és enyhén kihajló szájú, felületén vörös okker borítású, vörös, homokkal soványított, vállukon bordázott, kihajló vastag peremű magas tálak, egyesek felületén égetés utáni *graffitis* bekarcolások találhatók.

A tálak mellett megtalálható a fazekak változatos csoportja, mely vörös, világosvörös, vörösszürke, sötétszürke jól iszapolt, szalag füles, világosvörös, finoman iszapolt oldal-, alj-, fedő töredékek (okkerfestéssel, körbefutó vonaldísszel).

3. kép. 1–3. Mihály udvar: római fibulák, fülbevaló töredékei;
4. Kornis Ferenc u.: csontból készített ár

Az étkezési edényeken kívül megtalálhatóak a vörös, finoman iszapolt idomtégla töredékei, valamint az oldalszegélyes téglatöredékek is.

A leletanyagban fellelhetőek a mindennapi viselet maradványai is: bronz fibulák – egyesek hátán bordázott dísz –, rugós lábú fibulák. A fibulák mellett bronz, valamint ezüst érmék is előkerültek (3. kép), egyesek erősen korrodáltak,

így beazonosíthatatlanok. A használati tárgyak között egy dacit tufából készített örlőkö is megtalálható. (10. kép)

A római városrész a Kossuth Lajos utca alsó részétől a vasútállomásig tartott, követve annak alsóbb teraszait. A város határában megfigyelő őrtornyok is voltak építve.¹³

A rómaiak kivonulását követően a terület elnéptelenedett, következő birtokba vevői már a germán népcsoportok első hullámaához tartozó gótok Marosszentanna kultúrájának képviselői.¹⁴ A különböző földmunkák során előkerült leletanyag alapján két települési nyom különíthető el: az egyik az Alsó-Lok nevű határrészen, a Kadicsfalvi réten, a Küküllő bal partján a hajdani árteret követően a folyó első teraszán egy 300 m hosszú 150 m szélességű felt utalt a telepre. A másik településre utaló nyomok a Fehéres-patak és a Küküllő közti területről kerültek elő. Szürke, jól iszapolt, kisméretű fazekak töredékei, vállukon hullámvonal díszítéssel, illetve függőleges elrendezésű bordázattal (hullámvonalas besimított díszítésű), valamint sötétszürke, homokkal soványított fazekak töredékei – egyikük szája hullámvonallal díszített – kerültek elő. Továbbá megtalálhatók az erre a kultúrára jellemző szürke és vörös finoman iszapolt táltöredékek (talpgyűrűs alj), valamint szürke, sötétszürke homokkal, durva homokkal soványított tárolóedények töredékei (széles behúzott perem, bekarcolt hullámvonaldísz, vonaldísz).

A gót népcsoportot követően egy újabb germán népesség veti meg itt a lábát, a gepidák, kultúrájuk egyik jellemzője a szürke kerámia: homokkal soványított, bepecsételt, enyhén kihajló peremű edénytípusok töredékei és szürke, jól iszapolt „rádlis” díszítésű oldaltöredékek bukkantak elő a református temető területéről, valamint a régi barompiac és a Villanytelep utca környékéről. Az előkerült kerámia – annak ellenére, hogy nem ásatásból származik – jellegzetes vonásainak köszönhetően egyértelműen jelzi ennek a germán népesség-

¹³ Az 1957–1970 közötti terepkutatásaik kapcsán Ferenczi István és Géza is megvizsgálják a helyszínt, egy szabályos, kör alakú, 8 méter átmérőjű római őrtornyot írnak le, keleti irányban, pár száz méterre a várostól (FERENCZI István – FERENCZI Géza: *Cercetări de topografie arheologică în Bazinul Superior al Târnelor Mari între anii 1957–1970*. Acta Musei Napocensis. 1978. 85–95.). 1984-ben szondázó jellegű ásatást is folytattak, de semmi régészeti anyagot nem találtak.

¹⁴ A gótok nem sokkal a római kivonulást követően megjelenhetnek a területen, amint azt az éremforgalom is alátámasztani látszik. A város területéről Nagy Konstantin, Constantius és Valens császárok vereteit találták. Ld.: ROSKA i. m. 271. – ACKNER M. J: *Die Colonien-Commision und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen*. Jahrbuch der Kaiser König. Central Comision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. 2. (1857). Wien. 101.

nek a jelenlétét. Ehhez társul egy, az 1877-es baromvásártéri rendezés alkalmával előkerült torzított koponyájú férfi temetkezés is.¹⁵

A késő népvándorlás korból szórványos fekete, sötétszürke, vörös vonalköteges oldal- és peremtöredékek találhatók, a feltárt római fürdő környékéről, az Attila utcából.

Annak ellenére, hogy a város területéről igencsak szegényes és szórványos késő népvándorlás kori leletanyag került bele a gyűjteménybe, annál gazdagabb a város határában található Puszta határrész avar–szláv (7–8. sz.) korszakának településének nyoma, amely fekete, hullámdíszes, illetve hullámköteges, kézzel illetve lassú koronggal készített kerámia formájában jelentkezett.

4. kép. Kornis Ferenc 31. sz.: 1. római fibula; 2. rézből készített négyzetes alakú áttört díszű könyvveret

Az Árpád-kori népesség a tanulmányozott anyag alapján a 12. századtól követhető nyomon,¹⁶ a régi római település középpontjának környékén történő felbukkanásától kezdve. A település, ha szórványosan is, a következő századra ismét eléri a római város legszélső határait, de nem terjed túl rajta. A gyűjte-

¹⁵ LENHOSSÉK János: *A mesterségesen eltorzított koponyákról általában, különösen pedig egy Csongrádon és Székelyudvarhelyen talált ilyenemű makrokhepal és egy Alcsúcson talált ilyenemű barbár korból származó koponyáról.* A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XVI. (1878). 2. Budapest 78–80.

¹⁶ Az ásatásból származó legkorábbi anyagok, amelyek a Budváron kerültek elő viszonylag kis számú, lassú korongon előállított, égetett agyagedények töredékeivel vannak jelen, lapos kiegészíthető edényaljakon fenékbélyeg nyomaival. A Budváron előkerült lakóház kerámiája, bronz füstölőalja mind a 12–13. századra keltezhetőek. Ld.: FERENCZI Géza: *Lapok Erdély múltjából.* Székelyudvarhely 2002. 48–49.

ményben Árpád-kori leletanyag található a Kossuth, Attila, Tompa László, Vár utcákból, valamint a Városháza térről, a református temetőből, a kórház területéről. Ezek lassú korongon készített szürkésbarna, vörös, fekete, durva homokkal soványított, bekarcolt körbefutó vonaldíszes, hullámvonal köteges, bekarcolt, hullámvonalas, ráldíszes, tölcselesen megvastagodó, egyszerűen tagolt, kihajló edényperemek és oldaltöredékek. Hasonló gazdag leletanyag található a Pusztá nevű határrészen hajdan elhelyezkedő Szentimre falva elpusztult településének helyén is.

A középkori város lassan növekedett, csupán a korszak végén, a 16. században indult meg jelentősen a terjeszkedése, bekebelezve a környező kisebb falvakat.¹⁷ A feldolgozás alá került anyag jelentős hányadát ebben az esetben is a kerámia teszi ki, amelynek főbb jellemzői a vörös, barnászvörös, szürkésbarna, homokkal soványított, gyorskorongolt, finoman bordázott oldal-, levágott alj- és tagolt, fedőhornyos peremek, fedők töredékei, egyes darabokon körbefutó, besimított díszítés is megfigyelhető. Az edények mellett megtalálhatóak a 16. századtól gyakori előfordulású vörös, barnászvörös homokkal és csillámmal soványított kályhacsempe töredékek. A középkorban használatos fémtárgyak: kések, lakatok, ajtó- és ablak-vasalatok, patkók a gyűjteménybe főként a hajdani Szentimre falváról kerültek be. A város területéről (Attila utca) említésre méltó egy bronz (4–5 cm) külön kereszttartóba szegecselt corpus (mellkereszt), erős kopásnyomokkal, valamint egy könyvveret (4. kép), mely rézből készített négyzetes alakú áttört díszű veret, felületén nittolások lyukai, a Törvényszék utca és a Görbe utca kereszteződésénél került elő csatornázási munkálatok folyamán.

A késő középkorból – kora újkorból vörös színű, homokkal soványított, gyors korongolt többszörösen tagolt peremű fazekak-, szalagfülek- és fedők töredékei kerültek elő, egyesek felülete fehér festéssel díszített. A használati tárgyak közül kiemelkedik egy vasból készült „rombusz fogójú” kulcs töredéke, bronzból készült kisméretű (ötvös) mérőedény.

Az újkori, immár néprajzi anyag a gyűjtemény jó részét teszi ki, különböző típusú mázzal, színnel, díszítési motívumokkal, egyaránt megtalálhatóak a mázas, festett kancsók, tányérok, fedők, majdnem egész állapotban, de akad egy fakókék üvegpopóhár is, korrodált felületű talprésszel. Az edényeken kívül a gyűjtemény darabjait képezik különböző méretű és formájú lakatok, kulcsok, lószerszámok, különböző háztartási tárgyak.

¹⁷ Gondolunk itt Szentimrére (1577), Gyárosfalvára (1571), Cibrefalvára (17. század első évtizedei)

5. kép. Attila utca: 1. szarvasagancsból készített lőportartó; 2. mellkereszt; Református temető; 3. bekarcolt díszítésű, ismeretlen rendeltetésű kis sárgaréz tárgy, szárán bekarcolt díszítéssel; 4. öntött bronz, bárd formájú, kisméretű tárgy

A régészeti anyag előkerülési módjából adódóan (nem ismerjük a rétegtani helyzetét) számos darabot nem tudunk korszakhoz, népcsoportokhoz kötni. Ezek a tárgyak az esetek többségében csontból vagy fémből készültek, a legkiemelkedőbb darabok lennének: szarvasagancsból készített erősen megkopott töredékes lőportartó, csontból készített ár, bronz gyűrű töredéke, három élű bronz nyílhegy, szarvasagancsból készített félkész termék, szürke homokkal soványított lapos, korong alakú orsógomb, bronz öntött bárd formájú kis méretű tárgy, szárán bekarcolt díszítéssel, sárgaréz, bekarcolt díszítésű, ismeretlen rendeltetésű kis tárgy. (5. kép)

Lelőhelyek

1. Attila utca

Az 1999–2003 közötti időszakban a Csonkavárral szembeni Attila utca különböző pontjain végzett közművesítési munkálatok, házalapok ásása, tereprendezések folyamán régészeti anyag került elő, amely rendkívül bolygatott, többszörösen kevert jelleget mutat.

Bronzkori, szürkésbarna, fekete, vörös színű perem- és aljtöredékek kerültek a gyűjtemény anyagába. Jelentős mennyiségű a római kori anyag, amelyet zömmel helyi készítésű házi kerámia tesz ki: néhány jellegtelen *terra sigillata* töredéken kívül vörös, vörössesszürke, sötétszürke, színű apró kavicsal soványított, változatos peremkiképzésű tálak- (közte néhány „fogaskerek díszítésű”), továbbá vörös, világosvörös, vörössesszürke, sötétszürke jól iszapolt korongolt szalagfüles fazekak töredékei teszik ki.

A késő népvándorláskort, 7–8. századi szórványos fekete, sötétszürke, vöröses vonalköteges oldal- és peremtöredékek képviselik. A szürkésbarna, vörös, homokkal soványított, bearcolt körbefutó vonaldíszes, tölcselesen kihajló perem- és oldaltöredékek az Árpád-korra keltezhetők. Késő középkoriak a vörös, szürke, homokkal soványított, gyorskorongolt tagolt peremű, fedőhornyos fazék- és fedőtöredékek, valamint egy bronz (4–5 cm) külön keresztartóba szegecselt corpus (mellkereszt), erős kopásnyomokkal. A kora újkorból egy szarvasagancsból készített erősen megkopott töredékes löportartó is ismeretes.

2. Bethlen Gábor u. 1. sz.

A 2001–2003 közti időszakban a városi törvényszék felújítási munkálatai zajlottak, melyek mélysége az épület vezetőkeinek kicserélése, járófelületek újraalapozása folyamán néhol a másfél méteres mélységet is meghaladta: települési rétegeket bolygattak meg, melyekből régészeti leletanyag is előkerült. Az anyag jelentős hányada a római településhez köthető. Szürke és barnásszürke, homokkal soványított fazekak töredékei, vörös és szürke finoman iszapolt tálak-, fazekak- fedők töredékei, egyeseken vörös festés, illetve *sigillata* utánzat kerültek elő. Ismeretes továbbá egy erősen korrodált, kopott bronz érme is, amelyet pontosabban nem sikerült meghatározni.

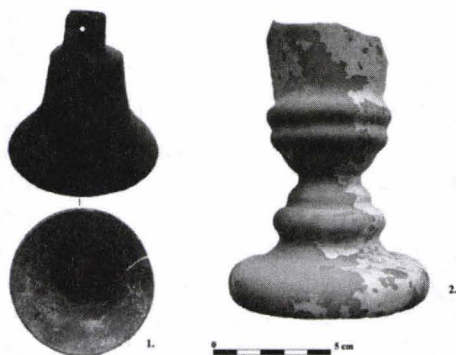
A római kori anyagon kívül előkerültek középkori, későközépkori leletek is: vörösesbarna, csillámmal soványított kályhacsempe, illetve tál alakú kályhaszem, lábas edény töredéke.

3. Bethlen Gábor u. 27. sz.

A Takarékpénztár CEC Bank épületének alapozása közben, valamint a parkolófelületnek az alapozásakor különböző régészeti leletek kerültek elő, a munkások elmondása szerint az 0,50–1,50 m mélységű gödrökből. Ezek közül csupán keveset sikerült megmenteni, melyek a következők: egy őskori (?) barna kavicsal soványított kettős kónikus orsógomb, valamint egy újkori fakókék üveg pohár talpírse (6. kép), melynek felülete erőteljesen korrodálódott.

4. Bethlen Gábor utca 49–51. sz.

2004–2005-ben a Bethlen Gábor utca és a Tamási Áron út kereszteződésénél közművesítési munkálatok és a parkoló alapozásakor került elő régészeti lelet-anyag, amelyek a következők: őskori (rézkor?), vörösbarna, kavicsal soványított töredékek, egyikük oldalán ujjbenyomkodásos bordadísszel; a római anyag vörös *terra sigillata* táltöredék, szürke, szürkésbarna, apró kavicsal soványított peremtöredékekből állt. Meghatározhatatlan korszakba sorolható egy vastárgy töredéke (erőteljesen kopott, korrodált érme?).

6. kép. Bethlen Gábor u. 27. sz.:

1. újkori ismeretlen lelőhelyű csengő,
2. újkori fakókék üveg pohár talpész

5. Bethlen Gábor utca 72. sz.

A 2003–2006-os évek közti időszakban a városi kórház udvarán történt különböző közművesítési, felújítási munkálatok során kidobott földből került elő a régészeti leletanyag. Az árkok mélysége meghaladta az egy métert, szélességük 40–50 cm körül volt.

Az őskori kerámia atipikus, a töredékes sötétszürke, barnásszürke peremtöredékek nem tesznek lehetővé pontosabb besorolást.

Az innen kikerült régészeti anyag jelentős részét jelen esetben is a római kori anyag teszi ki. Világosvörös, finoman iszapolt tálak, bepecsételt *sigillata* utánzatok, vörös, világosvörös, durva homokkal soványított házi kerámia (fazekak, tálak), szürke, sötétszürke durva homokkal soványított házi kerámia (fazekak), vörös finoman iszapolt idomtégla töredékek gazdagítják a gyűjtemény anyagát. Az Árpád-korból sötétszürke, barnásszürke, durva homokkal soványított, kihajló fedőhornyos perem-, illetve alj-, bekarcolt oldaltöredékek kerültek elő, a késő középkorból pedig vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt, levágott alj- és tagolt peremtöredékek ismeretesek.

A gyűjteménybe szép számmal kerültek innen koraújkori (17–18. sz.) vörös homokkal soványított vékony falu tagolt peremtöredékek, szalagfülek, mázas illetve mázatlan kerámia.

6. Bethlenfalvi út 286. sz.

Régészeti leletek 2000–2005 között az Árpád-patak teraszán, a Melinda Impex építkezési lerakat melléképületeinek és parkoló felületének kiképzése közben kerültek elő, a már megmozgatott földből. Régészeti jellegű megfigyelések nem történtek. Innen rézkori, vörös, vörösesbarna, durva homokkal soványított oldal-, perem- és aljtöredékek, felületükön bekarcolt fenyőminta, párhuzamos vonalak, vaskori (népvándorláskori ?) vörös, barna, durva homokkal soványított töredékek, benyomkodott bordadísszel, Cerneahov-marosszentannai kultúrához tartozóak a szürke és vörös finoman iszapolt táltöredékek, talpgyűrűs alj töredéke, szürke, sötétszürke homokkal, durva homokkal soványított tárolóedények töredékei (széles behúzott perem, bekarcolt hullámvonaldísz, vonaldísz).

Késő középkori – koraujkoriak a vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt töredékek, barnászvörös homokkal és csillámmal soványított kályhacsempe töredék, meghatározhatatlan korú egy szarvasagancsból kialakított félkész termék.

7. Görbe utca

Az Attila utca és a Görbe utca találkozásánál, 2001 tavaszán közművesítési munkálatok során kerültek elő régészeti leletek. Az utca közepén egy több mint két méter mély ülepítő aknát létesítettek. Az előkerült anyag jelentős részét ebben az esetben is római edények töredékei teszik ki: világosvörös, finoman iszapolt talpgyűrűs, behúzott peremű és enyhén kihajló szájú, felületén vörös okker borítású tál, vörös homokkal soványított, vállán bordázott, kihajló vastag peremű magas tál, felületén égetés utáni *graffitikkal* bekarcolt. Feltételezhetően kora népvándorláskori az a szürke, homokkal soványított, lassú korongolt, kis méretű fazék, vállán és peremén rovátkolt díszítéssel, melyet a gödör ásásakor vágtak két felé. Kérdéses korszakból származik az a világosvörös, apró homokkal soványított, jól kiégetett gyorskorongolt váll- és nyaktöredék, melynek felülete finoman kezelt, égetés utáni *graffitikkal* bekarcolt, felületén habarcsnyomok áthatók, valamint számos egyéb meghatározhatatlan formájú bronz és vastárgyak töredékei.

8. Kadicsfalvi rét

Az Alsó-Lok nevű határrészen, a Kadicsfalvi réten, a Küküllő bal partján, a hajdani árteret követően, a folyó első teraszán egy 300 m hosszú 150 m szélességű folt volt észlelhető a 2006 őszén folytatott terepbejárás alkalmával, amely egyike azon ritka esteknek, amikor módunkban áll ellenőrizni a gyűjteményben található anyag származási körülményeit.

Az említett területen a szántásban paticsos összefüggő felület is megfigyelhető volt, ahonnan kézzel készített vörös, kavicsszemcsékkel soványított edények számos oldaltöredéke, köeszközök kerültek elő.

Ezek mellett jelentős mennyiségű szürke, világosszürke homokkal soványított, durva, korongolt tárolóedény oldaltöredékei, egy sötétszürke gyorskorongolt finom tál perem, illetve oldaltöredékei töredéke bukkantak elő, amelyek egy nagyobb gót, Cerneahov-marosszentannai kultúrkörbe tartozó település nyomait jelentik.

A kerámia mellett jelentős mennyiségű patics is felszínre jutott, valamint vassalak darabkák és egy fenőkö.

Előkerültek továbbá késő népvándorlaskori hullámdíszes, illetve vonaldíszes sötétbarna oldal-, és peremtöredékek, melyek a 7–8. századra keltezhetők.

9. Kossuth Lajos u. 17. sz.

Az épületrész alatti pincék szintsüllyesztése során a barnásszürke fekete és agyagrögös talajban mintegy 0,80–1,30 m mélységből eléggé kevert már előzőleg bolygatott régészeti leletanyag került napvilágra, melyek a következő korszakokból származnak: őskori (bronzkor?) vörös, barnászvörös apró kavicsal soványított kézzel készített edénytöredékek.

Árpád-koriak leletek, szürkésbarna, homokkal soványított lassú korongolt perem- és oldaltöredékek, későközépkori a világosvörös, homokkal soványított gyorskorongolt, levágott fenék- és oldaltöredék, vörös, barnászvörös, homokkal és csillámmal soványított kályhacsempe töredékek kerültek elő.

A koraújkorból származó leletanyag vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt, többszörösen tagolt peremű fazekak, perem- és oldaltöredékei, szalagfülekkel, felületük fehér festéssel díszített; az újkorból mázas, festett kancsók kerültek ki, majdnem egész állapotban váltak a gyűjtemény részévé.

Vezetékcsera kivitelezése céljából az épület előtti járda is fel lett törve, itt mintegy –0,80–1 m mélységbe mélyítették le a 0,40–0,50 m széles árkot, így csupán késő középkori és újkori rétegeket bolygattak. Késő középkori világosvörös, homokkal soványított, gyorskorongolt töredékek, vörös, barnászvörös, homokkal és csillámmal soványított kályhacsempe töredékek kerültek ki. A kora újkorból vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt perem- és oldaltöredékek, szalagfülek, míg az újkorból mázas, festett tányér és fedő vált a gyűjtemény részévé, teljesen épp állapotában.

10. Kossuth Lajos u. 18–20. sz.

2006 októberében a 20-as számú telek hátsó részén ástak egy 70 cm széles, 60–70 cm mély árkot. Az ebből kidobott földből fenékbélyeges Árpád-kori

edény aljtöredéke került elő, továbbá 14–15. sz. peremek, fedők, késő középkori csillámos kályhacsempe töredékei, újkori zöldmázas kályhacsempe, ismeretlen korú csonttárgyak, vasszegek, valamint egy réz medál, mely át van fúrva, függesztő karikával ellátva. A medálnak fele van meg, eléggé kopott, egyik oldalán felirat rövidítései, a másikon egy szent körvonala látható, feltételezhetően 18. századi. (7. kép)

A Kossuth u. 18. sz. alatt folytatódott a szomszédban elkezdett árok, az innen kikerült leletanyag homokkal soványított, barnás színű középkori edények oldaltöredékei, késő középkori–újkori fazekak alj- oldal- és peremtöredékei, mázas kályhacsempe töredékei teszik ki.

7. kép. 1–2. Mihály udvar: római érmék;

3. Kossuth Lajos u. 18–20 sz.: medál

11. Kornis Ferenc 26. sz.

2006-ban a Jehova Királyság termének építési munkálatai során, a Kornis Ferenc és az Attila utca közé eső oldalas részt teraszosították, a régészeti leletanyag a tömött fekete földből került ki. Római *terra sigillata* tál peremtöredéke, szürke, iszapolt, bepecsételt díszű táltöredékek, barnásvörös homokkal soványított, egyenesen kihajló peremű, hornyolt díszítésű táltöredék jelentős mennyisége került a gyűjteménybe a bolygatást követően.

A kevés középkori anyag barnásvörös homokkal soványított oldaltöredékekből áll. Van továbbá egy csontból készített ár, amelyet – kultúrrétegétől elszakadva – nem sikerült korszakhoz kötnünk.

12. Kornis Ferenc 31 sz.

A Texal Fantázia üzlet alapozásakor kiásott földből, régészeti jellegű megfigyelések nélkül a következő leletanyag került a felszínre:

Az őskorból (bronzkor?) szürke és vörös, kavicsos soványítású alj-, perem-, oldaltöredékek ismeretesek. A vaskorból vörös színű, durva kavicsal soványított talpgyűrűs tál töredéke került felszínre.

A római anyag vörös és szürke, finoman iszapolt, talpgyűrűs tálak és fedők, szalagfülek töredékei, köztük festett darab, (egyikükön égetés utáni betűk), illetve *sigillata* utánzat, vörös színű, kis méretű *sigillata* töredék, vörös, homokkal soványított fazekak, tálak, fedők töredékei. Apró bronz tárgyak is előkerültek, melyek közül egy bronzfibula emelkedik ki.

A kiásott földben jelentős mennyiségű kora népvándorlaskori, gepida (6. sz.) kerámia bukkant fel, amelyek szürke, jól iszapolt, kis méretű fazekak töredékei, vállukon hullámvonal díszítéssel, fésűs – rádlisdíszítéssel, illetve függőleges elrendezésű bordázattal (egyikük hullámvonalas besimított díszítésű), sötétszürke, homokkal soványított fazekak töredékei, egyikük szája hullámvonallal díszített.

A középkori leletanyag szürke, vörösesbarna, homokkal, vállukon bordákkal díszített fazekak oldaltöredékei tették ki. A késő középkort, kora újkort vörös színű, homokkal soványított, gyors korongolt fazekak és fedők töredékei képviselték; ismert továbbá egy vasból készült „rombusz fogójú” kulcs töredéke, és egy bronzból készült kis méretű (ötvös) mérőedény, amely teljes ép-ségében került a gyűjteménybe.

13. Lakatosok utca

2002. márc. 20-án szennyvíz vezetés alkalmával 1–1,15 m mély, 0,40–0,50 m széles árkot ástak, ennek egyik sötétfekete rétegéből hasonló kerámiaedények töredékei kerültek elő, akárcsak a 2004-ben a Lakatosok u. 4 számú telkéről, a lakóház alapozása kapcsán. A leletanyag jellegzetes rézkori formai és díszítésbeli jegyeket mutatott. A vörösszürke, szürke, apró kavicsal soványított töredékek bevagdossott bordákkal voltak díszítve, valamint bütykökkel, bütyökfülekkel, illetve magasan felhúzott füllel ellátva, előkerültek továbbá szürke, pattintott kőeszközök, illetve melléktermékeik (metamorf homokkő).

14. Márton Áron tér

2000-ben a teret egy 1,50–2 m mély 0,50–0,60 m széles dél-nyugat irányú árokkal vágták át. A leletanyag zömmel a tér közepe tájáról került elő. Ezek eléggé töredékes darabok voltak, melyek őskori atipikus darabokat tartalmaztak, továbbá római szürke, finoman iszapolt tál- peremtöredéke, késő középkori vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt szalagfüleket, perem-, és aljak töredékeiket.

15. Mihály udvar

A Mihály udvar a Bethlen utcában található nagyobb telekrész, amelyen 2000–2001-ben két épületet is építettek. Az épület alapjainak ásásakor sikerült

rétegtani megfigyeléseket is tenni. Az épület alapozása mintegy másfél méterrel mélyült le az utca szintjétől. A modern feltöltés alatt egy sárgásbarna, tömött agyagos réteg volt, majd egy méter mélyen jelentkezett egy erőteljesen fekete réteg, a régészeti leletek ebből kerültek ki. Viktor elmondása szerint emberi csontok töredékei is felszínre kerültek, több római ezüst és bronz veret társaságában, előkerültek továbbá római fibulák, és egy fülbevaló töredékei. (7. kép) Amennyiben helytállóak az emberi csontokra vonatkozó megfigyelések nem kizárt, hogy ezen a helyen volt a római település temetője.

8. kép. Tompa László 23. sz.: 1. vaskori fibula; 2. római fibula;
3. csonteszköz

16. Tompa László 23. sz.

A Csonkavárral szembeni terület, a Lilla Panzió alapozási munkálatai során bolygattak régészeti rétegeket. Ebbe az egységbe kerültek bele továbbá a szomszédos ház telkén levő épület pincerésznének mélyítésekor előkerült leletek.

Az őskorból (bronzkor) vörössesszürke, durva homokkal soványított tál-, bordázott oldaltöredékek – egyesek felülete finoman kezelt – kerültek elő.

A római anyagot világosvörös, vörös, finoman iszapolt oldal-, talpgyűrűs alj-, peremtöredékek, szürke, finoman iszapolt töredékek, szürke, homokkal soványított perem- és aljtöredékek teszik ki, egyeseken bekarcolt vonal és hullámvonaldísz. Erről a lelőhelyről ismert továbbá egy a hátán bordázott díszű, és egy rugós lábú bronz fibula is. (8. kép)

A kora népvándorlaskori (6. sz.) anyag is megtalálható, szürke, iszapolt, homokkal soványított, oldal- és peremtöredékek formájában, egyesek felületén bekarcolt hullámdísz, sötétszürke, feketés, gyorskorongolt, jól iszapolt políro-

zott felületű vonaldíszes és hullámvonalas oldaltöredékek, szürke homokkal soványított aljak töredékei.

Az Árpád-kori leletanyag is szép számmal megtalálható az innen gyűjtött leletanyagban, szürkésbarna, homokkal soványított, hullámvonal köteges oldaltöredék, vörösesbarna, szürke, homokkal soványított, bekarcolt, körbefutó hullámvonalas, rádlidíszes oldaltöredékek, szürkésbarna, vörösesbarna, homokkal soványított, tölcselesen tagolt, kihajló peremtöredékek.

A késő középkori leleteket vörös, szürkésbarna, homokkal soványított gyorskorongolt, finoman bordázott oldal-, perem-, és aljtöredékek, fedők, egyeseken rádlis körbefutó díszítés, valamint egy vékony falú üvegpalack töredékei teszik ki.

A rétegtan hiányában itt is találunk meghatározhatatlan korszakú leleteket, melyek közül kiemelkedik egy bronz gyűrű töredéke, egy háromélű bronz nyílhegy, és egy megmunkált csonteszköz (?) töredéke.

17. Puszta

A lelőhely a várostól délre található több patak (Varga-, Ágy-, Verőfény-, Nagyszeg-, Mórumb-patakok) egymásba folyásánál a Csalóka-domb aljában. A város területének egyik legfontosabb és legérintetlenebb régészeti lelőhelye.¹⁸ A magángyűjtemény anyagába jelentős mennyiségű anyag került innen a terembejárások alkalmával. A fent említett terület eddigi ismereteink alapján magában foglal egy őskori telepet, amelyen jelentős mennyiségű, a bronzkori Wiettenberg és a vaskori kultúrához tartozó kerámiadarab, valamint kőpengék találhatóak. Ismeretes a késő népvándorlás kori telep nyoma is, de legjelentősebb mindezek közül egy Árpád-kori falu, Szentimre, melyet a 16. század folyamán csatolnak Udvarhely városához, amely felszámolásához vezet. A gyűjteményben a középkori település mindennapjainak használati tárgyai (9. kép), valamint kerámiaedényeinek töredékei egyaránt megtalálhatók.

¹⁸ Nem szerepel a megyei repertóriumban; Roska Márton lelőhelyei között szerepel: középkori halastó volt itt, ennek környékéről került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy 37 cm hosszú köeszköz. (ROSKA i. m. 271.)

9. kép. Pusztá: 1. nyílhegy; 2. ajtó-vasalat töredéke;
3–4. különböző rendeltetésű vaseszközök; 6–8 . övcsatok

18. Református temető

2000–2004-ben a városi református temető alsó részén újabb sírokat jelöltek ki, amelyeknek az ásásakor bolygatott föld régészeti anyagokat hozott a felszínre. A temető legalsó részén egy 40–50 cm mély vízelvezető csatornát ástak, amelyből szintén származott régészeti anyag. A római korhoz tartoznak a szürke, finoman iszapolt perem-, talpgyűrűs alj-, és szalagfülek töredékei, a szürke, vörös, homokkal, durva homokkal soványított fazék- és tálak peremtöredékei (bekarcolt vonal- és hullámvonalköteg), valamint egy oldalszegélyes téglatöredék.

Kora népvándorláskoriak a szürke, homokkal soványított, bepecsételt (gepida?) enyhén kihajló peremtöredék, a késő középkorból vörös, homokkal soványított gyorskorongolt szalagfülek, peremek, aljak töredékei.

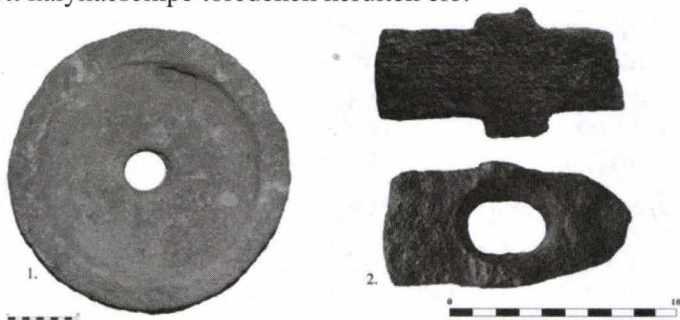
A korszakhoz nem köthető leletek sorába tartozik egy szürke homokkal soványított, lapos korong alakú orsógomb, egy bronz öntött bárd formájú kis méretű tárgy, szárán bekarcolt díszítéssel, egy sárgaréz, bekarcolt díszítésű, ismeretlen rendeltetésű kis tárgy, és egy vas fémmegmunkáló kalapács. (10. kép)

19. Szoborpark

A volt Nyugdíjasok parkja területén, 2004. április 21–22. között, a szoborparki szobrok alapozási gödreinek ásásakor kikerült földből származik a lelet-

anyag. A gödröket hozzávetőlegesen 50–60 cm mély, 60 × 70 cm méretű, négyzet alakúra ásták. Ezekből a következő korszakok anyaga került ki:

Bronzkori a vörösseszürke, durva homokkal soványított oldaltöredékek (bütyökfül); római a finoman iszapolt vörös színű alj- és fültöredékek (talpgyűrű); az Árpád-korból sötétszürke, fekete, homokkal soványított, tagolt peremtöredékek ismereteseek; míg a késő középkor, koraujkorból vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt, oldal- és peremtöredékek, szalagfülek, vörös, homokkal soványított kályhaszemek, vörösesbarna, homokkal, csillámmal soványított kályhacsempe töredékek kerültek elő.

10. kép. 1. Ismeretlen lelőhelyű római őrlőkő;
2. Református temető: vas fémmegmunkáló kalapács

20. Vásártér¹⁹ 2. sz.

2004-ben a Zöld Arany üzlet alapozásának ásásakor kihordott földből római vörös, finoman iszapolt, talpgyűrűs fazék aljtöredéke került a gyűjteménybe.

21. Városháza tér 4. sz.

2003 júliusában az udvar belső felén, kb. 3 méter széles 0,5 m mély árkot ástak, mely a faltól indult, a csatornaaknáig. A kiásott földből egy rendkívül töredékes, bolygatott, másodlagos helyzetben levő anyag került ki, talán az épület alapozásából kikerült földet az udvar feltöltésére használták. Innen is

¹⁹ 1955-ben vízvezetési munkálatok alkalmával ásták át a Vásártér környékét. Ferenczi István és Géza felügyelték a zajló munkálatokat. Jelentős római anyag került elő, más korok (bronzkori, népvándorlás kori) anyagával vegyesen. Rétegtani megfigyelés a talaj bolygatottságára való tekintettel nem valósult meg. Ld.: FERENCZI István – FERENCZI Géza: *Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő Völgyének felső részében 1955–1956-ban*. SUBB 3. (1958). 25.

jelentős római anyag ismeretes, melyek a szürke és vörös, finoman iszapolt tálak peremek, aljak, oldaltöredékei, köztük egy *terra sigillata* utánzat, valamint szürke, homokkal soványított, fazekak és tálak alj-, és peremtöredékei. Előkerültek kora népvándorlaskori (gepida) szürke, jól iszapolt „rádlis” díszítésű oldaltöredékek is, a középkorból pedig barna, barnászvörös (felületén fekete, kormos égésnyomokkal), durva homokkal soványított, vállán bordázott fazekak oldal-, és aljtöredékei.

22. Városháza tér 5. sz.

A polgármesteri hivatal előtt, közművesítési munkálatok alkalmával 0,40–0,50 m széles 1,20–1,50 m mély árokból római anyag került felszínre, melyek világosvörös, finoman iszapolt oldal-, alj-, és fedőtöredékek (okkerfestéssel, körbefutó vonaldísszel) kerültek elő, továbbá késő középkori vörös, homokkal soványított, gyorskorongolt, levágott fazék alj- és oldaltöredékei.

23. Városháza tér 15 sz.

2002 aug. 10-én a ferences kolostor belső udvarán történt járdalerakás alkalmával bolygatott földből kerültek elő kerámiaanyagok, melyek őskori atipikus, szórványos töredékekből, római világosszürke, finoman iszapolt tálak peremtöredékeit, vörös homokkal soványított fazekak töredékeit jelentették.

Árpád-kori fekete, sötétbarna, homokkal soványított, lassú korongolt tál és fazéktöredékek is előkerültek, megvastagodó egyszerűen tagolt peremmel.

24. Villanytelep u.

A városi villanytelep környékén 2000–2005 között számos alkalommal zajlottak csatornázási, közművesítési munkálatok. A jelentős mennyiségű leletanyag ezen mód került elő, valamint a Attila utca és a Villanytelep utca találkozásánál levő Sztár Rádió épületének felújítási munkálataikor.

A több évi gyűjtés eredményeként nagy mennyiségű anyag halmozódott fel mindennemű rétegtani vagy egyéb régészeti megfigyelések hiányában. Az anyag gerincét ez esetben is a római anyag teszi ki, szürke, homokkal soványított fazekak és tálak töredékei, szürke, finoman iszapolt fazék töredéke, becsipkézett díszű tálak töredékei egyaránt megtalálhatóak. Viktor szerint a közművesítés alkalmával mészhabarcsos falat is átvágtak, ezt támasztja alá, hogy az innen kikerült római kerámia vezeték egyes idomai erősen habarcsosak.

Számos kora népvándorlaskori (gepida) edények oldal-, aljtöredékei, egy tárolóedény homokkal soványított, szürke peremtöredékei itt is jelzik a VI. századi élet nyomait.

A középkorból vöröses, homokkal soványított oldaltöredékek ismeretesek, kiemelkedő egy rézből készített négyzetes alakú áttört díszű könyvveret, melynek felületén nittolások lyukai láthatók.

A felsorolt anyagokon kívül itt is megtalálhatóak az újkori mázas kerámiaedények változatos csoportjai.

Következtetés

Ha a gyűjteményt darabjaira szednők szét, nem sok új információt nyújtana eddigi ismereteinkhez képest. De így, mivel a város területének jó részét lefedi, a cél nem maguknak az egyes lelőhelyeknek a teljes megismerése, hanem azok térbeni és időbeni kiterjedésének meghatározása, illetve vizsgálata. Sajnálatos módon az esetek többségében a nyert adatokat nem állt módunkban ellenőrizni, ez csupán a jövőbeni ásatásokkal, régészeti felületekkel lesz megvalósítható.

A Viktor által szolgáltatott pontok, kiegészítve eddigi ismereteinkkel, egy vázlatos településtörténetet eredményeznek, amely lehetővé teszi a város régészeti térképének elkészítését, amely az elkövetkezendő régészeti kutatások, de főként a leletmentések szempontjából igencsak kiemelkedő fontosságú.

NYÁRÁDI Zsolt régész

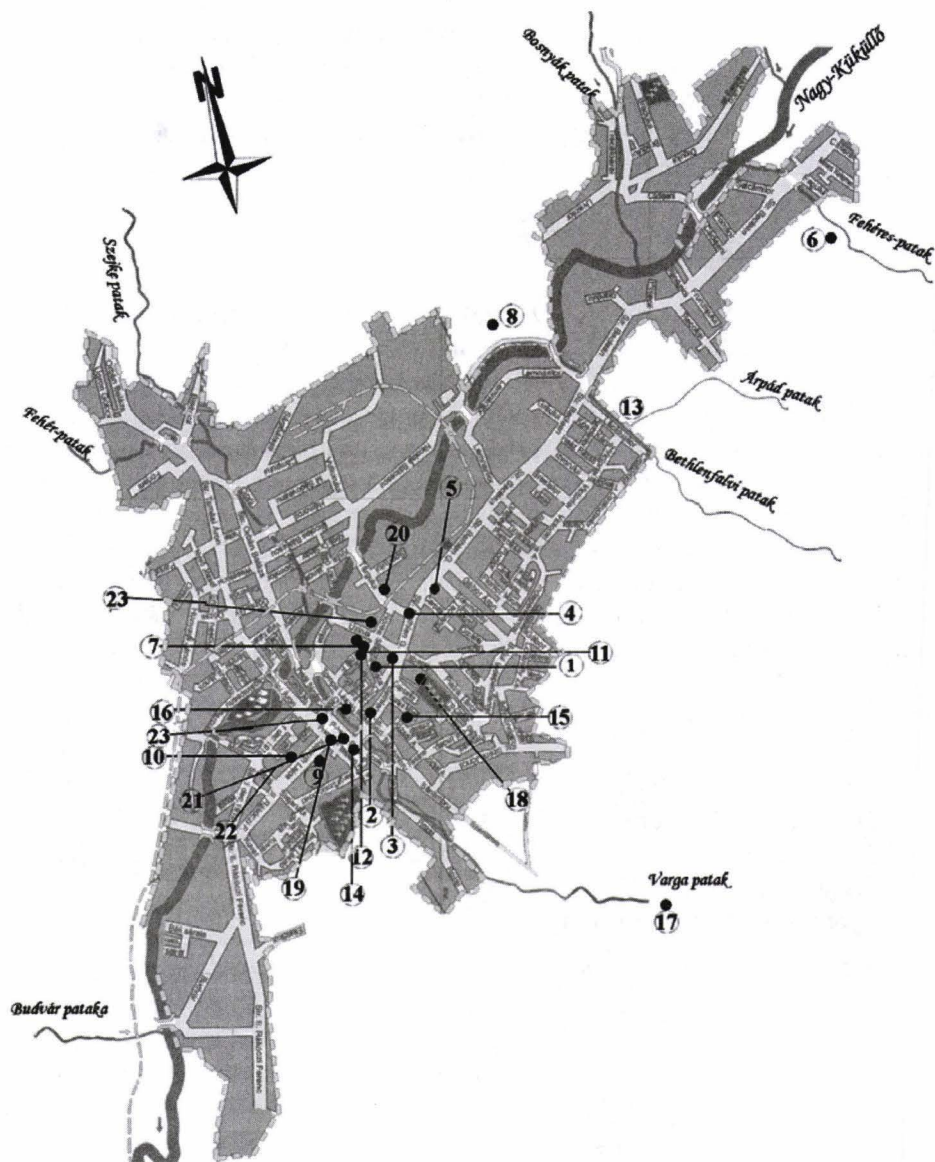
Haáz Rezső Múzeum

RO–535600 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Iskola utca 7. sz.

Hargita megye

nyaradi_zsolt@yahoo.com

1. ábra. Székelyudvarhely térképe a régészeti lelőhelyekkel

NÉPRAJZ

ETHNOGRAPHY

ETNOGRAFIE

BÓDÁN ZSOLT

**„NEM SZABAD A SZENTELT FÖLDBE BÉTENNI.”
Az öngyilkossághoz kapcsolódó attitűd viselkedésben
megnyilvánuló elemei Gyimesközépleken**

Abstract: [“You must not put them into the consecrated earth.” The elements that manifest themselves in behavior of the attitude in connection with the suicide in Gyimesközéplek (Hung.; – Rom.: Lunca de Jos)] The suicide can not be counted among the traditional ethnographical themes. That is why we could only have fractional image about the ethnographic connections of this problem. The aim of our essay is the completion of this image by presenting the partial results of a research that continues for more years among the Csangos of Gyimes.

The first part of the essay analyses the funeral of the suicides comparing with the traditional funeral customs of the Csangos from Gyimes. In Gyimesközéplek, they still bury the suicides outside the cemetery, in a separated place. The funeral procession also differs from the usual one: at the head of the procession there are no church flags and the priest also is absent from the procession. The suicides are not taken into the church before the funeral, and at the grave takes place only a simple ceremony, which is held by the priest, who usually does not wear the customary clothes.

The second part of the essay presents other not customary actions in connection with the suicide. The Csangos consider that the only method of flight from the suicide crisis situation is the prayer and the conversion, and they also think that the support of the family has an important role in such cases. On the other hand, the threaten and the blackmail with suicide appears many times as means in the interests of enforcing somebody's will to his family.

The results of the research show that the attitude of the Csangos from Gyimes to suicide can be characterized by a kind of ambivalency. The Csangos accept the distinctive funeral ceremony of the suicides, although many of them query it, and beside the condemnation appears accentuated the compassion with the suicide and his/her family.

Rezumat: [„Este interzisă punerea lor în pământul sfințit.” Elementele manifestate în comportament ale atitudinii legate de sinucidere la Lunca de Jos (rom.; – magh.: Gyimesközéplek)] Sinuciderea nu poate fi menționată printre temele etnografice tradiționale, de aceea avem numai o imagine fragmentară despre aspectele etnografice ale acestei probleme. Scopul studiului nostru este completarea acestei imagini prin prezentarea rezultatelor parțiale ale unei cercetări, care persistă de mai mulți ani între ceangăii din Ghimeș.

Prima parte a studiului analizează înmormântarea sinucigașilor, fiind comparate cu obiceiurile funerare tradiționale ai ceangăilor din Ghimeș. La Lunca de Jos sinucigașii sunt înmormântați și azi în afara cimitirului, într-un loc separat. Cortegiul funerar diferă de asemenea de cel obișnuit: în fruntea cortegiului nu sunt steaguri bisericești, din cortegiu lipsește și preotul. Sinucigașii nu sunt introduși în biserică înainte de înmormântare, la mormânt având loc numai o ceremonie simplă, care este ținută de preot purtând haine diferite, decât cele obișnuite.

A doua parte a studiului prezintă celelalte activități obișnuite legate de sinucidere. Ceangăii consideră că singura metodă de scăpare din situațiile de criză de sinucidere este rugăciunea și convertirea, și în aceste cazuri are de asemenea un rol important suportul familiei. Iar pe de altă parte amenințarea și șantajarea cu sinucidere apar de cele mai multe ori ca un mijloc de impunere familiei a voinței lui.

Rezultatele cercetării arată că atitudinea ceangăilor din Ghimeș față de sinucidere poate fi caracterizată printr-un fel de ambivalență. Ceangăii acceptă ceremoniile funerare diferențiate ale sinucigașilor, dar mulți dintre ei pun la îndoială acest lucru și pe lângă condamnare apare accentuat compătimirea cu sinucigașii și familiile lor.

Az öngyilkosság nem sorolható a klasszikus néprajzi témák körébe. Kézbe véve a bibliográfiákat, gyakorlatilag alig találunk kiindulási pontokat a kérdéshez kapcsolódóan, kifejezetten ilyen irányú kutatásokra a legutóbbi időkig ugyanis nem került sor. Azért is sajnálatos ez, mert ÚJSZÁSZY Kálmán 1936-ban megjelent falukutatósi útmutatójában már találkozhatunk a probléma felvetésével¹, de kézzelfogható eredménye ennek – tudunkkal – nem született. Sőt SEBESTYÉN Gyula és BÁN Aladár gyűjtési útmutatójában már 1912-ben megfogalmazódott az igény – egy mondat erejéig – az öngyilkossághoz kapcsolódó hiedelmek gyűjtésére.² Jelen állás szerint tehát csak pár rövidebb tanulmányra, illetve néhány oldalas összefoglalásra³, valamint szétszórta, a legkülönbözőbb kiadványokban fellelhető adatmorzsákra támaszkodhat, aki ennek a kérdésnek a néprajzi vonatkozásait kívánja megvizsgálni.

Ennek a fölöttébb hiányos képnek a kiegészítését célozza tanulmányunk is, melyben a gyimesi csángók öngyilkossághoz kapcsolódó attitűdjének egy sajátos, a viselkedésben megragadható részével kívánunk foglalkozni. Szóhasználatunkban az *attitűd* alatt a következőt értjük: alapvető beállítódás, sajátos viszony, mely az attitűd tárgyához kapcsolódó mentális elemekből és az

¹ ÚJSZÁSZY K. 1936/1992. 32.

² SEBESTYÉN Gy. – BÁN A. 1912. 210.

³ BALÁZS L. 1995. 194–213.; Uo. 239–243.; BERTA P. 2001; BÓDÁN Zs. 2003. Uő 2005; BOSNYÁK S. 1999; CSÁKI K. 1999. 48–50.; FRIDA B. – KALAS Gy. 1999.; NAGY O. 1990. 258–262.; NAGY O. – NAGY Ö. 2000. 298–400.; KUNT E. 1981. 108–127.; Uő 1987. 89–90.

általuk meghatározott viselkedésből tevődik össze. A mentális part lefedi az attitűd tárgyára vonatkozó kognitív és affektív szférát, vagyis a hozzá kapcsolódó ismeretek és érzelmek körét. Az attitűd ezek alapján tehát hármas meghatározottságú, az ismeretek, érzelmek és viselkedés által. Fontos meghatározója még a fogalomnak az individualitás és a társadalmiság kettőssége, az attitűd ugyanis „*társadalmilag meghatározott, de mindig egyénileg kivitelezett lelkiállapot*”.⁴ Meggyőződésünk szerint az attitűd egyes konkrét személyek által individuálisan megfogalmazott jegyei alkalmasak az általános társadalmi jellegzetességek megragadására, melyek esetünkben a gyimesközépleki csángók, mint közösség az öngyilkossághoz kapcsolódó attitűdjének általános jellemzői.

Az attitűd részét alkotó kognitív part, vagyis az attitűd tárgyára vonatkozó ismeretek összessége többféle szinten szerveződik s elemei bonyolult, szétválaszthatatlanul összefonódó egységet alkotnak. Céljaink elérése azonban indokoltá teszi az egyes elemek lehetségszerűtől különválasztását, és pontosabb meghatározását munkadefiníciók formájában. Hiedelmeken az öngyilkossághoz kapcsolódó tudásnak a közösség hagyományai által meghatározott irracionális elemeit értjük, s lényegében a néphit témánkhoz kapcsolódó releváns területeit soroljuk ide. Nézeteken pedig az öngyilkossághoz kapcsolódó tudás hiedelmeken kívül eső részét értjük, melyek egyaránt tartalmazhatnak racionális és irracionális elemeket. Az affektív szféra azokat az attitűd szerves részét képező érzelmeket fedi le, melyeket az öngyilkosság, mint elkövetett tett vált ki a közösség tagjaiban. A viselkedés szféráján pedig azokat a mentális part által kiváltott szokásokat és egyéb nem szokásszerű cselekvéseket értjük, melyek az attitűd tárgyához közvetlenül kapcsolódnak, s ezáltal az attitűd fontos elemei és indikátorai is egyben. Jelen összefüggésben a szokások a gyimesközépleki csángók öngyilkossághoz kapcsolódó, hagyományos kultúrájuk által meghatározott, rendszeresen ismétlődő cselekvései.

Ez utóbbi területnek – a viselkedés szférájának – részletes bemutatásával foglalkozunk a továbbiakban, azon belül is egyrészt az öngyilkossághoz kapcsolódó szokásokkal, mindenekelőtt a megkülönböztető temetés kérdéskörével, párhuzamba állítva a „természetes körülmények között” elhunytak temetésével, valamint az azt követő egyéb, a halottkultuszhoz vagy éppen a sajátos gyimesi hiedelmekhez kapcsolódó

⁴ CSEPELI Gy. 1997. 221. Az attitűd fogalmáról általában ld.: Uő 1997. 220–232.

szokásokkal, illetve röviden szólunk az öngyilkossághoz kapcsolódó nem szokásszerű cselekményekről is.⁵

1. Az öngyilkossághoz kapcsolódó szokások

1.1. A temetés

1.1.1. A természetes körülmények között elhunytak temetése. „A halálesetek hagyományos értékelése elsősorban a temetés módjának a megválasztásában fejeződik ki. Azaz abban, hogy milyen mértékben tartják be, illetve térnek el – az egyes szokáselemek elhagyásával, felcserélésével, illetve kibontakoztatásával – az idős férfiak hagyományos eltemetési módjának modelljétől.”⁶ Amennyiben tehát meg akarjuk ismerni a gyimesközéplokiak, a temetésben megnyilvánuló sajátos viszonyát az öngyilkossághoz, össze kell hasonlítanunk a természetes halállal eltávozottakhoz kapcsolódó temetési szokásokat az önelveszejtőkével. Ennek jegyében először vázlatosan bemutatjuk a gyimesközéploki temetés hagyományos rendjét.⁷

A haláleset, amennyiben nem valamilyen tragikus, hirtelen eseményről van szó, általában nem éri váratlanul a közösséget. A hozzátartozók, de a tágabb rokonság, szomszédság is tudja, ha valakinek a közeli halála várható, így amikor az ténylegesen bekövetkezik, mindenki a lehetőségekhez mérten felkészülten állhat a hagyományos szokásrendben reá váró feladatok elé. Valakinek az elhunytá ugyanis nem pusztán a szűkebb család magánügye a csángóknál, hanem a tágabb rokoni-szomszédi hálót is megmozgatja. Valójában a közvetlen hozzátartozókat ilyenkor igyekeznek mindenben kímélni, az aktuálisan elvégzendő szervezési és egyéb feladatok nem rájuk, hanem az ún. „fennjárókra” hárulnak, akik a halálhír után rögtön megjelennek a háznál és felajánlják a segítségüket.

Maga a hír egyébként egyrészt a közvetlen, személyes kapcsolatok útján terjed, másrészt a hagyományos rendnek megfelelően a harang adja tudtára – a

⁵ Jelen tanulmány része egy 1999-ben indult kutatás eredményeit összefoglaló nagyobb dolgozatnak, amelyben részletesen foglalkozunk a gyimesi csángók öngyilkossághoz kapcsolódó attitűdjének további elemeivel, valamint általánosságban az öngyilkosság és a kultúra kapcsolatának kérdésével, különös tekintettel a hagyományos magyar paraszti kultúrára. BÓDÁN Zs. 2006.

⁶ KUNT E. 1987. 242.

⁷ Ebben a saját gyűjtések mellett mindenekelőtt Tankó Gyula a témában írt egyedülálló összefoglalására támaszkodunk. TANKÓ Gy. 1996. 96–115.

temetési szertartás befejeztéig naponta több alkalommal – a tágabb közösgnek, hogy egy tagja eltávozott az élők sorából.

A fennjárók leginkább a szomszédok, esetleg a nem túl távoli rokonok köréből kerülnek ki. Az első dolgok között szerepel valamilyen állat (régebben juh, ma inkább borjú) levágása, hiszen a temetés három napja alatt a segítőknek végig ételt kell biztosítani, majd a torhoz is szükség van bőségesen húsrá. A főzésre pénzzel fizetett szakácsnőt fogadnak. Ezalatt a rokonság valamelyik mozgékonyabb tagja végigjárja a hivatalos helyeket, a községházát, az orvost, a papot és a kántort, ahol bejelenti a halálesetet, valamint egyeztet a temetés részleteiről. Egyúttal megfogadja a sírásókat, és intézkedik a koporsó és a fejkereszt ügyében is.

Általában a szomszédságból kérnek fel egy vagy két idősebb férfit vagy nőt (az elhunyt nemétől függően) a halott mosdatásához, öltöztetéséhez, amiért azok leginkább hímzett törölközőt kapnak viszonzásul. Amint befejeződött az öltöztetés, hozzákezdenek a ravatal felállításához. Ehhez a nagyszobából kipakolják a bútorokat, s körbe padokat tesznek az imádkozóba érkezőknek. A ravatalt – helyi szóhasználatban *nyújtópado*t –, amennyiben lehetőség van rá, valamelyik közeli házból kérik el, vagy amennyiben ez nem megoldható, akkor készítenek egyet. Tankó Anna elmondásában ez a következőképpen néz ki: „A ravatalt úgy készítik, hogy két kecskére [kecskelábú állvány] deszkát tesznek, az aljába truzsakot, de inkább párnákat tesznek. Azután szépen lepedővel, festékessel behújják. Ezt ulyan magosra csinálják, hogy még a leghátulsó es lássa. Sokszor a siratók fel se érik, hogy simogassák, hanem padra kell álljanak.”⁸ A ravatal felállításáig a holttest az ágyban van, majd elhelyezik a nyújtópadon.

A halott két napot és két éjszakát van a nyújtópadon, amelybe beleszámít a halál beálltának napja is, majd a harmadik nap délelőttjén temetik. A két otthon töltött este során a részvétüket kifejezni akarók imádkozóba mennek. Érkezéskor mindenki elmond a halott lábánál egy rövid imát, majd helyet foglal a körberakott padokon. A halott körül leginkább az asszonyok imádkoznak, egy jó hangú, rátermett társuk vezetésével, miközben a férfiak leginkább a szomszéd szobában beszélgetnek. Az este során, tizenegy óra körül a háziak pálinkával és kaláccsal vagy köttes palacsintával kínálják meg a megjelenteket. Éjfél után a virrasztók fokozatosan hazaszállingóznak, indulás előtt még egyszer imádkozva a halott lábánál, s csak a szűkebb család, esetleg néhány távolabb lakó rokon marad a halott közelében.

⁸ Uo. 101.

A második napon tartották, egészen az 1980-as évek második feléig, a *koporsótételt*, amikor is a halottat a házhoz érkező pap és a kántor egyházi szertartás keretében az akkorra már elkészített koporsóba beleszentelte. Ennek a szokásnak a leírását TANKÓ Gyulánál a következőképpen találjuk: „A halál másodnapján délután négy óra körül a pap és a kántor elindultak a halotthoz. Az indulás időpontját úgy közölték, hogy harangoztak, „szaggattak” a halottnak: nőknek kisebb, férfiaknál nagyobb haranggal. Azért hívják szaggatásnak, mert a harangozást megszakítják kétszer-háromszor. A pap érkezése előtt gyülekezett a rokonság, szomszédok, a koporsó négy sarkánál a kijelölt gyertyafogók már fogják a nagy égő gyertyákat. Ezeket a pap érkezése előtt gyújtják meg és a temetéskor is a halottat így kísérik a sírig. A gyertyára zsebkendőt kötnek, amelyet a gyertyafogók megtarthatnak maguknak. A gyertyafogók lehetnek komák, komaasszonyok, közeli ismerősök, a halott jóemberei, nőknél nők, férfiaknál férfiak. A plébános és kántor elvégezték az ekkorra előírt imádságot, megszentelték a koporsót, a halottat ettől kezdve számították koporsóba tettnek.”⁹ A távozó résztvevőket a kapuban kalácscsal és pálinkával kínálták, amit az „Isten juttassa, akiért szánták” vagy az „Isten juttassa János bá mért, Erzsí nénémért stb.” köszönéssel fogadtak. A koporsótétel elmaradásának indokaként is szerepel ez az utóbbi szokás: a *kínálgatás*. A jelenlegi plébános a faluba érkezésekor úgy találta, hogy ez csak tovább növeli a temetés amúgy is hatalmas költségeit. Emellett a papnak és a kántornak is kétszer kellett elmennie a gyakran nagyon távol lévő halottas házhoz, így a plébános 1986 végén kihirdette, hogy a következő évtől a koporsótétel szokása elmarad. A falu lakossága ezt sokáig nehezményezte, de az egyházzal és annak képviselőjével nem tudtak szembe szállni.¹⁰

A fájdalom kifejezésének a hagyomány által elfogadott és el is várt módja a *síratás*. Minden halottat illően el kell siratni, különben a közösség megszólja a hozzátartozókat: „*Még egy böfföt se mondott érette*”, lehet hallani az ítélet. Erre a három nap alatt bármikor sor kerülhet, a legfontosabb alkalmai azonban a rokonok érkezése, a koporsótétel, a felvétel a háznál, majd a koporsó beleengedése a sírgödörbe. Újabban a plébános egyre erősebben helyteleníti a hangos síratás gyakorlatát, és próbálja rábírní a híveket annak elhagyására. Ez a törekvés azonban egyelőre vegyes fogadtatásra és természetes ellenállásra talál a csángók körében.

⁹ Uo. 104.

¹⁰ A koporsótétel elmaradásáról a kántor számolt be részletesen, megjelölve az időpontot is. Ezzel szemben Tankó Gyula egy hosszabb folyamatról beszél, mely az 1970-es évek elejétől indult. Uő 2004. 132.

A második nap estéjén az elsőhöz hasonlóan imádkozót tartanak, majd a harmadik nap délelőttjén kezdődik a tényleges temetési szertartás. Ennek első eleme a „felvétel” a halottas háznál, amely jó idő esetén az udvaron történik. A halott lábához asztalt tesznek, fehér abrosszal leterítve, arra két gyertya valamint feszület és szentkép kerül. A papnak és a kántornak székeket tesznek, a hozzátartozók pedig kétfelől sorakoznak a koporsó mellett. A temetés résztvevői az udvaron gyűlnek össze. Az asztal mellett a pap elvégzi a háznál szokásos szertartást, amit 1987-ig a kántor énekes búcsúztatója követett. Ehhez az adatokat az előző napi koporsótételkor kapta meg a kántor a hozzátartozóktól. Az adatközlők egyöntetű véleménye szerint ez volt az egész temetési szertartás legszebb, egyben legmegrendítőbb része. Az énekes búcsúztatóban maga a halott köszönt el, búcsúzott utoljára szeretteitől. A búcsúztató mindig valamilyen ismert temetési ének dallamára íródott. Az első részben az elmúlás törvényének általános bemutatása kapott helyet, gyakran valamilyen természeti kép segítségével (pl. halál – ősz – lehulló falevelek), majd a második részben az eltávozott búcsúzott egyenként megszólítva közeli hozzátartozóit. Végül az egész búcsúztatót egy rövid záró szakasz keretezte. A búcsúztatók is a koporsótétellel együtt maradtak el a jelenlegi plébános szolgálatának kezdetén.

A felvétel után összeáll a halottas menet és megindulnak a temető felé. Elöl mennek a zászlóvivők: két fekete templomi lobogó kétoldalt, közöttük a fejkereszt és a kicsikereszt, ami addig a ravatalra volt erősítve a halott fejéhez. Ha a halott tagja volt a rózsafüzér társulatnak, akkor annak a fehér lobogóját is viszik, és régebben a fiataloknak vörös templomi lobogót is vittek. A lobogók és keresztek szárára hímzett törölközőt kötnek, amit azután a vivők – akik férfi halottnál mindig a férfiak, míg nőnél a nők sorából kerülnek ki – megtarthatnak. Utánuk következnek négyes sorban egymás mellett a férfiak, majd a virágok és koszorúk, a pap a kántorral, közvetlenül mögöttük pedig a halott. Ha a halottas ház közel van a temetőhöz, akkor a hat koporsóvivő Szent Mihály lován viszi az elhunytat, ha távolabb, akkor szekéren. A koporsó mellett négy gyertyavivő is megy, kettő-kettő az elejénél és a végénél. Közvetlenül az elhunyt után következik a szűkebb család, majd végül négyes sorokban a nők.

Gyimesközéplekon a temető a templom mellett van. Mielőtt a sírgödörhöz kivinnék, a halottat előbb beviszik a templomba az oltár elé, és a pap misét mond a lelki üdvéért. Utána a gyászolók kíséretében kiviszik a koporsót a gödörhöz és a pap egyházi szertartás keretében beleszenteli a halottat a sírba. Vagy a templomban, vagy a sírnál a pap prédikációt is tart, melyben megemlékezik az elhunyról, s egyben annak nevében elbúcsúzik a hozzátartozóktól,

mintegy pótolva a kimaradt kántori búcsúztatót. Ezt követően a koporsót leeresztik a sírgödörbe, melléteszik a kettétört kicsi keresztet, majd betemetik a sírt.

A temetés után következik a halotti tor, melyre a család vagyoni helyzetétől függően igyekeznek minél több embert összegyűjteni, mely így nemegyszer lakodalomméretűre sikeredik. TANKÓ Gyula erről így számol be: *„Az úton hazafelé előre kijelölt emberek valósággal terelik a temetésen résztvevőket a torra. A közeli rokonokat, akik más községből jöttek, már a pap megérkezése előtt asztalhoz ültetik, megetetik, mert előfordul, hogy nem jönnek vissza a torra. Ilyenkor esznek a falu vezetői is, ha részt vesznek a temetésen. A torra nem mindenki megy el, aki részt vett a temetésen. Inkább csak a szomszédok, rokonok jelennek meg. A toron való részvétel attól is függ, hogy a falu melyik részén van az elhunyt háza. Amennyiben a központban van, vagy a temető közelében, majdnem mindenki ott van a toron. Bizony egy temetés felér egy lakodalommal.”*¹¹

A tor imádsággal kezdődik, s az ott elfogyasztott ételt mindig a halottért ajánlják. Befejezése a temetési szertartás, és a háromnapos szokássor befejezését is jelenti egyben.

1.1.2. Az öngyilkosok temetése. Gyimesközéplokon ma is élő gyakorlatot jelent az öngyilkosok megkülönböztető temetése az egyház részéről. Ennek következtében a temetési szokássor bizonyos elemeinél a papi közreműködés elmarad, míg másoknál módosul.

Mint láthattuk, az egyházi részvétel a harmadik napon, a temetés tényleges napján jelentős. Ekkor a pap és a kántor a halottas házhoz érkeznek a felvételre, amely a temetési szertartás kezdetét jelenti, majd a gyászolókkal közösen vonulnak a templomhoz a misére, majd a sírgödörhöz. Öngyilkosok esetében sem a pap, sem a kántor nem megy el a halottas házhoz, így a felvétel szertartása elmarad, és értelemszerűen a temetési menetben sem vesznek részt az egyház képviselői. A halottat nem vihetik be a templomba, szemben a természetes körülmények között elhunytakkal, s ami a gyászolók számára még inkább megdöbbentő, nem mondanak misét lelki üdvéért. Az egyházi szerepvállalás mindössze annyira szorítkozik, hogy a plébános, illetve még inkább a káplán, a „kicsi papbácsi” csak egyszerű, nem a temetésekhez megszokott papi ruhában kimegy a sírgödörhöz, és elvégzi egy rövid, erre a speciális alkalomra használatos szertartás keretében a halott sírba szentelését. Ilyenkor általában egy rövid prédikáció is elhangzik, melyben helytelenítik az öngyilkosságot, s

¹¹ Uő 1996. 109.

egyben arra hívják fel a figyelmet, hogy a hit és az ima segíthet a kétségbeesés helyzeteiben, valamint arra emlékeztetik a népet, hogy az ítélet egyedül az Isten dolga, az emberek nem jogosultak rá. Nem lehet tudni a körülményeket, így az eset kapcsán senki ne essen abba a hibába, hogy bárkit is megszól. Ezt követően a pap távozik a sírtól.

Az idősebb adatközlők emlékeznek rá, hogy régebben a pap egyáltalán nem vállalt szerepet az öngyilkos temetésében, tehát a sírgödörhöz sem ment ki. Ez az 1960-as éveket megelőző időszakban lehetett, hiszen az öngyilkosságot elítélő egyházi szemlélet alapvető reformja az ekkoriban zajló II. Vatikáni zsinat keretében történt.

Az 1980-as évek közepéig, amikor még szokásban volt a koporsótétel, ez is egy olyan elemét jelentette a szokássornak, ahol az egyházi közreműködés elmaradt. Más volt a helyzet viszont a búcsúztatóval, ami rendes körülmények között a felvétellel egybekötve hangzott el. Bár a pap ilyenkor nem ment el a házhoz, a kántor, amennyiben a hozzátartozók kérték – és ez soha sem maradt el – megtartotta az énekes búcsúztatót. Rendes körülmények között ehhez az adatokat az előző napi koporsótételkor kapta meg, az öngyilkosok esetében azonban ez kimaradt, így a család valamely tagja otthonában kereste meg a kántort és beszélte meg a szükséges tudnivalókat.

A kántor jelenléte a temetés reggelén valamelyest hivatalos egyházi színezetet adott az eseményeknek, hiszen a búcsúztató előtt a kántor imádkoztatta a népet, majd utána mindig énekelt egy halottas ének is velük, ezáltal kölcsönözve szertartásos jelleget. A búcsúztató szövege természetesen a speciális halálesetnek megfelelően alakult. Benne a halott megbánta, sajnálta tettét, bocsánatot kért a hozzátartozóktól, amiért ilyen nagy bánatot okozott számukra, kérte a rokonokat, szomszédokat, hogy ne ítéljék el tette miatt. Sajnos ezek a búcsúztatók nem maradtak fenn, így most szemléltetésképpen, a búcsúztató hangulatát megidézendő, JUNG Károly gombosi gyűjtéséből idézünk egy szöveget:

*Jaj, de szörnyű módon vittél el, zord halál,
Hozzám ily kegyetlen, ó, miért is voltál,
Hírtelen rám csaptál, megrendítő módon,
Hogy ma itt sírjanak gyászos koporsómon.*

*Ó, ember, hogy ki vagy, itt látod meg, íme,
Fájó példa került szemed elejibe,
Füst a te életed, mely eltűnik hamar,
Hiába gyűjtsz vagyont, ma már a sír takar.*

*Ne bízz hát erődbe, legyen bármekkora,
Legyőz a zord halál, földnek szegény pora,
Hiába a jó mód, hiába az erő,
Ha ily csúf halállal vár rám a temető.*

*Mit is gondoltam én, jaj, hát mit is tettem,
Elhagytam az Istent, rosszat cselekedtem,
Utólag fogom meg megbocsátó kezét,
Másként élnék újra, hogyha elkezdhetném.*

*Három szép nagy fiam, Pali, Mihály, Sanyi,
Zsuzsika leányom és házastársaik,
Ne haragudjatok, miért ilyet tettem,
Majd ítélek felettem a jószágos Isten.*

*Kilenc szép unokám, büszke voltam rátok,
Nincsen itt a földön a ti nagyapátok,
Másként éljetez majd, tisztességben, békén,
Ne jusson rossz nektek az éltetek végén.*

*Jaj, szomorú, öreg, özvegy édesanyám,
Mielőtt a fejem a sírba hajtánám,
Azt kívánom néked, vigasztaljon Isten,
Hogy egykor mennybe juss, arra megsegítsen.*

*Édes testvéreim, fáj a válás nagyon,
Mentegetni tettem már nem is akarom,
Összes családtokkal kerüljön a bánat,
Jusson eszetekbe néha majd bátyátok.*

*Összes rokonaim és vadásztársaim,
Holttestemet vivő, kedves barátaim,
Hogyha van köztetek, akit megbántottam,
Bocsássa meg nekem, legyen sírban nyugtom.*

*Még a harang sem szól a temetésemen,
De gyászos halál is jutott részül nekem,
Még útravalót sem kapott szegény lelkem,
Mert a Jézus teste nélkül kileheltem.*

*Ez az én halálom elrettentő példa,
Így járhat mindenki, ha hitét elhagyja,
Tanuljatok tőlem, egész falu népe,
Csak a megtérés az élet nagy értelme.*

*Ó, Jézusom, aki ma megfeszítettél,
És a jobb latornak te megkegyelmeztél,
Bűnbánó lélekkel az ajakam is mondja,
Legyek veled én is a paradicsomba.¹²*

A búcsúztató, majd egy temetési ének eléneklése után a kántor nem maradt tovább a háziakkal, tehát nem vállalt szerepet a temetés további eseményien, hanem a menettől külön, magában távozott. Mindezek ismeretében érthető, hogy a búcsúztatók kimaradása 1987-től az öngyilkosok hozzátartozóit még érzékenyebben érintette, mint a közösség egészét, hiszen még az egyházi közreműködés látszatától is megfosztotta őket. Természetesen a későbbiekben is igyekeztek rávenni a kántort, hogy jöjjön el legalább ő és tartsa meg a búcsúztatót, azonban a kántor arra hivatkozva, hogy az már a természetes halállal elhunytaknál sem lehetséges, mindig kitért a kérés elől. Ez is vezethetett ahhoz, hogy néhány esetben a kántort pótlendő, az ismeretségi körből valamelyik ügyesebb, jó hangú ember tartott búcsúztatót az öngyilkosoknál, ez azonban inkább kivételnek számított, mint általánosnak.¹³

További különbségként jelentkezik az öngyilkosoknál a temetési menet megváltozása, ami ugyancsak az egyház állásfoglalásával hozható összefüggésbe. Míg a természetes módon elhunytaknál a menet élén a két fekete egyházi, illetve a fehér rózsafüzér társulati lobogókat viszik, addig azoknál, akik önkezükkel vetettek véget az életüknek, a lobogókat nem adják ki, így

---

¹² JUNG K. 1978. 195–196.

¹³ Ezzel szemben Gomboson ez volt a jellemző gyakorlat, itt ugyanis a kántor nem tartotta meg a búcsúztatót az öngyilkosoknál, így annak pótlását un. parasztkántorok látták el. Uo. 146. A parasztkántorokról bővebben: UJVÁRY Z. 1975. 137–155.

csak a nyújtópadról leszedett kicsi kereszt és a feskereszt haladt a menet előtt. Emellett a temetési menetből értelemszerűen hiányzik a pap és a kántor, másképpen az mindenben egyezik a szokásossal.

Gyimesközéplekon az öngyilkosoknak külön temetőjük van, amit *akasztottak temetőjének* neveznek, a név által utalva a községben leggyakoribb öngyilkossági módszerre. Ez a templom körül elterülő temetőn túl, a kerítésen kívül helyezkedik el. A községnek, a központi temetőn kívül, a szinte önálló falurészt alkotó legnagyobb patakon, Hidegségen is van egy temetője, ahol az öngyilkosok ugyancsak a kerítésen túli területre vannak különítve. A halottas menet az öngyilkosok esetében még a temető területére sem mehet be, hanem a közeli kaszálókhoz vezető, a temetőkerítés mellett elhaladó kerülő úton jut el a sírgödörhöz. Ennek indokául a nép az egyház álláspontjára hivatkozik, valamint arra, hogy ez mindig is így volt. Van, aki egyszerűen csak azt mondja, hogy ez a törvény, s ebben a papoknak is parancsolnak, míg mások hangsúlyozzák, hogy a temető szent hely, megszentelt föld, ahova az öngyilkosok nem kerülhetnek. Néhányan azt is hozzátesszik, hogy azok a túlvilágon is külön vannak, így itt a földön is külön kell hogy legyenek.

Az utolsó lényegi különbség az öngyilkosok temetésén a harangszó elmaradása. Ez nem pusztán a tényleges temetéshez kapcsolódó harangozást jelenti, hanem a három nap során egyébként szokásos harangszót is. Így az ilyen halottak halálhírét nem hirdeti a harang a közösségben, és utolsó útjára sem kíséri el. Ez azért is szörnyű a helyiek számára, mert a megszentelt harang szava – a halott lelkéért végzett miséhez hasonlóan – annak lelki üdvét szolgálja. Ezzel is magyarázható, hogy a temetési menetet a hozzátartozók igyekeznek úgy időzíteni, hogy az a déli harangszóra érjen a temető közelébe, ezáltal biztosítva legalább arra az időre harangozást az öngyilkosnak, meddig testét a sírhoz viszik. Ilyen esetekben általában fizetnek a harangozónak, hogy egy kicsit hosszabban húzza a déli órát.

A harangszó elmaradásával is összefüggésbe hozható, hogy korábban több esetben is az öngyilkosokat zeneszóval kísérték a temetőbe, mondván, ha már a harang nem szólhat neki, legalább a muzsika szóljon. A zenészek (mindig több volt együtt) ilyen esetekben mindig közvetlenül a halott mögött vonultak a temetési menetben és cigánykeszerveket húztak. A zenészek fogadása azonban nem tekinthető általános gyakorlatnak. Az egyes érintett családok mindig maguk döntöttek róla, hogy kívánnak-e élni ezzel. Leginkább fiatal halottaknál, nagyobb gazdáknál és cigányoknál volt ez jellemző. Megjegyzendő, hogy a fiataloknál más halálok esetén is előfordult a muzsikaszóval való temetés, nem csak az öngyilkosságoknál. Napjainkra ez a szokás lényegében kiveszett, ami magyarázható egyrészt a neves gyimesi prímások kiöre-

gedésével illetve halálával, másrészt az egyház tiltó álláspontjával. Ugyancsak a fiatal öngyilkosok esetén – TANKÓ Gyula közlése szerint – szokás a háztól a temetőig fiatal, csúcánál eltört fenyőket szegezni a kerítésekre, ezzel is utalva arra, hogy egy fiatal élet tört kettőbe.¹⁴ Ezt is azonban inkább az életkorhoz, mint a halál módjához kapcsolódó szokásnak tekinthetjük.

Külön kell szólnunk arról a légkörről, ami az öngyilkosok temetéséhez kapcsolódik, az adatközlők egyöntetű véleménye szerint ugyanis annak az egész hangulata más, mint a temetéseknek általában. A halál ugyanis mindig döbbenetet kelt, de az ilyen esetekben ez még inkább elmondható. Mind a közelebbi és távolabbi hozzátartozók, mind a szomszédok, ismerősök értetlenül állnak a tragédia előtt. A három napra végig rányomja a bélyegét a nagy kérdés: miért. Ez a családtagok felé inkább kínos hallgatásban, míg egymás között a meginduló találgatások sorában fejeződik ki.¹⁵ Különösen feszült helyzetet eredményezhet, amikor tudni vélik, hogy a halálesetnek ki lehetett az okozója. Ilyenkor az indulatokat nehéz kordában tartani. Jól szemlélteti ezt az az eset, amikor egy férfi felakasztotta magát, mert a felesége elhagyta, hátrahagyva a gyerekeket is, s a temetésen az áldozat testvérei majdnem kidobták a megjelenő asszonyt.

A haláleset körülményei, az afölött érzett fájdalom, értetlenség és döbbenet a siratók hangvételén is érezhető. A fájdalom kérdése mellett: „*Miért kellett ezt tenned?*”, a halott iránti aggodalom: „*Hogyan tudtad eltenni a lelked?*”, de egyben a hátramaradottak iránti aggodalom: „*Miért hoztál ilyen szegényt a családra?*” is kifejeződésre jut a rögtönzött, érzelmektől túlfűtött sírásban. Sőt a temetés körülményei is megjelenhetnek, mint azt annak az anyának a megrendítő sírása mutatja, aki harangozó leányát a következő szavakkal búcsúztatatta: „*Annácska, Annácska, hánynak meghúztad a harangot s neked nem szól, csak a némaság s a szomorúság s a bánat.*” Nagyon szemléletesen példázza az eddig elmondottakat, illetve érzékelteti a siratók sajátos hangulatát a TANKÓ Gyula által közölt következő siratórészlet is:

---

¹⁴ TANKÓ Gy. 2004. 136.

¹⁵ Tankó Gyula egyik adatközlője így beszélt erről a sajátos légkörről: „Nem es tudom, ki mondta, de úgy mesélte, hogy egy erőst különös érzés ez a családnak, ha közülük valaki elpusztítja magát. A nagy bánat mellett ott van a szegyen, vajon kit hibáztatnak az emberek, hogy nevelte a gyermekeit, vajon a többiek is majd ilyenek lesznek-e, mert, tudja meg, voltak olyan családok, hogy többen is öngyilkosok lettek. Ki sem lehet mondani, mit éreznek. Ilyenkor egészen más a hangulat a virrasztáson, koporsótételen, felvételkor, temetésen, s a toron es. Mintha mindenkinek olyan furcsa közérzete lenne, szegyen és bánat keveredik. Vagy nem es teljesen szegyen, csak olyan restellés. Furcsa érzés ez, nem lehet kimondani.” Uo. 129.

*Jaj, jaj, kicsi fiam, mért kellett ilyet csinálj?
 Mért hoztál ilyen bánatot a te édes anyádra,
 Mért nem panaszkodtál meg nekem?
 Hátha segíteni tudtam volna,
 Jaj, jaj, jaj!
 Sze a nyáron es kérdeztelek:
 Kicsi fiam, mi van veled, mért vagy örökké bánatos?
 De te csak kifordultál az ajtón, semmit se szóltál,
 Jaj, jaj, jaj!
 Jaj, kelj fel s nézd meg, hogy sajnálnak az emberek,
 Itt vannak a jó szomszédaink, keresztapádék s még sokan...*¹⁶

A temetés mássága általában is borzongással tölti el a csángókat. A jellemzően erős vallásos lelkület csak nehezen fogadja el, hogy éppen egy ilyen nagy esemény, az ember utolsó földi útja a lélek túlvilági sorsa szempontjából olyan fontos, megszokott egyházi szertarások nélkül történjen meg. Többen is párhuzamba állították az öngyilkosok temetését az állatok temetésével. „Az *csak úgy megfogják, kiviszik s elföldelik, mint a kutyát.*” mondják. Ezekben a szavakban nem elsősorban az ítélet, mint a döbbenet fogalmazódik meg: olyan csak a temetése az öngyilkosnak az egyház közreműködése nélkül, mint egy lelketlen állatnak.

Mint az eddigiekből is látható, a legfontosabb különbségek a természetes halállal elhunytak és az öngyilkosok temetése között az egyház szerepvállalásából (illetve távolmaradásából) fakadnak. Maguk a csángók a tőlük telhető legnagyobb igyekezettel próbálnak mindent úgy szervezni, ahogy az rendes körülmények között szokásos lenne. Ugyanúgy összefog a rokonság és szomszédság, és támogatják a szűkebb családot fájdalomukban és gyászukban, illetve segédkeznek a temetés zavartalan lebonyolításában. Ezt az igyekezetet, hogy minden a lehető legnormálisabbnak tűnjön az adott keretek között, jól érzékeltetik a búcsúztatató pótlására tett kísérletek, vagy a temetés déli órára való időzítése.

A temetésen résztvevők számában sem mutatkozik különbség. Ugyanolyan sokan elmennek, sőt néhányan még azt is megjegyzik, hogy olyankor nagyobb is a nép, hiszen csak kíváncsiságból is elmennek néhányan, csodálkozni, híreket hallani az eset körülményeiről. Csak egy pár idősebb adatközlő

---

¹⁶ Uo. 135–136.

jegyezte meg, hogy az ilyen temetésre régebben csak kevesebben mentek el, mert „*az olyan csúfságot művelt, hogy eltette a lelkét*”.

Joggal fogalmazódik meg a kérdés, mennyiben tekinthető elfogadottnak az öngyilkosok megkülönböztető temetése a csángók körében, és mennyiben az egyház megkérdőjelezhetetlen pozícióit kell látnunk ebben? Az adatokat megvizsgálva elég vegyes képet kapunk. Viszonylag sokan úgy tartják, hogy ez egy olyan hagyomány, amin nem kell változtatni, ha eddig így volt maradjon így ezután is. Tehát lényegében azonosulnak a jelenlegi állapotokkal, gyakran kifejtve egyúttal abbéli meggyőződésüket, hogy az a tudat, hogy még rendes temetésben sem részesülhetnek, talán visszatart némelyeket végzetes tettek elkövetésétől. Vannak olyanok is, akik nem helyeslik a jelenlegi helyzetet, de úgy vélik, azon semmiképpen nem lehet változtatni, hiszen az egyházi törvény, ami nem a helyi plébánoson múlik, hanem neki is parancsolnak. Ilyen formán tehát nincs értelme ezzel a kérdéssel foglalkozni. Ennek kapcsán többen is hivatkoznak arra a gyimesbükki esetre, ahol az az ember követett el öngyilkosságot, aki korábban saját földjéből adományozott a temető bővítésére, ennek ellenére az egyház nem engedte meg, hogy kivételt tegyenek vele és ne az akasztottak közé temessék. Egy másik jelentős csoport úgy véli, hogy az helytelen, miszerint Gyimesközéplokon az akasztottak temetője teljesen elkülönül a rendes temetőtől, kerítéssel is elválasztva, hiszen sehol másutt, még a többi gyimesi községben sem él ez a gyakorlat. Ők azt tartanák helyesnek, ha ugyan elkülönítve a többi halottól, de legalább a temető kerítésén belül kapnának helyet az öngyilkosok. Végül van egy réteg, akik szerint azokat is ugyanúgy sorba kellene temetni, mint a többi halottat, vagy oda a családjuk mellé, ha már megvan a helye, és nincs semmi szükség a megkülönböztetésre, hiszen ők is csak emberek voltak.

Úgy látjuk, hogy ennek a kérdésnek a vizsgálatakor két fontos szempontot kell figyelembe venni: az érintettséget és az életkort. Azok, akik személyesen is érintettek, mivel a családjukban történt a tragédia, általában nehezményezik a megkülönböztetést. Jól mutatja ezt, hogy több esetben is próbálták rávenni a papot a rendes szertartás szerinti temetésre, eredménytelenül. Illetve arra is került példa, hogy eltitkolták a halál tényleges okát, s csak utólag, mikor a pap már eltemette derült ki, hogy öngyilkosság volt, így a plébános rosszallása már nem változtathatott a dolgokon. Emellett az életkorhoz kapcsolódóan az szűrhető le, hogy bár valamennyi korosztályban vannak hívei a változtatásnak, azok mégis inkább a fiatalabb generációk köréből kerülnek ki.

A jelenlegi állapotokkal egyet nem értők viszonylag magas száma azonban nem jelent igazi konfliktushelyzetet a községben, ahogy arról a plébános is beszámolt, mivel a csángók sokkal inkább tisztelik és szeretik az egyházat és

papjaikat, semhogy egy ilyen konfrontációt – különösen annak hitében, hogy az megváltoztathatatlan egyházi törvény – felvállalnának. Inkább úgy értékelhető ez a helyzet, hogy ha mégis változna az öngyilkosok temetéséhez kapcsolódó megkülönböztetések sora, akkor ez valószínűleg nem keltene nagy felháborodást, nem ütközne erős ellenállásba. Ezen a téren egészen más lehetett a helyzet még mintegy ötven évvel ezelőtt is, mint azt egy az idősebbek által többször is említett eset mutatja. Egy akasztott asszonyt a pap – engedve a család nyomásának (és állítólag adományainak) – rendes szertartás szerint temetett el, aminek általános felháborodás lett az eredménye. „Összefutott az egész falu” mondják, és sokan ennek az esetnek tulajdonítják, hogy azt a plébánost nem sokkal később el is helyezték Középlokról.

Azért is érdekes ez a kérdés, mert bár a helyiek ezt nem így gondolják, de a lehetőség lényegében adott lenne a változtatásra. Ugyanis a római katolikus egyház hivatalos álláspontja a II. Vatikáni zsinatot követően megváltozott az öngyilkosságokat illetően, és a korábbi évszázadok szankcióit lényegében megszüntette. Az, hogy Gyimesközéplokon mégsem változott a helyzet, lényegében az egyháznak azzal az általános álláspontjával magyarázható, hogy amennyiben az összeegyeztethető a hivatásos tanokkal, támogatja a helyi hagyományok továbbélését, és e tekintetben viszonylag nagy szabadságot ad a helyi plébánosoknak. Amennyiben ők úgy ítélik meg, hogy valamilyen (nem csak az öngyilkossághoz kapcsolódó) szokás, kialakult gyakorlat hasznos az egyházközség szempontjából, azt fenntarthatják. Így maradtak meg Gyimesközéplok napjainkra már ritkaságszámba menő szokásai az öngyilkosok temetésével kapcsolatban, és ezzel magyarázható az is, hogy mindhárom gyimesi községben más-más gyakorlat él ebben a kérdésben. Míg Felsőlokon a pap kimegy a házhoz, és egyszerű papi ruhában a sírhoz is, sőt a lobogókat is kiadja, addig – mint láttuk – Középlokon csak a sírhoz megy ki, szemben Gyimesbükkel, ahol egyáltalán nem megy ki a sírhoz, maga helyett a kántort küldi. Valamint az első és utolsó községben az öngyilkosok egy félreeső sarokban, de a temető kerítésén belül kapnak helyet, míg Középlokon külön „akasztottak temetője” van.

Ezeket a különbségeket a csángók természetesen észlelik, azonban a háttérüket nem ismerik, és mint már utaltunk rá, vallásosságuk és tiszteletük az egyház és annak papjai iránt nem engedi, hogy ebben a kérdésben esetleg változásokat kezdeményezzenek.

1.2. Az öngyilkossághoz kapcsolódó egyéb szokások

Az öngyilkossághoz kapcsolódó legjelentősebb szokássor a temetés, melynek a lényegesebb elemeit az előzőekben bemutattuk. Ezek mellett azonban még él néhány hagyományos szokás, amelyekről az ilyen tragikus halálesetek kapcsán nem szabad megfeledkeznünk. Itt elsősorban az elhunytól való megemlékezés különböző formáira, a gyász rendjére, a halotti misék rendszerére, a mindenszentekkor megnyilvánuló halottkultusz elemeire gondolunk, de szólunk ezek mellett a szentelések és a román papoknál fizetett miseszolgálat öngyilkossághoz kapcsolódó vonatkozásairól is.

A gyász a „halál beálltától meghatározott ideig, az egyéni fájdalmat kifejező, a közösségi követelményektől hagyományosan függő magatartásforma”.¹⁷ KUNT Ernő szerint a gyászolók nem mások, mint az elhunyt emlékezetének őrzői, legfőbb feladatuk ennek megfelelően, a hagyományok előírta végtisztesség megadása mellett, az eltávozott hozzátartozó emlékének védelme, tisztelete és ápolása. Ennek kifejeződése számos formában történhet, megtartása pedig alapvető erkölcsi kötelesség, melyet a tágabb közösség ellenőriz.¹⁸

Ezek az általános szempontok Gyimesközéplekon is érvényesek. A gyász hagyományos ideje egy, ritkább esetben fél év, személytől függően azonban attól lehet hosszabb, idősebbeknél akár életük végéig is tartó. Ebben az időszakban a gyászolók tartózkodnak a bálokon, lakodalmakon és egyéb hangosabb multságokon való részvételtől, a színes, rikító ruhák viseletétől, az asszonyok fekete fejkendőt hordanak. Mindezek a szabályok az öngyilkosokkal kapcsolatban is érvényesek. A hozzátartozóknak egy szeretett családtagjuk ilyen tragikus módon történő elvesztése még a szokásosnál is nagyobb fájdalmat jelenthet, így természetes, hogy semmiben nem térnek el a gyász egyébként megszokott hagyományos rendjétől.

Az elhunytakról való megemlékezés fontos formája a közösségben a lelki üdvéért mondott *misék* sora. Ezek közül az első a hathetes mise amit, ahogy azt a neve is mutatja, a halál napját követően pontosan hat hétre tartanak, majd ezt követi a hathónapos, végül az évfordulós mise. Ez utóbbit azután minden évben megismétlik. A misén a szűkebb család mellett a tágabb rokonság, és lehetőség szerint a szomszédság is részt vesz. Az ilyenkor végzett szentáldozást a halottért ajánlják fel. A misére a család kenyeret vagy kalácsot és pálinkát visz, amit a szertartás után a templom előtt elkínálgatnak a megjelentek között. Az általános köszönési forma az adományért: „*Isten jut-*

¹⁷ TÁTRAY Zs. 1979. 339.

¹⁸ KUNT E. 1987. 181–185.

tassa, akiért szánták.” vagy „*Isten juttassa Mihály bámért, Erzsi nénémért stb.*”. A katolikus egyház azokért, akik önkezüikkel vetnek véget az életüknek, nem végez szentmisét. A fent említett hathetes, hathónapos és évfordulós misékhez a család azonban ilyen esetekben is ragaszkodik. Ez úgymond jár a halottnak a hagyományos rend szerint, másrészt szükségesnek is tartják a halott túlvilági létének javítása végett. Sokan úgy tartják, éppen az öngyilkosnak van a legnagyobb szüksége ezekre a misékre, hiszen ők a túlvilágon mindenképpen el kell hogy számoljanak életük utolsó, szerencsétlen tetteivel. Ilyen esetekben tehát az a gyakorlat alakult ki, hogy nem kimondottan az öngyilkosért, hanem a család összes halottjaiért ajánlják fel a miseáldozatot, amibe ilyenformán természetesen ő is beletartozik. Ez ellen a papnak sincsen semmi kifogása, hiszen ahogy ő fogalmaz „*a mise nem hull a porba*”, vagyis bár nem tudhatjuk, hogy magának az öngyilkosnak, akiért ténylegesen szánták használ-e, hiszen ha valóban elkárhozott, akkor a misék már nem változtathatnak a helyzetén, viszont így is áldást jelenthetnek a család többi elhunytjának. Itt kell megemlítenünk egy sajátos ellentmondást is, mely az öngyilkossághoz kapcsolódó hiedelmek és az évfordulós misék szokása között fennáll. Mint a korábbiakban láthattuk, az általános vélekedés (legalábbis hagyományos értelemben) az öngyilkosok túlvilági sorsáról az volt, hogy lelkük örökre elkárhozik, a pokolra kerül.¹⁹ Az ilyen lelkeknek pedig hitük szerint nem használ a mise. Ennek ellenére a legidősebb adatközlők szerint is az évfordulós misék gyakorlata mindig velejárója volt az ilyen halottakról való megemlékezés gyakorlatának. Ez talán magyarázható azzal is, hogy a misék a családtagok számára is nagy jelentőséggel bírnak, mint a megemlékezés alkalmai, másfelől egyetlen család sem szívesen szembesül azzal a tudattal, hogy szerettének a túlvilágon az örök szenvedés jutna osztályrészül. Minden bizonnyal él bennük a remény, hátha mégis használhatnak az elmondott misékkel. Ugyanez lehet a motivációs háttere annak az igyekezetnek is, ahogy próbálják a temetési szertartást mindenben a természetes halállal elhunytakéhoz hasonlóvá tenni.

Az évfordulós misék rendszere egyúttal alkalmat jelent az elhunyt sírjának meglátogatására is, hiszen a temető a templom mellett terül el. Erre egyébként többször is sort kerítenek az év során, bár nincsen hagyományosan kialakult rendje. Az ilyen látogatások alkalmával imádkoznak a sírnál, esetleg beszélgetnek a halottal, ha friss a haláleset, előfordul, hogy újra el is siratják, és ekkor kerítenek sort a sírok rendbetételére is. Az akasztottak temetőjéről megállapítható, hogy többnyire gondozott, rendben tartott sírokból áll. Az

¹⁹ Bővebben erről ld. BÓDÁN Zs. 2003. 122.

újabb sírok kőből vagy márványból készültek, gyakran fényképét is tartalmazták az elhunytnak, és több is körbe van kerítve. Elmondható tehát, hogy a halál módja ilyen tekintetben nem eredményez változtatást a halottkultusz hagyományos elemeiben.

Ha máskor nem is, mindenszentekkor feltétlenül felkeresi a család az öngyilkos hozzátartozók sírját is. Bár *A Magyarság Néprajzában* azt olvashatjuk, hogy ezen a napon „*délután megtisztítják, s este kivilágítják a sírokat, az öngyilkosokét azonban nem*”²⁰, ez az adat párhuzamnélküli maradt a későbbi szakirodalomban. Gyimes sem jelent kivételt ez alól, mindenszentekkor a *világítás*²¹ szerves része az önkezű halált választók hozzátartozóinak megemlékezéseiben is. Ilyenkor mindig rendbe szedik, és feldíszítik a sírokat, majd gyertyát gyújtanak és imádkoznak az elhunytért. Ekkor a pap is kimegy az akasztottak temetőjébe, s elvégzi az ilyenkor a más síroknál is szokásos szertartást. Ez esetben tehát nem él semmilyen egyházi jellegű megkülönböztetés. A világítás is alkalom lehet az évfordulós misék kapcsán már említett alamizsnálkodásra, osztogatásra, mely által a halott túlvilági szenvedésein igyekeznek enyhíteni. Ez alól sem jelentenek kivételt az öngyilkosságot elkövetők hozzátartozói.

Miután számba vettük a halotról való megemlékezés legjellemzőbb formáit, szólnunk kell még néhány olyan szokásról, mely az öngyilkossághoz kapcsolódóan nagyrészt az egyház közreműködésével, de az egyház által korántsem elismert célok érdekében történik.

A csángók körében még ma is elevenen él a hit az *ördög* öngyilkosságokban játszott aktív szerepéről.²² Úgy tartják, ahol ilyen halál történt, ott gonosz erők működtek. Az emberek, különösen a nők és a gyerekek, azon a helyen és főleg este semmiképpen nem maradnának ott, vagy mennének oda egyedül. A félelem alapja egyrészt az, hogy úgy hiszik, a gonosz ott még mindig jelen lehet, másrészt pedig attól tartanak, hogy jeleket láthatnak, vagyis a halott nyugodni nem tudó, bolyongó lelkét. Miután az akasztásoknak gyakori színtere a csűr, a gyimesközépleki porták legfontosabb gazdasági épülete, vagy éppen maga a lakóház, ahhoz, hogy a család élete visszazökkenhessen a tragikus haláleset után a normális kerékvágásba, ezeket a helyeket meg kell *tisztítani*.

²⁰ SZENDREY Zs. 1937/1992. 337.

²¹ Erdélyben (és Gyimesben is) élő elnevezése mindenszentekkor a gyertyagyújtással egybekötött megemlékezésnek a halottakról.

²² Bővebben erről ld. BÓDÁN Zs. 2003. 121–122.; Uő 2005. 103–104.

Amennyiben a lakóházban történt a tragédia, a helyiséget mindenekelőtt kitakarítják, kimeszelik, gyakran át is rendezik, majd hívják a papot, és megszenteltetik. Ha a porta más helyén történt a haláleset, azt vagy a hozzátartozók szentelik meg a minden háztartásban tartott szenteltvízzel, vagy (különösen, ha úgy ítélik meg, hogy az nem lenne elég hatásos) oda is elhívják a papot, hogy végezze el ő a szentelést a hozzá kapcsolódó szertartással. Míg a temetést megelőzően a plébános soha nem megy el a házhoz, addig ilyen esetekben már készségesen áll a hívek rendelkezésére, még akkor is, ha a tényleges szándékkal (a nyugodni nem tudó lélek eltávolítása) nem ért egyet.

Hogy mennyire komolyan veszik a gyimesi csángók az ördög szerepét az öngyilkosságokban, és hogy mennyire igénylik az egyház közreműködését az ilyen halálesetek helyének a megtisztításában, jól szemlélteti a következő, az 1990-es évek első felében történt gyimesfelsőlaki eset. Az egyik patakon (utcában) rövid időn belül három öngyilkosság is történt egymás után. A lakosok megkeresték a papot, és kérték, hogy zárandoklat formájában vonuljanak végig az egész patakon énekelve, imádkozva, és szentelje meg a helyeket, ahol az esetek történtek, hogy a gonosz, az ördög többé ne járjon közöttük, s ezzel is biztosítsa az élők és elhunytak nyugalma. Miután ez megtörtént, a lakosok megnyugodtak, hogy a gonosz eltávozott, és azóta nem történt hasonló haláleset azon a patakon.

A szenteléssel együtt ugyancsak szokás misét is mondatni a halott lelki üdvéért, hogy tudjon nyugodni, illetve azért hogy az ördög eltávozzon a helyről. Ez azonban, mint láttuk problémás lehet, hiszen a csak az öngyilkosért az egyház nem végez misét. Ilyenkor az is előfordul, hogy valamilyen szándékra adják a misét és nem mondják meg a papnak, hogy az kiért van valójában, vagy ami még inkább gyakori, máshoz, gyakran román paphoz fordulnak segítségért. Az ő miséik erejét ugyanis többre tartják, mint a katolikusokét. Ezekért a misékért a viszonylag közeli palánkai piacra mennek el, ahol mindig lehet találni miséket író román papokat, vagy Felsőlokra, ahova nem túl régen telepedtek ortodox szerzetesek.

Végezetül érdemes megjegyeznünk ezek kapcsán, hogy a román papoknál végeztetett *miséztetés* gyakorlata, mint a *fekete mágia* eszköze is elevenen él a gyimesi csángók körében. Mindenki ismeri, és ha el is határolódik tőle, azért tart az erejétől. Amennyiben valamilyen vitás ügye van valakinek, szeretne megtudni valamit, az Isten igazságszolgáltatását szeretné kérni valamilyen sérelme miatt, ezzel a szándékkal misére valót ad és gyertyát gyújtat a román papnál, ahol azt is megmondhatja, hogy mi történjen a vétkessel.²³ Azért kell

²³ Bővebben erről ld. TANKÓ Gy. 2001. 143–176.

erről külön szólnunk témánk kapcsán, mivel a gyimesiek több „érthetetlen” öngyilkossági esetet is igyekeznek ezzel megmagyarázni. „*Mondják, valaki megmiséztette, azért csinálta ezt.*”, hallani gyakran az olyan öngyilkosságoknál, amikor semmi elfogadható okot nem tudnak találni. A miséztetések kacsán többen is elmondták például azt a hidegségi esetet, ahol egy kutya miatt hárman is felakasztották magukat. Két ember valamilyen módon meglőtte egy asszony kutyáját, amiből nagy vita kerekedett közöttük. A sértett fél elment a román paphoz és misére valót adott. Nem sokkal később mindkét „vétkes” felakasztotta magát, majd kis időre rá az asszony is, aki a misét végeztette. Az utóbbi halálát általában úgy értelmezték, mint Isten büntetését, amiért az asszony ilyen eszközökhöz folyamodott egy kutya miatt.

2. Az öngyilkossághoz kapcsolódó nem szokásszerű cselekvések

A csángók öngyilkossághoz kapcsolódó attitűdjének viselkedésbeli megnyilvánulásait elemezve mindenképpen szólnunk kell az *ima* és a *megettérés*, mint témánk szempontjából sajátos jelentőséggel bíró cselekvés fontosságáról. Elterjedt hiedelem az, ha valaki rászánja magát, hogy véget vessen az életének, már nem tud megszabadulni, mivel az ördögök körbeveszik, és addig ingerlik, ameddig véghez nem viszi a tettét.²⁴ Ilyen helyzetekben a megmenekülés egyedüli módját az jelenti az ember számára, ha valamiképpen Istenhez tud térni s imádkozni. Bár sokan megjegyzik, hogy aki ráadta magát az öngyilkosságra, annak akkor már nincs esze az ilyesmire, mégis számos, gyakran mondászerű történet él a csángók körében arról, hogyan szabadultak meg azok, akik akár csak elszólták magukat tettük elkövetése előtt: „*Jaj Istenem segíts meg*”. Talán a legszebb példája ezeknek a történeteknek az, mikor egy asszony elhatározta, hogy felakasztja magát, el is megy a kaszálóba, leül a fa alá, amit kiválasztott, majd elgondolja, hogy még előtte imádkozik egyet, de úgy belemerül az imába, hogy csak otthon jut eszébe, hogy eredetileg minek is indult a kaszálóba.

A csángók egyébként korra való tekintet nélkül hisznek az ima erejében. Úgy tartják, ha az ember hittel imádkozik, az Isten megsegíti és jobban boldogul életében. Ez jelenti egyrészt a rendszeres imádkozást. Többen is elmondták, hogy ők bizony az elmaradhatatlan reggeli, esti és étkezés előtti ima mellett gyakran napközben is imádkoznak, különösen mikor egyedül vannak, esetleg útban a kaliba (nyári szállás a hegyen) felé, vagy visszajövet a faluba. Ezek a – gyakran több kilométeres – gyaloglások a hegyek között kitűnő alkalmat jelenthetnek az

²⁴ Bővebben erről ld. BÓDÁN Zs. 2003. 221.

elmélyült imádkozásra. Másrészt a rendszeres imák mellett nagyon fontos szerepet kapnak az élet különböző krízishelyzeteiben elmondott imák is, mint az ismert, úgymond kipróbált hatásos segítség eszközei. Ilyennek számít természetesen az öngyilkossági krízis is, melyből ugyancsak menekülést jelenthet az ima. A tényleges szabaduláshoz azonban csak az ima nem elég. Többen hangsúlyozták, hogy ilyen esetekben meg kell térni, mert aki valóban Istennel van, az nem szánja ilyenre magát. Ha valaki meg akarja menteni az életét, annak Istenhez kell fordulni, s mellette itt a földön a paphoz. Gyónni, áldozni, misére járni s ezekkel együtt sokat imádkozni. Így nyílik lehetőség a tényleges szabadulásra az ördög szorításából.

Ebben a folyamatban természetesen a környezet, mindenekelőtt a család segítségére is szükség van. Ha valaki öngyilkosságot akar követni, s a hozzátartozók hírt kapnak róla, rohannak, próbálják megtalálni, s megakadályozni ebben a szándékában. Többen beszámolnak róla, hogy az első reakció, mikor megtalálják a keresett személyt, egy alapos verés és szidás. Ez a viselkedés kettős célt is szolgálhat. Egyfelől felrázni általa az öngyilkosjelöltet, úgymond *észhez téríteni*, másfelől, másfelől levezetni a megtalálók felfokozott lelkiállapotából adódó feszültségeket. Amikor azonban az első sokkhatás elmúlt, egészen más viszony mutatkozik meg a krízishelyzetben lévő személy irányába. Az ellenséges megnyilvánulások elmaradnak, a hozzátartozók most már igyekeznek szépen beszélni vele, ügyelnek rá, hogy mit mondanak vagy tesznek a jelenlétében, nehogy valamivel megbántsák és megismételje tettét. Fokozott figyelemmel kísérik (az első időkben mindenképpen), mit csinál, hova megy, és ügyelnek rá, nehogy megint alkalmat találjon az önpusztító tett megkísérlésére.

Végezetül szólunk kell még az öngyilkossághoz kapcsolódóan egy sajátos viselkedésmódról, melyre többen is felhívták a figyelmet. Ez a *zsarolás*. Vannak, akik az öngyilkossággal való fenyegetőzést arra használják, hogy általa kényszerítsék rá valakire az akaratukat, mintegy terrorizálva a kiválasztott személyt. Vagyis ilyenkor az öngyilkosjelölt azzal fenyegetőzik, hogy ha valami nem az akaratuk szerint történik, akkor felakasztja magát. Bár az általános vélekedésnek az tűnik, hogy aki mondja, az nem csinálja, vagyis a fenyegetőzés nem fog megtörténni, mégis történnek esetek, amik az ellenkező módon, a halállal zárulnak, így a hozzátartozók sok esetben tényleg hajlamosak engedni a követeléseknek, megerősítve ezzel az öngyilkossággal való fenyegetés zsaroló funkcióját.

Összegzés

Az eddig elmondottak, amint már arra többször is utaltunk, csak egy, a viselkedésben megragadható szeletét nyújtják a gyimesközéplokiak öngyilkossághoz kapcsolódó attitűdjének. A teljes kép megrajzolásához ismernünk kell annak mentális elemeit is, aminek a bemutatása meghaladja jelen tanulmány kereteit. Azonban már pusztán a viselkedésben megnyilvánuló sajátos jegyek is rávilágítanak az öngyilkossághoz kapcsolódó gyimesi attitűd egy fontos vonására, annak kettőségére, amely leginkább az ítélet és elfogadás síkján ragadható meg. Jól megfigyelhető ez a temetési szertartás kapcsán, mely annak ellenére, hogy a hagyományos megkülönböztetés számos elemét megőrizte, sokkal inkább a közösségi támogatás, mint az ítélet megnyilvánulásának színtere. A hozzátartozókban keltett szégyenérzet mellett – mely az irányukban az okok kutatásával gyakran együtt járó ítéletből fakad – a környezet támogatása és vigasztalása is hangsúlyosan megjelenik. Elfogadják a megkülönböztető temetési szertartást, mint megváltoztathatatlan tény, azonban többen megkérdőjelezi annak helyességét. A különbözőségek alapvetően az egyház tiltó szemléletéből fakadnak, mellyel csak részben azonosulnak a csángók, s a szűkebb család és a tágabb közösség is mellettük mindenben törekszik a temetés menetét az öregek temetésének ideális modelljéhez közelíteni csakúgy, mint a halottkultusz további elemeit, például az elhunytért mondott misék vagy egyéb megemlékezések gyakorlatát.

Irodalom

BALÁZS Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből*. Csíkszereda.

BERTA Péter

2001 *Hatalom, halálkép, normativitás (Megjegyzések a magyar paraszti halálkép normatív jellegéről)*. In: BERTA Péter (szerk.): *Halál és kultúra*. Budapest. 117–142.

BÓDÁN Zsolt

2003 A gyimesi csángók öngyilkossághoz kapcsolódó hiedelmeinek vázlata. *Ethnica*. V. (2003). 4. sz. 121–125.

2005 Az önakasztottak látomásai. Gondolatok a néprajz és pszichológia határterületéről. *Ethnica*. VII. (2005). 3. sz. 103–106.

2006 „Sajnáljuk mer eltette a halhatatlan lelkit” Az öngyilkossághoz kapcsolódó attitűd vizsgálata Gyimesközéplokon. Kézirat. A Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Adattára.

BOSNYÁK Sándor

1999 A halál országa. Az öregek önkéntes halála. *Kharón*. III. (1999). 1–2. sz. 123–130.

CSÁKI Károly

1999 „Nem halt meg, csak aluszik”. A halottkultusz, a halállal kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Dunaszerdahely.

CSEPELI György

1997 *Szociálpszichológia*. Budapest.

FRIDA Balázs – KALAS Györgyi

1999 „Mejek, pusztítom el magamot...”. Az öngyilkosság antropológiai vizsgálata a gyimesi csángóknál. Miskolci Egyetem, Kulturális és vizuális antropológia tanszék. OTDK-dolgozat. Kézirat.

JUNG Károly

1978 *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Szabadka.

KUNT Ernő

1981 *A halál tükrében*. Budapest.

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest.

NAGY Olga

1990 *Világgá futó szavak. Havadi beszélgetések*. Budapest.

NAGY Olga – NAGY Ödön

2000 *Havad erkölcsi élete*. In: NAGY Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Bukarest – Kolozsvár. 387–410.

SEBESTYÉN Gyula – BÁN Aladár

1912 Tájékoztató a Folklor Fellows Magyar Osztályának országos gyűjtéséhez. *Ethnographia*. XXIII. (1912). 3. sz. 200–213.

SZENDREY Zsigmond

1937/1992 *Jeles napok*. In: *A magyarság néprajza IV*. Hasonmás kiadás. Szekszárd.

TANKÓ Gyula

1996 *Gyimesi szokásvilág*. Székelyudvarhely.

2001 *Életvitel a Gyimesekben*. Székelyudvarhely.

2004 *Öngyilkosság a Gyimesekben. Székelyföld*. VIII. (2004). 7. sz.

TÁTRAY Zsuzsanna

1979 Gyász. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 2. köt. Budapest.

ÚJSZÁSZY Kálmán

1936/1992 *A falu. Útmutatás a falu tanulmányozásához. Hasonmás kiadás. Sárospatak.*

UJVÁRY Zoltán

1975 *Varia folkloristica. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen.*

BÓDÁN ZSOLT néprajzkutató, segédmuzeológus

Corvin János Múzeum, H-5700 Gyula, Kossuth L. u. 19.

bozsooo@freemail.hu

FARKAS IRÉN

HAGYOMÁNYOS NÉPI GYAPJÚSZÓTTES CSÍKBAN: A CSERGE

Abstract: [Counterpane, traditional texture in the Csík area] The subject of this work is the counterpane, a popular cloth of wool, which is present in the Szekler peasant interior from ancient times until nowadays, a product that has not changed in time.

The source of the name of the product and the cloth itself is Balkan, with a controversial and unclear origin. Some say that its origin is Turkish, others that is of Latin origin by Balkan transmission, its name being similar, in several languages, as in Hungarian and Romanian, confirming its common origin.¹

The counterpane is a cloth of wool, a rougher wool (from Tzurcana breed sheep), its use being attested in documents from the 15th century, cloth that was used in the traditional peasant interior, as carpet, bedspread, for bed clothes and covering, as blanket or as counterpane, even rug, especially at the poorer social classes. It was a common product, simple, useful.

In the region of Csík (Rom.: Ciuc) the farming of aborigine breed sheep, Tzurcana, with rough long wool, provides the breeding material for the popular domestic traditional textile industry. By the end of the 19th century at the Szeklers from the Csík area this industry was still going strong. The range of wool products was very diverse, from the domestic textiles to the wear cloth of heavy winter clothes they were all produced in house by women, as it is mentioned in the 1820 conscription.

The technique used in weaving wool fabrics has been kept until nowadays. The long rough wool is slightly twisted, with a spindle. The coarse thread is chosen by hand, woven in wool warp, in four warp threads, as the baize. The wool fabric's motives are simple, geometrical, stripes or chess game table like. The colors are also simple, natural colors, white, black, brown, grey and combinations of these. If the wool thread is dyed, the dye is produced of plants, the same technique is applied for dyes used for the peasant rug, but not very strong colors, white-blue, white-red, grey-blue, or monochrome color. When the chemical dyes appeared at the end of the 19th century, appeared also more colorful pieces, more vivid colors like orange. The author of the work enumerates also archive information, the process of goods during the 17th century, inventories of more recent dowries, from 19-20th century in which, among other goods, the counterpanes are mentioned, proving thus the use of the fabric in the daily life of the Szeklers.

---

¹ Romanian Dictionary – <http://www.dexonline.ro>

Around mid 20th century, the traditional peasant interior suffered a transformation, adapting to new requisites, first in the aspect of shapes. The shape of the new furniture, the couches, the armchairs, required new shapes. The counterpane, the common fabric, insignificant, used beside other fabrics with more showy appearance, of representation, like peasant rugs, acquired a greater importance, becoming a decorative fabric and representative especially of the interiors of the intellectual, being interpreted as a piece of the popular art. The work is accompanied by a catalogue of the counterpanes from the collection of the Szekler Museum from Ciuc.

Rezumat: [Cerga, țesătură tradițională în zona Ciucului] Subiectul prezentei lucrări este cerga, țesătură populară din lână, care este prezentă în interiorul țărănesc secuiesc din timpuri foarte vechi până în zilele noastre, fiind un produs, care de-a lungul timpului nu s-a modificat.

Proveniența denumirii produsului și însuși țesăturii, este balcanică, cu origine controversată și neclară. Unii susțin originea lui din turcă, alții susțin originea latină prin transmitere balcanică, denumirea lui fiind asemănătoare, în mai multe limbi, ca și în maghiară și română, confirmând originea comună.²

Cerga (țol, cioltar) este o țesătură din lână mai aspră /lâna țurcană/, folosirea lui fiind documentată din sec. al 15-lea, țesătură ce se folosea în interiorul țărănesc tradițional, ca velință, cuvertură de pat, pentru așternut și înveliș, ca pătură sau în loc de plapumă, chiar și carpetă, mai ales la păturile sociale mai sărace. Era un produs obișnuit, simplu, de folosință.

În ținutul Ciucului (magh.: Csík) creșterea oilor de rasă autohtone, țurcana, cu lână aspră și lungă, asigura materia primă pentru industria populară casnică textilă tradițională. La sfârșitul secolului 19-lea la secuii din zona Ciucului, acesta încă era foarte puternică. Gama produselor din lână era foarte variată, de la textilele de casă, până la țesătura portului, a hainelor groase de iarnă erau confecționate în gospodărie de femei, așa cum menționează conscripția din anul 1820.

Tehnica folosită la țesutul cergilor s-a păstrat până în zilele noastre. Lâna aspră și lungă este ușor răsucită, cu drugă. Firul gros este ales cu mâna, țesută în urzeală de lână, în patru ițe, ca și postavul. Motivele cergii sunt simple, geometrice, cu dungi sau vârgate, sau în table de șah. Coloritul lor era deasemenea simplu, culori naturale, alb, negru, brun, gri sau combinarea acestora. Dacă s-a vopsit firul de lână, vopseaua provenea din plante, tehnica fiind aceeași cu vopsele folosite la țesutul scoarțelor, dar în culori moderate, alb-albastru, alb-roșu, gri-albastru, sau monocromă. Cu apariția vopselelor chimicale la finele secolului al 19-lea, apar și piese colorate mai stridente, mai vioaie cum ar fi portocaliul. Autorul lucrării înșiră și date arhivistice, procese ale bunurilor din secolul al 17-a, inventare de zestre mai recente, din sec. al 19–20-lea, în care, printre alte bunuri sunt amintite cergi, dovedind astfel folosința țesăturii în viața cotidiană a secuimii.

² Dicționar explicativ al limbii române – <http://www.dexonline.ro>

La mijlocul secolului al 20-lea interiorul țărănesc tradițional suferă o transformare esențială: mobilierul tradițional popular este definitiv înlocuit cu mobilier industrial, astfel și țesăturile de interior suferă o transformare, adaptându-se cerințelor noi, în primul rând din aspectul formelor. Forma mobilei noi, canapelele, fotoliile, necesită alte forme. Cerga, țesătura obișnuită, nesemnificativă, folosită pe lângă alte țesături mai aspectuoase, de reprezentatie, ca scoarțele, capătă o importanță mai mare, devenind țesătură de decor și reprezentatie mai ales în interioarele intelectualilor, fiind interpretat ca piesă de artă populară. Lucrarea este însoțită și de un catalog ai cergilor din colecția Muzeului Secuiesc al Ciucului.

Dolgozatunk tárgyát Erdély-szerte, így a csíki székelly népi lakásbelsőben régi időktől jelenkorig használt népművészeti termék, a *cserge* képezi. A *Magyar Értelmező Szótár* (MÉSZ) szerint: „*durva szövésű, szürke mintázatú gyapjútakaró; régen ilyen anyagú sátor, sátorlap. Oszmán-török eredetű, balkáni vándorszóként került nyelvünkbe*”.³

A szakirodalom alapján, az erdélyi és moldvai magyaroknál honosodott inkább meg. A 14–17. században a sátor készítésére való ponyvát is csergének nevezték (csergesátor, csergelepel). Takaróként a cserge használata a 15. sz. óta mutatható ki. A szegényebb rétegek lakásbelsőiben ágytakaróként, terítőként, dísztextiliaként is használták. A hagyományos népi életmódban e gyapjúszőttes használata állandósult, továbbélt egészen napjainkig. Egyike azoknak a kevés népi textilféleségeknek, mely „nem ment ki a divatból”, a gyári termék sem tudta kiszorítani a népi lakásbelsőkből, a mai napig kézi megmunkálással készül.

1. Rövid történeti áttekintés

A cserge alapanyaga, a gyapjú feldolgozása, akárcsak Erdély egész területén, Csíkban is igen régi és jelentős.⁴ Az állattenyésztés által szolgáltatott alapanyag igen jó, természetes tulajdonságai lehetővé tették sokféle és sokoldalú felhasználását. Erdélyben, akárcsak a történeti Magyarország többi területein, régi időktől a racka juh⁵ tenyésztése terjedt el, ami bírta a szilaj és félszilaj állattartást, és szálás, erős gyapjút eredményezett, mely 6–12 cm

³ *Magyar Értelmező Szótár*. 1.7.2. Elektronikus forrás: <http://www.ertelmezo-szotar.atw.hu/>

⁴ *Magyar Néprajzi Lexikon*. 2. k. 1979. (továbbiakban: MNL). A gyapjufeldolgozás és a szövés is még a letelepedés előtt ismert volt minden magyar népcsoportnál. A szó első írásos előfordulása 1395-ből, a Besztercei Szójegyzékből való, ótörök eredetű. A szakirodalom feldolgozta a témát, itt nem részletezem.

⁵ MNK 2. 2001; DOMONKOS 2000. Ez utóbbiban szereplő forrásanyagban, 1903-ban, „magyar gyapjú”-ként emlegetik a racka gyapját.

hosszú szálát adott. Ezt a 18–19. században váltotta fel a belterjes gazdálkodás elterjedése után, a finomabb gyapjút adó merinói birka fajta: a „berke”. A 19. sz. végén KOZMA Ferenc⁶ azt állítja, hogy Csíkbán közönséges juhot tenyésztettek, ebből kevés a nemesebb fajta. A juh hasznáról pedig azt mondja: „A juhnak gyapjából fonja a székely asszony a férfi fehér harisnyáját (nadrág), és szürke zekéjét, vagy szokmányát. A fekete báránybőrből sapka, a fehérből téli mellény, a fehér gyapjas juhbőrből téli bunda készül. S minthogy e ruházatot 4–5 éves gyermektől minden férfi viseli, természetes, hogy jelentékeny szükségletet fedez a juhtenyésztés.” Nyilván, a gyapjú hasznosítása a népi gazdaságban sokkal bővebb skáláljű, mint amennyit szerzőnk felsorol.

Az 1820-as összeírás szerint⁷ majd minden faluban működik ványoló, ami feltételez egy erős gyapjufeldolgozó háziipart, mint ahogy azt a ditrói vallomástevő parasztok elmondják: „...az Asszonynépek pedig a férfiaknak és magoknak, számokra kellett felső és alsó szokott viselő köntösöknek való vastag posztókat, vásznakat és gyoicsokat meg tudják szőni, meg tudják azokat többnyire maguk szabni és megvarrni”.

Ezzekkel a példákkal csak azt szerettük volna bizonyítani, hogy a 19. században, a század végén, még mindig erős a népi háziipar és a hagyományos módon dolgozzák fel a gyapjút. VITOS Mózes⁸ ugyanerről a periódusról, az 1884 és az 1890-es országos összeírás adatait elemezve, arról ír, hogy „azt itt tenyésztett juhok szívósak és jó tejelők, gyapjuk durva”, s hogy „nagy létszámban vannak”. A 20. sz. elején a Székely Kongresszus⁹ előadói arról beszélnek, hogy a Székelyföld „házi szövőipara pedig országszerte híres és közmondásos volt”, de a juhtenyésztés már hanyatlóban van. Fejleszthető lenne a textilipar, mivel „a len, kender és a gyapjúfonás és szövés sok százados ipar”. A 19. századvégi, a Székelyföld iparosítási és fellendítési törekvéseiben szerepelt a kézzel való fonásnak gyári, illetve gépi helyettesítése, fonodák létesítével.

Csíkbán, a történelmi időkben, a népművészet fejlődésében jelentős változásokat hozó 18. századtól a 20. sz. első negyedéig, a természetes rostok feldolgozása a népi háziipar keretében történt. A gyapjút az első fázistól az utolsóig, kézi megmunkálással, hagyományos eszközökkel dolgozták fel. Ez nem különbözött más magyarlakta vidékek megmunkálási módjától, talán csak annyiban, hogy az archaikusabb megmunkálási mód tovább fennmaradt, mint

⁶ KOZMA 1879. 224–225.

⁷ Az 1820-as összeírás. MOL. EKL. F.52. Kutatásaimat a Domus Hungarica [...] Alapítvány ösztöndíjának köszönhetően végeztem, 1998-ban.

⁸ VITOS 1894. 648–651.

⁹ A székely kongresszus ... 1902.

máshol, láttuk az említett példákban is.¹⁰ A juhok gyapját tavasszal lenyírták, majd megmosták forró vízzel („abálták”), ezután bő vízzel, a patakban öblítették, megszáritották, megválogatták minőség szerint, kézi léhelővel (gyapjufésülő) megfésülték, majd megfonták. A fonás szintén kézi eszközökkel történt, a hagyományos orsóval és a guzsallyal, később a rokkával, melynek mindhárom típusát¹¹ megtaláljuk. Ezután a fonalat felvetették szövőszékre. Csíkban a régi típusú keskeny, vízszintes szövőszéket (esztováta) használták, sokáig, a 20. sz. első évtizedéig, sőt a 20. sz. második feléig, csak azután honosodott meg a rövidebb, szélesebb, majd a dupla szélességű, nagy szövőszék.

A 17–18. században Csíkszékből is, (hasonlóan más székely székekhez), az úrbéri munkák között megtaláljuk a fonást illetve a szövést. Az úrbéri szolgáltatásokban a jobbágyok „komponát fonnak”,¹² a szolgáltatás az előírt mennyiségtől, a jobbágy telke és a földbirtokos szerint változó, 2–3 fonttól 6–8, illetve kilenc font súlyú mennyiséget, néhol csak kendert, általánosan kendert is, gyapjút is fonnak 4-4 fontot, ritkábban 5 singnyi megszőtt vásznat szolgáltatnak.

Az önellátó gazdálkodás keretei között a fonás-szövés tehát jelentős helyet foglal el, nemcsak a parasztgazdaságokban, hanem a magasabb társadalmi rétegek, az uradalmak gazdálkodási módjában is.

„Nemcsak a szolgálónépeknek, a szabad székelyeknek, armalistáknak, de maguknak a földesuraknak is gyakran kellett hasznosítanuk a természet kínálta egyéb lehetőségeket saját családjuk fenntartása, élelmezése, ruházódása

¹⁰ A gyapjú feldolgozását vázlatosan mutatjuk be, a szakirodalom részletezi e témát.

¹¹ MNL. 4. k. A rokka Európában korán, a 13. sz. meghonosodott, a paraszti háztartásban a 17–18. sz. óta terjedt el nálunk, szélesebb körben a 19. században. Akár a guzsalyok esetében, a rokka mindhárom típusa: az álló, ferde vagy kecskerokka, a vízszintes rokka, kézzel, majd lábbal meghajtott típusa is létezett egymás mellett. L. a Csíki Székely Múzeum gyűjteményét. A guzsalyok két fajtája ismert: egyszerű mukaeszköz, és a cifra guzsaly (szerelmi ajándék), amit általában nem használnak.

¹² Az 1785–86-os és az 1820-as összeírások. Az úrbéri törvények szerint a jobbágyok, kötelesek a maga által termesztett kenderből vagy lenből urbarialis dézsmát vagy kilencedet megadni, vagy helyette a földesúr által adott rostból font fonalat szolgáltatni, a telek nagyságának függvényében kevesebb-több mennyiséget. 2. MNL kompona szócikke egy fejősjuh után járó, változó túrómennyiség megjelölésére vonatkozik. Bizonytalan súlymennyiség, a megadott példa szerint fél kompona 16 fontot, egy kompona 22 fontot jelentett. Ezzel szemben, az összeírásban a komponát mint úrbéri szolgáltatást emlegetik, változó mennyiséget jelöl. Meghatározására más magyarázatot nem találtam.

során. A természettel együttélő székelyföldi társadalom minden rétege beépítette még ebben az időben családi gazdaságának hozadékai sorába a zsákmányolható természeti javakat.”¹³

Szólnunk kell röviden arról is, hogy Erdélyben ebben az időben, mind a céhes, mind a népi gyapjufeldolgozás rendkívül fejlett volt, változatos termékeket állított elő. A legfontosabb a viselethez szükséges posztó,¹⁴ ami az erdélyi viseletben hangsúlyosabb, finomabb változatai a felső rendűek, a durvább, egyszerűbb posztók az alsóbb rendűek viseletében bírnak fontos szereppel¹⁵.

Ebben az archaikus életmódban, a gyapjufonal felhasználása a csíki parasztgazdaságban igen sokoldalú. Ehhez hozzájárult a vidék zord időjárása, kemény telei is, aminek köszönhetően hangsúlyosabb szerepet kap a gyapjúnemű, mindkét nem viseletében, de a lakás, az ágy „öltözetében” is több gyapjúholmi fordul elő. A paraszti lakásbelső dísztextíliája a festékes vagy kilim szőnyeg¹⁶ a 18. században általánosan elterjedt volt. A cserge, a pokróc, a szőrabrosz és gyapjúlepedő, szövés-módban különböző, de párhuzamosan használt szőttesféle, mellette a 17. századtól a tehetősebb falusi társadalmi rétegek használatában a paplan is megjelenik. Más pokrócféleség a lótakaró, amit pokrócként, lazsnakként említenek a régiségben.¹⁷

¹³ Csík-, Gyergyó-... 2002. TAKÁCS Péter kommentárja az Urbárium leírásában. 30.l.

¹⁴ KOVÁCH – BINDER 1981: 63–64.; ESZT.; MNL, 1977–83. 4. k. Ld. szócikkek. Erdélyben az 1300-as években alakulnak meg a posztócéhek, főként a szász székekben: a szebeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi céhek. Az erdélyi posztó nagyon keresett volt. A 17. században a kecskeméti szűrszabók Erdélyből és a szász székekből csempézik a posztót, mivel a fejedelem megtiltotta kivitelét. Ismert volt még a nagydisznódi, a habán posztó, de különösen a brassai posztó, amiből harisnya, szoknya, dolmány, mente, pokróc is készült.

¹⁵ Az alsóbb rendeknek, jobbágyoknak, zselléreknek, szolgáltnak tilos volt festett posztóból készült viseleti darabokat hordaniuk. Ezért is lett a közrendiek viselete a szürke, a barna, a fehér.

¹⁶ A festékesnek gazdag irodalma van. A csíki székely festékesekről bővebben: FARKAS 1998.

¹⁷ ESZT. Szócikkek; MÉSZ. A cserge szó önmagában 'takarót' jelent. A lazsnak = lótakaró, takaró. Szláv eredetű népnyelvi szó, a köznyelvben már csak 'lazsnakol', 'ellazsnakol' származéka él, ami annyit tesz: 'elver, elpáhol'. Lópokrócként is értelmezik. Erre a fogalomra l. még a csótár = díszes lótakaró. Jelentette a lószerszámra díszítésül aggatott sallangot is; hasonló tartalmú a pléd = rendszerint kockás mintájú angol gyapjútakaró; pokróc = durva gyapjútakaró, általában 'lópokróc' jelentésben; használt még az illemtanban, a durvaság kifejezésére.

2. A cserge készítése és helye a népeletben

A cserge készítése módjának leírásával a szakirodalom részletesen foglalkozik.¹⁸ Mivel a csergét napjainkban is szövik Csík falvaiban, röviden meg kell említenünk szövési módját. A cserge gyapjufonálból készül, a szöttes láncfonala sodrott fonál, beverője azonban lazán sodrott, ún. durgált fonál. A szó átvétel, valószínű szintén balkáni eredetű, a speciális munkafolyamatot, a „durgálást, drugálást” és a végterméket, eszközéről nevezték el, ami vastagabb és nagyobb orsót jelent. A román nyelvben hasonló a „drugă” szó, ugyanazt az eszközt jelenti. „A cserge vetéséhez erősebben pergetett fonalat, a bélinek vastag, laza fonalat durgáltak.”¹⁹

Szövéstechnikája megegyezik a posztóéval, 4 nyüstben szövik, úgynevezett posztóhímmel, ugyanúgy, mint a sikattyús vásznakat.²⁰ A lábítókat sorban lépik, egyirányban (1-2-3-4), a vastag beverőszálat kézzel bújtatják át nyüst nyílásán. Újabban használják az úgynevezett bogozott szövést.²¹

Ezt a gyapjúsövetet, akárcsak a posztót tömörítették a ványolókban. Az előbbieken szóvá tett két összeírás alapján, a 18–19. században Csík majd minden falujában, így Csíkjenoőfalván, Csíkdánfalván, Csíkrákoson, Csíkcsicsóban, Csíkszépvezén, Csíkzsögödön, Csíkszentkirályon, Csíkszentimrén, Menaságújfaluban 2, Csíktusnádon, Gyergyóremetén, Kászonjakabfalván, Újfaluban, megemlítik, hogy malom, olajütő, ványoló bőven van.²² A ványolás, a gyapjúnak azon tulajdonságára alapszik, hogy víz (forró) hatására összeugrik, azaz a szövés szálai tömörülnek. Ezt még elősegítette az is hogy az így kezelt gyapjúsövetet a ványoló tömör szálából faragott botjai megsulykolták az anyagot. A végben szőtt csergesövetet vagy a ványoló vasfogas hengerével lomozták, vagy a malomvíz forgójába helyezték egy fakádba, mely hosszabb ideig (24 órát) forogva, kilomosodott: „... a mosatóba [...] 24 óra hosszat forgott, akkor szép lomos (lombos) lett”.²³

Ezáltal a szövetet ellenállóbbá, vízállóvá, jobb hőszigetelővé tették. A régi típusú szövőszéken (esztovátán) szőtt cserge keskeny, szélessége 64–72 cm között váltakozik, ezért rendszerint több, két-három (olykor 4–6) szélből varrták össze. A cserge összevarrásának módjáról az említett szerző az

¹⁸ MNL. Szócikkek.

¹⁹ CSÓKOS VARGA 1998. 114. Ld. itt a mosást, festést is.

²⁰ Adatgyűjtés, Csíkszentkirály, 1996–98.

²¹ Ld. adatközlők

²² Idézett összeírások.

²³ CSÓKOS VARGA 1998.

egyszerű öltést „*agyalva varrni*” szóhasználatlalt jelöli, idézi KRIZA definícióját is: „*Agylag varrni vagy agyon varrni: két szély vásznat is így összevarrni.*” A debreceni gubacsapók szótárából idézettek némi világosságot derítenek az értelmezésre: „*Az agyonötés: a két ujját agyonötéssel varrtuk meg, a mejjít meg farkasfoggal. Agyonötés = sima ötés. Csak ötöttünk, nem vettük keresztül a tűn, hogy farkasfog, farkasötés legyen belőle.*” Mint a szövegből kiderül, itt a gubáról (posztóról) van szó, de a csergét is ezzel az egyszerű öltéssel varrták. A gyimesi adatközlő szerint „csontfából” faragott tűvel, a széleken, „*ahol az öltés fordul a szöttesben, a tűvel ott egyenként, egyszerűen összeölti*”.²⁴

A 17. századból származó adatok²⁵ megerősítik a cserge használatát Csíkban. Egy 1634 januárjában keltezett periratban, Halmágyi Mátyás és felesége, Gálfi Judit, „nemes emberek”, pereli Sugár Pált, aki „veres darabont”, Dorottya nevű fogadott lányuk halála után. A hozományként adott javak között szerepel egy új cserge. Ugyanebből az évből való egy másik peres levél, melyben Adorján Márton pereli Sándor Miklóst, mindketten csíkszentimrei nemesek, lánya, Margit asszony halála után, árváira hagyott értékei miatt. Ezek között szerepel ugyancsak egy cserge, festékesek és más ágyruhák között. A későbbiekben, a 19. század végéről és 20. sz. elejéről származó csíkszentdomokosi hozománylevelekben²⁶ a cserge fontos helyet tölt be a hozományban és értékelt darab. 1867. szept. 13-án keltezett perefernumlevélben szereplő: „*Négy csergék és két gyapjú lepedő és egy festékes*” 28 forintra becsülték fel. A továbbiakban Kedves Anna perefernuma 1886-ból öt csergét és három gyapjúlepedőt és egy festékest 36 forintért, Sándor Terézia inventárium 1871-ből három csergét, egy gyapjúlepedőt és egy festékest sorol fel, 20 forintért. 1906-ban Bara Erzsébet „*perefernális javai*” öt cserge és öt gyapjúlepedő, 86 korona értékű, Kedves Julianna 1906-os hozománylevelében négy darab gyapjú cserge, 80 korona értékű, öt darab gyapjúlepedő, 5 szősz lepedővel 110 korona értékű.

Kádár Julianna perefernuma, 1920-ból 3 db csergét, 5 db gyapjúlepedőt sorol fel. Érdekes még Szász Ferenc lányának, Szász Annának 1913-ból való hozománylevele, ami „*három db. cserge két egyes, 1 db. ványolatlan gyapjúlepedő*”-t sorol fel. Kurkó Teréz perefernuma, 1928-ból 4 db ványoltas lepedőt, 6 db gyapjú lepedőt, 5 db csergét említ. Végül, álljon példaként Albert Rózáliának 1960-ból származó perefernumlevele, ami 2 db. csergét sorol fel, 1

²⁴ I. m. 115.

²⁵ Alcsíki Protokollumok.

²⁶ BALÁZS 1994. 383–393.

paplan, egy pokróc, 4 db türet szőnyeg, 5 darab gyapjú fali szőnyeg és 5 darab gyapjú lepedő mellett.

Tehát e gyapjúszőttest általánosan takaróként, a többi gyapjúszőttes mellett (festékes, pokróc, gyapjútakaró), pad-, asztal-, ágyterítőként, kocsitakaróként, lepedőbe öltöztetve, takarózásra (paplan helyett), és lópokrócként is használták²⁷. A szakirodalom megemlíti a cserge falvédőként való használatát is, amit a pad vagy a lóca mögé tettek.

A cserge „közönségesebb” használati darab lévén, mintakincse egyszerű, mértanias. A korai időszakban a gyapjú természetes színeit használták egy-színben (fehér, szürke, barna), vagy egymással csíkozták, vagy táblásan szőtték. A 18. századból azonban már vannak adatok fekete, csíkos, piros, festékes csergére.²⁸ Sőt ennél korábban, 1688-ban egy forrásban festett gyapjúról írnak.²⁹

A színes fonalat növényi festékekkel festették.³⁰ Ezeket jól ismerték a szövőasszonyok is. A népi általános növényismeret azonban szélesebb fokú volt, mint ma: beletartozott minden falusi ember általános, mindennapi ismeretanyagába. A növény szedésének ideje, szárítása, belőlük a festékanyag kivonása, sajátos eljárások szerint történt. A festőnövényekből, „burjánokból” nyert festék árnyalata a festést elvégző egyén személyes tudásán alapult. Ezeket a növényeket főzték, érlelték. Rögzítésre urint, konyhasót, timsót, rézgálicot használtak. Csíkban még a 20. század elején is sokan ismerték a festőnövényeket.³¹

²⁷ Ld. szócikkek.

²⁸ EMSZT, 1978. 2 k. 115–116.; 4. k. 86.

²⁹ I. m. 4. k. 91.

³⁰ Palotay 1931.

³¹ MIKLÓSSY 1978; KEMENDY 1985; FARKAS i. m. L. adatközlők. A festőnövények a következő színek előállítására szolgáltak: juharfa (*Acer platanoides*) – drapp, okker; nyírfa (*Betulla verucosa*) – sárga; hárs (*Tilia species*) – drapp, sárga; boróka (*Jenuperis communis*) – zöldes okker; kutyatej (*Euphorbia syarissias*) – sárgás; vörös hagyma (*Allium cepa*) – barnás-vörös, rozsdavörös; csipkerózsa (*Rosa cannina*) – rózsaszín, drapp; kakukkfű (*Thymus serpyllium*) – sötétvörös; a martilaput (*Tussilago farfara*) – keveréshez használták; gyalogbodza (*Sambucus ebulus*) – fekete; orvosi zsálya (*Salvia officinalis*) – kékes; őszi kikerics (*Colchium autumnale*) – lilás-kék, szederjes; kökörccsin vagy szellőrózsa (*Pulsatilla montana*) – fekete; vörösáfonya (*Vaccinum vitis idaea*) – kékeslila; rekettyefűz (*Salix purpurea*) – zöldes-sárga; orbáncfű (*Hypericum perforatum*) – liláskék, festőrekettye (*Genista tinctoria*) – sárgás; szurokfű vagy szulfű (*Origanum vulgare*) – okkersárga színt ad. Festettek még pirosat a festőbuzérral,

A cserge megszínesezésével a 19. századtól számolhatunk, a kék, a piros szín használatával, egyszínben vagy párosan, fehér-kék, szürke-kék, vagy fehér-piros kombinációban, később a narancsszín (oranzs), a rózsaszín, a kereskedelmi vagy bolti vegyi festékek elterjedésével kerül használatba.

A másfajta szövésű, finomabb gyapjúszőttek között szerepel a gyapjúlepedő, amit ványolatlanul és ványolva is használnak. Ez is teljes egészében gyapjúból készült (a felvető vagy mejjék, az öltő vagy a béli- vagy ontok gyapjú volt).³² Szövésük az egyszerű kétnyüstöstől, a négy- vagy többnyüstös, sikattyús, posztóhímes szövésig váltakozik. A motívumok itt is, a szövés jellegétől adottan, mértaniasak, az egyszerű csíkozástól, a táblás (kockás) darabokon át a cifra hímesekig³³ terjednek. Színük mértéktartó, egyszínűek vagy 2–3 szín kombinálásával díszítették. Csíkban kevesebb cifra hímes (többnyüstös) és szedettes gyapjúszőttes készült, valószínű ez a 19. században vált gyakorivá.³⁴

Mint láttuk, a cserge, ez a gyapjúszőttes-féle régen és ma is jelen van a lányok kelengyájében, használatban maradt sok századon át. A 20. században inkább dísztextíliaként, ágytakaróként használják. VÁMSZER Géza³⁵ a cserge nagyságát 160 × 200 cm-rel jelöli, ugyanúgy, mint a kilimét (festékes szőnyeg), és ágytakaróként említi.

A népi lakásbelső textíliái a 20. század közepétől a bútor változásához igazodnak, amikor a régi típusú bútort, padokat, asztalokat, lócákat és székeket, keskeny ágyakat, kiszorítják lassan a polgári lakásbelsőkből ismert ipari tervezésű bútorok, dívánok, felhajthatós kanapék, töltött, párnázott karosszékek (fotelek)³⁶.

---

feketét égerfa héjával, zöldet és barnát dióhéjjal. A kék szín valószínű indigó, amit Brassóból a kereskedelembe vásárolhattak. Palotay közlésével ellentétben, az adatközlők a porlókövet vagy rézgálicot rögzítőként említik. Ezzel sárgás-zöldes árnyalatokat kapnak, a szűlfű vagy szűrfű viszont sárgás színt ad. Használták még padló felmosására, a tejesevény (fa) kimosására, fertőtlenítésére. (Ezt utóbbi adatot Szócs János történész közölte, köszönet érte).

³² CSÓKOS VARGA 1998. 115.

³³ SZENTIMREI 1981; DOMONKOS 1991; FARKAS 2000. Csíkban az adatközlők a takácsszőtteket felszedettnek, szedettesnek, a többnyüstös, cifra hímű takácsszőtteket cifra hímesnek mondják. Valószínű a székelyek kultúrájában így terjedt el, az udvarhelyiek is így ismerik. Ld. Adatközlők.

³⁴ FARKAS 2003.

³⁵ VÁMSZER 1977.

³⁶ Ld. MÉSZ . fotel = (párnázott) karosszék, karszék, zsöllye.

Ezek a tömeges árucikkek, főként a szegényebb rétegnek készült olcsó, egyszínre festett vagy furnéros bútorok, főként a 1960-as évek után, amikor szinte drasztikusan megy végbe ez a változás, uniformizálják a lakásbelsőt. Bár a tisztaszoba funkcióban marad, a szobabelső egyedekként alig változik. Így az jelenkori „garnitúrák” elmaradhatatlan tartozéka a fotelterítő, mind cserge, mind festékes változatban. Napjainkban a csergét ágytakaróként, dísztextíliaként használják, funkcióbővülést és új szimbólum-státust kapva. Ez nemcsak a falusi gazdálkodó rétegek lakásbelsőiben, de a népművészet felkarolásaként és értékeléseként, a polgári, különösen az értelmiségiek lakásaiban is használt, a festékes és más népi vagy kézműipari szöttesek, varrottasok mellett.

3. Katalógus

1. CSERGE. 20. sz. első negyede. Gyimes.

Gyapjú felvetőben, vastag gyapjúszállal öltött szöttes. Szövése posztóhímes. Téglalap formájú. Ványolt és lomozott, három szélből összevarrt. Különböző színű fonallal csíkozott: piros, narancssárga, fehér, kék és halvány krómzöld. A három szél összevarrásánál a csíkok elcsúsznak, aszimmetrikussá válnak. Kézzel szegett. Mindkét szélén azonos sorrendű színekkel, csoportos elrendezésű, bogozott rojtok. Nagyon jó állapotban van.

Mérete: H. = 254 cm; Sz. = 144 cm.

Ltsz.: CsSzM/N316

2. CSERGE. 20. sz. első fele. Csík.

Gyapjú felvetőben, durgált gyapjúszállal öltött szöttes. Szövése posztóhímes, téglalap formátumú. Ványolt és lomozott. Három szélből összevarrt. Egyszínű, narancssárga. Kézzel szegett. Nagyon jó állapotú.

Mérete: H. = 258 cm; Sz. = 144 cm.

Ltsz.: CsSzM/N317.

3. CSERGE. 20. sz. első negyede. Csíkszentgyörgy.

Gyapjú felvetőben vastag gyapjúszállal öltött szöttes. Szövése posztóhímes téglalap alkú. Ványolt és lomozott, lomja kissé kopott. Motívuma táblás, fehér és piros. Hat szélből összevarrt. Kézzel szegett. A szélek találkozásánál a minta elcsúszott, mert a ványoláskor nem egyenletesen tömörült a szövet. Nagyon jó állapotú.

Mérete: H. = 202 cm; Sz. = 166 cm.

Ltsz.: CsSzM/N318

4. CSERGE. 19. sz. vége (?). Csíkszentgyörgy.

Gyapjú felvetőben, vastag, durgált gyapjúszállal öltött, szövése posztóhímes. Téglalap alakú. Ványolt, lomozott, ami kopott. Motívuma mértani, táblás, piros és fehér. Három szélből összevarrt, kézzel szegett. Használat nyomát mutatja.

Mérete: H. = 221 cm; Sz. = 195 cm.

Ltsz.: CsSzM/N319

5. CSERGE. 20. sz. első negyede. Csíkszentmárton.

Monogramos: „KL”.

Gyapjú felvetőben vastag gyapjúszállal öltött, posztóhímmel szőtt. Ványolt, lomozott, kissé kopott. Négy szélből összevarrt, egyszínű, bordópiros. Kézzel szegett. Használt, közepes állagú. A betűjelet cérnával huroköltéssel öltötték rá, nem tartós, kifoszlott, valószínű, akkor varrták rá, mikor a ványolóba vitték, megkülönböztetésként.

Mérete: H. = 240 cm; Sz. = 168 cm.

Ltsz.: CsSzM/N437.

6. CSERGE. 19. sz. vége. Csíkszentgyörgy.

Gyapjú felvetőben vastag gyapjúszállal öltött, posztóhímmel szőtt. Ványolt, lomozott, ami a használat során elkopott. Kis táblásan (kocka) szőtt, fehér-kék színű. Négy szélből összevarrt. Használat nyomát mutatja.

Mérete: H. = 189 cm; Sz. = 194 cm.

Ltsz.: CsSzM/N571

7. CSERGE. 20. sz. első fele. Farkaslaka.

Gyapjú felvetőben, vastag gyapjúszállal öltött, posztóhímmel szőtt, ványolt, lomozott. Nagy táblásan szőtt, fehér – barnás-fekete (a gyapjú természetes színe). Négy szélből összevarrt. Kézzel szegett, használt, kissé kopott, közepes állagú.

Mérete: H. = 197 cm; Sz. = 158 cm.

Ltsz.: CsSzM/N779.

8. CSERGETAKARÓ. 20. sz. első fele. Csík.

Gyapjú felvetőben, vastag gyapjúszállal öltött, posztóhímmel szőtt, ványolt, lomozott. Motívuma mértani, nagy táblák, kék és szürke színű. Három szélből varrt, a szélek nem találhatnak, láthatóan a ványolás során a harmadik szél

jobban összeugrott. Szélén kézzel szegett, bogozott rojt csak az egyik felén van. Használat jelét mutatja, közepes állagú.

Mérete: H. = 218 cm; Sz. = 153 cm.

Ltsz.: CsSzM/N838

9. CSERGE. 20. sz. első fele. Gyimes (?)

Gyapjú felvetőben vastag gyapjúszállal öltött, többnyüstös szövésű. A felvető szürke színű, a beverő szál kevert sodrású fehér-piros, így az egész felületen egyszínű szürkésrózsaszín hatást ad. Ványolt és lomozott. Téglalap alakú, három szélből összevarrt, kézzel szegett. Még jó állagú.

Mérete: H. = 200 cm; Sz. = 161 cm.

Ltsz.: CsSzM/N839

10. CSERGE. 20. sz. első negyede. Csíkszereda.

Gyapjú felvetőben, vastag gyapjúszállal öltött, többnyüstös szövésű, ványolt, lomozott. Mintája mértani lineáris elrendezésű, csíkos. Fehér kék színű. Három szélből összevarrt, széle kézzel szegett. Használt, kissé kopott.

Mérete: H. = 193 cm; Sz. = 120 cm.

Ltsz.: CsSzM/N1678

11. FALVÉDŐ. 20. sz. első fele. Csíkszereda.

Gyapjú felvetőben, kéttípusú szövéssel készült. Alapja gyapjúszállal öltött, egyszerű vászonszövés, a minta vastagabb szállal öltött, bogozott szövéssel. Két szélből összevarrt. A minta mértani, keret és rombusz-alakú motívumok. Barna színű alapon piros keret, benne piros rombuszok (rózsák?), mellette, a kereten kívül, fehér színű rombuszok. Középső részén szakadt, restaurálásra szorul.

Mérete: H. = 114 cm; Sz. = 84 cm

Ltsz.: CsSzM/N2101

12. FOTELTERÍTŐ. 20. sz. második fele. Csík.

Gyapjú felvetőben, vastag szálú öltővel, posztóhímmel szőtt. Mindkét fel lomozott, de a használatától elkopott. Fehér, barna csíkozású. Szélessége egy szél, a vége pertlivel beszegett. A szőttes mérete már az újabb típusú bútorhoz alkalmazkodik. Két darab van belőle.

Mérete: H. = 131 cm; Sz. = 72 cm

Ltsz.: CsSzM/N2185, 2186

Irodalom

A SZÉKELY KONGRESSZUS

1902 *A székely kongresszus [...] tárgyalásai és határozatai*. Budapest

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom*. Kriterion Kiadó. Bukarest. 383–393.

CSÍK-, GYERGYÓ-,

2002 *Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból*. Szerk. TAKÁCS Péter. Debrecen.

CSÓKOS VARGA Gyöngyi

1998 *Fonás, vetés, szövés. Jelenlévő múlt*. Planétás Kiadó. Budapest.

DEX

DEX online. Dicționare ale limbii române. Szócikk.

DOMONKOS Ottó

1998 *Tarisznya és pokrócszövés*. In: *Szöttes textíliák mindennapi életünkben*. Szerk. VIGA Gyula. Heves.

ENDES Miklós

1938 *Csík-, Gyergyó-, Kászonszék (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest.

EMSZT

1978 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. 2. k. Kriterion Kiadó, Bukarest. 115–116.; 4. k. 86.

EOE

1875–1898 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI*. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest.

ESZT

Elektronikus Szótörténeti Tár. MEK (<http://mek.hu/www.íff.hu/db/emszt/>) szócikkek.

FARKAS Irén

1997 *Festékesek a Csíki Székely Múzeumban*. In: *Kézi szövés ipari társadalmakban*. Heves.

2000 *Csíki len és kender parasztszöttesek*. In: *Szöttes textíliák mindennapi életünkben*. Heves.

2003 *A csíki festékesek továbbélése a harmadik évezredben*. In: *Mesterek és tanítványok*. Heves.

2007 *Népi szerelmi ajándéktárgyak a Csíki Székely Múzeum fagyűjteményében*. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006*.

GÁBORJÁN Alice

1970 *Adatok a szűr kialakulásához*. Ethnográfia.

1997 *Honfoglalás kori elemek a magyar viseletben*. In: *Honfoglalás és néprajz*. Balassi Kiadó, Budapest.

GÁL Irma

1990 *Gyergyóalfalvi fejtős szedettek és keresztszemes minták*. In: *Hargita Népe*. 2:107.

GAZDA József

1983 *S mán kész a cserge*. In: *A Hét*.

K. CSILLÉRY Klára

1972 *A magyar nép bútora*. Budapest.

1997 *Lakás és bútorzat a honfoglalás idején*. In: *Honfoglalás és néprajz*. Balassi Kiadó, Budapest

KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő

1972 *Kászoni székely népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

1981 *Moldvai csángó népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest

KÓS Károly

1972 *Népelet és néphagyomány*. Kriterion Kiadó. Bukarest.

KEMENDY Ágnes

1985 *Festőnövények*. Budapest.

KOVÁCH Géza – BINDER Pál

1981 *A céhes élet Erdélyben*. Kriterion Kiadó. Bukarest. 63–64.

KOZMA Ferenc

1879 *A Székelyföld közigazgatási és közművelődés állapota*. Budapest. 224–225.

LÜKŐ Gábor

1936 *A moldvai csángók*. Budapest

N. BARTHA Károly

1932 *A cserge készítése az udvarhelymegyei Bágyon*. In *Néprajzi Értesítő*

MÉSZ

Magyar Értelmező Szótár. MEK. 1.7.2. <http://ertelmezoszotar.atw.hu/>

MNL

1979 *Magyar Néprajzi Lexikon*. 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MN

1988–2002 *Magyar Néprajz*. 2. és 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MIKLÓSSY V. Vilmos

1987 *Festőnövények a csíki háziiparban.* In: *Népismereti dolgozatok.* Kriterion Kiadó, Bukarest.

PALOTAY Gertrúd

1937 *A gyapjú fonása és festése Csíkszenttamáson.* In *Néprajzi Értesítő.*

SZABADFALVI József

1997 *A honfoglalás kori magyarság állattartási technikája.* In: *Honfoglalás és néprajz.* Balassi Kiadó. Budapest.

VÁMSZER Géza

1977 *Életforma és anyagi műveltség.* Kriterion Kiadó. Bukarest.

VITOS Mózes

1894 *Csík megyei füzetek. Adatok Csík megye leírásához és történetéhez.* Csíkszereda. Györgyjakab Márton nyomdája. 648–651.

Források

Az 1785–86-os úrbéri összeírás. MOL. EKL. F. 51. 25 cs.

Az 1820-as összeírás. MOL. EKL. F. 52. Kutatásaimat a Domus Hungarica [...] Alapítvány ösztöndíjának köszönhetően végeztem, 1998-ban.

Csík-, Gyergyó-, Kászsorszék és Aranyossszék parasztvallomásai 1820-ból. Szerk. TAKÁCS Péter. Debrecen 2002.

Alcsíki Protocollumok. CsSzM. Régikönyv-gyűjtemény. 6334.

Adatközlők

GYÖRGY Ilona, szül. RAVASZ Ilona, 63.éves, Csíkszentkirály.60. sz.

BARTIS Mária, 86 éves, Csíkszentkirály, 67. sz.

RAVASZ Mihályné szül. CZIRJÁK Mária, 93 éves.

BENEDEK Veronika, Csíkszentkirály.

ANDRÉ Andrásné szül. CSISZÉR Anna, 56 éves, Csíkszentkirály, 229. sz.

GYÖRGY Andrásné, szül. BENEDEK Gizella, (akkor 74 éves), Csíkszentkirály.755. sz.

ANDRÉ Ábelné, szül. RAVASZ Erzsébet, 86 éves.Csíkszentkirály, 106. sz.

SZÉKELY Gergelyné, Rozália, 74 éves, Csíkszentkirály.

BALÁZS Ignácné, szül. SIPOS Margit, 73 éves, Csíkszentkirály

ANTAL Katalin, 69. éves, Csíkszentkirály, 575. sz.

VITOS Gáborné, Boriska, 89. éves, Csíkszentkirály. 62. sz.

ANTAL Erzsébet, Sölek, Gyimes, Komját pataka.

FERENCZ Erzsébet, akkor 84. éves, Csíkcsomortán, neves szövőasszony volt.

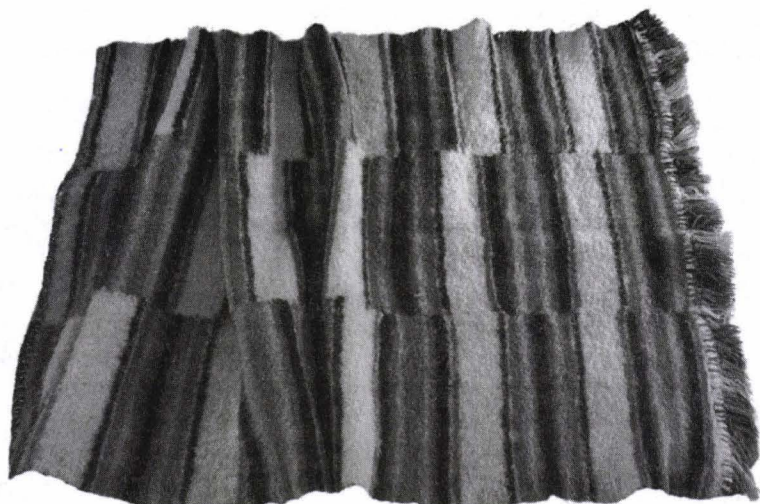
FARKAS Irén muzeológus, néprajzkutató

Csíki Székely Múzeum

RO-530132 Csíkszereda, Vártér 2.

Hargita megye

irenfarkas@yahoo.com

1. kép. Csergeterítő. Gyimes. 316. ltsz.

2. kép. Csergeterítő. Csík. 317. ltsz.

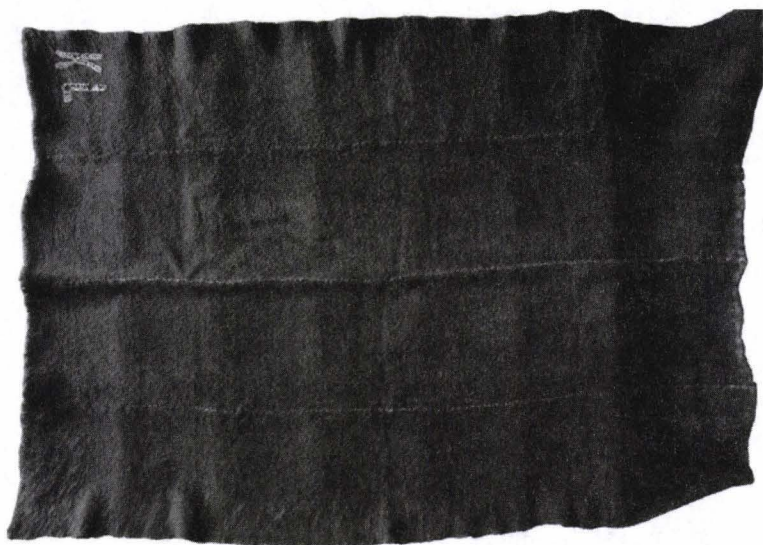

3. kép. Csergetakaró. Csíkszentgyörgy. 318. ltsz.

4. kép. Csergetakaró. Csíkszentgyörgy. 319. ltsz.

5. kép. Csergetakaró. Csíkszentmárton. 437. ltsz.

6. kép. Csergetakaró. Csíkszentgyörgy. 571. ltsz.

7. kép. Csergetakaró. Farkaslaka. 779. ltsz.

8. kép. Cserge ágytakaró. Csík. 838. ltsz.

9. kép. Csergetakaró. Gyimes (?) 839. ltsz.

10. kép. Csergetakaró. Csíkszereda. 1678. ltsz.

11. kép. Falvédő. Csíkszereda. 2101. ltsz.

12. kép. Fotelterítők. Csík. 2185, 2186. ltsz.

PETI LEHEL

ADAPTÁLÓDÁS ÉS SZEGREGÁCIÓ

A kulturális különbségek kommunikálása a cigány–magyar együttélésben egy Kis-Küküllő menti településen

Abstract: [Adaptation and segregation. The communication of the cultural differences in a Hungarian–Gypsy coexistence in a village settled along the Târnava Mică river] The paper analyzes symbolical attitudes, gestures of separation, mental structures of the Hungarians over against Gypsies in a Hungarian village settled along the Kis-Küküllő river (Târnava Mică) in Transylvania (Romania). The conclusion of the author is that there are no real modifications of how the Hungarians think about the Gypsies in spite of the efforts made by these to strategically and culturally accommodate to the Hungarian community. The structural difference between the two societies still exists, in spite of mixed marriages, unbiological affinities, and in spite of Hungarian-like lifestyle and economical strategies of the gypsies. The devaluation of the gypsies by the Hungarians is addressed to the gypsy community, in everyday life relationships it is not expressed categorically, but symbolically it is present.

Rezumat: [Adaptare și segregatie. Comunicarea diferențelor culturale într-o conviețuire rom–maghiară de pe valea Târnavei Mici] Studiul analizează atitudinile simbolice, gesturile de separare, structurile mentale ale maghiarilor în privința romilor. Concluzia autorului este că în privința imaginii construite despre romi, nu s-au produs modificări semnificative, contrar eforturilor de integrare ale romilor în comunitatea majoritară maghiară. Nici atitudinea romilor de a se acomoda la modul de viață a maghiarilor, diminuarea diferențelor economice dintre cele două etnii, chiar schimbarea situației economice în favoarea romilor nu au fost de ajuns pentru a schimba mentalitatea negativă a comunității maghiare despre romi. Diferențele structurale dintre cele două lumi există în continuare, în ciuda căsătoriilor mixte și fraternităților dintre romi și maghiari. Subestimarea romilor de către maghiari este adresată mai ales comunității romilor în totalitate; deși în relațiile zilnice personale, colegiale sau de înrudire subaprecierea nu este exprimată în mod categoric, totuși simbolic este prezentă.

Jelen tanulmány azoknak az értelmezéseknek a sorába illeszkedik, amelyek a magyarok által a cigányokkal szemben kitermelt szimbolikus attitűdök, határápítési gesztusok, mentális viszonyrendszerek kialakulását és működését vizsgálják egy közösség vonatkozásában. A szerző arra a következtetésre jut, hogy cigányokról alkotott

kép vonatkozásában nincsenek alapvető jelentőségű módosulások, a cigányság adaptációs törekvései és sikerei ellenére sem. A cigányoknak a magyarokhoz tudatosan igazodó életformája, a gazdasági különbségek csökkenése, adott családok vonatkozásában ezek kiegyenlítődése, vagy éppen a cigányok javára billenése sem tudja megváltoztatni a cigánysággal kapcsolatos, súlyos előítéletekkel terhes mentális beállítódásokat. A két világ közötti szerkezeti távolság tehát továbbra is fennáll, a vegyes házasságok, a többségi etnikummal kialakított műrokonsági (például komasági) kapcsolatok, a cigányok életmódjának, gazdasági stratégiáinak a magyar közösséghez való közeledése dacára is. A cigány etnikum leértékelése legtöbbször a cigányságnak, mint csoportnak szól, a mindennapi életvezetésben a személyközi, falustársi, kollegiális vagy éppen műrokonsági viszonyokban nem kimondott, de szimbolikusan megalkotott.

Az erdélyi falvak viszonylatában a cigány–magyar együttélés során érvényesülő kulturális attitűdöket több tanulmány is vizsgálta.¹ Ezek a tanulmányok leginkább a magyarok cigányokról alkotott mentális képének mélyértelmezését végezték el, mindamellett, hogy fontos megállapításokat tettek a cigányok részéről történő distanciateremtés helyzeteiről is.² Ebben az értelmezési paradigmában a szerzők többnyire a formalizáció³, stigmatizáció⁴, szeparáció, szegregáció⁵, mentális/szimbolikus elkülönítés⁶ fogalmaival írták le a magyar lakosságnak a cigányokhoz való viszonyulását.

Vannak esetelemzések, amelyek erdélyi falvak cigány lakossága gazdasági és társadalmi súlyának jelentős mértékű megváltozásáról számoltak be a romániai rendszerváltozás utáni új konjunkturális helyzetben nehezebben mobilizálódó, gazdasági értelemben sokszor vegetáló magyar/román közösségekkel szemben.⁷ Az új helyzetben az együttélésben érvényesülő minták, szimbolikus attitűdök átértékelődése ment végbe ezekben a cigány közösségekben. Ezekben a társadalmakban ilyen szituációkban vélhetően több, komplexebb magatartás termelődött ki az elmúlt években, a magyar közösség

¹ Ld. például POZSONY 2003; OLÁH 1996a. OLÁH 1999b; KOTICS 1999; FOSZTÓ 1998. FOSZTÓ 2003; TÚROS 1996;

² Például OLÁH 1996a; BÍRÓ – BODÓ 2002.

³ FOSZTÓ 1997.

⁴ FOSZTÓ 2003.

⁵ KOTICS 1999.

⁶ TÚROS 1996.

⁷ TÚROS 1996; GAGYI 2002; POZSONY 2003.

az elemzések tanúsága folytán merev, a cigányság megítélését illetően alig, vagy egyáltalán nem változó mentális struktúráival szemben.

A cigányok új kulturális attitűdjeiről, a magyarokkal szembeni szimbolikus pozíciók felöltéséről, az alkalmazkodás vagy az elhatárolódás kényszereiről lényegesen kevesebb értelmezés áll a rendelkezésünkre. Jelen tanulmány azoknak az értelmezéseknek a sorába illeszkedik, amelyek ez utóbbi, a magyarok által a cigányokkal szemben kitermelt szimbolikus attitűdök, határépítési gesztusok, mentális viszonyrendszerek kialakulását és működését vizsgálják egy közösség vonatkozásában. Kérdéseim annak a helyzetnek az értelmezésére vonatkoznak, hogy a cigányság életmódjának a magyarokéhoz való közeledésével, a gazdasági helyzet fokozatos kiegyenlítésével milyen törekvések indultak be a cigányság körében az adaptálódás és integráció megvalósítására és hogyan fogadta ezt a magyar közösség.

Az etnikus viszonyok működését magyarázó elméletek

Az etnikus viszonyok kutatását máig dominánsan meghatározza a Fredrik BARTH által kidolgozott *etnicitás*-modell.⁸ A korábbi felfogástól eltérően, amely az *etnikus viszonyok* tanulmányozásakor főként a kulturális tartalmakra koncentrált, F. BARTH az etnicitás társadalmi folyamat jellegét hangsúlyozza, amikor a csoportok közötti társadalmi határok fenntartásának stratégiáit, ezek dinamikus működését ábrázolja.

Richard JENKINS szerint az etnicitás-kutatásokban meghatározó szereppel bírt Fredrik BARTH-nak az a felismerése, hogy „*az etnicitás nem a változatlan kulturális sajátosságok egy kötege, mely jellegzetességek felsorolásával bármely személy beazonosítható lenne X-ként vagy Y-ként – vagyis meghúzhatók lennének két etnikum között a határok –, hanem az etnicitás szituáció által meghatározott olyan társadalmi tranzakciók által jön létre, amelyek túllépik magát a kérdéses etnikum határait. Az etnikai határok átjárhatók, a fölöttük és közöttük történő interakciók ellenére léteznek, az etnikai hovatartozás és csatlakozás szabályai változók, mind sajátosságaik, mind fontosságuk tekintetében.*”⁹

Rogers BRUBAKER a posztmodern megközelítés etnicitás-kutatásaival kapcsolatban megállapította hogy ez „a rögzített formák és világos határvonalak töredékességét, tűnékenységét és erózióját hangsúlyozza”.¹⁰ Orvar LÖFGREN

⁸ BARTH 1969.; 1996.

⁹ JENKINS 2002. 243.

¹⁰ BRUBAKER 2001. 60.

ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy az utóbbi évtizedben az ebben a szellemen fogant etnicitás-kutatások nyomán (amelyek kimutatták, hogy miképpen módosulhatnak időről időre az etnikai határok, hogyan jönnek létre az etnikai jelzések és szimbólumok, és hogyan adják ezeket tovább) túlhangsúlyozódnak bizonyos aspektusok: „...*megvan a kockázata annak, hogy az etnicitás stratégiai vonatkozásaira való koncentráció túlhangsúlyozza az etnikus azonosság-tudat*¹¹ *bizonytalan, változékony vonásait és manipulálható aspektusait*”.¹²

Az antropológiai cigány-tanulmányok etnicitás-szemléletének legteljesebb magyar nyelvű összefoglalóját FOSZTÓ László végezte el.¹³ A szerző szerint a roma *identitás- és kulturális stratégiák* irányába megnövekedett érdeklődés következtében számos fogalom kering, mint például a *diaszpóra fogalom*, *kulturális hibriditás*, *kreolizáció* stb., amelyek a kérdés vonatkozásában főként makrotársadalmi kontextusok vizsgálatához kínálnak megközelítési irányokat.¹⁴

A település

Héderfája a Kis-Küküllő középső folyása mentén elterülő kistelepülés. A falu átlagosan kiépített infrastruktúrával (gáz, villany, telefon) rendelkezik, magyar nyelvű óvodával, ill. 1–8 osztályú iskolai oktatással, művelődési házzal. Paradox helyzet, hogy nem a gazdaságilag legfejlettebb falu alkot községközpontot, így közigazgatásilag a gazdaságilag fejletlenebb, de nagyobb számú román etnikumú lakossággal (278) rendelkező Küküllőszéplakhoz tartozik. A községhez további három, többszörösen hátrányos helyzetű, periférikus elhelyezkedésű, nehezen megközelíthető, elmaradott infrastruktúrájú, depressziós kistelepülés tartozik: Oláhszentlászló, Kísszentlászló és Vajdakuta. Etnikai szempontból meglehetősen homogén, ugyanez mondható el vallási összetételéről is.

Etnikai összetétel

A 2002-es hivatalos népszámlálási adatok szerint a 693-as lélekszámú település lakói közül 655 magyar, 22 cigány, 15 román, 1 pedig száz etnikumú-

¹¹ Kiemelés tőlem – P. L.

¹² LÖFGREN 1989. 16.

¹³ FOSZTÓ 2003. 84–88.

¹⁴ Az általam vizsgált esetben ezeket a kereteket távolinak érzem, ezért nem teszek kísérletet alkalmazásukra.

nak vallotta magát. Ebből 619-en reformátusok, 22-en baptisták, 19-en római katolikusok, 19-en ortodoxok, 5-en pünkösdisták, 4-en unitáriusok, 2-en pedig görög katolikusok.¹⁵ A Kis-Küküllő mente, a tágabb tájegység ahova tartozik, történeti vonatkozásban is multietnikus régió. Héderfája a térség etnikailag stabil településének számít.¹⁶

A hivatalos népszámlálás adatai nem tükrözik helyesen a település etnikai megoszlásának valós arányait. A korábbi népszámlálási statisztikák adatitól is eltérően a faluban való jelenlétük folytonossága folyamán a cigányok minden bizonnyal a korábbi időszakban is lényegesen többen voltak. Az adatok lényegében a különböző etnikumok magyar nyelvűségére utalnak. A népszámlálás által kimutatott 655 magyar etnikumú népesség a magyar anyanyelvű cigányok többségét is tartalmazza. Ezzel szemben a közösségen belül egy sokkal mélyebb etnikai határvonal húzódik, amely a statisztikai adatokból egyáltalán nem derül ki.

A községközpont polgármesteri hivatala a település etnikai megoszlására vonatkozóan rendelkezik egy másik statisztikával is, amely a hivatalos népszámlálástól lényegesen eltérő etnikai megoszlást mutat ki.¹⁷ A polgármesteri hivatal statisztikájában felsoroltakról a héderfáji magyarok is azt állítják, hogy ők cigányok. Ez alapján lényegében a statisztika azt tükrözi, hogy a héderfáji magyarok kitartanak cigánynak. E szerint Héderfáján 109 olyan őshonosnak tartott cigány él, aki a településen született, vagy héderfáji cigány lakoshoz ment feleségül. A cigányok 27 különálló háztartásban élnek. Az óvodába 5,¹⁸ az I–VIII. osztályba 17 cigány gyermek jár.¹⁹

A cigányok magyaroktól való szimbolikus elkülönülését a falu település-szerkezete is leképezi. A roma lakosság az úgynevezett *Régi út*, valamint *Cigánysereg* nevű utcában él,²⁰ az utóbbiban meglehetősen zártan alkotva egy

¹⁵ Az Arany János Közalapítvány által támogatott és a Kriza János Néprajzi Társaság szervezésében 2004 tavaszán, nyarán a település gazdaság szerkezeti jellemzőit kutattuk. A kutatócsoport tagjai Kinda István, Miklós Zoltán, Peti Lehel és Szabó Á. Töbötöm voltak, a kutatást dr. Pozsony Ferenc és Szabó Á. Töbötöm irányították. A kutatás eredményeit önálló tanulmánykötetben közzöltük: PETI – SZABÓ (szerk.) 2006.

¹⁶ Szemben például Kisszentlászlóval, amely a szászok kivándorlásával alapjaiban változtatta meg a település etnikai arányait (lásd a táblázatot).

¹⁷ *Lista de alegători, evidența Consiliul Local Suplac.*

¹⁸ Az óvodások összlétszáma 23.

¹⁹ Az I–VIII. osztályos diákok összlétszámára vonatkozóan nincsenek adataim.

²⁰ A helyiek által használt, lokális megnevezés.

különálló telepese egységet. A két, cigányok lakta falurész tulajdonképpen egy összetartozó egységet képez.²¹ A falun keresztülhúzódnó műúttal (ahol a magyarok házai állnak) és a Kis-Küküllővel²² párhuzamos, lényegében periférikus fekvésű falurész. A Cigánysereg házai közé egy magyar család háza van beékelődve. További három egymás mellett áll az utca kezdetén. Érdekes a Régi út szerkezete, ahol magyarok is laknak. Itt a cigányok és magyarok házai úgy oszlanak meg, hogy az utcán belül is látványos az elkülönülés.²³

Az őshonos lakosság mellett a településen él 8 betelepülő család (20 személy is), akik nem rendelkeznek saját házzal a településen. Néhányan közülük több mint tíz éve élnek a faluban, lakhelyük változó.

A településen magyar családok nevelnek 6 árvaházi cigány gyermeket. Ők szintén a település magyar óvodájába és iskolájába járnak.

A cigány lakosság története

A cigányok betelepülésére vonatkozó történeti adatok ismeretlenek, valószínű, hogy jelenlétük teljes mértékben összefonódik a település magyar etnikumú lakóinak történetével, hozzájuk hasonlóan földesúri telepések lehettek. Ennek az időnek az emlékét őrzi az *Akasztófa gödre* helynév, ahol a gróf a hagyomány szerint két cigány személyt akasztatott fel, mert loptak az uradalom földjéről.

A helyi társadalom etnikai differenciálódása

A közös történeti út ellenére a két etnikai csoport különböző szocio-kulturális irányba fejlődött. A cigányság sajátos kulturális jegyeit megőrizte, ezek mentén differenciálódnak a falu magyar lakosságától, habár anyanyelvük magyar. Legnagyobb részük nem tud románul, cigányul pedig egyáltalán nem. Mindamelllett, hogy a településen a cigányok és magyarok közötti gazdasági aszimmetria, az életvezetési minták közötti különbség nem olyan hangsúlyos, mint például a szomszédos településeken,²⁴ a kulturális különbségek kommu-

²¹ A két hosszanti fekvésű utcát egymással egy 150–200 méteres ösvény köti össze.

²² A Kis-Küküllő lokális megnevezése: Küküllő.

²³ Az utca két oldalán a következőképpen állnak a házak (M: magyarok háza, C: cigányok háza): 1. MCCCCMMMMM. 2. CCCCCMC.

²⁴ Például Szászabonyban, ahol 2006-ban Szabó Árpád Tőhötömmel végeztünk kutatásokat a cigányok körében (lásd SZABÓ 2006).

nikációja a magyarok részéről nyomatékosan jelentkezik. Az etnikai csoportok közötti széles körű érintkezés, és a kulturális különbségek kevésbé látványos fennállása ellenére, az interakciók során az etnicitás hangsúlyos jelentkezése a helyi társadalom működésének fontos részét képezi. Thomas Hylland ERIKSEN szerint „valójában az etnicitás ott válik fontos és meghatározó tényezővé, ahol a csoportok kulturálisan egymáshoz közel helyezkednek el, és gyakran lépnek kapcsolatba egymással”.²⁵

A faluban nem a beszélt nyelv alapján, hanem sajátos kulturális minták alapján differenciálódik a két etnikum. Ezek között legfontosabbként a kollektív emlékezet által számon tartott származást említhetjük.²⁶

A leszármazás alapján történő etnikai differenciálódás a településen románként számon tartott lakosság megkülönböztetésében érdekes módon nyilvánul meg. Míg a magyar lakossághoz nyelvtileg és kulturálisan adaptálódott néhány idősebb román származású betelepült máig románként tartja számon a közvélemény, egyenes ágú leszármazottaikat etnikai vonatkozásban nemigen különböztetik meg. Legfennebb oly módon, hogy az ilyen személyekről megjegyezhetik, hogy „az apja román volt”; ennek azonban nincs etnikai stigmatizáló jellege. Megfigyelésem szerint ez a fajta etnikai disztingválás főként a középkorú és idősebb generáció sajátja.

A magyar lakossághoz adaptálódott, annak kulturális mintái szerint élő, de román származásúként számon tartott néhány család esetében a név működik megkülönböztető tényezőként. A román személyek adaptációjának sikerességét családnevük magyaros használata is jelzi, amely nem feltétlenül hivatalos névváltoztatás eredménye, hanem a helyi gyakorlatban kialakult ejtésbeli sajátosság következménye. Például Gheorghe esetében, a Gyorgya ragadvány-név, a Dumitru családnév esetében a Dunyitru megnevezés.

A cigány lakosság esetében, bár a település néhány beköltözött román családjától eltérően történeti folytonosságban jelen lévő etnikumról van szó, nem működik az egyenes ágú leszármazottaknak a magyarok által történő „bekebelezése”.²⁷

---

²⁵ ERIKSEN 2006. 329.

²⁶ Oláh Sándor a homoródalmási cigányok differenciáltságát elemezve beszél arról, hogy a cigányok társadalmán belül a „társadalmi elhatárolódások több komponensre épülő mentális konstrukciókra alapozódnak (a származás, a történeti elővilágban gyakorolt családi foglalkozások, a családi gyökerek a településen, morális értékek)” (OLÁH 2002. 73.).

²⁷ Az adaptáció etnikai megbélyegzettség nélküli, teljes mértékben sikeres voltát értem alatta.

A cigányok gazdasági stratégiái

A kollektivizálás idején

Mivel a magángazdaság idején a cigányok földdel alig rendelkeztek, a föld identitásmegadó, szimbolikus szerepének hiányából kifolyólag ez a társadalmi csoport nem viseltetett ellenérzésekkel a kollektív gazdaság megalakulása iránt. Ennek létrejötte után (1962) a cigány lakosság legnagyobb része mezőgazdasági alkalmazottá vált. Állatgondozókként, traktoristákként, szőlő- és csordapásztorokként foglalkoztatták őket.

A rátermettebbek számára, a falu magyar etnikumú lakosságához hasonlóan, a közeli városok gyáraiban való foglalkoztatás vált követhető stratégiává, néhányan nehézjárművekre szóló vezetői jogosítványt szereztek.

A magyaroktól eltérően, a romák a kollektivizálást sikertörténetként élték meg. A kollektivizálás a két etnikum között fennálló éles gazdasági különbségek csökkenéséhez vezetett. Ebben az időben új házak épültek a cigánysoron, életmódjukban is közeledtek a többségi etnikuméhoz. Ehhez hozzájárult az is, hogy a romák a magyaroknál sikeresebben használták ki az informális gazdaság lehetőségeit. Az 1970-es árvíz a folyó mellett fekvő cigányok vályogházait elmosta, vagy lakhatatlanná tette. A kiutalandó állami segély hírére azok a cigányok, akiknek házaik épen maradtak, fejszével, kapával estek neki házaiknak, ily módon ők is árvízkárosult segélyért folyamodtak, amelyet meg is kaptak. A cigányok lakta falurész állami segítséggel újjáépült, a cigányok téglaházaik legalább akkorák, egyesek nagyobbak, mint a magyarokéi.

Ebben az időszakban a magyar etnikumú lakosságtól eltérően számukra a háztájin megvalósuló mezőgazdasági termelés nem jelentett jövedelemkiegészítő lehetőséget, a hagyományos mesterségek alkalmankénti gyakorlása azonban fontos túlélési stratégia volt a hiánygazdaság időszakában. Nagyon sokan értettek a kőművességhez és a szobafestés mesterségéhez, emellett több zenész is volt közöttük, amelyet másodfoglalkozásként alkalomszerűen, ill. hétvégeken gyakoroltak is. Néhány idősebb férfi kosár- és gyékényfonással, seprűkötéssel foglalkozott, amelyet a településen és környékén főként élelemre cseréltek el.

Ebben az időszakban az ehhez hasonló stratégiáknak meghatározó jelentőségük volt a megélhetés vagy éppen a felhalmozás tekintetében. A cigányok közül senki sem volt, aki a pártapparátuson belül jelentősebb pozíciót töltött volna be.

A dekollektivizálás után

A rendszerváltozás utáni gazdasági bizonytalanság a cigány lakkosságon belül nem okozott olyan súlyos családi krízishelyzeteket, mint ahogy egyes magyar családoknál, akik nem tudtak életképes stratégiákat kidolgozni, ennek következtében korábbi társadalmi presztízstüket és életszínvonalukat sem tudták megőrizni. Mindemellett az 1989-es változást a falun belül ez az etnikai csoport veszteségként élte meg, munkahelyeik legnagyobb részét elvesztették, egyre hangsúlyosabban fordultak a korábban mellékfoglalkozásként üzött hagyományos mesterségekhez, főként a kőművességhez és a szobafestéshez.

Mivel a kollektivizálás előtt a háztáji területeket leszámítva lényegében nem rendelkeztek jelentősebb földterülettel, a dekollektivizálás után nem működtethettek olyan stratégiákat, mint amilyen a magyar lakosságnál a *visszapasztosodás*²⁸ volt.

A földek visszaszolgáltatása során a cigányoknak családonként fél hektár földterületet osztottak. Ez az eset feszültségeket okozott a településen belül, mivel a cigányoknak a földnélküli magyar családokkal együtt a legjobb minőségű, réti földeken mérték ki ezeket a parcellákat. A konfliktus a falu nem etnikai alapon érzekelte, a földkiméréseknél ugyanis általánosak voltak a nézeteltérések (jelzőcsóvák kidobálása, veszekedések, fenyegetőzések stb.)

A település magyar lakossága a rendszerváltozás után nem élt a vendégmunka lehetőségeivel, amely a település mindenkor agrárbeállítódásával magyarázható. A településen az agráriumnak történetileg meghatározó fontossága volt, a Kis-Küküllő középső folyása mentén fekvő falvak lakói Héderfáját mint az egyik „legerősebb”, mezőgazdasági termelésre specializálódott településnek tekintik. Ezt bizonyítja, hogy a falu határa a környező településekenél többszörösen nagyobb, még azokénál is, amelyek lakosságának számaránya akár háromszor is több (például a szomszédos Szászbonyha esetében). Ez egy sajátos gazdaöntudat megjelenéséhez vezetett a településen, amely a lokális identitás működésekor a környező települések lakóival szembeni mentális fölérendeltség megteremtésére való hajlamra ösztönzött. Ez abból is kiviláglik, hogy a rendszerváltozás után azok a beköltöző (magyar) családok tudtak az agráriumtól elszakadó, legéletképesebb vállalkozói stratégiákat kidolgozni, amelyeket nem kötött a minden körülmények között az agráriumból való megélésre ösztönző mentális beállítódás.

²⁸ Ld.: PETI 2004. 203–204.; SZABÓ 2002a. 27–29.

Orientációs típusok a gazdasági stratégiák függvényében az 1989-es rendszerváltozás után

Külföldi vendégmunkások

A magyaroktól eltérően a földnélküli cigányok az 1989-es romániai rendszerváltozás után, a többségi etnikuménál nagyobb fokú mobilitásukat működésbe hozva előszeretettel foglalkoztak *sefteléssel*, vagy vállaltak munkát külföldön. Jelenleg kb. 20 cigány személy magyarországi vendégmunkával keresi a kenyerét. A külföldi munkavállalás során általában az egész család mobilizálódik. Többnyire mezőgazdasági munkát vállalnak, néhányan kőműves ismereteiket kamatoztatva építkezéseknél dolgoznak. A nők betegekre és idősekre vigyáznak, vagy virágkertészetekben dolgoznak. Pár személy Spanyolországban, Németországban, Olaszországban és Izraelben vállal munkát. A külföldi munkakapcsolatok révén néhány héderfáji cigány fiatal külföldön alapított családot és telepedett le. Egy héderfáji cigánylány például német fiúval lépett házasságra, gyermeküket Németországban nevelik. Külföldi letelepedésük, kapcsolathálójuk kibővülése további lehetőségeket jelent rokonaik számára az idegen világban való tájékozódáshoz, az ott való kereskedéshez és munkavállaláshoz.

Napszámosok

A kisebb mobilizációs készséggel rendelkező, vagy idősebb személyek a település magyar nagygazdáinál vállalnak napszámosmunkát, amely a patronus-kliens kapcsolatok megszilárdulásához vezetett. Néhányan *önállósult*, vagy *kisvállalkozást* működtető gazdának állandó munkaerőt jelentenek, *szolgáknak* hívják őket. Fizetségük megegyezés alapján némi pénz, adott esetben cigaretta és ital valamint étel. Állatgondozókként, malomra felügyelőkként tevékenykednek, vagy a gazdaságokban zajló különböző munkafázisok állandó segítségéként vannak jelen.²⁹

²⁹ A napszámos cigányok magyarok általi megítéléséről (siménfalvi tapasztalatai alapján) Szabó Á. Töhötöm megfigyeléseire támaszkodhatunk: „A napszámos cigányok a falu értékrendszerében nagyon alacsony helyet foglalnak el, mert sem valódi, sem szimbolikus tőke falhalmozására nem képesek” (Szabó 2002b. 211.). A szerző továbbá hangsúlyozza, hogy ezzel a csoporttal szembeni különösen előítéletekkel terhes attitűd abból fakad, hogy „egyik napról a másikra élnek, nem biztosítják a jövőjüket, ezért állandóan kölcsönre szorulnak; ez pedig ellenkezik az önellátást szem előtt tartó, a kölcsönt hagyományosan kerülő, a jövőt minél inkább bebiztosítani igyekvő paraszti normáktól” (SZABÓ 2002b. 211.).

Munkások

A fiatalabb és középkorú férfiak közül páran a közeli városok kínálta munkalehetőségekkel élnek. Héderfáji magyarokhoz hasonlóan különböző munkahelyeken dolgoznak, ennek feltétele az állandó ingázás. Többnyire raktárosokként, sofőrökként, autószerelőkként, gyári munkásokként alkalmazták őket. A viszonylagos biztonságot nyújtó városi munkahelyeket egyesek az 1989-es rendszerváltozás után időszakos külföldi munkavállalással kombinálták, ezért átfedések lehetnek a *külföldi vendégmunkások* kategóriájával.

Az ugyanazon munkahelyeken dolgozó magyarokkal való munkatársi kapcsolatok nagy mértékben járultak hozzá kollegiális kapcsolatok, barátságok szövődéséhez, amelynek eredménye egy-két cigány–magyar család közötti komasági viszony létrejötté vált. Ezeknek a viszonyoknak a létrejöttét nem mondhatjuk általánosnak, sokkal inkább a társadalmi interakciók területén történő egyéni kivételezések köré sorolhatjuk, amely a kivételtevés egyéni helyzeteit jelöli, nem pedig általános, általában működő társadalmi gyakorlatot. „A mindennapokban létező kapcsolatok, kooperációk a cigányok és a magyarok között sok esetben rácsafolnak a merev szembenállásra, a konkrét esetek szintjén néha eltűnik a diszkrimináció, de nem tűnik el általában³⁰ s a kapcsolatokban rendszerint a csoport-hovatartozás szerinti viszonyulások dominálnak.”³¹

Cigány gazdák

Ugyancsak átfedések vannak e között a csoport és a többi csoport tagjai között. Néhány család a rendszerváltozás után kiosztott fél hektár föld mellé önerőből újabb területeket vásárolt, amelyen a magyar gazdák többségéhez hasonlóan hagyományos gazdálkodást folytat. Ez egyfajta vegetáló gazdálkodás, célja a néhány disznó, egy-két tehén tartásához szükséges termény megtermelése. Az önellátáshoz, önállósodáshoz nem elegendő gazdasági gyakorlatot általában valamelyik fentebb leírt stratégiával kombinálják.

Jöttmentek³²

Jöttmenteknek nevezik a lokális társadalom lakói azokat a beköltözött cigányokat, akik többnyire magyar családok által rendelkezésükre bocsátott pajtákban, szénapadlásokon húzzák meg magukat. Ezeknél a családoknál szolgaként dolgoznak (például teheneket fejnek), emellett időnként alkalmi,

³⁰ A kiemelés is tőle – P. L.

³¹ OLÁH 1996a. 185.

³² A falusiak által használt megnevezés – P. L.

napszámosmunkát is elvállalnak. Jelenlétük a településen folytonos. Többnyire Hargita megyei falvakból származó, a helyi megnevezés szerint „székely cigányokról” van szó. Egy, a falu megítélésében deviánsnak tartott (alkoholista) egyedülálló magyar férfi ráírta egy ilyen cigány családra a házat eltartás fejében. Egy család napszám fejében bérel egy rossz állapotban lévő házat. Egy egyedülálló nő az egyik magyar család udvarán álló, nem üzemképes kisteherautóba költözött be, a családi gazdaságban „segít” ennek fejében.³³ Kisgyermekét nem járattja iskolába.

A „jöttment” kategória kivételével, akiket sem a magyarok, sem pedig a bennszülött cigányság igazából nem tart héderfájiaknak,³⁴ a különféle csoportba sorolt személyek időszakonként kombinálják, vagy váltogatják az ismertetett stratégiákat.

Vállalkozók és kereskedők

A rendszerváltozás után két cigány család nyitott kocsmát a településen. Az egyik a falu központi, tehát magyarok lakta részén, míg a másik kocsmát, a helyi megnevezés szerint „cigány bár”, a falu cigányok lakta részén, a Cigány-seregben működött. Mivel a falu központi részén lévő kocsmát sokáig a település egyetlen kocsmája volt, a magyarok is használták. Mára mindkét kocsmát megszünt, az ezeket működtető családok tagjai mára többnyire Magyarországon kereskedelemmel foglalkoznak.

Adaptációs törekvések

A cigány lakosságnál hangsúlyosan jelentkezik a magyar lakossághoz való minél teljesebb adaptálódás törekvése. Megfigyelhető igyekezet, hogy a többségi etnikum kulturális szabályai szerint szervezik meg életvezetésüket. A magyar lakosság értékrendszerével való azonosulás, a falusi társadalom normáihoz való igazodás adaptációjuk sikerének fokmérője. Akik ezt a legsikeresebben gyakorolják, a falu központi, magyarok lakta helyein vásároltak házat „magyarként” viselkednek.³⁵ Az adaptáció sikerét esetükben cigány–magyar

³³ Első gyermekét amerikai házaspárnak adta örökbe. A faluban azt állítják, hogy felnőtt lánya megkereste az anyját, de nem tudtak kommunikálni.

³⁴ A közösség tanulmányok módszertani gyakorlata alapján azonban én a vizsgált közösség részévé tettem őket, az elemzés egységének a falut, mint önmálló, működő közösséget téve meg (lásd Sárkány 2000., Fosztó 2003.).

³⁵ A cigány–magyar együttélést más erdélyi településeken vizsgáló szerzők hasonló tapasztalatokról számolnak be. „A jóval szerényebb anyagi körülmények között

vegyes házasságok létrejötte jelzi. Mindemellett megfigyelhető, hogy ezeknek a családoknak a gazdasági teljesítményét a magyarok rutinosan leértékelik, érdemüket verbális stratégiákkal próbálják minimalizálni. Az egyik családról például azt állítják, hogy azért tudott a falu szimbolikus középpontjában emelkedés házát építeni, mivel nyertek a lottón. Ez a vélekedés a „becsületes munka” ethosát állítja szembe a cigányok bizonytalan eredetű, átláthatatlan (tehát vélhetően nem becsületes úton szerzett) stratégiákkal elért gazdasági teljesítményével. Ezek a családok az etnikai identitásváltás útjára léptek, amelyet szimbolikusan is igyekeznek megjeleníteni például a Cigányseregben lakókkal szembeni érintkezések számának leszorításával, a cigány identitás megtagadásával. Az ezekhez hasonló beállítódásokat a legtöbb szerző a többségi lakosság diszkriminatív, stigmatizáló viszonyulásaival szembeni elhárító stratégiaként³⁶, az etnikai megbélyegzettségből való kilépésként, *identitás-stratégiaként*³⁷ értelmezi.

Héderfáján a diktatúrát megelőzően, valamint a kommunizmus ideje alatt cigány kovács működött. A kovács mestersége révén az átlagosnál jóval gyakrabban érintkezett a magyarokkal, státusa révén mindez legitim pozícióból történt. Megbecsültségét, a magyar közösségbe az átlagosnál magasabb integráltság jelzi, hogy két inasa közül érdekes módon az egyik magyar volt, aki ma is üzi a tőle elsajátított hagyományos mesterséget.³⁸ Ugyancsak adaptálódásának sikerét jelzi, hogy utódai szintén a falu szimbolikus középpontjában tudtak házat vásárolni maguknak.³⁹

élők számára is legfőbb törekvés a falusi életformához való közelítés, s ennek szimbolikusan felértékelte mozzanata a házvásárlás bent a faluban” (KOTICS 1999). Ld. még FOSZTÓ 1998.; POZSONY 2003.

³⁶ Ld. OLÁH 2002. 73.

³⁷ CRISTEA – LĂȚEA – 1997.

³⁸ Szaktudása révén nemcsak a lovak vasalását végzi, de a falu magas fokú gépesítése következtében létrejött új igényeket is ki tudja elégíteni (például eke- és tárcsalapok élezése, edzése stb.).

³⁹ Oláh Sándor egy székelyföldi településen élő cigány kovács mikrotársadalmi helyzetét értelmezve egy olyan esetet mutat be, amikor a személy már nincs rászorulva a munkavállalásra, ám mégis nap mint nap üzi mesterségét. A szerző értelmezése szerint a vizsgált személy saját társadalmi valóságát azokban a kapcsolatokban építheti és tarthatja fenn, amelyekre más emberekkel naponta a szemtől-szembeni kontextusokban sor kerül. „A kapcsolattartás e formájával saját valóság-

A héderfáji cigányokra – a magyarokhoz hasonlóan – a két-három gyermekes családmódel követése a jellemző. A cigány gyermekek óvodába és iskolába járnak, a baptisták kivételével mind konfirmálnak. Más erdélyi településektől eltérően, ahol a cigány fiataloknak a magyarokkal együtt történő konfirmálását esetenként feszültség kísérte a magyar népesség körében⁴⁰, Héderfáján nincs ilyen vonatkozású etnikai megkülönböztetés a református egyház részéről. Érdekes módon a héderfáji cigányok a legutóbbi évekig nem tartották fontosnak a templomi esküvőt. Ehelyett sokan a párkapcsolat a házasságnál kevésbé kötöttebb, esetükben plauzibilisebb „összeállást” választották, amely gyakran a párkapcsolatok felbomlását, újak alakítását tette lehetővé. A helyi társadalomban legmegbecsültebb cigány családok azonban az 1970-es évek óta fontosnak tartják a törvényes házasságot. A korábbi időszakban a párkapcsolatok alakulásában jellemző volt a leányszöktetés. Az utolsó ilyen eset 12 évvel ezelőtt történt, amikor a cigány fiatalok (mindketten héderfájiak) a szülők akarata ellenére párkapcsolatra léptek. Az éjszaka ablakon kiemelt lányt a fiú egyszerűen hazavitte és vele hált, amely után törvényesült a kapcsolatuk. Ez a párkapcsolat azóta felbomlott, a fiatalasszonyt németországi vendégmunkája során „továbbszöktették”.

Újabban a magyarok értékrendszerével, normáival azonosuló cigány fiatalok is fontosnak tartják a „rendes” templomi esküvőt.

A tehetősebb családok az általános iskola elvégzése után dicsőszentmártoni szakiskolába is járatták gyermekeiket.

A roma lakosságnak a magyar etnikumhoz való adaptációját, a hangsúlyosabb kulturális különbségek egymáshoz való közeledését segítették elő, azok a lokális gazdasági/társadalmi folyamatok is, amelyek következtében az 1995 után az agráriumból megélő magyar etnikumú családok elszegényedtek. A gazdasági különbségek csökkenése a két etnikum között nem járult hozzá a szimbolikus elkülönülés fokozottabb, túlkompenzált megteremtéséhez a magyar népcsoport részéről. Mindemelllett nem beszélhetünk egy cigány elit létrejöttéről, vagy a gazdasági aszimmetrikus szerkezet megfordulásáról a cigányok javára, csupán egyes cigány családok szimbolikus és gazdasági alárendeltségük kismértékű korrekciójáról az új konjunkturális helyzetben.

Az 1989-es rendszerváltozásig, a település református lakosságát is érintő szektásodási folyamatok jelentkezéséig a cigányok reformátusok voltak. A református egyház nagy mértékben járult hozzá a cigány lakosság integráció-

---

fenntartó szükségletét elégtí ki: újra és újra definiálja saját világát, megőrizve mikrokörnyezete kollektív identitásképzésben elfoglalt pozícióját is” (OLÁH 1996c. 204.).

⁴⁰ Ld. POZSONY 1993.

jához, bevonta őket a gyülekezeti életbe. A református egyháznak például sokáig cigány harangozója volt, ameddig a templomtól különálló haranglábban, a „toronyban” villamosították a harangozást. Ismereteim szerint azonban cigány presbiter sosem volt a faluban, amely újabb etnikai törésvonalat sejtet. A presbiterség a normák szerint élő, megállapodott és értékelt státust jelent egy településen belül.

Az 1989-es rendszerváltozás után az addig felekezetiileg homogénnek mondható településen szektásodási folyamatok indultak be.⁴¹ A jelenlegi 20–25 baptistából 18–20 cigány, ezáltal tehát egy többségében cigány vallási közösség jött létre.⁴² A magyarok vélekedése szerint főként a baptistáktól remélt anyagi segítség miatt lettek ezek a cigányok baptistává. Ily módon, a kis cigány csoport vallási konverziója régebbi előítéletek aktivizálását eredményezte a cigánysággal, mint etnikai csoporttal szemben, mindannak ellenére, hogy a cigányok szektássá válása nem külön pályás folyamat volt. A csoport működéséhez szükséges külső kapcsolatokat, ennek megszervezését és vezetését éppen baptistává vált magyarok látják el. Ennek ellenére egy csoport jellegű elkülönülésről beszélhetünk. FOSZTÓ László a székelyszáldobosi pünkösdisták cigányok hasonló szerkezetbe való tömörülését az egyének szempontjából vizsgálva megállapította, hogy a vallási mozgalom „a megbélyegzettségéből jelent menedéket és egy alternatív (nem nemzeti) integrációs lehetőséget kínál”.⁴³

Határépítés és átjárás

*„A különböző kultúrák közötti »átjárásnak«⁴⁴ legfőbb akadály, ha az egyik saját interpretációit kizárólagosnak, egyedül érvényesnek tételezi. E beállítódásból következik, hogy a saját világ határainak a kijelölése, a másik eltávolítása állandó gyakorlat.”*⁴⁵

A cigány–magyar együttélésben a cigányok viszonylagos adaptációs sikere mellett egy olyan aszimmetrikus viszony határozza meg a két etnikum közötti kapcsolatrendszer, amely az integrációt mindennapi élethelyzetekben törékennyé teszi. Olyan nemzedékek alatt kialakított, közmondásokba, szólásokba

⁴¹ 1925-től a baptisták jelenléte egy-két család révén folyamatosnak mondható a településen.

⁴² Főként idősebb, egyedülálló asszonyok.

⁴³ FOSZTÓ 2003. 105.

⁴⁴ Az idézőjel is tőle – P. L.

⁴⁵ OLÁH 1996a. 187.

sűrűsödött értékítéletek stigmatizálják a cigányokat, mint „*benne a van a fufang a cigányokban*”, „*a cigány Pesten is cigány*”, „*a cigány csak messziről ember, mikor közeledik, akkor cigány*”, „*veszekednek, mint a cigányok*” stb., amelyek merev szembenállást, elutasítást, átjárhatatlan határokat jeleznek. Ezek a élekedések morálisan elítélő tartalmúak a sztereotípiák többségéhez hasonlóan.⁴⁶

Oláh Sándor székelyföldi megfigyelése a cigány–magyar együttélés tekintetében általában érvényes lehet az erdélyi vegyes etnikumú falvak esetében: „A két népcsoport külön világának, e világok sorozatos elhatárolódásának alapja a valóság eltérő értelmezéséből következő kulturális patternek érvényesülése.”⁴⁷ A két etnikum közötti határépítési gyakorlat számos szimbolikus jelzésben megnyilvánul, amelyek a közösség működésének meghatározó részei. A cigányok és a magyarok közötti különbségek a gazdasági stratégiák eltérő jellegében, mindkét fél szigorú endogám házassági mintakövetésében, valamint az egymás rituális eseményein való részvétel nehéz átjárhatóságban nyilvánulnak meg. A magyarok részéről ezeknek a kulturális mintáknak a megszegése csak egyedi esetekben képzelhető el, általában a két etnikum egymáshoz való viszonyában fontos stratégiákként vannak jelen. KOTICS József zabolai tapasztalatával egybevágóan a vizsgált esetben is „a konkrét kapcsolatok szintjén néha eltűnik a cigányokkal szembeni diszkrimináció, de nem tűnik el általában.”⁴⁸

A teljes etnikai és felekezeti asszimiláció, valamint kulturális adaptáció elenére, a cigánysághoz való tartozás tényének a hangsúlyozása a településen egy személy társadalmi státusának, értékének a leghatározottabb tagadásával egyenértékű.

Azt, hogy cigányok adaptációs törekvései adott szint után kudarcra vannak ítélve a történeti előzmények mellett jelenbeli folyamatok is gerjesztik. A kisrégió erőteljes elcigányosodásának mellékhatásaként a cigánysággal szemben újabb előítéletek születnek vagy régebbiek aktivizálódnak.

A község etnikai összetételének gyökeres megváltozása, a román anyanyelvű cigányság politikai választóerejének megnövekedése a román–magyar együttélésben is feszültséget gerjesztett. A román anyanyelvű cigányok főleg a régió szász falvaiba költöztek be, például Kisszentlászlóra. Amikor 2006-ban a héderfáji magyar tanácsosok a községközpont Széplakon tartott gyűlésen a széplaki általános iskola osztályösszevonásaira szavaztak (a héderfáji önálló

⁴⁶ Ld. FORGÁCS 1999.

⁴⁷ OLÁH 1996a.

⁴⁸ KOTICS 1999.

iskolai osztályok megmaradása érdekében), román cigányok gyülekeztek és megköpdösték a távozó magyar önkormányzati tanácsosokat.

A kollektív emlékezet megőrzött cigány–magyar vegyes házasságról szóló történeteket. Eszerint egyik házasság sem bizonyult tartósnak, az utódok pedig elhagyták a települést és máshol telepedtek le, akkor is, ha értelmiségiekké váltak, amely arra utal, hogy ebben a közösségben a cigány–magyar vegyes házasságból származó utódok „etnikai anomáliának”⁴⁹ számítanak.

A két világ közötti átjárások szabályozottak és ritualizáltak. A cigányok részt vesznek a falu intézményi életében, például a falugyűléseken. Ez azonban csupán passzív részvételt jelent. Az ünnepek, a lokális identitásépítés rendezvényei (például falunapok), az emlékhelyek, egyáltalán az intézményi szféra a magyar félhez tartoznak.⁵⁰ Mindeztidáig nem volt azonban a településen cigány önkormányzati képviselő, mint ahogy más, társadalmi presztízst is kifejező, szimbolikus fontosságú pozíciót sem töltött be cigány személy, még a kommunista diktatúra idején sem. Ritkának számít ugyanakkor, hogy magyar fiatalok lakodalmára cigányokat is meghívnának, míg a településen tartott cigány lakodalmakra is igen ritkán, kivételes helyzetben mennek el magyarok.

A bennszülött cigány lakosság mentálisan a „jöttment” csoport felé helyezi magát, a velük való társadalmi érintkezések ritkák és behatároltak, nem vállalnak velük közös identitást.⁵¹ A napszámos cigányokkal való társadalmi érintkezés a „szociális szennyezettség”⁵² gyanúját kelti fel. Ez alól a megítélés alól kivételt képeznek a patrónus–kliens viszonyok nyomán cigányoknak szállást adó magyar családok. Ezek a családok ilyen vonatkozásban azért is gyanú fölött állók, mivel legtöbbször a legnagyobb gazdasággal rendelkező, külső munkaerőt igénylő gazdák biztosítják ily módon az állandó, kéznél lévő segítséget. Az ilyen gazdák a helyi társadalom presztízssztruktúrájában is legmagasabb fokon állnak, „nagygazdának” számítanak. Egy alkoholistának tartott fiatal férfi együtt él egy többtagú, „jöttment” családdal. A közösség normarendszerében ez rendkívül súlyos devianciának, a cigány–magyar együtt-

⁴⁹ ERIKSEN 2006. 332.

⁵⁰ Hasonló helyzetről BIRÓ A. Zoltán és BODÓ Julianna számol be korondi kutatások alapján (ld. BIRÓ – BODÓ 2003. 75.).

⁵¹ „Ismeretes, hogy a zárt, archaikus lokális közösségek belső működésének sajátossága volt az idegen, a »jövevény« irányában az elhatárolódás, a »taszító« gesztusokkal kifejezett distanciateremtés a társadalmi érintkezésekben” (OLÁH 1996c. 199.). (Az idézőjelek is tőle – P. L.) Hasonló szimbolikus attitűdök a vizsgált településen is működnek.

⁵² Ld. OLÁH 1996a. 185.

élést szabályozó normarendszer nagyfokú megsértésének számít, amelynek következménye az egyén teljes mértékű marginalizálása. A héderfői cigányok között is vannak a csoporton belül deviánsnak tartott személyek, akik éppen a „jöttment” cigányokkal való társadalmi interakciók gyakoriságával, „keveredésükkel” váltak a csoporton belül marginalizálttá.

***A szimbolikus elkülönülés egyik megvalósulása:
a karácsonyi kántálás***

A cigány gyermekek és fiatalok hagyományosan a magyarokkal együtt járnak karácsonykor kántálni. A többségében magyarokból álló csoport a cigányseregbe is eljár kántálni. A magyar–cigány kapcsolatokra jellemző aszimmetrikus viszony meglete látványosan jelentkezik a népszokás számos eleme során, amikor az egyébként stabil forgatókönyvű rítus eljátszása a cigányok lakta területen jelentősen módosul.

A rítus elvárt megvalósulása szerint a kántálók csoportja énekkel köszönti a háziakat, majd valaki (általában a vőfély vagy a kezes) egy hagyományos karácsonyi köszöntőverset mond el. A köszöntő elhangzását a kántálóknak végig kell hallgatniuk, majd a háziak beinvitálását – hacsak néhány percig is –, illik elfogadni. A kántálók behívása és megvendégelése a magyaroknál *elvárt* gesztus az olyan családok részéről, ahonnan valamelyik családtag a kántáló csoport tagja, és *elvárt* mozzanat olyan családok részéről, ahol konfirmált leány lakik.

Az eredeti csoportnál lényegesebben kisebb kántáló csapat járja végig a cigányok lakta falurészt. A cigányok lakta falurészen történő kántálás során a kántálók nem úgy viselkednek, mint a falu magyarok által lakott részein. Itt a magyar legények nem szívesen fogadják el a rítus többnyire kötelező részének tartott beinvitálást, vagy csak nagyon ritka esetben, akkor is vonakodva, inkább egyes személyek függvényében téve kivételeket a kötelező viselkedésminta alól. Legtöbbször nem is kerülhet sor a beinvitálásra, mivel az ének elhangzása után a kántálók csoportja továbbmegy egy másik házhoz, így a házigazdával lényegében csak a köszöntőt elmondó kezes és vőfély találkozik. A cigányok lakta falurészen mindig vannak olyan kapuk, amelyek zárva állnak a karácsonyi és újévi bálokra pénzadományt gyűjtő kántálók előtt. A magyar kántálók ezt természetesnek veszik, nemtetszésüket a kapu megdöngetésével, újabban az udvarba dobott hangpetárdával fejezik ki, amely magyar családokkal szemben elképzelhetetlen lenne. A helyzet értelmezésére sokszor elhangzik egy szó: „cigányok”, amely a cigány–magyar együttélésre jellemző aszimmetria egész viszonyrendszerét magában foglalja. Az ilyen helyzetek a cigányok-ról való negatív képalkotás újratermelődését eredményezik, hasonló módon

ahhoz, amit BIRÓ A. Zoltán és OLÁH Sándor állít: „A cigányokkal szembeni viselkedésmód elvei már az elsődleges szocializációban beépülnek az egyéni azonosságtudatba: a társadalomba belenevelődő egyén az elődök intézményesült világából vesz át viselkedéselemeket, viszonyulásokat.”⁵³

Térbeli határépítés: a cigány temető

A lokális társadalom etnikai alapon történő szegregálódása mutatkozik meg a temetkezési szokásokban is. Annak ellenére, hogy az 1989-es rendszerváltásig a héderfáji cigányok egy-két kivételtől eltekintve a református vallásúak voltak, szigorú norma tiltotta, hogy a magyar református temetőbe temetkezzenek. A feljegyzések szerint 1930-tól a település két református temetője közül a kisebbikbe, az úgynevezett cigány temetőbe temetkezhetnek. Mindeztől nem sikerült kideríteni, hogy miért 1930-ban történik meg ez a váltás, mivel úgy tűnik, hogy azelőtt ez a temető is a másikkal egyenrangú református temetőként működött. Az utolsó magyar etnikumú, akit ebbe a temetőbe temettek, éppen egy református lelkész volt.

Utz JEGGLE állítja, hogy „a határok meghúzása (...) nemcsak stabilizáló, hanem egyben dinamizáló tényező is: minden határi kihívás a határt legyűrni kívánó erők számára”.⁵⁴ A kollektív emlékezet szerint egy esetben próbáltak cigány halottat a jelenlegi „magyar temetőbe” temetni. Olyan családról volt szó, amely két generáció óta a falu szimbolikus középpontjában vásárolt házat. A magyarok körében erős felháborodást váltott ki az eset, ennek ellenére végül is a magyar temetőn belül, a Cinterem nevű részen temették el. A cigány család az őket érő rutinos stigmatizációt az integrálódást jelző „határátlépéssel” próbálta feloldani, amely végső soron az eredménytől függetlenül (halottjukat mégiscsak a magyar temetőben temették el) kudarcot vallott: a magyarok határozottan újradefiniálták etnikai hovatartozásukat, így módon nem ismerték el a család megszerzett pozicionális identitását.

A cigány temetőt a harangozó kaszálhatta, ahogy a temetőben álló jónéhány gyümölcsfa (szilva, dió) termése is az övé volt.

Összegzés

A cigányokról alkotott kép vonatkozásában nincsenek alapvető jelentőségű módosulások, a cigányság adaptációs törekvései és sikerei ellenére sem. A cigányoknak a magyarokhoz tudatosan igazodó életformája a gazdasági kü-

---

⁵³ BIRÓ – OLÁH 2002. 45.

⁵⁴ JEGGLE 1994. 3.

lönbségek csökkenése, adott családok vonatkozásában ezek kiegyenlítődése, vagy éppen a cigányok javára billenése sem tudja megváltoztatni a cigánysággal kapcsolatos, súlyos előítéletekkel terhes mentális beállítódásokat. A két világ közötti szerkezeti távolság tehát továbbra is fennáll, a vegyes házasságok, a többségi etnikummal kialakított műrokonsági (például komasági) kapcsolatok, a cigányok életmódjának, gazdasági stratégiáinak a magyar közöshöz való közeledése dacára is. A magyar etnikum adott találkozási helyzetekben rutinosan stigmatizálja a cigányokat. A cigány etnikum leértékelése legtöbbször a cigányságnak, mint csoportnak szól, a mindennapi életvezetésben a személyközi, falutársi, kollegiális vagy éppen műrokonsági viszonyokban nem kimondott, de szimbolikusan megalkotott. Ezzel is magyarázható, hogy a stabil gazdasági egzisztenciát megteremtő cigány fiatalok, akik adaptációs stratégiája a településen belül is a legsikeresebb lehetne, előszeretettel kezdenek új életet a településről való elvándorlásuk révén.

Irodalom

BARTH, Fredrik

1969 *Groups and Boundaries: The social organization of culture difference*. Universitetsforlaget, Oslo.

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* (1996), VII. évf., 1. sz., 3–25.

BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna

2002 *Öndefiníciós kísérletek helyi környezetben*. In: BODÓ Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 137–167.

2003 „Hát ezek kezdtek sokan lenni...” *Magyarok és cigányok Korondon*. In: BAKÓ Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 65–82.

BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor

2002 *Helykeresők. Roma népesség a székelyföldi településeken*. In: BODÓ Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 13–48.

BRUBAKER, Rogers

2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* (2001), 7–8. 60–66.

CRISTEA, Octav – LĂȚEA, Puiu – CHELCEA, Liviu

1997 Egy roma közösség etnikai megőrzettség. *Antropológiai Műhely* 1. 1997. 47–57.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába.* Gondolat Kiadó, Budapest.

FORGÁCS Tamás

1999 Csehül van, tótágot áll, cigánykodik. *Székelyföld* (1999.) III. évf., 1. sz. 74–96.

FOSZTÓ László

1997 *A formalizáció folyamata az internetikus kapcsolatban.* Esetelemzés egy cigány–magyar egymás mellett élés példáján. *Antropológiai Műhely* 1. 1997. 65–82.

1998 *Cigány–magyar egymás mellett élés Székelyszáldoboson.* In: BARI Károly (szerk.) *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról.* Petőfi Sándor Művelődési Központ. Gödöllő. 91–110.

2003 *Szorongás és megőrzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói.* In: BAKÓ Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében.* MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 83–107.

GAGYI József

2002 *A kicsi cigány és társai.* In: BODÓ Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda. 49–68.

JENKINS, Richard

2002 Az etnicitás újragondolása: Identitás, kategorizáció és hatalom. *Magyar Kisebbség*, 4. 2002. 243–268.

JEGGLE, Utz

1994 Határ és identitás. *Regio* (1994.) V. évf., 2. sz. 3–18.

LÖFGREN, Orvar

1989 A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. *Janus* VI (1989). 1. 13–28.

KOTICS József

1999 Integráció vagy szegregáció? Cigányok a háromszéki Zabolán. *Korunk* X. (1999) 9. 75–83.

OLÁH Sándor

- 1996a *Cigány–magyar kapcsolatok (a többségi magyarság cigány-képének vizsgálata egy székely faluban).* In: GAGYI József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 181–194.
- 1996b *Gazdasági kapcsolatok cigányok és magyarok között.* In: GAGYI József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 225–246.
- 1996c „... szeretnek... s szükségük es van reám...” In: GAGYI József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 195–205.
- 2002 „Adjon, Vilmos bácsi...” In: BODÓ Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 69–87.

PETI Lehel

- 2004 *Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrártelepülésen.* In: SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3.* KJNT, Kolozsvár. 184–212.

PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)

- 2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* Kriza Munkák, Nis Kiadó, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

- 1993 *A háromszéki magyar ajkú cigányok vallásos hitélete.* In: BARNA Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány Néprajzi tanulmányok 1.* Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó. Budapest – Salgótarján. 76–80.
- 2003 *Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán.* In: BAKÓ Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében.* MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 109–138.

SÁRKÁNY Mihály

- 2000 *Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei.* In: *Kulturális antropológia a 20. században.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 57–71.

SZABÓ ÁRPÁD Töhötöm

2002a *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2002b *Az erővonalak eltolódása – magyar–cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban.* In: SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 205–216.

2006 *Határaink: egy csoportkultúra megalkotása.* *Korunk*, augusztus 2006.

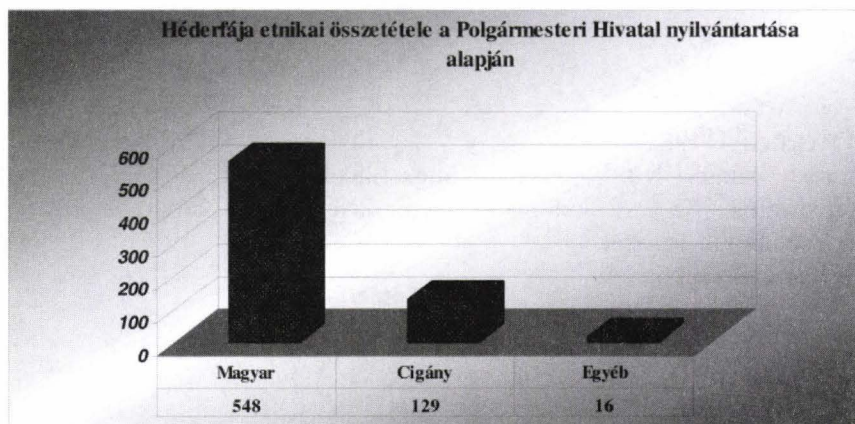
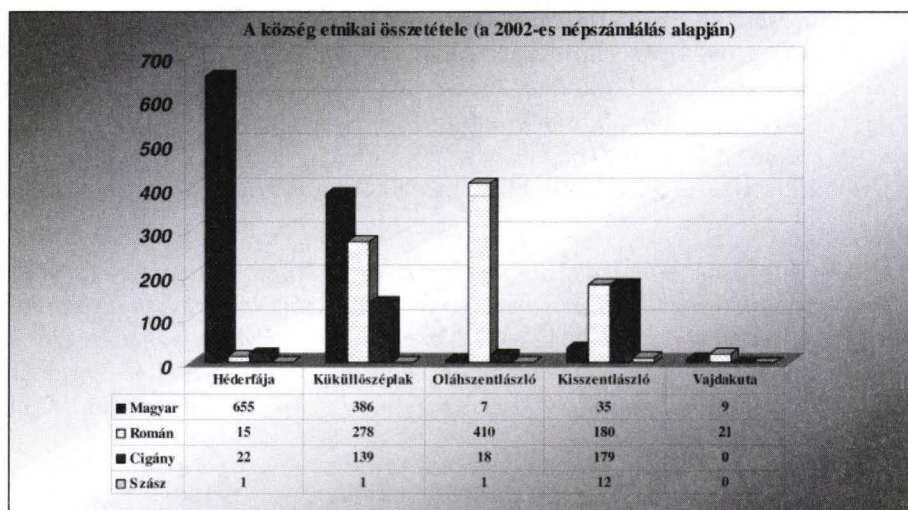
TÚROS Endre

1996 *Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? Református templom egy katolikus magyar faluban; templomépítés mint szimbolikus térfoglalás.* In: GAGYI József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda. 165–180.

PETI Lehel (1981)

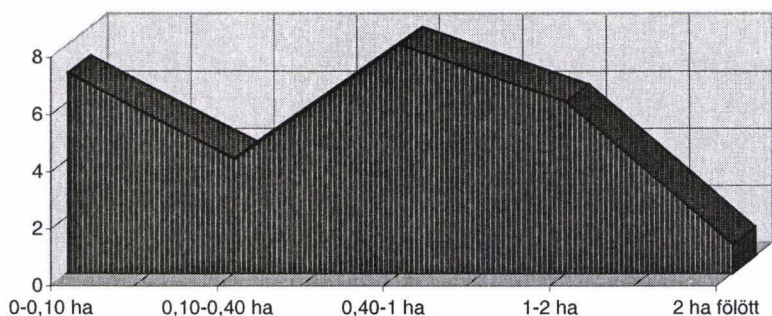
tudom. kutató – Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár;
tanársegéd – Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális
Antropológia Tanszék
petilehel@yahoo.com

Etnikai, felekezeti, területi⁵⁵ mutatók

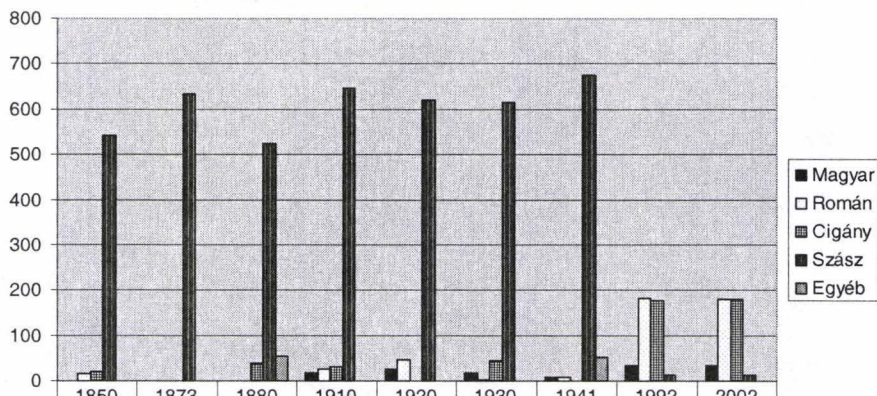

⁵⁵ A területi diagrammok elkészítéséhez a 2003-as országos mezőgazdasági felmérés statisztikai adatait használtam. Az etnikai grafikonok összeállításához Miski György *Területi felosztás és nemzetiségi összetétel* (CD ROM 1992) című munkájában közölt adatok, valamint az 1992-es, a 2002-es hivatalos népszámlálás, valamint Széplak község polgármesteri hivatalának *Lista de alegători, evidența Consiliul Local Suplac* statisztikai adatait használtam fel.

A roma lakosság birtokstruktúrája (összterület)

Kisszentlászló etnikai összetételének változása

Magyar	1	0	0	19	25	19	9	33	35
Román	15	0	0	26	47	2	7	183	180
Cigány	21	0	38	31	0	43	0	178	179
Szász	542	633	525	645	619	614	676	12	12
Egyéb	0	0	54	0	0	0	51	0	0

SALLÓ SZILÁRD

URSZITA A GYIMESEKBEN

Abstract: [Urszita in Ghimes Valley] In the present study I analyze how can the urszita-type of hexing be placed among the others in Gyimesfelsőlok (Hung.; – Rom: Lunca de Sus), which are the antecedents of this kind of hex and how, and in what form can be find in other places.

I try to find the answer to the question why people belonging to that community explain the different problems with this hex. One of my informant stated that this kind of hex is the most dangerous of all. I will try to find out whether this is a general opinion or not.

Who are those fortune-tellers the members of community are addressing to in case of urszita-hex, and my aim is also to observe if in most of the cases these fortune-tellers are or aren't part of this community.

Rezumat: [Ursita pe Valea Ghimeşului] În prezenta lucrare cercetez posibilitatea de aşezare a tipului de stricăciune numit *ursita* printre celălalte tipuri de stricăciuni care se găsesc în comuna Lunca de Sus (rom.; – magh.: Gyimesfelsőlok), care sunt de asemenea antecedentele acestui tip de stricăciune din punctul de vedere al literaturii de specialitate, şi formele ei cunoscute şi în alte părţi.

Mai departe caut răspuns la întrebarea, de ce tocmai acest tip de stricăciune este o explicaţie pentru membrii comunităţii la diferitele probleme ale lor, pentru că în timpul cercetărilor am încercat să observ şi faptul că, după spusele unuia dintre intervievaţi, ursita poate fi privită ca unul dintre cele mai periculoase dintre toate tipurile de stricăciuni.

Studiul se întinde şi la acei prevestitori, prevestitoare la care apelează membrii comunităţii în cazul stricăciunii ursitei, scopul meu fiind de a observa dacă în majoritatea cazurilor aceşti prevestitori se găsesc în cadrul comunităţii sau în afara ei.

1. Bevezető

Jelen tanulmány a rontáshiedelmek egyik típusának, az *urszita* típusú rontásnak a működését vizsgálja, Gyimesfelsőlokon. A dolgozat alapjául szolgáló kutatást 2006 novemberében végeztem, a gyimesfelsőloki emberrel való interjúk során főként az urszita rontáshiedelemre kérdeztem rá. Ezek a hiedelmek mind a mai napig mondhatni „használatban” vannak, tehát nemcsak múltbeli események kapcsán kerülnek elő. Az adatközlők az urszitáról úgy beszélnek, mint ma élő funkcionális hiedelemről.

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy az *urszita* típusú rontás hogyan helyezhető el a Gyimesfelsőlokon fellelhető más rontástípusok között, valamint szakirodalmi vonatkozásban e rontástípusnak melyek az előzményei, ugyanakkor más helyeken milyen formái ismertek. Továbbá azt vizsgálom, hogy miért éppen ezzel a rontástípussal szolgálnak a közösség tagjai különböző bajok magyarázatára, s emellett megfigyelem azt is, hogy mennyire nevezhető általánosnak egyik adatközlőm kijelentése, mely szerint az *urszita* az összes rontástípus közül a legveszélyesebbnek tekinthető.

Azt is kutatom, hogy jelen esetben kik azok a jósök, jósasszonyok, akikhez a közösség tagjai fordulnak *urszita* rontás esetén, célom megfigyelni, hogy az esetek többségében e jósök, jósasszonyok közösségen belül vagy azon kívül helyezkednek el.

A kutatást részben olyan Gyimesfelsőlokon élő emberekkel végeztem, akik már korábbi gyimesfelsőlaki gyűjtéseim során interjúalanyok voltak, másrészt olyan emberekkel is felvettem a kapcsolatot, akik elmondásuk szerint közvetlen vagy közvetlenül részesei voltak az *urszita* típusú rontásnak.

2. A rontás fogalma

A rontás az egyik legfontosabb mágikus eljárás. Több elnevezése is előfordul, ilyenek például a *tétemény*, a *csinálmány*, a *megcsinálás*, a *bántás vesztes*.¹

A fogalom a boszorkánynak tartott személy más emberre irányuló ártó cselekedetét fedi. E cselekedettel a rontó fél az áldozat egészségében, javaiban vagy kapcsolataiban tesz kárt.² Rontásként értelmeződik a termesztett növények rossz terméshozama, a tejhozam csökkenése, a különböző házimunkák sikertelensége, a szerelmesek egymástól való elhidegülése is, valamint az ember, illetve állat megbetegedése.³

A rontás leggyakrabban az ártó félnek az érintésével, rontó szereknek a megetetésével, megitatásával, különböző tárgyak küszöb alá vagy udvaron való elhelyezésével, illetve földbe való elásásával történhet.⁴ Rontás esetén a

¹ ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Negyedik kötet. N-Szé. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 368.

² KOMÁROMI Tünde: *Hat boszorkány rontásai*. Kolozsvár, 1584. In: SZABÓ Árpád Tőhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2002. 29. 6.

³ DÖMÖTÖR (főszerk.): *Magyar Néprajz. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. VII. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 684.

⁴ PÓCS Éva: Szócikkek egy mágiaenciklopédiához. *Ethnographia*. 115. évfolyam, 1. szám, Budapest, 2004, 21.

megrontott fél megbetegszik vagy testi fogyatékosná válik, de az is gyakori, hogy közvetlenül a rontás végrehajtása után bekövetkezik a halála. A rontás legsúlyosabb következménye a megrontott fél halálának a bekövetkezése. Ilyen módon beszélhetünk rontásos halálról is.

A rontásos halál lelki eredetű halál, ugyanis a halál előidézése egy adott személy pszichés állapotából fakad, aki azt ellenségére irányítja a fekete mágia valamely eszközeivel.⁵ Betegség esetén, mivel az emberek rendelkeznek egy betegségmagyarázó repertoárral, abból választanak egy lehetséges okot. Saját testükön tapasztalható jeleket figyelnek meg. E jelek megerősítik őket abban, hogy valóban rontás áldozatai lettek.⁶

A rontás ténye gyanúként merül fel az illető személyben. Saját elképzelésének megerősítése egy specialistához fordul, aki miután diagnosztizálja betegségét, azt is megállapítja, hogy a rontás mely személytől eredeztethető

A rontás tudatos, szándékos cselekvés. Két fő formája létezik, az egyik a közvetítő nélküli, direkt rontás, a másik pedig a közvetítővel történő rontás. Ez utóbbi esetben a másnak rosszat tenni kívánó fél egy specialistához fordul célja eléréséhez. E specialista, aki román papként vagy jósként is megjelenhet, fizetség ellenében végzi ártó tevékenységét.

3. A rontás okozói

KESZEG Vilmos *Mezőségi hiedelmek* című munkájában a rontás okozóinak két nagy kategóriáját különíti el, egyrészt vannak a természetfölötti lények, másrészt az emberfeletti erővel rendelkező lények.⁷

Az ebben a részben tárgyalt hiedelemként a szépasszony kivételével mind az emberfeletti erejű lények kategóriájába sorolhatók be.

Gyimesfelsőlokon rontás okozójának több típusa is ismert. Az egyik típust *fermekás* néven emlegetik. Ez a megnevezés a román *a fermeca* szóból került nyelvünkbe és 'megbabonáz, elbűvöl, elvarázsol' a jelentése.

A fermekások lehetnek férfiak is, de többségben nők. MAGYAR Zoltán saját gyűjtése alapján megjegyzi, hogy a fermekások a tejhaszon megszerzésére tö-

⁵ BALÁZS Lajos: *Menj ki én lelkem a testből*. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson, Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 1995. 244.

⁶ KOMÁROMI Tünde: *Hat boszorkány rontásai*. Kolozsvár, 1584. In: SZABÓ Árpád Töhötöm (szerk): *Életutak és életmódok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2002. 29.

⁷ KESZEG Vilmos: *Mezőségi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1999. 123–125.

rekednek, ez abból is fakad, hogy hatalmuk csupán az állatok tejének mágikus elvitelére korlátozódik. Ezek a fermekásnak nevezett asszonyok a patak völgyek egyszerű asszonyainak sorából kerülnek ki.⁸

Egy másik típusa a *gurucsás*. Ennek a tevékenysége magára a rontásra irányul, ez a rontás egyaránt lehet ember és állat ellen irányuló.

A harmadik, talán legszínesebb rontó típust *szépasszonynak* nevezik Gyimesfelsőlokon. MAGYAR Zoltán a szépasszonyt úgy határozza meg, mint az erdélyi tündérhiedelmek *alámerült* továbbélését.⁹

A negyedik olyan hiedelemkénti-típus, amely rontó, démonikus vonásokkal teljes, már-már átmenetet képez a természetfeletti és természetfeletti erejű boszorkány között. Ők azok a személyek, akiket a Gyimesekben leggyakrabban *boszorkánynak* neveznek.¹⁰

Ötödikként az *urszításnak* nevezett hiedelemkénti típusát említem. Véleményem szerint az urszítás a fent megnevezett rontók közül a *gurucsással* áll legközelebbi kapcsolatban.

4. Egyénre irányuló rontástípusok Gyimesfelsőlokon

4.1. *Csináltatás – földön elhelyezett tárggyal való rontás*

A rontás azáltal történik, hogy a rontó személy az áldozat udvarán tárgyat helyez el. Ezt a tárgyat azért helyezi el, hogy az közvetlen kapcsolatba kerüljön a megrontandó féllel, s így a tárgy kifejtthesse hatását. MOHAY Tamás a *csináltmányt* kotyvalékból elkészített rontásként, varázslásként nevezi meg.¹¹ PÓCS Éva a tárgyakkal való rontásnak két módszerét különíti el, az egyik az érintkezéses mágia elvén működik, a másik módszer a participációs mágian alapul, eszerint a rontó fél behatol a megrontandó életterébe és ott olyan tárgyat helyez el, amellyel majd rontást okozhat.¹²

⁸ MAGYAR Zoltán: *A csángók mondavilága*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 95.

⁹ MAGYAR Zoltán: *i. m.* 96.

¹⁰ MAGYAR Zoltán: *i. m.* 96.

¹¹ ALBERT Ernő: *Boszorkányos dógok. Gyimesi csángó hiedelemmondák, hiedelmek*. Bon Ami Kiadó, SEPSISZENTGYÖRGY, 1995. 8.

¹² PÓCS Éva: *Átok, rontás, divináció: boszorkányság a vallás és mágia határán*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Két csíki falu néphite a századvégen*. Európa Folklór Intézet – Osiris, Budapest, 2001. 431.

4.2. Átok mint rontási technika

Az átok a rontási technikák közé is besorolható. Az átok formájában ki-mondottak az átok céljául is szolgálhatnak, de ugyanakkor az átok a bajok utólagos magyarázata is lehet. PÓCS Éva fontos tényezőként említi, hogy az átok csak arra száll, aki bűnös. Ahogyan az általa végzett gyűjtésekből is kiderül, a közösség tagjai az átkozódást igazságos dolognak tartják. Mint megjegyzi, az is gyakori, hogy Istenre hárítják az átkot, így a rontás emberi eszkö-zét felemelik a természetfeletti szférába, s ennek köszönhetően, majd Isten sujt le a bűnösre.¹³

4.3. A böjt mint lehetséges rontástípus

A böjt gyakran akkor bizonyul hatásosnak, amikor az átokkal egybefonó-dik, viszont a rituális böjt egymagában is szolgálhat rontó eljárásként, s gyak-ran azzal a céllal történik, hogy a sértő személy halálát okozza. A fogadott böjt az egyház által előírt böjttől teljesen különbözik, viszont annak egy balkáni eredetű archaikus válfajának tekinthető.¹⁴

KOMÁROMI Tünde a böjtöt úgy nevezi meg mint végzetes célzatú rontó el-járást, amelynek vezetője a román pap. Abban az esetben, hogyha valaki bűn-telen emberre böjttől, akkor a kívánt hatás rajta teljeseedik be.¹⁵

5. Az urszita típusú rontás

5.1. Terminológia

Az urszita típusú rontás az egyénre irányuló rontások egyik formája. A fo-galom Gyimesfelsőlokon általánosan ismert, azonban az annak jelentéstartal-mára vonatkozó megjegyzések különbséget mutatnak. Habár a közösség tagjai közül sokan ismerik a fogalmat, pontosan nem tudják behatárolni, hogy mit fed a megnevezés. Többen a rontás legveszélyesebb formájának tekintik. A hiedelemközlések azt mutatják, hogy az urszita-rontás gyakori hasonlóságot mutat a rontások egy másik típusával a csinálmánnyal, ennek oka abban kere-sendő, hogy funkciójában szoros kapcsolatban áll e két rontástípus.

Az urszita rontáshiedelem legnyilvánvalóbban a birtokviszonyokkal kap-csolatos konfliktusok által kerül élőterbe, de ugyanakkor a szerelmi viszonyok

¹³ PÓCS Éva: *i. m.* 433.

¹⁴ PÓCS Éva: *i. m.* 433.

¹⁵ KOMÁROMI Tünde: *A gyógyító román pap.* In: VIGA Gyula (szerk.): *Néprajzi látóhatár.* V. évfolyam, 1–2. szám, 1996. 90.

rendezésében is szerepet kap. kárcsak a csinálmányt, az urszitát is fel lehet oldani, ebben szerepet kapnak azok a specialisták, akik a helyi közösség vagy távoli települések jósai/jósasszonyai közül kerülnek ki. Az urszitát a szakirodalom *sorsvetésként* is megnevezi, ez a fogalom azonban nem ismert Gyimesfelsőlokon.

KESZEG Vilmos a mezősegi hiedelmek kapcsán írja, hogy az urszita a rontásnak egy sajátos formája, ennek során a specialista megidézi az áldozat béka alakú szellemét. Az esetben, hogyha a békát elpusztítják az áldozat is nem sokára meghal. Ezt a típusú rontást a Mezőségen *pe ursâta*-ként nevezik meg.¹⁶

MAGYAR Zoltán csángó mondagyűjteményének egyik hiedelemtörténetében e rontáshiedelem *nyers urszita vetése*ként jelenik meg. Ennek bekövetkezte esetén tizenkét órán belül beáll a megrontott fél halála.¹⁷

ANTAL Mária a gyimesi csángók hiedelmeiről írott könyvében említést tesz az urszitára vonatkozóan. Az urszitát úgy határozza meg, mint útra tett rontást.¹⁸

Pócs Éva írja, hogy a *sorsvetés* román területen *ursitoare*, *urisnica* néven ismeretes.¹⁹ Innen származik az *urszita* elnevezés is. PÓCS a sorsvetést szavazásként megjelenített divinációnak nevezi. Ennek lényegét görög és bolgár példán keresztül érzékelteti, ugyanis a görögök és bolgárok sorsasszonyai *felírják* a gyerek homlokára a sorsot. Ez esetben áldozatul a gyermek fejéhez ételt-italt készítenek. A sorsasszonyokról szóló mondák általában arról számolnak be, hogy három asszony arra *szavaz*, hogy hogyan, mi által fog a gyermek meghalni. A hármass halál leggyakoribb változatai a vízbe fulladás – tüzeset folyamán való halál – állat okozta halál vagy tűz-víz-akasztófa halál.

5.2. Az *urszita* lehetséges előfordulásai

Gyimesfelsőloki terepmunkám során az urszitának nem találkoztam azzal a típusú előfordulásával, amely a románágnál megjelenik. Míg a románoknál a sorsasszonyokat természetfeletti lényekként tartják számon, addig a gyimesekben az urszitásról, mint élő emberről, a közösség rontó szándékú tagjáról beszélnek. A hiedelemközlésekben megjelenik az urszitás mint személy alakja

¹⁶ KESZEG Vilmos: *Mezősegi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1999. 75.

¹⁷ MAGYAR Zoltán: *A csángók mondavilága*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 520.

¹⁸ ANTAL Mária: *A gyimesvölgyi csángó magyarok hitvilága*. General Press Kiadó, Budapest, 2004. 309.

¹⁹ PÓCS Éva: *Sors, bábák, boszorkányok. Archaikus sorsképzetek a Közép-Kelet-Európa hiedelemrendszereiben*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Sors, áldozat, divináció*. Janus – Osiris, Budapest, 2001. 207.

is, de ennél jóval gyakoribb magának a rontáscselekedetnek a megnevezése, amely leginkább az *urszitát vet* alakban jelenik meg.

Ebben a részben az *urszita* Gyimesfelsőlokon előforduló változatait vizsgálom.

Az egyik adatközlő, B. A. az *urszitát* olyan rontástípusként nevezi meg, amelyet rendszerint a lakóépület alá helyeznek el. Az asszony egy személyes történetet ismertet az *urszitával* kapcsolatban. Szülei halálának történetét beszéli el. Véleménye szerint szülei halálát *urszita* rontás okozta. Ezt a típusú rontást nem csupán szülei halálához köti, hiszen azt tartja, hogy ez a rontás a szülei szomszédainak is halálát okozta. Az *urszitáról*, mint egy hosszabb folyamat előidézőjéről beszél. Az emberek halálát többszörös állatelhullások előzték meg. Az adatközlőnek nincsenek kétségei afelől, hogy mindezen eseményeket *urszita* rontás okozta.

Ebből az esetből kiindulva, azt vizsgáltam hogy az *urszita* a gyimesi emberek tudatában valóban egy lakóépület alatt elhelyezett rontástípus-e, vagy ez csupán ennek a rontásnak az egyik formája. Az újonnan elbeszélte történetekből megbizonyosodhattam, hogy az *urszita* rontás nem helyezhető el egy merev kategóriarendszerben, hiszen a közösség tagjai annak többfajta előfordulását említik. Az adatközlők közül többen is az *urszitát* a *csináltatással* azonosítják, nem téve különbséget a kettő között, míg mások az *urszitát* elhatárolják a állatok rontásától, valamint a *csináltatástól*.

Mindezek ellenére az adatközlők egyazon véleményen vannak azzal kapcsolatban, hogy az *urszita*-rontás halált idéz elő, amennyiben a megrontott fél nem fordul egy specialistához saját gyógyulása érdekében.

Egyik adatközlőm, Gercuj Margit részletekbe menően beszél a *urszitáról*, azonban az nem ház alatt elhelyezett rontástípusként jelenik meg, hanem lakott területen kívüli rontásként.²⁰ Az adatközlő a rontásnak ezt a formáját nem csu-

²⁰ *Én úgy hallotam, hogy az urszita egy olyan dolog, hogy kimennek az erdőbe, s ott keresnek egy csutakot, visznek magukkal vas abroncsot. S, hogy a mondást, hogy mit mondnak vagy mit csinálnak...azt tudom, hogy mit csinálnak, azt mondják, hogy realhúzzák azt a karikát, az vasból van, reatesznek egyet, kettőt, hármát. Ha hármát tesznek halálra teszik. Az a vas ahogy szorítsa azt a csutakot úgy szorítsa az a fájdalom azt akinek teszik. Az negyven napon beül...Ha urszitát tesznek halálra teszik, az meghal. Hogy negyven napon belül-e, hogy valamennyiskével többet szenved, kínlódik, de az egy olyan betegségbe esik, hogy azok segíteni nem tud. Hiába próbálkozik gyógyszerrel, hiába próbálkozik akármivel, amíg rea nem talál egy olyanra, aki azt ki tudja kötni, ki tudja csinálni, elküldik az embert, hogy kerejse meg, met azt olyan helyre teszik, ahol az embernek köze van...hogy mondjam...Mondjuk kaszálója van, le van vágva a fa, oda arra a csutakra es húzhassák.*

pán a múltba vetíti vissza, olyan rituális rontó cselekedetként tárgyalja, amelynek napjainkban is hagyománya van.

Elmondása szerint az urszita csupán az emberre irányuló rontás és rendszerint halálos kimenetű. A rontást ember végzi és a rituálé tudatosan történik. Az ő szavaival élve az *urszita vetése* abból áll, hogy egy vagy több vasabroncsot helyeznek egy csutakra, azt rászorítva okoznak fájdalmat a megrontandó félnek. Elmondása szerint jelentése van annak is, hogy a csutakra hány vaskarika kerül, hiszen amennyiben három abroncsot helyeznek a fatörzsre azzal a megrontandó fél halálát okozzák. Pontosan megnevezi a rontás lefolyásának idejét is. Urszita rontás esetén negyven nap után hal meg a megrontott fél. A rontás feloldásának egyetlen módja az, hogyha a csutakra helyezett abroncsot eltávolítja vagy eltávolíttatja a megrontott személy. A rontásfeloldásban szerepet kap a specialista is, aki a megbetegített fél tudomására hozza, hogy azt hogyan rontották meg, valamint közli azt is, hogy milyen módon lehet megsemmisíteni a rontást.

Az *urszitának* e típusával kapcsolatban nem ismertet személyesen megélt történetet viszont elbeszél egy az urszita jelenséghöz tartozó rontásesetet, amely anyósa megbetegedését közli.²¹ E megtörtént esemény a '80-as évekre tehető.

S akkor elküldik az embert, hogy menjen el, s azokat az abroncsokat vagdalja el vagy vegye le, ahogy le tudja venni. Vegye le, met csak úgy tudják megszabadítani, me úgy van odatéve. Osztan, hogy ők még miket berbetyálnak, miket mondnak oda azt csak az tudja, aki az ilyenekkel foglalkozik. (Adatközlő: Gercuj Margit)

²¹ *Van amelyik fekete tyúkot teszen. Azt es azt mondják, hogy a házból elviszen egy fekete tyúkot, de tiszta fekete tyúkot, nem szabad legyen semmilyen féle tollú, tiszta fekete. Azt es olyan helyre teszi, ahol az egyén haragosa jár. Valahova az övére. Megöli, s odateszi, ahol a másik jár. Arra tapod... az rettenetes nagy beteg, olyan beteg, hogy azt se tudja mi van vele, akkora fájdalomba van.*

Na ezeket, így hallottam, elmondta a férjem, hogy az ő édesanyjának es vót téve fekete tyúk. Az történt, hogy halálos vót, s vót egy Ili Miklós nevezetű Pottyondba, Csíkszentgyörgy valamikor. S akkor az az ember nem dolgozott hülyeséggel nem ilyen fermekákkal. Biblia könyve vót neki imádságos könyve, ő Istenen keresztül szabadította meg az embert. Akkor apósom elment oda délután Csobányosba vót a lakásik, s elment Pottyondba, na akkor ott elmondta, hogy mi van, s hogy utolsó percei vannak a feleségének, a felesége má halálón, akkor azt mondja inget vagy valamit hoztál-e. Olyan kell oda, amit akkor vetett le, hogy szennyes legyen, hogy vót a testin. S akkor azt mondta tátá, hogy igen hoztam. Na gyorsan vegyed elő, s elévette az ingem s reamisézett, s elintézte, amit kellett mindenféle imádságot. Akkor eközt megmondta neki, hogy valahol a ház körül, szántóföldbe vagy valahol keressék meg, me valami el kell legyen téve. S akkor aztán... Sietek azt mondja me

Az asszony elmondása szerint anyósának udvarában egy rosszakarója fekete tyúkot helyezett el, azzal betegítve meg az asszonyt. A fekete tyúkot a rontó fél az asszony közvetlen lakókörnyezetében ásta el, és azáltal következett be a rontás, hogy a asszony nap mint nap elhaladt azon a helyen ahová a tyúk el volt ásva, így érintkezéses alapon került kapcsolatba azzal. A történet elbeszélése során az asszony hangsúlyozza, hogy e rontás kapcsán meghatározó, hogy a leölt tyúk tollazata fekete színű kell legyen, másképp nem érvényes a rontás.

E történetet Gercuj Margit férjétől hallotta, aki a rontás feloldására vonatkozóan is adatokkal szolgált. A megrontott édesanya fizikailag olyannyira leépült, hogy betegségének végső stádiumában ágyba fekvő beteg lett és nagy fájdalmakat élt át. A férj arra gyanakodva, hogy feleségét megrontották, egy specialistához fordult a rontás feloldása érdekében. Egy alcsíki, Ili Miklós nevű pottyondi (Alcsík) gyógyítóhoz fordult segítségért, aki a megrontott asszony viselt inge által tudta helyrehozni a beteget. A férj az asszony ingét átadta a jósnak, aki arra ráimádkozott. A férfi hazatérve feleségére terítette az inget, ennek az volt a következménye, hogy a beteg asszony másnapra meggyógyult.

Az adatközlő elmondta, hogy az udvarban elhelyezett fekete tyúkot is megtalálták, amelyet a folyóvízbe dobva semmisítettek meg.

Mint a történetből látjuk e rontás esetén az érintkezéses mágia lép érvénybe. A megrontott asszony érintkezés útján kerül kapcsolatba a fekete tyúkkal, amely megbetegíti őt, de ugyanakkor szintén az érintkezés által válik lehetségessé az asszony gyógyulása is, hiszen a gyógyítóval közvetlen kapcsolatba kerül a ruhadarab, amely akkor tölti be végső szerepét, amikor azt ráterítik a beteg asszonyra.

A fenti történetből is kitűnik, hogy egy gyógyító ember hozza helyre a megbetegedett asszonyt, az azonban nem világos, hogy az illető személy

---

késő az idő, me apósom, Isten nyugtassa... jaj, Istenem, Istenem setét van, setétedik s még hol van Csobányos.

S azt mondja ne törődj, csomagoljad össze, s indulj. Má akkor olyan késő vót, hogy szürkület vót. Az az ember mit csinált, mit nem csinált azt mondta az ember, magyarázta tátá, hogy ő tudja, hogy kijött az ajtón, a kapun, s akkor má otthon lépett bé a házba. Hazajött anyósom ahogy feküdt az inget reaterítették, má nem szóltott senkihez hatalmas nagybeteg vót. Reaterítették az inget, s reggel felkelt, s kiment az istállóba a marhák közé. Olyan hatása vót annak a... (Adatközlő: Gercuj Margit)

csupán gyógyítással foglalkozik-e, vagy ugyanakkor rontáscselekvéseket is végez.

A gyimesi közösségben is az tapasztalható, hogy leggyakrabban a rontó és gyógyító személye nem különül el egymástól. A közösség tagjai mivel azt feltételezik, hogy az adott személy mágikus képességekkel rendelkezik, ezért sérelmeikkel, s ugyanakkor betegségükkel is ahhoz fordulnak.

KRUPA András írja, hogy az általa gyűjtött adatok szerint, aki rontást hárított el az ugyanakkor rontott is, s ezáltal a közösség szemében boszorkánnyá válhatott.²²

Ahogy a Gercuj Margit által elbeszélte történetből kitűnik rontás esetén hasonlósági alapon történik a cselekvés, hiszen analógiás módon azt tartják, hogy ahogyan a vasabroncs szorítja a csutakot, ugyanúgy szorító érzést él át a megrontott egyén. Szintén az analógia kap szerepet abban is, hogy a fa kiszáradása összefüggésbe kerül az egyén halálával, ugyanis azt tartják, hogy mire a fa kiszárad, akkorra a megrontott fél is meghal.

MAGYAR Zoltán is közöl egy hasonló hiedelemtörténetet, amelyet *Urszita* alfejezet cím alatt tárgyal. Ebben a történetben nem jelenik meg az analógiás eljárás, a rontás itt magára az élő fára irányul. Azáltal, hogy rámiséznek a fára, az annak következtében kiszárad.²³

Az analógia nemcsak a rontásban, de a gyógyításban, a rontás feloldásában is szerepet kap. Az idézett elbeszélés bizonyíték arra, hogy a fa kiszáritásának céljával szemben létezik a fa megszépítésével járó tevékenység.²⁴ Ez az eljárás éppen az ellenkezőjét hívta elő, ugyanis minél szebben öltöztették fel a bokrot, annál sikeresebb lehetett a gyógyítás.

Egy másik adatközlő, Tankó Anna az urszitát láthatatlan jelenségnek nevezi, amelyet elhintnek, elszórnak azzal a céllal, hogy valaki abba belelépjen. A rontás elkövetője itt is az egyén. Az asszony az urszitáról mint ma is gyakorolt rontáscselekedetről beszél.²⁵

²² KRUPA András: *Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok*. Békés megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Művelődési Osztálya, Békéscsaba, 1974. 219.

²³ MAGYAR Zoltán: *A csángók mondavilága*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 520.

²⁴ *Azt hallottam, hogy felöltöztettek egy bodzát. Beteg vót valaki, s avval javították, hogy valahol félre egy bodzát felöltöztettek, szépen. Bokrot. Felöltöztettek, s avval gyógyították meg. Hallottam, hogy mondják, hogy aztán reataláltak vót. Azt még nagymámától hallottam vót, hogy osztán reataláltak vót arra a bodzára, szépen fel vót öltöztetve, megjavították a beteget, de hogy még mit csináltak nem tudom.* (Adatközlő: Ambrus Anna)

²⁵ *Leteszik, de az olyan látatlan szín, hogy azt nem látod. Nem látod meg, hogy mit hintnek el. Úgy nevezték urszita, az valamilyen por, ilyesmi. Az akár milyen, aki*

Urszita típusú rontás kapcsán a hidegségi nagynénjével megtörtént esetet említi. Elmondása szerint a hidegségi asszonynak *urszitát* vetettek, s ennek következtében az asszony egész életére sánta maradt. Az adatközlő az urszita elhelyezésének okára vonatkozóan is magyarázattal szolgál. Nagynénjét boszorkányból rontotta meg egy a férjével kapcsolatban levő asszony. Ebben az esetben *urszita* és *csinálmány* között nem különíthetők el éles határok, mivel ezzel a típusú történettel mindkettő leírható.

6. Fogalmak közötti átfedések – *csinálmány*, *urszita*

Az adatközlők elbeszéléseiből az tűnik ki, hogy legtöbb esetben az *urszita-rontás* azonosul egy másik típusú rontással, a *csináltatással*.

Urszitát vetni és *csinálmányt elhelyezni* egyes adatközlők számára ugyanazt jelenti. A kettő között abban tesznek különbséget, hogy az *urszita* a csináltatáshoz viszonyítva nagyobb horderejű. A csináltatások esetében a rontók nagybeteggé teszik ellenségeiket, míg az urszita elhelyezésekor a végső cél a halál okozása.

Az adatközlők tudatában legtöbb esetben nincsen egy éles elkülönülés az *urszita* és a *csinálmány* között. Ezt bizonyítja egyik adatközlőm, Timár Teréz elbeszélése is, aki *urszitaként* tárgyalja az amúgy *csináltatásnak* is felfogható rontásetetet. Ő nem egy saját családjával megtörtént esetet beszél el, hanem egy hajdanán anyósától hallott történetet ismertet. E történet szerint urszitának nevezték a lépcső alatt elhelyezett rontást. Ez a rontás is azáltal aktivizálódott, hogy a megrontandó fél több alkalommal is áthaladt azon a felületen ami alá az urszita el volt helyezve. Ennek következtében megbetegedett és állapota fokozatosan romlott, végül a rontás következtében meghalt.

A közösség elbeszélései szerint a rontás által bekövetkezett betegséget a hivatásos orvosok nem tudják sem diagnosztizálni, sem gyógyítani, azokhoz fordulva a megrontott fél családtagjai tehetetlenek. Több rontáselbeszélés is azt tanúsítja, hogy a halálos kimenetelű rontások helyrehozatalának az egyetlen módja a jóshoz, specialistához való fordulás. A jós rendszerint különféle rituálék által fényt derít a betegség okára és helyrehozza a megrontott egyént. A Timár Teréz által elbeszélt történetben a jóshoz való fordulás megtörténik, azonban az már a betegség végső stádiumában következik be, így a

---

belélépik, ha annak szánják, ha másnak szánják, az aki kilépett az ajtón, belélépett, így az ajtó nyílásába tették, mehettem én es ki, vagy mehetett a férjem vagy akárki, nem nekiünk vót, de úgy es mü léptiünk belé, s az javíthatlan vót (Adatközlő: Tankó Anna)

gyógyító sem tudja megakadályozni a halál bekövetkeztét. Más rontáselbeszélések ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a megrontott félnek azért kell meghalnia, mert orvosi beavatkozás történik, s mivel orvosok nem tudják kezelni a rontást, így a műtét végképp megpecsételi a beteg személy sorsát.

Az adatközlőkben fel sem merül az, hogy esetleg szervi megbetegedés, vagy valamilyen pszichés szinten megnyilvánuló betegség okozza az egyén leépülését. A közösség tagjai a betegség okaként a rontást nevezik meg, ezzel egyfajta védezési technikát alkalmaznak a velük konfliktusban álló személyekkel szemben. BALÁZS Lajos írja ezzel kapcsolatban, hogy egyfajta pszichogén halálélelőidézésről lehet beszélni, mivel a halál előidézése egy adott személy pszichés állapotából fakad, aki azt ellenségére irányítja a fekete mágia valamilyen eszközével.²⁶

Az adatközlők többsége az *urszitát* ember ellen irányuló rontásnak tartja, azonban nem egységes a kép e tekintetben sem, hiszen az egyik adatközlő Timár Teréz a tehén megbetegedéséhez fűződően említi, hogy annak azért romlott meg a teje, mert *urszitát* vetettek.²⁷ Timár Teréz fogalomhasználatában az *urszita és csinálmány* ugyanazt fedi. Véleménye szerint a román nyelvterületen élő csángók használják gyakrabban az *urszita* kifejezést, az ő közösségükben is ismeretes a fogalom, viszont a *csinálmány* fogalma sokkal elterjedtebb. Az asszony e két fogalmat felváltva használja. Az *urszita* kifejezést rávetíti az amúgy korábban *csinálmányként* tárgyaltakra. Ez abban is megnyilvánul, hogy a *rontó asszonyt urszítás asszonynak* nevezi. Véleménye szerint az *urszítás*, illetve *gurucsás* között nincsen különbség, annak megnevezése egyénenként változik.

KESZEG Vilmos mezőszegi hiedelemgyűjtése kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a román és magyar mitológiában megtalálható hiedelemképzetek egymás vonzáskörébe kerülhetnek, azonban e két hiedelemkör hosszú távon nem képes

²⁶ BALÁZS Lajos: *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 1995. 244.

²⁷ Az *urszitáról*, egyet mást ...nagymamámtól maradt vissza, hogy aki valamelyikkel haragba vót, vaj nem tudtak megegyezni *urszitát* vettek. Mondjuk én nem hiszem, csak van aki..., a régiek hitték. Ha valaki elbetegedett, doktor sem volt ennyi, mindegy na... *urszitát* vettek. Osztán azokat aki megbetegedett szentelt vízzel hintették, s imádkoztak, hogy az *urszita* távolodjon. Hogy osztán ez igaz vót vagy nem vót igaz, én se tudom. Nagymamámtól hallottam. S akkor még olyant is mondtak, hogy amikor a tehen kellett megborjúzson, akkor utána nem adtak senkinek ki kölcsönt se, met akkor az elvitte a szerencsáját, s *urszitába* tette. S ezt így tartásák, hogy a tehen es mikor megborjúzik, akkor nem adnak senkinek semmit, hogy ne tegye *urszitába*, nehogy elvigye a szerencsáját. (Adatközlő: Timár Teréz)

egymás mellett megmaradni, s ennek következtében vagy egy szisztematikus hiedelemkör jön létre, vagy dominánssá válik valamelyik a kettő közül. KESZEG továbbá megjegyzi, hogy a mezősegi hiedelmek esetében gyakori a román képzetnek a dominanciára jutása, s ezáltal a hiedelemképzetek keveredése.²⁸

A hiedelemképzetek keveredése abban is megmutatkozik, hogy az *urszita* típusú rontás a gyimesiek képzetkörében a székelyek körében is élő hiedelemképzetekhez hasonulnak, de ugyanakkor román hatást is mutatnak. Az *urszita* megnevezés a román *ursitoare*-ból származik és annak magyar megfelelője a *sorsvetés*.

PÓCS Éva a *sorsvetést* szavazásként megjelenített divinációként nevezi meg. Bolgár valamint görög példák azt mutatják, hogy a sorsasszonyok gyermekek születésekor felírják azoknak homlokára sorsukat, vagyis azt, hogy azok milyen körülmények között fognak meghalni.²⁹

A gyimesekben előforduló *urszita* már nem ezt a képzetkört testesíti meg, hiszen ezekben a hiedelmekben szó sincs olyan sorsasszonyokról, akik determinálják a gyermekek sorsát, azonban a rontók személyében felfedezhetjük a mások sorsának befolyásolására való törekvést, amely rendszerint az egyén megbetegítésében, halálában nyilvánul meg.

Egy előzetes gyűjtés alkalmával Timár Teréz a fermekás asszonyok rontásait beszéli el. Ez alkalommal újból előkerülnek ilyen jellegű történetek, de érdekes módon a rontás okozójaként már nem a *fermekás* asszonyt nevezi meg, hanem az *urszítás* kifejezést használja.

KRUPA András boszorkányokkal kapcsolatos írásában többek között azt hangsúlyozza, hogy, ha a népi terminológiából indulunk ki a hiedelemlényekről kialakítható egyfajta csoportosítás, azonban ha a tartalmi jegyeket vesszük figyelembe, azoknak felborul, spekulatívvá válik a csoportosítása.³⁰

Akárcsak a hiedelemlények kapcsán, a rontástípusok esetében is megfigyelhető egyfajta keveredés; átfedések vannak a különböző rontások között.

²⁸ KESZEG Vilmos: *A román pap hiedelemköre*. Ethnographia. CVII. évfolyam, 1-2. 1996. 151.

²⁹ PÓCS Éva: *Sors, bábák, boszorkányok. Archaikus sorsképzetek a Közép-Kelet-Európa hiedelemrendszereiben*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Sors, áldozat, divináció*. Janus – Osiris, Budapest, 2001. 207.

³⁰ KRUPA András: *Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok*. Békés megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Művelődési Osztálya, Békéscsaba, 1974. 219.

KESZEG Vilmos írja, hogy a kutatók által felállított terminológiával szemben a népi terminológia instabil és uniformizálatlan.³¹

Jómagam is merev kategóriákban gondolkodtam, de a gyűjtés által rá kellett jönnöm, hogy legtöbb esetben a felgyűjtött rontáshiedelmek nem izoláltak, egymástól elszigetelve jelennek meg, sokkal inkább megfigyelhető az azok közötti keveredés, átfedés.

7. A jósök/jósasszonyok avagy a rontás helyreállítói

A tanulmány további része azokat a specialistákat tárgyalja, akik urszita és más típusú rontások esetén szerepet vállalnak a rontás helyreállításában. Némek tekintetében a köztudatban férfijósok és jósnők egyaránt léteznek, viszont gyakrabban előfordul női jósoknak az említése.

Specialistáknak természetesen nemcsak a jósök számítanak. A rontás diagnosztizálásában, helyrehozatalában jelentős szerepe van a román papoknak. A közösség tagjai közvetlen vagy közvetett módon találkoznak a román paphoz való fordulás forgatókönyvével. Habár a román papokhoz fordulás sok esetben egyénileg vagy egy már beavatott személy közreműködésével történik, mindig hasonló módon zajlik le a cselekmény.

A specialistához való fordulás nincsen életkórhoz kötve, de ha fiatalabbak mennek, akkor általában egy idősebb kísérő is megy velük, valaki olyan, akinek már van ilyen jellegű tapasztalata, ez a kísérő azon ismerősök köréből kerül ki, aki tudja hogyan kell viselkedni egy ilyen helyzetben.³²

A jósokra visszatérve elmondható, hogy a közösség tagjai sok esetben fordulnak egy szomszédos település vagy távolabbi város, falu specialistájához, mivel nagy bizalmat tanúsítanak azok tevékenységével szemben. Habár az egyének is bizonyos mértékben tudatában vannak mágikus praktikáknak, amivel befolyásolni tudják a jövőt a közösségi vélemény azt mondja, hogy nagyobb bajok, problémák esetén szükségszerűnek tartják a jóshoz való fordulást, mivel a jós egy nagyobb tudással rendelkezik, amely gyakran a felsőbb hatalommal való kapcsolattartásának tudható be.

A jósök tevékenysége jóval bonyolultabb mint gondolnánk. Az általam gyűjtött hiedelmekközlések is azt bizonyítják, hogy a jósök szerepköre nem merül ki az eljövendő idő különböző mágikus praktikák általi megjósolásában.

³¹ KESZEG Vilmos: *Mezőségi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1999. 134.

³² MÁTYUS Zsuzsanna: *A magánélet válsághelyzetei és a kríziseket kezelő specialisták egy erdélyi faluban*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 380.

Tevékenységük ennél jóval összetettebb, amellett, hogy a jövő eseményeire vonatkozóan információkkal szolgálnak gyakran a rontások feloldásában is szerepet játszanak. Ők azok a személyek, akik diagnosztizálni tudják a hozzájuk forduló személy betegségét vagy magyarázattal tudnak szolgálni egy-egy személy halálára vonatkozóan.

Megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a jósokhoz csupán a gyógyítás, rontás helyrehozatalának tevékenységét tulajdonítják vagy emellett a rontás okozását is az ő szerepkörük részeként tárgyalják. A legtöbb vélemény arról győzi meg a kutatót, hogy ezek a személyek tevékenységi területüket tekintve komplexitásra szolgálnak bizonyáságul.

MÁTYUS Zsuzsanna írja, hogy a specialista szerep nem minden esetben merül ki abban, hogy valaki ért valamilyen jósló eljáráshoz, esetleg gyógyító képességekkel rendelkezik, ártani képes valamely rontáscelekedet által, stb. mert a specialisták is ugyanúgy megronthatók, mint bárki más, tehát ez esetben is vannak átjárások a kategóriák között.³³

PÁRHONYI az általa gyűjtött hiedelemközlések kapcsán írja, hogy néhány elbeszélésből egyértelműen kitűnik a specialista ambivalens szerepe és megítélése, mivel azt tartják, hogy aki el tudja hárítani a rontást az képes előidézni is azt: tehát a gyógyító és rontó kategória nagyon könnyen átfordulhat egymásba.³⁴

A jós és bábaasszony szerepköre is gyakran egy személyhez társul, a Szilágyságban élt Rusz Bözsi esetében is azt láthatjuk, hogy míg a közvélemény jósasszonynak nevezte, addig bábaként is dolgozott, s ugyanakkor tevékenysége a magzatelvezésre is gyakran kiterjedt.³⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden jós foglalkozott tehességmegszakítással, viszont számolnunk kell azzal, hogy egy-egy jós tevékenysége nem merült ki csupán egy funkcióban.

Azokban a jósokkal kapcsolatos elbeszélésekben, amelyeket az adatközlők úgy beszélnek el mint személyesen megélt esetet a jós gyógyítóként, bajok orvoslójaként jelenik meg. Ezzel szemben azokban az elbeszélésekben, amelyeket az adatközlők másoktól hallottak – gondolok itt a közszájon forgó történetekre – a jósnak sokkal inkább kihangsúlyozódik rontó szerepe. Erre egyfajta magyarázat lehet, hogy az adatközlők a kutató előtt nem vállalják fel az, hogy az illető specialista, akihez ők maguk fordultak nem egyszerűen csak

³³ MÁTYUS Zsuzsanna: *i. m.* 376.

³⁴ PÁRHONYI Tímea: *Egy javasasszony szerepei*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 260.

³⁵ PÁRHONYI Tímea: *i. m.* 255.

gyógyítóként funkcionál az adott közösségben, hanem a rontás okozásában is szerepet játszik. Magukat ettől eltávolítva, az esetet az anonimitáshoz kötve beszélnek a specialisták rontó tevékenységéről.

7.1. Tevékenységi helyük

A jósek tevékenységi helyével kapcsolatban az elbeszélésekből az a tendencia olvasható ki, mely szerint közösségen kívül helyezkednek el. Ez a közösségen kívüliség egyrészt azt jelenti, hogy a vizsgált településtől távolmaradva saját otthonukban végzik tevékenységüket, másrészt azt is jelenti, hogy habár egy szomszédos településen vagy távolabbi városban, faluban élnek annak ellenére gyakran ellátogatnak a településre felkeresve a pácienseket. Tehát, az figyelhető meg, hogy az esetek egy részében a károsultak fordulnak a specialistához, felkeresve azt saját otthonában, míg máskor a specialista hagyja el lakóhelyét felkeresve pácienseit. Ez utóbbi eset azonban feltehetőleg egy már korábbi személyes kapcsolódási esetet pácienseivel.

Feltehető a kérdés, hogy mennyiben realis az a kép, amely azt mutatja, hogy a jósek közösségen kívülre helyeződnek. Hogyha azt a logikát követjük, hogy minden falu esetében a jósek közösségen kívülre helyeződnek, akkor feltevődik az a kérdés, hogy egyáltalán melyik településen élhetnek ezek a specialisták. Erre az lehet a magyarázat, hogy a vizsgált gyimesfelsőlaki közösségben is tevékenykednek jósoknak vagy másképp nevezett személyek azok azonban nem a saját közösségükből választják meg pácienseiket, mivel a jósló, gyógyító, illetve rontó tevékenység eleve devianciának minősül ezért tartanak attól, hogy saját közösségük megszólja emiatt őket, ezért inkább a távolabb élők előtt vállalják fel magukat.

PÁRHONYI írja: *a tradicionális gondolkodásmód nem kedvez az egyéniség kialakulásának: amennyiben az egyén viselkedése önkényes lesz, vagyis már nem felel meg a szerepelvárásoknak működésbe lépnek a szerepnyomások, amelyek büntetik a kihágást... a társadalmi normák megsértése nemcsak a ki-beszélést és a gúnyt, hanem az egyén kiközösítését is maga után vonhatja.*³⁶

Emellett egy lehetséges magyarázat az is lehet, hogy a közösségükön belül tevékenykedő specialistákról egyszerűen azért nem beszélnek az adatközlők, mivel egyfajta tabuként kezelik a közösség belül történő eseményeket, effajta titkoknak a felfedése nem megengedett a kívülről érkezők számára.

PÁRHONYI Tímea írja, hogy egy-egy javasasszony emberfeletti személyként nemcsak egy ember, egy család vagy egy szomszédság életében nyilvánul meg, hanem néha nagyon kiterjedt vonzáskörzete van, ez annak is függvénye,

³⁶ PÁRHONYI Tímea: *Egy javasasszony szerepei*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 250.

hogy milyen mértékben létezik egy társadalmi szükséglet, amely által az adott szerepkör ráruházódik az illető személyre.³⁷

Az interjúalanyok többen is arról nyilatkoztak, hogy Gyergyó vidéke az a hely, amely nagy számban vonzza a Gyimesekből odalátogatókat. Több vélemény is szólt amellett, hogy Gyergyó vidékén tevékenykedik egy olyan jósasszony, aki jövődőlésre, gyógyításra és rontásra egyaránt hivatott. Az egyik adatközlő, B. A. szülei halálkörülményeinek felfedőjeként egy gyergyói jóssasszonyt nevez meg, akihez hozzátartozói látogatnak el.

Az adatközlők egy része a tevékenységi helyre rákérdezve rögtön Gyergyót említették, s abban az esetben amikor magam kérdeztem rá, hogy tudnak-e gyergyói jósról igenlő válasszal szolgáltak.

Annak ellenére, hogy az adatközlők közül sokan tesznek említést a gyergyói specialistára vonatkozóan, lényegében senki sem szolgál annak személyének, tevékenységének részletesebb leírásával, mindegyik adatközlő úgy említi a gyergyói jóssasszonyt, mint akihez olyan falubeliek fordulnak, akik nincsenek vele közvetlen kapcsolatban.

Az egyik adatközlő, Ambrus Anna az egyedüli, aki megnevezi a gyergyói jóssasszonyt. Egy házastársak közötti konfliktusról beszél. A férj elhagyja felelőségét, s mivel az asszony nem tud ebbe beletörődni, ezért a gyergyói Póránéhoz fordul annak érdekében, hogy bosszúból férjét megcsináltassa. A történetben szereplő férfi az adatközlő fiútestvére volt, akinek – az asszony véleménye szerint – azért kellett meghalnia, mert rontás áldozata lett.

Gyergyó gyakori említése mellett a specialisták tevékenységi területeként a már Bákó megyéhez tartozó Gyimest említik. Ez nem csupán a falusi közösségből kikerülő jósra/ jóssasszonyra vonatkozik, hiszen, a román pap hiedelemköre is azt bizonyítja, hogy a kaluger papok nagy részének élőhelye Moldva.

Érdekes módon akár Gyergyót, akár Moldvát vesszük figyelembe azt lát-hatjuk, hogy egy más etnikumú közösségbe helyezik azt a specialistát, amely-hez többségben fordulnak, hiszen a csángó etnikumú gyimesiek amennyiben Gyergyóba látogatnak el egy székely etnikumúval kerülnek kapcsolatba, viszont, hogyha a megyehatárt átlépve Moldvába mennek akkor már egy román nemzetiségű személlyel létesítenek személyes kontaktust. Felötlik bennem, hogy ez a saját etnikumtól távolítás nem magyarázható-e azzal, hogy a deviánsnak minősülő, de problémáikhoz szükséges szereppel bíró egyént nem mint csángó személyt nevezik meg, mivel az már a közösséggel szembeni norma-szegésnek minősülne.

³⁷ PÁRHONYI Tímea: i. m. 247.

8. Következtetések

Jelen tanulmányban megpróbáltam az urszita hiedelemkörének közelebbi vizsgálatát adni. Mint láthatjuk az urszita nem egy mereven elkülönülő rontás-hiedelem típus, kapcsolatban áll más rontáshiedelmekkel, különösen a *csinál-tatással*.

A románságnál az urszita másként értelmeződik. Míg a román hiedelmekben az urszita eleve elrendelt, megváltoztathatatlan sorsként jelenik meg, amely már az ember születésének pillanatában eldőlt, addig a gyimesi közösségekben gyűjtött urszita hiedelmek azt bizonyítják, hogy az urszita nem a természetfeletti világ, hanem a rontó erővel bíró ember kiváltsága lehet. Ez esetben az urszita rontás feloldására is van lehetőség és ebben a cselekvésben részt vesznek a helyi és közösségen kívüli specialisták.

A specialisták köre is differenciált. Közéjük tartoznak a román papok, szerzetesek, de ugyanakkor a jósoknak nevezett személyek is. A specialistáknak ez utóbbi típusát vizsgáltam, akik bizonyos esetekben nemcsak a rontás feloldásában játszanak szerepet, de arra is kiterjed hatalmuk, hogy ártó szándékkal cselekedjenek.

Adatközlők:

- 1) Timár Teréz
Született 1947. december 12-én; Gyimesfelsőlok
- 2) Gercuj Margit
Született 1945. március 25-én; Gyimesfelsőlok
- 3) Ambrus Anna
Született 1923. július 16-án; Gyimesfelsőlok
- 4) Tankó Anna
Született 1931. március 5-én; Gyimesfelsőlok

SALLÓ Szilárd muzeológus, néprajzkutató
Csíki Székely Múzeum
RO-530132 Csíkszereda, Vártér 2., Hargita megye
salloszilard@freemail.hu

SZÖCSNÉ GAZDA ENIKŐ – SZÖCS IMRE

A FISÁG VÖLGYE RÉGI KÖTÖTT NAGYKAPUI

*Mindazok emlékére,
akik a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum
udvarán lévő pottyandi tájházért munkálkodtak.*

Abstract: [Old bound big gates of the Fiság Valley] The 6 villages of the Fiság Valley belong to the archaic settlements of Seklerland. The houses, gates rescued into museums, the studies that analyze and mention the region show that these villages have attracted the attention of the ethnographical literature. But still nobody has analyzed thoroughly the valuable carved gates from here. The authors point to the fact that here has survived the largest number of gates built between 1775 and 1870, and their thorough protection is still not solved. They counted up 32 gates in the region, on the basis of which they separated three important types. The drawings and photos attached to the essay reveal the details of the gates. The descriptions published in the appendix look over those gates from the Fiság valley, which still can be seen today.

Rezumat: [Vechile mari porți legate ale Văii Fișag] Cele 6 sate ale Văii Fisag aparțin așezărilor arhaice ale Pământului Secuiesc. Casele, porțile salvate în muzee, studiile care analizează sau menționează regiunea, arată că literatura etnografică a remarcat aceste sate. Dar nici așa nu a scris nimeni o analiză profundă despre porțile sculptate, valoroase aflate aici. Autorii arată că aici au supraviețuit cele mai multe porți secuiești construite între 1775 și 1870, și totuși nu este rezolvată protecția lor solidă. În regiune autorii au numărat 32 de porți, pe baza cărora au separat trei tipuri mai importante. Desenele și fotografiile anexate la studiu relevă detaliile porților. Descrierile publicate în anexă rezumă porțile văii Fisag care pot fi vizitate și azi.

A Fiság völgye Alcsík egyik leghagyományőrzőbb vidéke. A gyors folyású Fiság pataka és mellékpatakjai több helységeen vágatnak át. Az erdő tövében fekvő Pottyandtól (a falu névváltozatai: Potyond, Pottyond – szerk. megj.) lefelé (Csík)Menaságot, Menaságújfalut, Csíkszentgyörgyöt, majd Bánkfalvát szelik át. A völgy kissé félreeső faluja, Kotormány, mint Bánkfalva valamikori tízeze, történetileg szintén a Fiság völgyéhez tartozik.

A hat falu megélhetésének alapját hosszú évszázadokon keresztül a hatalmas erdőhatár, a gyors folyású patak és az állattartás biztosította. Amint a Csíki Székely Múzeumban tanulmányozható csíkszentgyörgyi falujegyző-

könyvek tanúsítják,¹ a 19. század elején a Fiság-patak több malmot működtetett,² de sok vízfűrész is hajtott.³

Az erdők közelsége és a nagy számú vízfűrész jelenléte miatt a Fiság völgyében rendkívül szép faépítészet alakult ki. A völgy magas zsindeletűs faházai mellett a monumentális kötött nagykapuk hívják fel leginkább magukra a figyelmet. Tanulmányunkban ezek áttekintésére, csoportosítására próbálunk vállalkozni. Felmérésünk a Székely Nemzeti Múzeum programjaként készült, a pottyandi tájház felavatásának 70 éves évfordulós ünnepségére.

A Fiság völgye szépen díszített kapuira nem napjainkban irányul először a figyelem. A 19–20. század fordulóján több kutató is megcsodált és megörökitett néhány példányt belőlük. HUSZKA József,⁴ KERTÉSZ K. Róbert és SCHVÁB Gyula⁵ mellett SZINTE Gábor⁶ is dokumentált néhány kaput. A negyvenes években magyarországi kutatócsoport szállta meg a vidéket,⁷ a kapukra vonatkozó felméréseik napjainkig a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában tanulmányozhatók. Az ötvenes években KOVÁCS Dénes csíki néprajzkutató fényképezett a vidéken.⁸ Dr. KÓS Károly a kászonszéki népművészetet elemezve, több összehasonlító rajzban kitért a csíki Lok környékén felállított ka-

¹ Csíki Székely Múzeum dokumentációs könyvtára, Lelt. sz. 6313. Cím nélküli kézirata, 1816-tól 1864-ig. Köszönöm Szőcs Jánosnak, a CsSzM történészének, hogy a jegyzőkönyvből készített jegyzeteit rendelkezésemre bocsátotta. A továbbiakban Sztgy. Fjk.

² Bánkfalván napjainkban is még van két malom, az egyik az 1870-es évekből, a másik a 20. század legelejéről. Az 1820-as Cziráky-összeírás Csíkszentgyörgyön és Bánkfalván sok, Menaságon 6 malmot említ. TAKÁCS Péter (szerk.): *Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból*. Debrecen, 2002. 118, 153, 157.

³ Sztgy. Fjk. 17, 37, 151, 159, 164. Az 1820-as Cziráky-összeírás Menaságon 6 fűrészről említ. *I. m.* 2002. 151.

⁴ HUSZKA József: *A székely ház*. Budapest, 1895. 12, 28, 43, 48 valamint I, XXII, XXIX, XXX. tábla.

⁵ KERTÉSZ K. Róbert – SCHVÁB Gyula: *A Magyar parasztház I–II*. Budapest – Leipzig, é. n. o. n.

⁶ SZINTE Gábor: *A Csíkiak*. In: *Erdély Népei. Az Erdély néprajzi melléklete*. IV. évf. 1. szám, Kolozsvár, 1901. 2–8.

⁷ A kutatócsoport felméréseinek szűk része (ácsolt ládák, guzsalyok, sulykok, festékes szőnyegek, varrottasok) nyomtatásban is megjelent. ÚJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ Adrienn (szerk.): *Csikmenaság népművészete*. Budapest, 1999.

⁸ KOVÁCS Dénes képei a Csíki Székely Múzeumban találhatók.

puk motívumaira is.⁹ SEBESTYÉN József a fedett nagykapuk szerkezetéről szóló tanulmányában a csíkménasági Adorján kúria kapujáról közölt képeket.¹⁰ A felsorolt szakirodalmi leírások mellett a Fiság völgyi kapuk múzeumba való bementésének is tanúi lehettünk. 1934-ben a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba,¹¹ 1956-ban a bukaresti Falumúzeumba,¹² a hetvenes években a Csíki Székely Múzeumba¹³ menekítettek egy-egy túlélésre szánt példányt. Az 1980-as években egy sepsiszentgyörgyi építész csoport (ZAKARIÁS Attila, BENCZÉDI Sándor stb.), a Ceaușescu által megálmodott falurombolási terv végrehajtásától való félelmében szintén végigjárta a Fiság völgye falvait, és mérnöki felmérésekben dokumentálta a vidék építészetét, kitérve természetesen néhány kapura is.¹⁴ A kilencvenes évek végén magyarországi és erdélyi építészek és művészettörténészek végeztek csoportos kutatást,¹⁵ majd a műkincsvédelmi hivatal alkalmazottai próbáltak-próbálnak közelharcot vívni az értékes kapuk megmentése érdekében.

Bár több címet is ismertettünk, amelyek a Fiság völgyi kapukkal érintőlegesen foglalkoztak, valójában a völgy kapuinak számbavétele, alaposabb szakirodalmi elemzése, tipologizálási kísérlete eddig nem készült el. Az első látásra intenzívnek tűnő érdeklődés ellenére napjainkban tovább tizedelődik a Fiság-völgye faragott nagykapuinak száma. E tanulmány szerzői sem tudták a Fiság völgyi kapuk teljes kataszterét elkészíteni, a felmérésből például teljesen kimaradtak a kotormányi kapuk.

⁹ Dr. KÓS Károly: *Kerítés, kapu*. In: Dr. KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – Dr. NAGY Jenő: *Kászoni székely népművészet*. Bukarest, 1972. 61–75.

¹⁰ SEBESTYÉN József: *Fedett nagykapuk a Székelyföldön*. In: Szerk. BALASSA M. Iván – CSERI Miklós: *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre, 1999. 343–352. Az Adorján-kapu képei a 348. oldalon láthatók. A 350. oldalon jelzett csíkszentmártoni kaput tévedésből szintén csíkszentgyörgyinek adatolja.

¹¹ A pottyandi Mihály-ház 1932-ben a 4064-es leltári szám alá vezették be a Székely Nemzeti Múzeumba, konkrét átköltöztetése 256 / 1934-es iktatószámmal van bevezetve.

¹² http://www.muzeul-satului.ro/trans_05_bancu.php

¹³ Köszönöm Salló Szilárdnak, a Csíki Székely Múzeum néprajzosának az információt.

¹⁴ Az építészcsoport felmérései aktuálisan kéziratban állnak, régóta várja a szakma az ígért monográfia megjelentetését. Ez azért is motivált lenne, mert a csoport az egész Székelyföld építészetét dokumentálta ekkor.

¹⁵ A csoport a budapesti Kulturális Örökségvédelmi Hivatal pénzügyi támogatásával dolgozott, így e felmérések eredményei is ehhez a hivatalhoz kerültek.

A régi nagykapuk tipológiája

A Fiság völgye kapui Székelyföldi viszonylatban régieseknek tekinthetők. Itt őrzik a legkorábbi, napjainkban is eredeti helyén álló kötött nagykaput 1775-ből,¹⁶ de e falvakban több tucatnyi, 19. század első feléből vagy középről származó kapu található.

A *székely kapuk*nak területenként más és más díszítési módja alakult ki. Napjainkban legnagyobb hírnévnek az udvarhelyszéki kapuk örvendnek,¹⁷ elsősorban azért, mert az országút mellett vannak, és mivel színezettségük, gazdag díszítményük révén jobban feltűnnek bárkinek. A háromszéki típus letisztult szerkezete és arányos díszítményei által emelkedik ki. Alcsík kapu-állománya eléggé élesen elkülönül az említett két székely tájegység típusaitól. A Fiság völgyi kapuk alacsonyabbak, szerkezetileg egyszerűbbek a háromszékieknél. Díszítményeik közt mind növényi, mind pedig mértani elemek feltűnnek, megteremtve a két ornamentális stílus sikeres ötvözetét. Az udvarhelyszéki kapuk felé a színezés közelíti ezeket. Stílárís jegyeik viszont markánsan elkülönülnek mind a háromszéki, mind pedig az udvarhelyszéki példányoktól. Megformálásukban talán leginkább a kászoni falvak kötött kapuival mutatnak rokonságot, de azoknak néhány jellegzetes elem miatt (pl. a kapu födelének tetejére kerülő faragott tulipánok stb.) úgyszintén más a hangulatuk.

Míg a kapuról híressé vált Udvarhelyszéken igen ritka az 1800–1850 közt faragott példány, addig elemzett övezetünkben a nagykapuk döntő többsége ebben a periódusban keletkezett, és csak elvétve beszélhetünk későbbi (1870-es évekbeli) darabokról.

A Fiság völgye régi kapui szervesen illeszkednek a korabeli alcsíki kaputípusok körébe. Csaknem ugyanilyen díszítésű darabokra bukkanunk Csíkszentmártonban, Csekefálván is, és HUSZKA József felméréséből látható, hogy valamikor Csíkszentsimonban, Szentkirályon, Csíkszeredában, Zsögödön is ilyen darabok álltak. Készítőikről semmilyen információnk nincsen, de a

¹⁶ A kapukra vonatkozó szakirodalom egyáltalán nem említi e korai darabot. Farkas Irén csíkszeredai néprajzkutató a csíki faragott nagykapuk közül az 1799-es csíkszépvízi példányt véli a legrégebbinek. FARKAS Irén: *A Csíki Székely Múzeum szabadtéri kapukiállítása*. Kiállításvezető. Csíki Székely Múzeum kiadványa, Csíkszereda, é. n. 2.

¹⁷ E kapukat számos kiadvány ismerteti. Ld. CSERGŐ Bálint: *Az Udvarhely vidéki székelykapu*. Csíkszereda, 1999. KOVÁCS Pirokska: *Székelykapuk Máréfalván*. Marosvásárhely, 2000. Uő: *Elődeink hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg székelykapuk katasztere 2001–2006*. (CD). Csíkszereda, 2007.

völgyben fellelhető kapuk nagy számából ítélve, az sem kizárt, hogy éppen elemzett falvaink valamelyikében ácsolhatták-faraghatták ezeket.

A 20. századra a nagykapuk állításának folytonossága megszakadt, a régi darabokat még felújították. Az 1890–1960-as években a kapuállítás hagyománya teljesen a gyalogkapukra korlátozódott. Csupán a hetvenes évektől fedezhető fel egy revival-mozgalom, amely a monumentálisabb nagykapuk állítása felé irányult, de a korábbi réteg díszítményeinek csupán igen korlátozott használata mellett. Dominánssá vált az új darabokon az átértelmezett udvarhelyszéki motívumkincs, de teljesen hiányzott a festés; méreteikben is felülmúlták elődeiket, nem tartva be sok esetben a kapu–ház együttes egészséges arányát.

A vésés és fűrészelés nem alkalmas bármilyen típusú és finomságú díszítmény megvalósítására. Apró, nagyon erőteljesen indázó virágmotívumok nem érvényesülnének a nagy testű építményeken. A kisebb méretű, virágdíszítményes domborított-vésott faragványok elsősorban a kapulábakra kerültek, elhelyezésüknek köszönhetően inkább szemügyre vehetők voltak. A házak zárt ereszein, tornácain is fellelhető, fűrészelt deszkakivágásos díszítmény már távolabbról nézve is érvényesül, és nagyobb méreténél fogva inkább alkalmas nagyobb terüldíszek megvalósítására, így ez a kaputükörre került.

A kapuk stiláris elemzését elvégezve, több típust különíthetünk el:

A tömör kaputükörű kapuk feltételezéseink szerint a Fiság völgye falvainak legarchaikusabb rétegét képezik. E típushoz sorolható a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum udvarán lévő pottyandi Mihály-kapu 1761-ből, és ugyanehhez a típushoz tartozik a Csíkszentgyörgyön látható 1775-ös kapu is, napjainkra megrongálódott tükrével. A díszítmény visszafogott: kötelet imitáló sodort faragvány, lóhere-motívum látható a kapulábakon, a kiskapuk fölött. A kaputükör vésott díszítményű, rozetta- és tulipán-motívumokat tartalmaz.

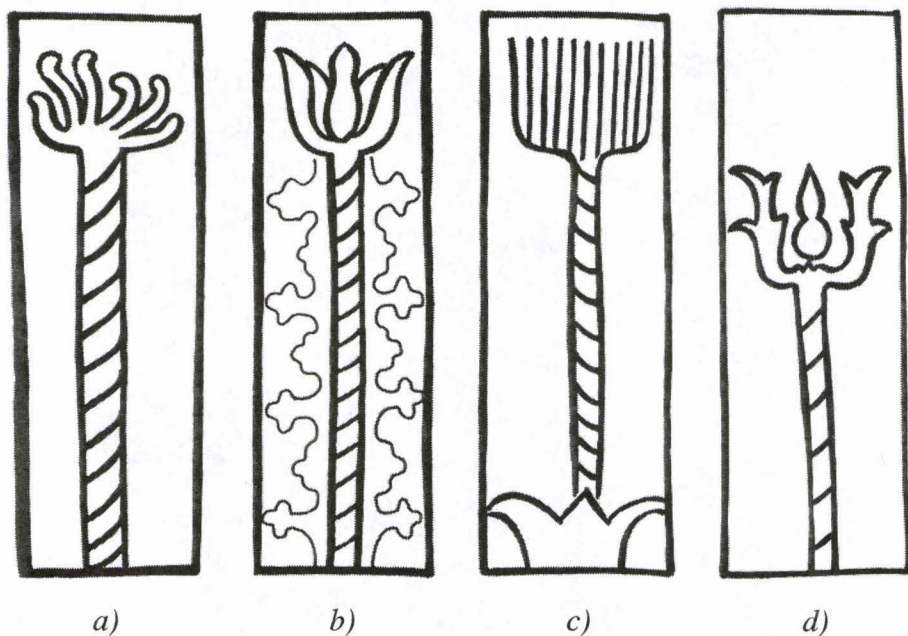
1. ábra. Csíkszentgyörgyi kapu 1775-ből

Az **erőteljesen kidomborodó díszítményű kapuk** a legdekoratívabb példányok, amelyeket a Fiság völgyében fellelünk. Mivel korai keletkezésűek (a 18. század legvégéről vagy az 1800-as évek legelejéről származnak), így számuk nagyon megtizedelődött. Jellegzetes díszítményük a kapulábra kerül. Kővér, erőteljesen reliefált tulipánokat, csavart kötélmintát vagy egymás fölé helyezett félkörívekből összekomponált (pikkelyezett hatású) szárazakat figyelhetünk meg e kaputípuson. HUSZKA több rajzot, képet ismertetett ezekről az alsóíki, közelálló motívumkincsű kapukról: Csíkszentsimonban csavaros szárú, seprűszerű tulipánt rajzol le egy 1777-es kapu díszeként,¹⁸ indázó szirmú tulipános fűből kaput rögzít 1798-ból,¹⁹ Menaságon szintén csavaros szárú, szépen

HUSZKA 1895. XVI. tábla.

l. m. 1. ábra.

megformált tulipános 1817-es kapura bukkan.²⁰ Az erősen kidomborodó szár az udvarhelyszéki oszlopos-tulipános típussal mutat rokonságot, mégis elkülönül amazoktól.

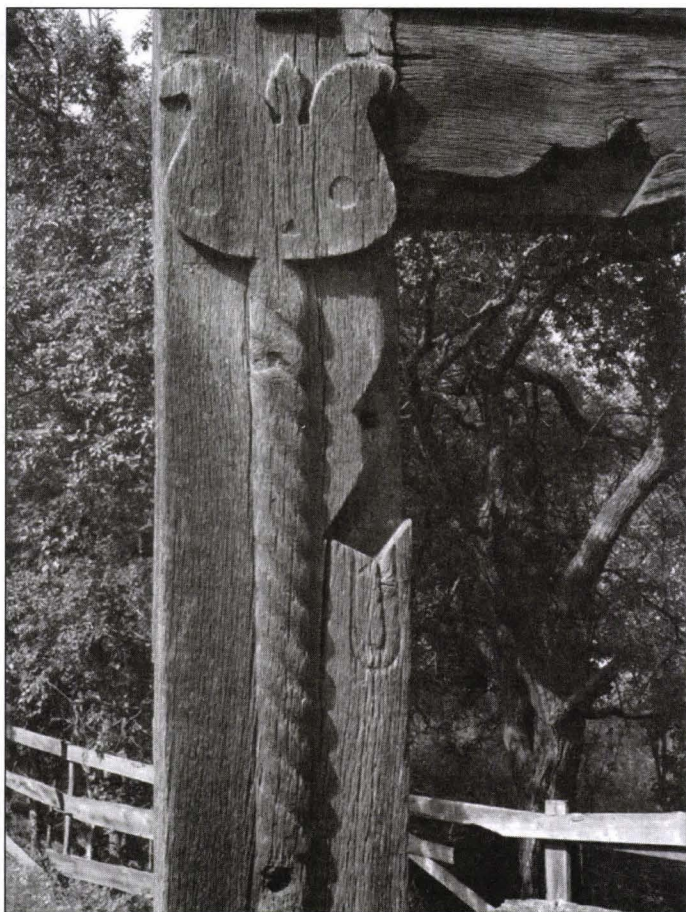

2. ábra. a, b, c – Kapuláb-faragások Huszka József nyomán;
d – Csíkszentgyörgyi kapuláb Kós Károly nyomán

A ma is megcsodálható kapuk közül e típushoz tartozik a Csíkszentgyörgy 42. szám alatti nagykapu, melyet 1814-ben Ns. Tompos György csináltatott. A napjainkban romokban heverő kapun még farkasfogazás, hullámvonalas dísz is látható. A felirat vésett betűiben piros festés nyomai fedezhetők fel. Ez alapján feltételezhető, hogy e korai kapuk valamikor festettek is lehettek.

²⁰ I. m. 30. ábra.

3. ábra. Csíkszentgyörgyi kapu, 1814

A másik, napjainkban is látható kapu a csíkménasági 1813-as Incze-kapu, amelyet HUSZKA is lefényképezett.²¹ Erőtéljes indázata, kiemelkedő szőlőfürtjei kissé eltérnek az eddig ismert Fiság-völgyi kapuktól, valószínűleg más mester készítette, mint a többi példányt.

---

²¹ I. m. I. tábla.

a)

b)

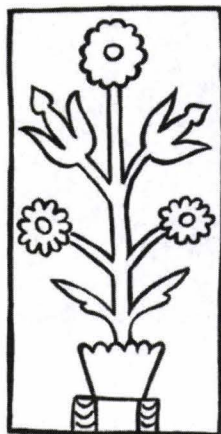
4. ábra. a. A csíkmenasági Incze-kapu; b. Részletfotó

HUSZKA a sóvidéki kapuk jellegzetes díszítményeként ismerteti a szőlőfürtöket.²² Összehasonlítva viszont a két tájegység stílusát, a sóvidékiek mind arányaikban, mind a faragvány megformálásában teljesen eltérnek az alsíkiaktól. Vagy egy korábbi, napjainkra már teljesen eltűnt alsíki típus utolsó példánya e kapu, vagy pedig a megrendelő a más tájegységek motívumkincséből inspirálódott. Joggal feltételezhető az is, hogy a Csíkban oly gyakori barokk oltárképek faragott szőlőfürtös széldíszei szolgálhattak a faragó mester számára előképként.

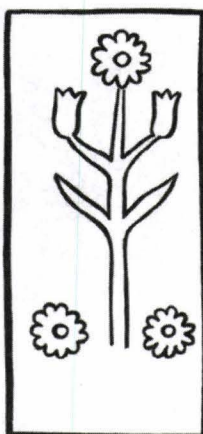
Az 1830–70 körül készült vegyes díszítményű kapuk vannak a legnagyobb számban elemzett övezetünkben. Mintaállományuk eléggé egységes: a kapulábakra gyengén kidomborodó, lapos faragású virágtő kerül, amely időnként stilizált szögletes edényből, kötélmotívumból vagy pedig legyezőszerű félköríves faragványból nő ki. A leggyakoribb e töveken a tulipán és a nefelejcszerű apró szirmú virág. A típus egyik szép példája a Bánkfalva 333-as szám alatti, Madár Mózes és Gál Borbála által építtetett 1835-ös évszámú kapu, melynek lábán csigavonalakból kinövő tulipán látható. A lábdíszítmény még részben visszaüt az előző típusra, tulipánja erősebben kiemelkedik a kapuláb síkjából. A Bánkfalva 136. szám alatti, 1841-ben épített kapu lábán megfigyelhető, hogy még alkalmazzák a félkörökből formált, kötelt imitáló díszítményt is.

²² I. m. VI.

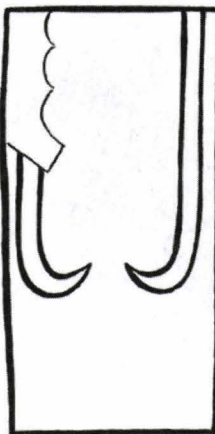

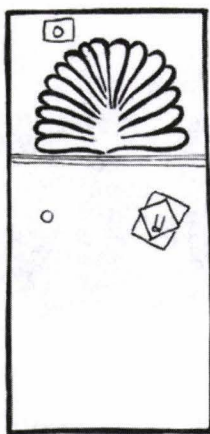
a)

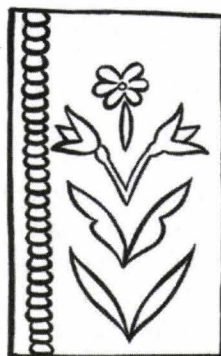
b)

c)

d)

e)

f)

g)

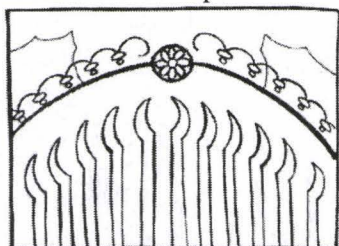

h)

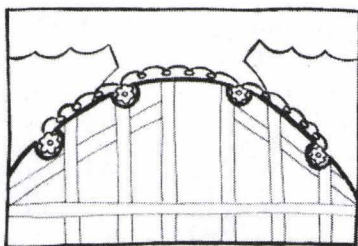
5. ábra. Kapulábak faragványai.

a. Bánkfalva 270. szám; b. Bánkfalva 453. szám; c. Csíkszentgyörgy 245. szám; d. Csíkszentgyörgy 394. szám; e. Csíkszentgyörgy 45. szám; f. Csíkszentgyörgy, Kós Károly nyomán; g. Bánkfalva 172. szám; h. Bánkfalva 333. szám

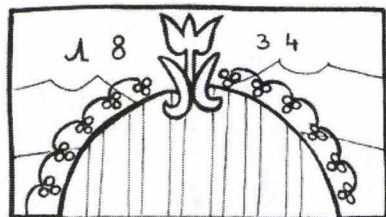
A kis- és nagykapu ívein igen gyakori a lóhere-füzér. Ez jól megfigyelhető a Csíkszentgyörgy 224 szám alatti, latin feliratos 1839-es évszámú kapun, de az 1868-as évszámú, Csíkszentgyörgy 394 szám alatti kapun is. Nem ritka az, hogy a kiskapu ívét több félkör alakú kiugrással törik meg, az így formálódó kis körökbe egy-egy apró virág kerül. A negyvenes évek után keletkezett kapuknál már nem pusztán a kapuláb díszjele a virágcsokor. E motívum megjelenik a kis- és nagykapuk patkóíve fölött is. Ez látható a Csíkszentgyörgy 395. szám alatti 1854-es évszámú, a Bánkfalva 270. szám alatti 1861-es, valamint a fennebb említett 1868-as kapun.

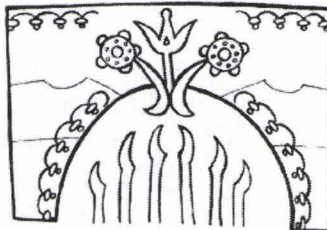
a)

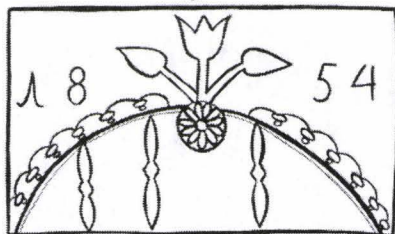
b)

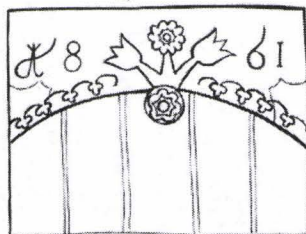
c)

d)

e)

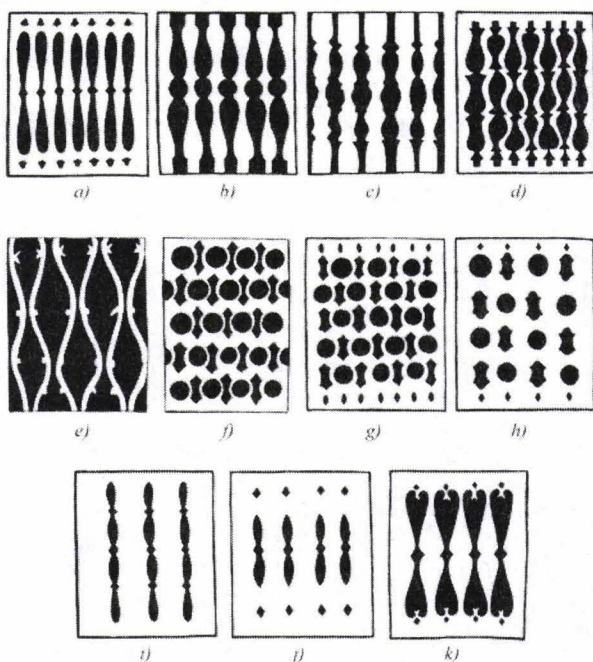
f)

6. ábra. A kapuívék díszítése

- a. Bánkfalva 172. és 453. szám; b. Csíkszentgyörgy 45. szám; c. Bánkfalva 136. szám; d. Bánkfalva 172. szám; e. Csíkszentgyörgy 395. szám; f. Bánkfalva 270. szám

A közel 150 éves múltnak köszönhetően csak igen ritkán láthatjuk, milyen is volt a Fiság-menti kapukon lévő kis virágcsokrok színezése. Míg a kiskapuk ívének festése az eső miatt minden esetben lekopott, a Bánkfalva 172. szám alatti Márton István által állított 1860-as kapu galambbúgja védelmet nyújtott a nagykapu patkóíve fölé helyezett virágoknak, így eredeti szépségében csodálhatjuk meg a sötétkék, zöld, piros és fehér festékekkel színezett virágcsokrokat és lóhere-füzért. A más, egész kapuk színpompás festése sajnos, már csupán Huszka József egyetlen színezett rajzából rekonstruálható.²³

E harmadik típus kapuinak tükre csaknem kivétel nélkül áttört, deszkakivágásos díszítményű. A kivételek közt csupán a felújított példányokat említhetjük meg, amelyek esetében a kaputükrör vagy teljes egészében hiányzik, vagy pedig tömör deszkázás került pótlásként.

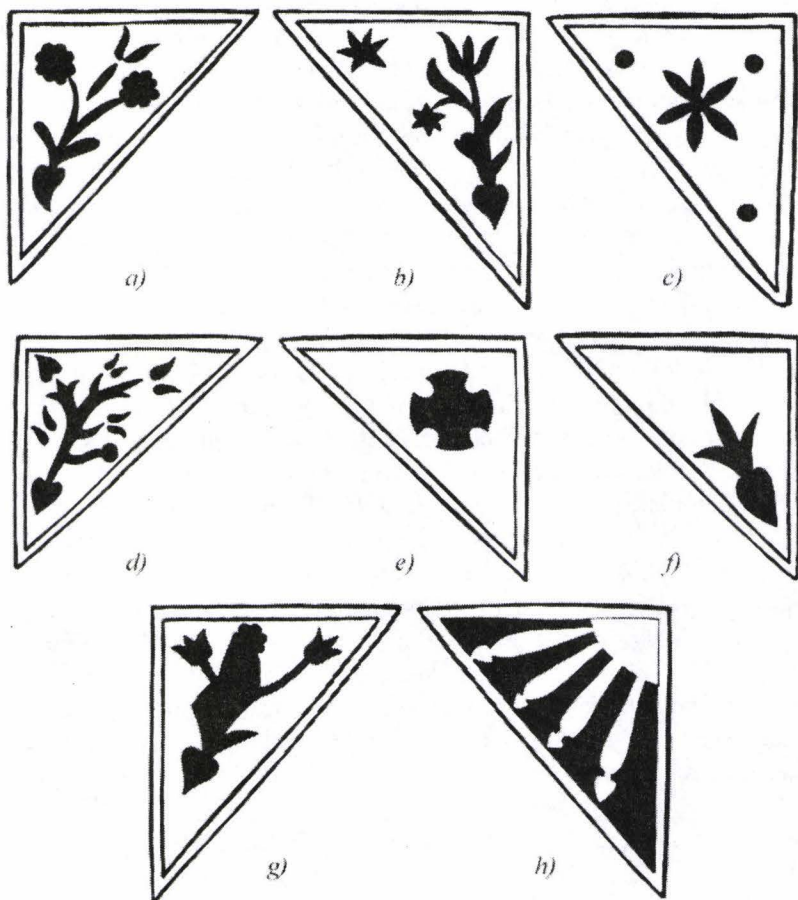

7. ábra. Kaputükrök. a. Csíkszentgyörgy 176. szám; b. Csíkszentgyörgy 180. szám; c. Csíkszentgyörgy 245. szám; d. Csíkszentgyörgy 296. szám; e. Bánkfalva 136. szám; f. Bánkfalva 342-es szám; g. Bánkfalva 453. szám; h. Bánkfalva 455. szám; i. Csíkszentgyörgy 360. szám; j. Csíkszentgyörgy 395. szám; k. Menaság 127. szám.

²³ I. m. tábla.

Áttört virágok vagy csillagszerű díszítmények kerülnek e típusnál a nagykapuk patkóíve és a kapulábak által bezárt kis méretű háromszögbe is.

8. ábra. Háromszögek díszei

a. Bánkfalva 270. szám; b. Bánkfalva 136. szám; c. Bánkfalva 327. szám;
d. Bánkfalva 333. szám; e. Bánkfalva 453. szám; f. Csíkszentgyörgy 296.
szám; g. Csíkmenaság, házszám nélkül; h. Csíkmenaság, Adorján ház;
i. Pottyand 126. szám.

A kapu mint szimbolikus tárgy

A kapu, eredeti rendeltetése értelmében mindennapi használatra szánt, funkcionális elem, amely a telek védelmét szolgálja.

A régi települési rendben a védelemnek jelentős szerepe volt: vadak közeli lehettek meg a telkeket, ellenséges hadak támadhattak a keservesen összegyűjtött vagyona. A védelmi funkciónak viszont napjainkban egyre kisebb a szerepe. A kapuk egyre inkább szimbolikus építményekké válnak, amelyek a lakók anyagi viszonyait, esztétikai igényeit jelzik a külvilág számára. A régi vagy az új elem előtérben maradása / kerülése nem pusztán az archaikus elemek iránti szeretetnek, a régiségek megbecsülésének a jele. Bár a napjaink kulturális interpretációjában a régi kötött nagykapuk megmaradását elsősorban identitásjelölő funkciójukhoz kötik, ez túlságosan egyszerű és egyoldalú magyarázat.

A faluban lévő régi kapuk kb. 30%-a azért maradt fenn napjainkig, mert a tulajdonosoknak nem volt pénzük azok kicserélésére. Ebben az esetben a kapu gazdái ellenszenvvel fogadják azt az idegent, aki a régi kapujukat szóba hozza. Úgy érzik, személyes kudarcuk tapintatlan tudtul adása a kapu lefényképezése. További jelentős réteg lakatlan telek előtt áll, tehát egy rég eltűnt falusi életmód tárgyi jele, amelyet kegyeletből vagy pedig egyszerűen csak nemtörődömségből hagytak a régi gazdaság előtt.

Fiság völgyi viszonylatban elég jelentős azoknak a kapuknak a száma, amelyek a székely öntudat jeleként állnak még mindig a telek előtt. Ebben az esetben a kapu a család jelentős történelmi múltjának, illetve a magyarságának a reprezentációs eleme. Az utóbbi réteget több apró jelről fel lehet ismerni: az öntudatjelölő funkciójú kapukat felújítják, zsindelyzetét cserélik, kaputükrének töredezett deszkázatát újracsinálják. Nem ritka az sem, hogy a régi kaput lebontják, és helyette új, korszerűbbnek ítélt „székelykaput” állítanak.

A kapuk fennmaradásának okai jelentősen befolyásolják annak további sorát is.

Az elemzett településeken kialakulóban van egy olyan értelmiségi viszonyulás, amely a kaput mint *turisztikai látványosságot* értelmezi. Ez a réteg számára a kapu a múlt megkonstruálásának egyik jellemző eszköze,²⁴ amelynek szerepe nem pusztán az identitás jelölése, hanem az archaikum mint esztétikai minőség vonzási erejének kihasználása is. Az értelmiségi réteg tudatos befolyásolással a *hagyomány divatját* próbálja megteremteni, ennek érdekében például a térségben működő hagyományörző csoport a népi kultúra elemei számára a modern mindennapokban próbálnak helyet teremteni. E csoport

²⁴ GAGYI József: *Örökített székelykapu*. Marosvásárhely, 2004. 54.

számára a székelykapu állítása ennek a magatartásformának a tudatosan vállalt jele. Ez a csoport a kapu turisztikai többletét és magyarságszimbólum jellegét összeköti, hiszen a Fiság patak völgyében lévő kapuk elsősorban a magyarországi kultúrturisták számára bírnak vonzerővel.

A régi kapuk nem uralják a Fiság menti településeket, hiszen ha az öt falu telkeinek számával összevetjük ezek mennyiségét, kitűnik, hogy csupán elenyészően kis százalékát teszik ki a térségben lévő kapuknak. A függelékben közzétett rövid ismertetés külön kitér e kulturális örökség aktuális állapotára is, mivel ez is érzékelteti: a Fiság völgyének értékes kapuállománya veszélyeztetett helyzetben van.

Függelék

A felmért kapuk rövid leírása

Tanulmányunkban nem tudtuk áttekinteni a Fiság völgye teljes kapuállományát. A felmérés jelentős része 2007-ben készült, de mivel néhány nagyon fontos kaput is szerettünk volna megismertetni az olvasóval, amelyeket 2002–2004 közt fényképeztünk le, – akkor még a kapuszámok rögzítése nélkül –, így ezeket a kapukat a felmérés végén ismertetjük. Csaknem valamennyi itt leírt kapuról egész- és részletfotók sorozata készült, ezek a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum néprajzi dokumentumtárában találhatók.

Csíkszentgyörgy 45. szám

Felirat: HANC PORTAM CURAVIT FRIGENDAM NOB. ANDREAS TOMPOS CUM UXORE SUA ANNA BÁLINT DIEBUS 9BRIS.

Nagykapu, zsindelyzete alatt két rend galambbúggal, bal oldalt elhelyezett kiskapuvál. A kapu íveiben és a galambbúg alatti részen lóhere füzérrel díszített. Kaputükre áttört-rátétes.

A kapu építésének esztendeje hiányzik, a mellette lévő, Bálint Ignácné által épített ház 1849-ben épült. Kaputükre díszítésén a felújítás esztendeje, 1902 olvasható. Utolsó tulajdonosa: Tompos Puskás Ferenc. A ház aktuálisan lakatlan.

Állapota: Közepes.

Csikszentgyörgy 42. szám

Felirat: ANNO 1814 CSINÁLTATTA NS. TOMPOS GYÖRGY.

Nagykapu maradványai, jobboldali kiskapuval, erőteljesen sérült állapotban. Tetőszerkezete, hónaljkötései, nyílói, kaputükre teljesen hiányoznak. Lábán erőteljesen kidomborodó tulipánok láthatók. A valamikori galambbúg alatti részen rozetták és hullámvonalas díszítés, a kapu íveiben farkasfogazás látható. Feliratán, farkasfogazásán piros festéknyomokkal. A kapu kb. 5 esztendeje kidőlt, 2006-ban félig visszaállították. Műemléklistán lévő kapu.

Állapota: Rossz.

Csikszentgyörgy 106. szám

Felirat: CSINÁLTATTA ANO 1824BE GÁLL IOSEF STRÁSAMESTER HITVES TÁRSÁVAL FÜLEKI JULIANAVAL.

Nagykapu, bal oldalon elhelyezett kiskapuval, zsindelyzete alatt egy rend galambbúggal. Kaputükre, hónaljkötései egy kivétellel hiányoznak. Faragott díszítése nincs.

Állapota: Rossz.

Bánkfalva 136. szám

Felirata: URISTEN SEGÉLJ MEG KIMENETELEMBEN, VEZÉRELJ ÉS ÁLGY MEG BEJÖVETELEMEN. A KAPU ÉPÍTŐJE BÁLINT FERENTZ ÉLETE PÁRJÁVAL CSATO JULIANAVAL 1841.

Nagykapu zsindelyzete alatt egy rend galambbúggal, jobb oldalára elhelyezett kiskapuval. A galambbúg alatt félkörökből formált kötélszerű díszítmény, a kapuk ívei fölött lóhere füzérrel. Lábán tulipános virágtöves motívum. Kaputükre és a nagykapu sarkánál lévő kis háromszöge áttört díszítésű.

Állapota: Elég jó.

Bánkfalva 172. szám

Felirat: E KAPUT ÁLITATTA MARTON ISTVÁN S NŐJE MÁTÉ JULIÁNA 1860.

Nagykapu zsindelyzete alatt egy rend galambbúggal, bal oldali kiskapuval. Kaputükre, hónaljkötései hiányoznak, zsindelyzete átereszti a vizet. A kapuk ívében lóhere füzéres díszítés látható. A kapulábak oldalán félkörökből formált kötélszerű motívum, a lábakon virágtö.

Állapota: Elég rossz. Tulajdonosainak céljában van a kaputükör kijavítása.

Csikszentgyörgy 176. szám

Felirata: CSINÁLTATTA BASA JÁNOS HITVESE KASZA BORBÁRA 1844.

Nagykapu galambbúg nélkül, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. Nagykapujának hónaljkötései (és az ezek által bezárt kis háromszöges díszítményei) hiányoznak. Kaputükre áttört mintás. Faragott díszítményekkel nem rendelkezik.

Állapota: Közepes.

Csikszentgyörgy 180. szám

Felirata: ANO 1830 RENOV. 2000. Eredeti feliratát a felújítás során elvesztette. Nagykapu, zsindelyzete alatt egy sor galambbúggal, job oldalra helyezett kiskapuvál. A kapuk íveit vésett csíkokkal díszítették. Hónaljkötéseit fejes nagy faszegekkel erősítették meg. A kaputükör és a hónaljkötések sarkánál képződő háromszöge áttört díszítésű.

Állapota: Teljesen felújított kapu.

Csikszentgyörgy 187. szám

Felirata: CSINÁLTATA BOTOK ISTVÁN FELESÉGÉVEL SZÁNTO JULIÁNÁVAL 1845. ESZTENDŐBEN.

Nagykapu galambbúg nélkül, átalakítása során középső kapulábát eltüntették, így a kis- és nagykapu ívei nem különülnek el. Kiskapuja eredetileg jobb oldalt volt elhelyezve. Faragott díszje minimális: a kapu íveit valamikor vésett csíkkal díszítették.

Állapota: Elég rossz.

Csikszentgyörgy 210. szám

Felirata: EZST A KAPUT CSINÁLTATTA TAMÁS ANDRÁS.

Nagykapu galambbúg nélkül, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. Kaputükre és a hónaljkötések közt kialakított háromszög áttört díszítésű. A kapuk ívei fölött lóhere füzér látható. Kaputükrenek faragott deszkázata kissé elcsúszott, a fedélzetet tartó karokat vasra cserélték. Évszáma nincs, stílusjegyei alapján kb. az 1840–50-es években készülhetett.

Állapota: Közepes.

Csikszentgyörgy 224. szám

Felirata: PORTA PATENS EST NULLI CLAUDARIS HONESTO AEDIFICAVIT VISULLIARUM MAISTER TEPL. CSEDŐ CUM UXORE SUA BARBARA KÁNYA. 1839.

Nagykapu galambbúg nélkül, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. A kapuk íve fölött lóhere füzéres díszítmény látható. Kaputükkrét, valamint a nagykapu hónaljkötései fölött lévő háromszögeket újonnan bedeszkázták.

Állapota: Közepes.

Csikszentgyörgy 245. szám

Felirata: CSINÁLTATTA KASZA ANDRÁS ANNO 1829 ESZT. MÁJUS 14DIK.

Nagykapu galambbúg nélkül, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. Díszítménye nagyon egyszerű: a kapuk ívei fölött kis bemélyített sáv húzódik végig. Kaputükre áttört díszítményű. A hónaljkötés és kapulábak közti háromszög deszkadísz hiányzik, zsindelyzete rossz.

Állapota: Közepes.

Bánkfalva 270. szám

Felirata olvashatatlan, 1861-es évszámossal.

Nagykapu zsindelyzete alatt egy soros galambbúggal, jobb oldalán elhelyezett kiskapuvál. A kiskapu ívében lóhere füzér látható. Kaputükre, valamint a nagykapu hónaljkötése fölött elhelyezett kis háromszög áttört díszítésű.

Állapota: Közepes.

Csikszentgyörgy 296. szám

Felirata: EZ KAPUT ÉPÍTETE GÁLL JOACHIM FELESÉGE BORS TREZIÁVAL ALATT IRT ESZTENDŐBEN 8BER 7K NAP

Nagykapu zsindelyzete alatt egy soros galambbúggal, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. A kapuk ívei fölött lóhere füzér látható. A szövegben említett *alatt írt esztendeje* valószínűleg a kapulábon lehetett feljegyezve, amely a ráklábazás folyamán eltűnt. Stílusjegyei alapján bizonyára 1840 körül keletkezhetett.

Állapota: Jó.

Csikszentgyörgy 297. szám

Felirata: EZEN KAPUT ÁLITATA GÁL ÁGOSTON ÉS NŐJE GÁL JULIÁNÁVAL 1871BEN

Nagykapu galambbúg nélkül, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. Kaputükre és a nagykapu íve által bezárt kis háromszög áttört díszítményű. A kapulábak nem faragottak. Minden része épen van, zsindelyzete is újonnan cserélt.

Állapota: Nagyon jó.

Bánkfalva 327. szám

Felirata: URISTEN SEGÉL MEG KIMENETELMBEN, VEZÉRELY ÉS ÁLGY MEG BEJÖVETELEMEN. ÁLITATTA MADÁR MÓZES ÉLETE PÁRJÁVAL GÁL BORBÁRÁVAL 1841 MÁRCIUS 24.

Nagykapu zsindelyzete alatt egy sor galambbúggal, bal oldalán elhelyezett kiskapuvál. Kaputükre és a nagykapu hónaljkötései által bezárt háromszögű rész áttört díszítésű. Kapulábai nem faragottak.

Állapota: Nagyon jó.

Bánkfalva 333. szám

Felirata: URISTEN SEGÉLY KIMENETELEMBEN, VEZÉRELY ÉS ÁLGY MEG BEJÖVETELEMEN. 1835.

Nagykapu zsindelezete alatt egy sor galambbúggal, bal oldalon elhelyezett kiskapuval. A galambbúg alatti részen és a kapuk ívei fölött lóhere füzérral díszített. A kapulábak felső részén elég erőteljesen kidomborodó, ívelt szárú tulipán látható. Kaputükre és a nagykapu hónaljkötése által bezárt háromszög áttört mintájú. Kaputükre törött, zsindelezete nagyon rossz, hiányos.

Állapota: Elég rossz.

Bánkfalva 342. szám

Felirata: HA JÓ SZIVED S NEVED BELÖL UGY VAN HELJED, DE HA A NINTS BENNED HELJED KIVÜL LELJED. ÉPITETTE MATRALY JOSEF ÉS NŐJE PÉTER MARCELLA 1846.

Nagykapu zsindelezete alatt egy sor galambbúggal, baloldalt elhelyezett kiskapuval. Kaputükre és a nagykapu hónaljkötései által bezárt háromszög áttört díszítményű.

Állapota: Jó. Kaputükre, valamint a hónaljkötések és kapuláb közti háromszögek felújítottak, régi elemek alapján.

Csikszentgyörgy 360. szám

Felirata: CSINÁLTATA CSISZÉR IOSEF NŐVEL ABRUS BORBÁRÁVAL AL. 1860. ÉV OCTOBER 30 NAPJA.

Nagykapu galambbúg nélkül, baloldalt elhelyezett kiskapuval. Kaputükre áttört díszítményű, a nagykapu hónaljkötései által bezárt kis háromszög egyszerűen bedeszkázott. A kapulábak nem díszítettek.

Állapota: Jó.

Csikszentgyörgy 394. szám

Felirata: ÁLITTATTA ANDRÁS ALOZI ÉS NŐJE GÁL ROZÁLIA VAL. 1868. Javítás felirata: Javította Márton Mihály és Márton Juliánna, 1977.

Nagykapu galambbúg nélkül, baloldalt elhelyezett kiskapuval. A kapuláb alsó részén legyezőszerű minta látható, a kapuívек fölött lóhere füzér látható. A tükör és a hónaljkötések által bezárt kis háromszög áttört díszítményű. Kaputükrenek áttört deszkázata hiányos, zsindelezete nagyon rossz.

Állapota: Közepes.

Csikszentgyörgy 395. szám

Felirata: CSINÁLTATTA TOMPOS ISTVÁN S NŐJE TOMPOS TRÉZIA. 1854.

Nagykapu zsindelezete alatt egy rend galambbúggal, baloldalt elhelyezett kiskapuval. A kapuk ívei lóhere füzérral díszítettek. A tükör és a hónaljkötések

által bezárt háromszög áttört díszítményű. Feliratán, a nagykapu csigáin piros festéknyomok láthatók.

Állapota: Jó.

Bánkfalva 450. szám

Felirata: UR ISTEN SEGÉLJ MEG BEMENETELEMBEN, VEZÉRELJ ÉS ÁLGY MEG BEJÖVETELEMEN. ÁLITTATTA 1864. MIHÁLY JÓSEF S NŐJE BENE P... (olvashatatlan)

Nagykapu baloldalt elhelyezett kiskapuvál. A kapuk íveiben lóhere füzér látható, tükre és a hónaljkötések által bezárt háromszöge áttört díszítményű. Festése nagyon jól látszik.

Állapota: Nagyon jó.

Bánkfalva 453. szám

Felirata: E KAPUT ÁLLITTATTA TAMÁS LAJOS S NŐJE ANTL BORBÁRA. 1857. E. J. L. A.

Nagykapu zsindelezete alatt egy rend galambbúggal, jobboldalt elhelyezett kiskapuvál. A kapuk íveiben lóhere füzéres díszítmény látható. A tükrök és a hónaljkötések által bezárt háromszög áttört díszítményű, a kapulábakon félkörből formált kötélminta látható.

Állapota: Jó.

Bánkfalva 455. szám

Felirata: CSINÁLTATTA KARATSI LAZ. FELESÉGÉVEL FRANK TRÉSIÁVAL. Évszáma nincsen, stílusjegyei alapján 1840–50 körül keletkezett.

Nagykapu galambbúg nélkül, baloldalt elhelyezett kiskapuvál. Tükre, valamint a hónaljkötései által bezárt háromszögek áttört díszítményűek. Kapulábai nem díszítettek.

Állapota: Elég jó.

Csíkszentgyörgy 547. szám

Felirata : CSINÁLTATTA BASA ANTAL S NŐJE BALLA KATALIN 1854. PAX IN TRANTIBUS.

Nagykapu galambbúg nélkül, jobboldalt elhelyezett kiskapuvál. Tükre és a hónaljkötések által bezárt háromszögek áttört díszítésűek, lábain nincs faragás.

Állapota : Rossz. A kapu megrokkant, felső gerendája elvált a kapulábaktól, kaputükre rongált.

Pottyand 126. szám

Felirata: ÉPÍTETE ERDÉLY FER(ENC) FELESÉGÉVEL INTZE KATALINNAL. Anno 1834.

Nagykapu zsindelezete alatt egy rend galambbúggal, baloldalt elhelyezett kiskapuvval. Kapulábain fonott díszítmény látható. Kaputükre hiányzik. A hónalj-kötései által bezárt háromszög egyedi, napsugaras díszítményű.

Állapota: Elég rossz. Kaputükre törött, háromszög díszítménye rongálódott.

Csikmenaság 380. szám

Felirata: CSINÁLTATTA INTZE X ISTVAN FELESÉGÉVEL KOVÁCS KALÁRÁVAL AN 1813 DIE IME JUN

Nagykapu zsindelezete alatt egy sor galambbúggal, jobboldalt elhelyezett kiskapuvval. Kapulábai és a nagy- és kiskapu ívei fölötti rész erőteljesen ki-domborodó, indás faragású, a leveles ágakból szőlőfürtök, tulipánok és kis ne-felejcszerű virágok ágaznak ki.

Állapota: Jó, felújított.

Csikmenaság 418. szám

Felirata : EZ KAPUT ÉPITETTEM TSÉDŐ JÁNOS FELESÉGÉVEL KARATSI TERÉZIÁVAL.

Csikmenaság 122. szám

Nagykapu galambbúg nélkül, baloldalt elhelyezett kiskapuvval. Kapulábai, a nagy- és kiskapu ívei díszítetlenek. Tükre áttört mintájú.

Állapota: Elég jó.

Csikmenaság 127. szám

Nagykapu zsindelezete alatt egy soros galambbúggal, jobboldalt elhelyezett kiskapuvval. A kapuláb oldalán fonott minta fut végig, amely a galambbúg alatt nagy tulipánban végződik. A kapuk íveiben, valamint a galambbúg alatt lóhere füzér fut végig. A kaputükör, valamint a hónalj-kötések által bezárt háromszög áttört díszítményű.

Állapota : Elég jó.

Csikmenaság, szám nélkül. Adorján kúria kapuja

Felirata: AEDIFICAVIT VIGILLARUM MAGISTRI EMERICI ADORJAN FILIUS PARITER EMERICUS. ANNO 1828 DI 23 JULI.

Nagykapu zsindelezete alatt egy sor galambbúggal, jobb oldalán elhelyezett kiskapuvval. A kapu ívei fölött és a galambbúg alatt lóhere füzérrel díszített. A nagykapu ívei által bezárt kis háromszögön deszkakivágásos díszítmény látható. A kaputükör valamikor vékony rúdsorral volt díszítve, napjainkra ezek nagyjából kipotyogtak.

Állapota: Rossz.

Csikmenaság, szám nélkül, Lőrinc Ignác kapuja

Felirata: ÉPITTETTE LŐRINC IGNÁC FELESÉGÉVEL....

Nagykapu galambbúg nélkül, jobboldalt elhelyezett kiskapuval. Kapulábai, ívei nem díszítettek. Kaputükre és a hónaljkötések által bezárt háromszöge áttört díszítményű.

Állapota: Elég rossz. Kaputükre rongált, az egyik háromszöges dísze kitört, zsindelezete nagyon rossz.

Csíkszentgyörgy, szám nélkül. Gáll Endre kapuja

1775-ös évszámú nagykapu zsindelezete alatt egy sor galambbúggal, lábán faragás nélkül. A kapu körívei közepes méretű fejes faszegekkel díszített. Kaputükreben nagy méretű stilizált rozetta található, amelyet felső részén keskeny, visszakunkorodó szélű félkörös ív övez.

Állapota: Elég rossz. Kaputükre megrongálódott, a hónaljkötései által bezárt háromszöge részben kitört.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő muzeológus, néprajzkutató

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

RO-520055 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Kós Károly u. 10.

Kovászna megye

gazdaeniko@yahoo.com

SZŐCS Imre könyvtáros, néprajzkutató

Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy

RO-520008 Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron tér 14.

Kovászna megye

imre_szocs@yahoo.com

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

NATURAL SCIENCES

ȘTIINȚELE NATURII

JÁNOSI CSABA – PÉTER ÉVA
– BERSZÁN JÓZSEF – JÁNOSI KINCSE

A FELCSÍKI-MEDENCE ÉS GYIMES ÁSVÁNYVIZEI ÉS GÁZÖMLÉSEI

Abstract: [Mineral waters and gas escapes in the Depressions of Ciucul Superior and Ghimes] Carbonated sparkling mineral waters in tectonic depressions of Ciucul Superior (Rom.) / Felcsík (Hung.) and Ghimeş (Rom.) / Gyimes (Hung.), surrounded by the Harghita- and Ciuc-Mountains are the product of the post-volcanic activity. The existence of salty and sulphurous springs is rather bound to the rocks of flish, which forms the Ciuc-Mountains. After a short introduction the authors offer a classification of several mineral water springs, according to water chemistry and localities.

Rezumat: [Apele minerale și emanațiile de gaze mofetice din bazinul Ciucului Superior și din Ghimeş] Apele minerale carbogazoase din bazinul Ciucului Superior (rom.) / Felcsík (magh.) și din Ghimeş (rom.) / Gyimes (magh.) sunt de origine postvulcanice. Existența apelor sărate și sulfuroase se leagă mai ales de stratele flişului cretacic (Muntii Ciucului). După o scurtă introducere și prezentarea sumară a istoricului, respectiv a bibliografiei de bază a apelor minerale din zonă, autorii oferă clasificarea apelor minerale după chimia apelor și după localități.

1. Bevezető

A Felcsíki-medence tektonikus eredetű medence, amelyet északon a kristályos kőzetekből álló Marosfői tönk és a Gyergyói-havasok, keleten a Nagyhagymás–Terkő–Naskalat kristályos-mezozoos öve, valamint a Csíki-havasok kárpáti homokkő összlete, délen a zsögödi Olt-szoros és a Harom-Somlyó vulkáni kúpjai, nyugaton pedig az Közép- és Észak-Hargita impozáns tömbje határol. A geológia szakirodalom a néprajzi tájegységként ismert Felcsíki-medencét két kisebb medencére: a Középcsikira és a Felcsikira tagolja. A Középcsíki-medence a Zsögödi- és Rákosi-szoros közötti övezetben alakult ki. A Felcsíki-medence a Rákosi-szoros–Köd vonulat és a Marosfői tönk közötti szakaszon zökkent be. Gyimes a Felcsíki-medencétől keletre a Csíki-havasokat felszabdaloó Tatros és mellékpartakai mentén fekszik.

A Hargita mofetta övéhez tartozó Felcsíki-medence ásványvizei nagy részét szénsavas ásványvizek, „borvizek” alkotják. Gyimesben a Csíki-havasok flis rétegeiből főleg kénhidrogénes és sósvizek törnek fel. Akárcsak az Alcsíki-medence esetében, a Felcsíki-medence ásványvizei is a medencét

határoló, három fontosabb, észak–dél irányú törésvonal rendszer mentén csoportosulnak. Keleten az Olt forrásvidéke és Csíkszelene közötti szakaszon a szénsavas ásványvízforrások az epi- és mezometamorf kristályos kőzetekből fakadnak. Delne és Csíkszentlélek között pedig a flis rétegekből és a neogén vulkánosság andezitjeiből törnek fel. A Középcsíki-medence központi részén, az Olt által kirajzolt törésvonal mentén a fiatal plo-pleisztocén kőzetek képezik a víztároló rétegeket. Nyugaton a szénsavas ásványvízforrások és széndioxidos gázömlések a Központi- és az Észak-Hargita krátereiben valamint az azokat lecsapoló patak völgyekben fordulnak elő nagy számban.

Gyimesben a szénsavas források a Tatros baloldali, Gyimesfelsőlok és Gyimesközéplek közötti szakaszán húzódó törésvonal mentén ismeretesek. A Tatros többi mellékpartakában általában bűdös- és sósforrások fakadnak.

A tanulmányozott térségben az ásványvizek tudományos kutatása a 18. században kezdődik meg (BÉL 1744). A 19. század elején PATAKI Sámuel (1820) a *Descriptio physico-chemica aquarum mineralium magni Principatus Transylvanie* című latin nyelvű kompendiumában a Borhegyesi savanyúvizet említi.

ORBÁN Balázs (1869) *A Székelyföld leírása* című nagy művében már részletesebben ismerteti a Felcsíki-medence borvizeit. VITOS Mózes (1894) monográfiájában településenként ismerteti a fontosabb ásványvízforrásokat. VITOS részletesen leírja a Hosszuaszóci, Csíkszentlélek-Fitód-Boroszló, Csík-taplocza, Csicsó, Rákos, Csíkszentmihály és Ajnád, Csíkszentmiklós, Csík-borsova, Csíkmadaras, Csíkkarczfalva, Csíkdánfalva és Csíkjenőfalva, valamint Csíkszentdomokos „ásványos-forrásait”.

A két világháború közötti időszakban és az azt követő évtizedekben BÁNYAI János (1929, 1941, 1974) geológus több dolgozatában foglalkozik a Felcsíki-medence és környéke ásványvíz előfordulásaival.

A *Magyar Autonóm Tartománybeli ásványvizek és gázömlések* című könyvben SZABÓ ET AL. (1957) tizenhárom Felcsíki-medencebeli borvízforrás vegyelemzését teszik közzé.

A *Hargita megye természetes gyógytényezői* (1974) című kötet több szerzője tanulmányozza a Felcsíki-medence utóvulkáni működéseit.

KISGYÖRGY – KRISTÓ (1978) szerzőpáros a *Románia ásványvizei* című kiadványukban tárgyalják a térség ásványvíz telepeit. INCZE (1982) és RIAD RAHAL (1982) a Középcsíki- illetve a Felcsíki-medence mélységi vizeit tanulmányozza.

BERNER, JÁNOSI, PÉTER (2000) tizennégy szénsavas ásványvízforrás vegyi és mikroelem-elemzését teszi közzé a Középcsíki- és Felcsíki-medencéből.

A *Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek* (JÁNOSI ET AL. 2005) című kötetben huszonegy Hargita alatti borvízfürdő leírását közlik a szerzők.

A szakirodalom áttekintése mellett, a források leírásánál több évtizedes terepi munkánkra támaszkodtunk. Tanulmányunk célja a Felcsíki-medence és Gyimes ásványvízforrásainak a feltérképezése, vegyi jellegének a megállapítása és közzététele. A teljességre törekedtünk, de valószínű, hogy maradtak még felfedezetlen borvízforrások, sós- és bűdösvizek.

2. A Felcsíki-medence és Gyimes ásványvizeinek osztályozása

Akárcsak az Alcsíki- és Kászoni-medence esetében, a Felcsíki-medence és Gyimes ásványvizeinek az osztályozása is az eredet szempontjából fontos makro-ionok, nátrium, kalcium, magnézium, valamint a klorid, szulfát és hidrogén-karbonát előfordulási aránya alapján történt. Az osztályozáskor csak a 20 egyenérték-százaléknál nagyobb értékeket vettük figyelembe.

A tanulmányozott területen az ásványvízforrások és a széndioxidos gázömlések nagy része a medencék kialakulásában fontos szerepet játszó, észak–dél irányú nagy törésvonalakhoz kapcsolódik.

2.1. A keleti törésvonal-rendszer ásványvizei

Ehhez a csoporthoz tartozó ásványvízforrások a Felcsíki-medence és a Középcsíki-medence keleti peremén, Csíkszentdomokos és Csíkszentlélek közötti völgyekben törnek fel. A Csíkszentdomokos–Csíkszenttamás–Ajánád–Csíkszentmihály–Csíkszépvíz–Borzsova forrásainak egy része a kristályos övezet epi-és mezometamorf kőzeteiben kialakult víztározó kőzetek repedéseiből, valamint a hegylábi lejtőtörmelékekből fakad.

Csíksomortán–Csobotfalva–Csíksomlyó–Fitód–Hosszúaszó–Csíkszentlélek között húzódó törésvonalhoz kapcsolódó borvízforrások egy pár kivételével, amelyek vulkáni kőzetekhez kapcsolódnak, a flis, homokkő és meszes-márga rétegeiből törnek a felszínre.

Csíkszentdomokos határában a Tölgyesi sorozat szericites kristályos paláiban kevés borvízforrás ismeretes. Az Olt forrásvidékén, a folyó jobboldali mellékvölgyében a kis vízhozamú Szánduly-borvíz tör elő, amely a tiszta Ca-HCO_3 típusú vizek csoportjába tartozik.

A következő ásványvízforrás az előbbtől nagy távolságra a Pásztorbükk északi oldalán bevágódott a Borvíz-pataka völgyében fakad. A rendkívül nagy vastartalmú Borvízpataki borvízforrás Ca-Mg-HCO_3 típusú. A víz magas vastartalma összefüggésben van a kristályos palákban előforduló pirit (FeS) ércesedéssel, amelynek bomlásából származhat. Csíkszenttamás keleti határá-

ban a kristályos palából több, nagyon vasas, szénsavas ásványvízforrás tör fel. Rezégése patakban feltérképeztük a Tálassorki, Ca-Mg-HCO₃-os, a Gyilkósarki Alsó-Felső borvíz Ca-Mg-Na- HCO₃-os, a Mosia Mg-Ca- HCO₃ típusú szénsavas ásványvizeket. A Felcsíki-medence legkeletibb borvízforrása a Borkút, amely a Setét- és Ekere-patakok összefolyásának közelében fakad. Ismereteink szerint a Felcsíki-medence egyetlen kénhidrogénese a Hiváki-büdösvíz. A fehéres, kéntejes forrás egy 2 × 1 méteres medencébe van foglalva.

A következő forráscsoport már a Rákosi-szoros-Kőd vonulattól délre, a Középsíki-medence észak-keleti kiöblösödésében Csíkajná–Csíkszentmihály határában található. A Pogányhavas nyugati lejtőiről lefutó Barakasza és Rompáca völgyeiben fakadó borvizekből mésztufát csapódik ki. A mésztufa kicsapódás a krétakori flis rétegek közelségére utal. Csíkszépvíz–Csíkszentmihály határát jelölő Csigapatak völgyében feltörő források közül az Alsó borvíz már a medence agyagos-kavicsos hegylábi üledékéből fakad. A 2007 augusztusában felújított Alsóborvíz-fürdő 8 méter átmérőjű, hatszögű medencéjének közvetlen közelében négy borvízforrást foglaltak újra. A kis hozamú, az agyagtól opálos színű, vasas, szénsavas Cibre-borvíznek is nevezett források vize a Ca-HCO₃ és Ca-Mg-HCO₃ típusú vizek csoportjába sorolható. A székelyföldi fürdőépítő kaláka keretében Szépvíz község Polgármesteri Hivatala által felújított fürdőtől keletre, 2 km-re található a betongyűrűbe foglalt Felső borvíz vagy Papfürdő, és Bugyogós borvíz vagy az Örmények feredéje. A megsemmisült Örmény-fürdő hajdanában 7 × 7 méteres, természetesen és deszkával bélelt medencéből állt. A Bugyogós-borvíz Mg-HCO₃, a Felső-borvíz pedig Ca-HCO₃ típusú. Csíkszépvíz központjában, a Csengettyűs vagy Gergely Dani kútjának a szénsavas ásványvize már a vegyes típusba tartozik, Ca-Na-Mg- HCO₃-Cl és a flis rétegekkel hozható kapcsolatba. A kristályos és a krétakori Sinaiai-rétegek néven ismert flis kontakt övében törnek fel a csíkszentmiklósi és a csíkborszovai borvízforrások. Csíkszentmiklós keleti részében két, fakübbe foglalt Ca- HCO₃ – os forrásról tudunk. Csíkborszova keleti határában, a Borszova-patak jobb partján törnek fel a már Orbán Balázs és Vitos Mózes által is leírt híres Borszovafürdő forrásai. Az elhanyagolt fürdőtelepen három borvízforrás ismert. A foglalt ivóforrás Ca-HCO₃ jellegű. A fürdő forrásaiból nagy mennyiségű szivacsos szerkezetű mésztufa padok csapódtak ki. Csíksomortánban a falu keleti részén, a Borvízkert nevű helyen találunk borvízforrást. Ettől keletebbre, 1 km távolságra, az Aracs-patak völgyében az elmúlt években újrafoglalt, kénhidrogénese, büdösforrás tör elő a flis rétegekből. A Nagy- és Kissomlyó vulkáni kúpok észak-keleti részén, kalcit eres homokkő rétegekből Csobotfalva

határában több ásványvízforrás fakad. Középbükk-patak völgyében, 2005-ben a fürdőépítő kalákások, újíttatták fel a Kerekeger vagy Középbükk néven ismert borvizes helyi fürdőt. A fürdőmedencét tápláló szénsavas Ca-Mg-HCO_3 típusú forrás vize keveredik a talajvízzel, ezért széndioxid-tartalma alacsony.

A fürdőtől nyugatra, a patak jobb partján két foglalt borvízforrás van egymás mellett. A Szárváni, Erdőszádi, Lucsallyi vagy Koszáé néven ismert források Ca-Mg-HCO_3 típusú vizek csoportjába tartoznak. Az előbb említett forrásoktól délre található a Bélmezei borvizek. Az Alsó-Bélmezei forrást még Kálnoki vagy Fingos borvízként is emlegetik. A kalákában felújított Fingos borvíz Ca-HCO_3 típusú. Valószínű, hogy jódtartalma is van ennek a forrásnak, mert a nép gyakran hajtogatja, „hogy a gusa odaleve”. A Felső-Bélmezei borvíz Ca-Na-HCO_3 jellegű. Bélmező területén több olyan ásványvízforrás ismeretes – Csorba Vérőé vagy Patak mejjéki, a Hortié, a Boldogasszony kútja, a Borsóbérci és a Balla Mátyásé kútja –, amelyek nem voltak vegyileg elemezve.

A vulkanikus eredetű Kissomlyó lábánál tör fel a híres csíksomlyói-borvíz vagy Lobogó. A forrás vizét a két világháború között és magyar időben, előbb Biró Péterék majd a Kelemen család szállította hatszáz madarasi cserépkorsóban, két szekérrel, Csíkszeredába és a környező falvakba, Csíkszépvízre, Csíkcsicsóba és Madéfalvára. A $14\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű forrás Na-HCO_3 típusú. A forrástól délre található a 2006-os fürdőépítő kalákában felújított Barátok-feredeje. A szép kivitelezésű, hatszögű, fából készült fürdőmedence helyén korábban egy 5×8 méteres famedence állott, amelyet az 1990-es évek elején tömtek be. A Fitód fele lefutó Borpataknak nevezett völgy, a Harom-Somlyó vulkáni vonulat törésvonalát jelöli. A Borpataka jobb oldalán a Széked nevű dűlőben több borvízforrás fakadt. Vizét főleg a taplociaiak hordták. A zsidó vállalkozók, akik a szájhagyomány szerint fürdőt akartak építeni, a rossz forrásfoglalással tönkretették a telepet. Széked nevű helyen 2007-ben a Geolex kismélységű fúrással elérte a szénsavas vizet tartalmazó talajvíz réteget. A Nagysomlyó és a Suta vulkáni kúpok között lefolyó Fitód pataka völgyében, a település nyugati peremén több szénsavas ásványvíz-feltörés ismeretes. A betoncsőbe foglalt forrás és az ásott kutak vize a Mg-Ca-HCO_3 vizek csoportjába tartozik. Fitód határában kihajtott 750 m mély, 327 IPEG kutatófúrás, amely csak flis rétegeket harántolt, Mg-Ca-HCO_3 típusú, $15\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű ásványvizet tárt fel. A kút vízhozama nagyon alacsony. A Fitód–Hosszúaszó között húzódó völgy egy kelet-nyugat irányú törésvonal mentén vágódott be. Ezt igazolják a Fitód völgyében feltörő, tiszta Ca-HCO_3 típusú borvízforrások. A legkeletibb a hosszúaszói Erzsébet forrás, palackozását már a 19. században megkezdték. A kezdetleges cserépkorsós töltésre utal és az

azzal kapcsolatos eljárásokat vázolja az az okirat, amelyet Kémenes Vince csíkszeredai lakos bocsátott a rendelkezésünkre. Ebből megismerhetjük az akkori szakbizottságok elvárásait, a palackozót működtető „ásványvíz tulajdonosokkal” szemben. (A csíkszentmártoni járásbíróság által kibocsátott rendeletet tanulmányunk végén teljes terjedelmében olvasható.) A Na-Ca-HCO₃ típusú, a két világháború között Vitos Ferencz tulajdonos által, *Erzsébet – Elisabeta BORVÍZ FORRÁS* néven forgalmazott forrás napjainkban elhanyagolt állapotban található, a palackozó épületét is lebontották. De idézzük fel a használati utasítást a palackozott hosszúszoí víz háromnyelvű (román, magyar és német) címkéjéről:

„Az „ERZSÉBET” forrás ásványvize kitűnik a vas sulfátok és cloridok majdnem teljes hiánya által s így kizárólag a nátrium, mész- és magnesia ketted sóinak és szabad szénsavnak oldatából áll – miért is páratlan étvágygerjesztő, gyomorégést, székrekedést, puffadást nem okoz, vesebántalmak ellen sikerrel használható. Kristálytiszt, szagtalan, borral vegyítve kellemes és üdítő-ital. Használat előtt felrázandó.”

Hosszúaszó és Fitód között a Puskaporos-borvíz mellett alakították ki a mára már felhagyott Kőszegi-fürdőt. A falutól délre, Szentlélek határában két borvízforrás ismeretes, a Boroszlói vagy Borvízkerti forrás és a Suta mögötti, Kőbányai borvíz. Mindkét forrás vize Ca-Mg-HCO₃ típusú. Itt lezárul a Felcsíki- és Középcsíki-medence keleti peremét jelölő források sora.

2.2. A központi, Olt menti törésvonal ásványvizei

A Felcsíki- és a Középcsíki-medence központi tengelyén feltörő ásványvízforrások, víztároló kőzeteit, a medence talapzatát alkotó kristályos palák, dolomitok és mészkövek, a kréta kori homokkövek, lávafolyások valamint az ezekre települt fiatal pliocén-pleisztocén medenceüledékek összelete alkotja.

A medence központi részén húzódó törésvonal irányát mutató ásványvizek legészakibb képviselője a Csíkjenőfalva határában Székaszó völgyében található a Vadkéstövi vagy Hámori borvíz, Ca-HCO₃-os típusú forrása. Dél fele a Borvízloka pataka baloldalán fakadnak a Porgyos szénsavas forrásai. Hajdanában itt fürdő is működött, a Porgyos-fürdő. Jelenleg csak egy foglalt borvízforrás és a patakban feltörő széndioxid gáz jelzi a völgyet metsző törésvonalat. Az Olt vetőrendszerére merőleges kelet-nyugat irányú völgyben törnek elő Madicsa-fürdő és Lokpataka borvízforrásai. A szebb napokat is megélt Madicsa-fürdőn két foglalt borvízforrás van használatban. Annak ellenére, hogy a források nagyon közel vannak egymáshoz, a vegyi összetételük más, az egyik, a meleg fürdőt ellátó Mg-HCO₃-os, a másik Mg-Na-Ca-HCO₃-os típusú. A felhagyott, leiszapolódott szabadtéri medence alján is gyenge ásványvízfeltörésre utaló nyomok figyelhetők meg.

Csíkdánfalván a Dugás-fürdőt egy Mg-HCO_3 -os típusú $20,5\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű forrás és egy 160 m mély, $22,5\text{ }^\circ\text{C}$ -os, Mg-Ca-HCO_3 -os hidrogeológiai fúrás vize táplálja. A deszkafoglalatú forrás vizét ivásra, míg a fúrás vizét a meleg fürdő és a nagyméretű szabadtéri medence feltöltésére használják.

Csíkmadaras környékén, az 1960-as években, vasérckutató céljából lemélyített kutatófúrások a medence talapzatát alkotó kristályos mészkövekből és palákból nagy hozamú és nyomású $26\text{--}29\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű szénsavas ásványvizet tártak fel. A víztároló rétegek 450-600 méteres mélységben húzódnak. A 4421-es számú kutatófúrásnál a feltörő vízszögár 65-m re emelkedett a talaj szintje fölé. A geológiai kutatófúrások nem voltak beléscsövezve, ezért nagy része összeomlott, s mára csak a Madarasi meleg fürdőt ellátó $18,8\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű Mg-Na-HCO_3 típusú, nagy nyomással feltörő kút, és a vasút melletti Ca-Mg-HCO_3 -os Bartó borvize működik. A csíkmadarasi 9×25 méteres szabadtéri medencét tápláló $23,2\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű, Mg-Na-HCO_3 -os vizet szolgáltató fúrás is eltömődött. A strandot felszámolták. A Felcsíki-medence talapzatát Csíkmadaras térségében a szénsavas vizek hatására, karsztosodásra hajlamos kristályos mészkő és dolomit alkotja. Az itt keletkezett hatalmas mennyiségű szénsavas hasadékvíz, karsztos eredetű. A Sósrét térségében összeszűkülő Olt ártérén, a lecsapolást szolgáló csatornákkal átvágott talajvízrétegből szénsavas ásványvíz tört a felszínre. Csíkmadarastól délre, a rétből, az út és a vasút között egy vascsőbe foglalt kútból Ca-Mg-Na-HCO_3 típusú, a másik csatornában, Mg-Ca-HCO_3 típusú ásványvíz tör fel. Csíkrákos északi kijáratánál, a Kőd alatt, László István telkén, a 7 méteres kútban Ca-Mg-HCO_3 -os, szénsavas talajvizet észleltek.

A Rákosi-szorosban, az Olt jobb partján, a kiépített Bogát-fürdőn korábban két borvízforrást hasznosítottak. A Külső borvíz Mg-Ca-HCO_3 jellegű vize a meleg fürdő kazánjába volt bevezetve, az udvaron levő, kis hozamú borvízforrás Mg-Ca-Na-HCO_3 típusú vizét a lakosság ivóvízként használja. Az elmúlt években a fürdő területén két hidrogeológiai fúrást mélyítettek le, amelyek nagy hozamú és nyomású ártézi vízréteget tártak fel a szericites és kloritos kristályos palákban. A Geolex és a SNAM kutak langyos, $22\text{ }^\circ\text{C}$ illetve $18\text{ }^\circ\text{C}$ hőmérsékletű nagy nyomással feltörő szénsavas vizét a 2007-ben felújított négy kádás fürdő hasznosítja. Szabadtéri medence kialakítását is tervezik a vasban gazdag fúrások mellé.

A következő ásványvíz előfordulások már a Középcsíki-medence központi, Madéfalva–Csíkcicsó–Csíkszereda–Zsögödfürdő között húzódó fiatal medence üledékekből fakadnak. Csíkmadéfalva központjában, a mára már elapadt Madéfalvi borvíz Mg-Ca-HCO_3 -os típusú vizek csoportjába tartozott. A forrás

szomszédságában kihajtott F2 IFLGS fúrásból 24 °C hőmérsékletű borvíz tört fel. A Ca-Mg-HCO₃ jellegű borvízkút a rossz béléscsővezés miatt elapadt. Az állomással szemben, a vasutas telep tömbházaai mögött lemélyített IPEG hidrogeológiai fúrása 19,7 °C, nagy gáztartalmú és hozamú Na-Mg-Ca-HCO₃ típusú ásványvizet tárt fel, amelynek a hasznosítására még nem került sor. A vízből mésztufa csapódik ki. Az Olt jobb partján, a Hargita felől lefolyó Gálcsónalja vagy Ropó-pataka völgyében telepített F10011 IPEG fúrásból Mg-Ca-HCO₃ típusú langyos, 17,5 °C fokos szénsavas ásványvíz tört fel. Csíkcsicsónál, az Olt tözeges árterén régebben három borvízkút működött: a Fesszegi-borvíz, amely kézi pumpával volt ellátva és az Olt hídnál levő fúrások. A fúrt kutak szénsavas vizét az 1965–70-es években, György József cserépkorsókban, szekérrel szállította a környező falvakba, Madéfalvára, Csicsóba és Taplocára. A település Hargita alatti határában, található a Szegespataki borvíz. 2007-ben a csicsói Olt hídnál, a korábbi borvízfúrások mellé telepített hidrogeológiai fúrás édesvizet hozott a felszínre. Csíkcsicsó–Taploca között kiszélesedő árterén, több kismélységű kút biztosítja Csíkszerda vízellátásának egy részét.

Csíktaploca nyugati részén a csíkszeredai IPEG által lefúrt H5 szonda langyos 17,7 °C hőmérsékletű, Na-Ca-Mg-HCO₃, szénsavas ásványvizet tárt fel. Csíktaplocával átellenben, az Olt jobb oldalán Csiba település mellett emelkedik a Vasfúvódomb. Ezt a nagy kiterjedésű forráskúpot növényi lenyomatokat tartalmazó geyzerit és opál alkotja. A forró vízből kicsapódott kőzetek a hajdani utóvulkáni tevékenység nyomjelzői. A domb keleti lejtőjén korai vasművességre utaló kohósalak figyelhető meg. A vaskor embere és kései utódai is előszeretettel dolgozták fel a borvízforrásokból kicsapódott és nagyobb mennyiségben felhalmozódott limonitot vagy barnavaskövet. A Csíki-medencében több település határában (Csíkmadaras, Csíkszenttamás, Csíkszentsimon, Csíkverebes, Csíklázárfalva, stb) fellelhetők a „vasszar”-nak nevezett salakrögök. A Vasfúvó dombtól délre, az Olt teraszán lemélyített geológiai fúrások, köztük az F10002 IPEG fúrás 17,5 °C hőmérsékletű Mg-Ca-HCO₃ típusú, 20 l/s hozamú szénsavas vizet tárt fel. A melegvízű források létét bizonyítja a fúrás által a medenceüledékben feltárt diatomit réteg is, amely a meleg vizet kedvelő kovamoszatok vázából keletkezett.

A Borhegyes dombja alá bekanyarodó Olt jobb partján alakult ki a Szeredai-, Hedwig- vagy Katalin-fürdő. PATAKI már 1820-ban említi a Borhegyes forrásait. Már az erdélyi fejedelmek által is látogatott, langyos, 20 °C hőmérsékletű források vize a Na-Ca-Mg-HCO₃-os típusba tartozik. Az Olt szabályozás és az itt lemélyített fúrások hatására a fürdőtelep borvízforrásai eltűntek. A Hargitai IPEG 325 BIS fúrása Na-Ca-Mg-HCO₃ összetételű,

20,6 °C hőmérsékletű vizet tárt fel. A Mineral Quantum befektető cég felkérésére, a Geolex Rt. újabb kutat fúrt, amelynek szénsavas vize, 2006-tól Spring Hargita néven kerül forgalomba. A Szeredai-fürdő mellett létesített ásványvízpalackozó előtti téren szép kivitelezésű ivókutat képeztek ki. A város tulajdonában lévő fürdőtelep és környéke nagyon elhanyagolt állapotban van. Csíkszereda övezetében a medence talapzatát kárpáti homokkő rétegek képezik. Ezt bizonyítja Csíkszereda nyugati peremén, az Olt teraszára telepített 2000 m mély geológiai fúrás is. A 100 °C talphőmérsékletű fúrás víztároló rétegeket nem tárt fel.

A Szeredai-fürdő közelében, az Olt baloldali árterén édesvíz-kutatásra leemélyített fúrás, langyos, alacsony szénsavtartalmú ásványvizet hozott a felszínre, amelynek vízállásával a Hamerock strand medencéit töltik fel. A 21 °C fokos víz Ca-Mg-Na-HCO₃-os jellegű. A város területén hajdanában több borvízforrás volt ismeretes, így a Városi Néptanács udvarán, az Óvoda előtt, a mai Nagyrét negyed területén és az Olt Udvarhely felőli hídjánál. A volt Központi, ma Tulipán Áruház alapozásakor a város alatt húzódó víztároló rétegekből a borvíz tört elő. A megyeközpontot behálózó csatornarendszerek leszállították a borvizes talajvízszintet, így csak fúrásokkal tárható fel a város alatt levő ásványvízkészlet.

A Középcsíki-medence legdélibb széndioxid tartalmú ásványvíz előfordulása a Zsögödi-szorosban található. A nagy hozamú források vize a talapzatot képező kiömlési magmás kőzetek, az andezitek hasadékaiból származik. Zsögödfürdő a folyó jobboldali forrásaira települt. A régi fürdőtelep és környéke borvízforrásainak az elnevezése, István-forrás, Rezső-fürdő, Anna-forrás, Szentvér, Nádi, a Faluvégi, a Bikavér, a Petrei, Kőrösszegi, Feneketlen tó már feledésbe merültek. A források nagy része is elapadt. A Hargitai IPEG 100–120 méteres kutató fúrásai nagy hozamú, 60 l/s ártézi vízkészletet tártak fel. A víz hőmérséklete 19 °C, Na-Ca-Mg-HCO₃ típusú. A fúrásból nagy mennyiségű szabad széndioxid tör fel. A gáz a Melegfürdő mellett kialakított mofettába van vezetve. A fedett medencével és kádas fürdővel rendelkező kezelő központon kívül a telepe déli részen még van egy szabadtéri fürdőmedence is. 1995-ben kezdetét veszi a zsögödi borvíz palackozása. A Perrier Vittel Romania által felépített palackozó üzem *AnaVie* néven hozta forgalomba a vizet. A töltőde rövid életűnek bizonyult, a befektető hamar kivonult a piacról és bezárta a palackozót. Zsögödfürdő ásványvizei Na-Ca-Mg-HCO₃ típusúak.

A Felcsíki- és Középcsíki-medencék központi övezetében előforduló ásványvízforrások nagy része magasabb hőmérsékletű, 14–23 °C, mint a medence keleti és nyugati részén előfordultaké.

2.3. Az Északi- és Központi-Hargita vulkáni vonulat ásványvizei

A Felcsíki-medence zónájában Lok- és Madaras patakában, a Középcsíki-medence felett emelkedő Csicsói Hargita kráterében fordulnak elő szénsavas ásványvízforrások és mofetták. A Csíkkarcfalvához tartozó Nagyloki és Kicsiloki borvízforrások tiszta Mg-HCO_3 típusúak. A Fertőcsúcs alatt, az Ivó- és Nagypatak között húzódó 1400 méteres gerincen található a Ca-HCO_3 -os, nagy vastartalmú Tanácsos-sarki borvíz. A Nagy-Madaras pataka forrásvidékén a mállott, kaolinosodott piroxén andezit lávából értékes ásványvízforrások törnek elő. Ezek közé tartozik a Ca-Mg-Na-HCO_3 jellegű Küpüs borvíz. Mellette egy 4×2 méteres, 6°C fokos népi borvízfürdő található. A Nagypatakban tör fel. Ca-HCO_3 -os Vaseres borvíz és a Ca-Mg-HCO_3 jellegű Kokojzás. A Vaseres forrás vizének a hőmérséklete $5,5^\circ\text{C}$, míg a levegőé 18°C . Ebben a zónában az erős posztvulkáni működés hatására az andezit típusú kőzetek kaolinosodtak. Ásványképződés is nyomon követhető, de jelentős értelepeket a geológiai kutatások még nem körvonalaztak a térségben. A fejedelemségek idején a cinóberes (HgS) teléreket bányászták. A mállott andezitben hintett pirit ércesedés is megfigyelhető.

A Nagy-Madaras-patak és Császárok pataka összefolyásánál geológiai fúrásból tör fel az enyhén termál jellegű Szederjesi borvíz, amely Mg-HCO_3 típusú. A Madaras patak jobb partján található Mg-Ca-Na-HCO_3 típusú Kicsiborvíz.

A Csicsói Hargita alatt, az Omláka rete nevezetű helyen alakult ki a Csicsói-Büdös vagy Hargitafürdő. A fürdő hidrotermális zónájában kaolintelep, több borvízforrás, két kismedencés fürdő, a Vallató és Lobogó, valamint száraz gázfürdő, kétgödrös mofetta található. A kaolin kitermelés a kis fürdőtelep arculatát bányászvárossá „sminkelte”. Az elmúlt években a bánya bezárt: a soron következő feladat a tájrehabilitáció – eltüntetni a hatalmas meddőhányókat, a romos bányaépületeket. A Vallató és Lobogó fürdő vize Mg-Ca-HCO_3 jellegű. A Szemvíz forrás vize a vegyes típusú $\text{Ca-Mg-HCO}_3\text{-SO}_4$ vizek csoportjába tartozik. A Borvízpataka völgyében levő Csapike és Koponya borvíz Ca-Mg-HCO_3 típusú. A tanulmányozott ásványvízforrások közül a legalacsonyabb víz hőmérsékletű, 5°C (levegő 17°C) a Koponya borvíz. A Mária Magdolna-forrás vizét régebben a meleg fürdő használta. Ennek épületét azonban lebontották. Nyáron a fürdőtelepen a mofetta örvend a legnagyobb látogatottságnak. A kolozsvári Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem geológus tanára, Szakács Sándor vezetésével egy pár év óta „interdiszciplináris integrált tudományos vizsgálatot” végeznek a hargitafürdői mofettákon. A Hargitafürdő mofettájának a gázösszetételét VASELLI ET AL. (2002) után közöljük: CO_2 – 98,79%; N_2 – 0,975%; CH_4 – 0,1073%; Ar –

0,0191; H_2S – < 50 ppm; He – 0,83 ppm; H_2 – 0,06 ppm; CO – < 0,01. A bűdösgödrök reumatikus bántalmak elleni gyógyhatása a széndioxid gáznak köszönhető. A csíkszeredai Polgármesteri Hivatal segítségével megkezdték a fürdőtelep forrásainak és fürdőinek a felújítását. A Vallatót és környékét a tavaly rendezték, új hatszögű medencét és forrásházat építettek. Tervezik a Szemvízforrás szomszédságában levő Lobogófürdő újrafoglalását is.

A Központi-Hargita legdélebbi ásványvíz előfordulásai a Borhegy déli lejtőjén, Tolvajos-hágó felett találhatóak. Kisebb, limonitban feldúsult lápot alakítottak ki a szétterülő szénsavas ásványvízforrások.

3. Gyimes ásványvizei

A Csíki-havasok krétakori flis rétegeibe bevágódott Tatros és mellék-pataki völgyében feltörő szénsavas, kénhidrogén és sósvizek kevésbé ismertek. Gyimesfelsőlok és Gyimesközéplek között, a Tatros baloldali völgyeiben egy északkelet–délnyugat irányú törésvonal mentén ismeretes néhány szénsavas ásványvíz feltörés: Komjáti Kuruc borvíz, a Sötét-pataki forráscsoport és az Antalok-pataki borvíz.

A Sötétpataki Ca-Mg- HCO_3 -os, szénsavas ásványvizet az 1990-es évek közepétől *Hegyek varázsa* néven egy helyi vállalkozó palackozza és a Tatros menti településeken forgalmazza. Sötétpatakon a borvíz mellett kénhidrogén, bűdösvíz is található, amelyet felmelegítve az Ilona-fürdő hasznosít. Hasonló kénhidrogén források ismertek Borospatakon, ahol korábban fürdő is működött. Csutura Szádánál bűdösvíz, Barackoson a Muhos bűdösfürdő, Farkaspallón bűdösvíz, Bartosok pataki Bűdösvíz és a Tarhvasi sóforrások ismeretes. A sok-sok sós- és bűdösforrás vizét a patakok csángó lakói gyógyvízként ma is használják, kádakban hazaszállítják és felmelegítve, reumatikus- és bőrbetegségeiket kúrálják vele. A gyimesi szénsavas, sós- és bűdös-gyógyforrások és helyi fürdők felújítása a kistérség elodázhatatlan feladata, a falusi turizmus egyik alappillére lehet a jövőben.

4. A Felcsíki-medence és Gyimes ásványvizeinek települések szerinti eloszlása

4.1. A Felcsíki-medence ásványvizei

Csíkszentdomokos: 1. Szánduly borvíz, 2. Nyíres- vagy Borvízpataki borvíz.

Csíkszenttamás: 1. Tálosháti borvíz, 2. Tálössarki borvíz, 3. Gyilkói borvíz, 4. Gyilkósarki borvíz, 5. Mosia, 6. Borkút, 7. Hiváki bődös víz.

Csikjenőfalva: 1. Porgyos borvíz, 2. Porgyosfürdő (eltűnt), 3. Vadkéstövi vagy Hámori borvíz.

Csíkkarcfalva: 1. Madicsafürdő, 2. Madicsai borvíz I., 3. Madicsai borvíz II., 4. Madicsafürdői borvízmedence, 5. Nagyloki borvízfürdő (eltűnt), 6. Nagyloki borvíz, 7. Kicsiloki borvíz.

Csíkdánfalva: 1. Dugásfürdői melegfürdő, 2. Dugásfürdői medence, 3. Geolex fúrás, 4. Tanácsos-sarki borvíz.

Csíkmadaras: 1. Madarasi melegfürdő, 2. F25101 termálkút, 3. Madarasi termálstrand, 4. F25102 termálkút, 5. Szederjesi borvíz, 6. Kicsi borvíz, 7. Kúpös borvíz, 8. Kúpös borvízfürdő, 9. Vasers borvíz, 10. Kokojzáspataki borvíz, 11. Fehérkavicsos vagy IPEG fúrás, 12. Bartó borvize.

Csíkrákos: 1. Bogátfürdő, 2. Bogáti melegfürdő, 3. Bogáti borvíz I., 4. Bogáti borvíz II., 5. Geolex fúrás, 6. SNAM fúrás, 7. László István kútja, 8. Epocsa borvíz, 9. Sósréti, 10. Nagykerti I., 11. Nagykerti II.

Madéfalva: 1. Csitta malom melletti borvíz, 2. IPEG fúrás, 3. Gálcsónalji vagy Rapó pataki borvíz (F10011-IPEG fúrás), 4. Madéfalvi borvíz (eltűnt), 5. ISLGS 2 fúrás (eltűnt), 6. Szegespatáki borvíz.

Csíksicsó: 1. Csicsói vagy Fesszegi borvíz (eltűnt), 2. Borhegyesi Borforrás, 3. Olthíd melletti borvíz (eltűnt), 4. Csicsói bődö fürdő vagy Hargitafürdő (közigazgatásilag Csíkszerdához tartozik a telep).

Csíkszereda–Csíktaploca: 1. H5 IPEG fúrás, 2. Vasfúvódombi forrás (eltűnt), 3. Olthíd melletti borvíz (eltűnt).

Csíkszereda: 1. Szeredai- vagy Katalin- vagy Helwig-fürdő, 2. Kis fürdőmedence, 3. Nagy fürdőmedence, 4. Katalin-forrás, 5. 325 Bis IPEG fúrás, 6. FH1 Geolex fúrás, 7. IGO fúrás, 8. Hamerock strand, 9. F10002 IPEG fúrás, 10. IPEG fúrás, 11. Néptanácsi borvíz (eltűnt), 12. Óvoda előtti borvíz (eltűnt), 13. Nagyréti borvíz (eltűnt), Hargita Springs borvíz palackozó üzem.

Zsögöd–Zsögödfürdő: 1. Bakavér borvíz (eltűnt), 2. Faluvégi I., 3. Faluvégi II., 4. Feneketlen-tó, 6. Nádi borvíz (eltűnt), 7. Picsaborvíz vagy Vasút melletti borvíz (eltűnt), 8. Kőlik borvíz, 9. Melegfürdő forrása, 10. István király-forrás, 11. Anna-forrás, 12. Rózsafürdő, 13. Szentvér, 14. Lujza-forrás, 15. Szikla- vagy Pionír-forrás (eltűnt), 16. Strandfürdő, 17. Kicsi medence (eltűnt), 18. H325 IPEG fúrás, 19. *AnaVie* borvízpalackozó üzem (bezárták).

Csikszereda–Hargitafürdő: 1. Vallató vagy Apafi hidegfürdő, 2. Lobogó fürdő, 3. Szemvízforrás, 4. Mária Magdolna-borvíz, 5. Melegfürdő (lebontották), 6. Csipike borvíz, 7. Koponya borvíz, 8. Büdösgödör vagy Mofetta, 9. Zubogó, 10. Főforrás.

Csikszereda–Csíksomlyó–Csíksobotfalva: 1. Csíksomlyói vagy Nagyborvíz vagy Lobogó vagy Mária-forrás, 2. Barátok-, vagy Ferencesek feredéje, 3. Borvízkerti uszoda, 4. Széked borvíz, 5. Középbükki- vagy Kerekeger vagy Izra fürdő, 6. Alsó Belmezei vagy Fingos vagy Kálnoki borvize, 7. Boldogasszony kútja, 8. Erdőszádi, vagy Lucsalji borvíz, 9. Szájbáni vagy Koszáé borvize, 10. Balla Mátyás kútja, 11. Borsóbérci borvíz (betemették), 12. Felső Belmezei, 13. Csorba Véréé vagy Patakmejjéki borvíz, 14. Hortié.

Csikszentlélek: 1. Boroszlói vagy Borvízkerti, 2. Sutai borvíz.

Fitód–Hosszuaszó: 1. Fitódi borvíz I., 2. Fitódi II., 3. Fitódi borvizes kút, 4. IPEG fúrás, 5. Puskaporos borvíz, 6. Kőszegi fürdő, 7. Hosszuaszói Erzsébet-forrás (a 19. század végén és a 20. század elején palackozták).

Csiksomortán: 1. Csomortáni borvíz, 2. Büdösvíz.

Csikborzsova: 1. Borzsovai borvízfürdő, 2. Borzsovai borvíz.

Csikszentmiklós: 1. Csikszentmiklósi borvíz I., 2. Csikszentmiklósi borvíz II.

Csikszépvíz: 1. Alsó borvízfürdő, 2. Cibre borvíz, 3. Felső borvíz, 4. Papfürdő (eltűnt), 5. Bugyogó borvíz, vagy Örményfürdő (eltűnt).

Csikszentmihály–Ajnád: 1. Barakaszi borvíz, 2. Rompácai borvíz.

4.2. Gyimes ásványvizei

Gyimesfelsőlok–Gyimesközéplek–Gyimesbükk: 1. Kuruci borvíz, 2. Antalok-pataki borvíz, 3. Sötétpataki borvíz, 4. Sötétpataki Büdösvíz, 5. Sötétpataki *Hegyek Varázsa* borvíz (palackozzák), 6. Sötétpataki Ilona-fürdő, 7. Borpataki Büdösvíz, 8. Borpataki fürdő, 9. Farkaspallói Büdösvíz, 10. Barackosi Muhos fürdő, 11. Rakottyás telepi

sósforrások, 12. Bartosok pataki Büdösvíz, 13. Tarhavas Sósforrások (Sóspatak).

Irodalom

BÁNYAI János

1929 *Adatok a hargitai ásványvizek geológiájához.* In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára.* Sepsiszentgyörgy.

BERNER Zsolt – JÁNOSI Csaba – PÉTER Éva

2000 *Kelemen–Görgény–Hargita vulkáni vonulat ásványvizei.* Hargita megye Tanácsa. Csíkszereda. (Kézirat)

DACZÓ Katalin (szerk.)

2006 *Egy kaláka krónikája avagy a csíksomlyói Barátok feredejének újjáépítése.* Polgár-Társ Alapítvány, Csíkszereda.

DÁVID József (szerk.)

1941 *Székelyföld írásban és képben.* Budapest.

BORSZÉKI Béla (szerk.)

1979 *Ásványvizek és gyógyvizek.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

CSAJÁGHY Gábor

1943 *Az 1941–42. évi Erdélyi ásványvízkutatások eredményei.* M. K. Földt. Int. kiadványa, Budapest.

INCZE Ferenc Károly

1982 *Studiul hidro-geologic al zonelor de alimentare ale apelor subterane din bazinul Ciucului Mijlociu.* Kolozsvár. (Államvizsga dolgozat).

JAKAB Kálmán (szerk.)

1974 *Hargita megye természetes gyógytényezői.* Csíkszereda.

JÁNOSI Kincő

2005 *A székelyföldi ásványvízkutatás irodalma.* In: *Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Természettudományok.* Csíkszereda.

JÁNOSI Csaba – PÉTER Éva – JÁNOSI Kincő

2005 *Székelyföldi fürdők.* In: *Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Természettudományok.* Csíkszereda.

JÁNOSI Csaba – PÉTER Éva – HERCZEG Ágnes – TAKÁCS Edvárd

2005 *Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek.* Szombathely.

JÁNOSI Csaba – PÉTER Éva – BERSZÁN József – JÁNOSI Kincső

2006 *Az Alcsíki- és a Kászoni-medence ásványvizei és gázömlései*. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Humán- és Természettudományok*. Csíkszereda.

KISGYÖRGY Zoltán – KRISTÓ András

1979 *Románia ásványvizei*. Tudományos és Enciklopédiai Kiadó, Bukarest.

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása*. II. kötet. Pest.

Rahal Riad

1982 *Studiul hidro-geologic al zonelor de alimentare ale apelor subterane din bazinul Ciucului Superior*. Kolozsvár. (Államvizsga dolgozat).

SZABÓ Árpád – SOÓS Ilona – SCHWARTZ Árpád – BÁNYAI János – VÁSÁRHELYI Csaba

1957 *A Magyar Autonóm Tartománybeli ásványvizek és gázömlések*. Akadémiai Kiadó, Bukarest.

SZAKÁCS Sándor et al.

2006 *Erdélyi mofetták környezettudományi szempontú geológiai, kémiai, fizikai és biológiai tanulmányozása*. Kolozsvár. (Kézirat).

VITOS Mózes

1894 *Csík megyei Füzetek. Adatok Csík megye leírásához és történetéhez*. Kiadja Györgyjakab Márton Csík-Szeredában.

Melléklet

Szám 3251/887

A Községi Elöljáróságnak a Körjegyző Ur Kezére

Csíkmindszenten

Csík megye tekttes közigazgatási bizottságának 1887. évi Julius 12-én 631 kel szám alatt kelt rendelete következtében idei Szeptember ho 7-én a Hosszuaszoi ásványvízforrás minő állapotbanni létele megvizsgáltatván, annak eredményéhez képest hozatik a következő I. foku

Határozat

Demény János ásványvíz tulajdonos köteleztetik Hosszuaszoi ásvány vízét a kiküldött szakbizottság által a helyszínen 1884 szeptember 5-én felvett és a nagyméltóságú m. kir. belügyminiszter ur által 1886 november 22-én

49860/VIII. szám alatt jóvá hagyott javaslat és tervvázlat szerint 30 nap alatt a következőleg átalakítani és használható állapotba helyezni:

1. a forrás fölé a vázlat szerint egy kut falazando, mely szilárd koczkából cement vakolattal készítenő, hogy a forrás körüli talaj föld részei az ásványvízzel ne érintkezzenek.
2. a kut falazása a patak legmagasabb vízállásán felül 30 centimeterrel fel emelendő és befedendő hogy a patak árva a kutba ne ömöljön.
3. a kutra szivattyu alkalmazando facsöböl s annak szelepje onbol vagy vasbol legyen készíve.
4. a kutnak a földszínen felüli része biztosítása véget a falazás körül deszkából egy burok létesítendő és a kőfal és faköpeny közötti rész agyaggal kítömendő.
5. a patak medre 80 centimeterrel alább szállítando és a kútkörül nyílt vízverető árkok ásandók a talajvíz levezetése céljából.
6. a kutban összegyűlő víz hetenkint egyszer tellyesen kimerendő, hogy a felbugyogó víz által netán magával ragadt földrész eltávolíassék. Ezen intézkedés pontos betartásának ellenőrzésével a Hosszuaszoi tízes bíró bízik meg.
7. az ásványvíz szállítására használt korsok tisztán tartása az ásványvíz szállítóknak különben 50ftig terjedő pénz bírság terhe alatt kötelezőségévé tétetik.
8. a korsok parafa dugoval látandók el és
9. nehogy az ásványvíz medenczéjél építendő kutnak építése hanyagul tellyesítessék a megyei m. kir. állami építészeti hivatal az ásványvíz tulajdonos által és saját költségére az alapozásnál és a munka ellenőrzésére és az utasítások megadására felkérendő.

Ha ezen határozatnak ásványvíz tulajdonos Demény János 30 nap alatt pontosan eleget nem teszen, az esetben ezen ásványvíz használata és további forgalomba hozatala közegészségi tekintetből különben 300 ftig terjedő pénz bírság terhe alatt betiltatik.

Ezen kívül köteles ásványvíztulajdonos Demény János az ásványvízforrás minő állapotbanni léte megvizsgálására folyó év szeptember 7-én kiszállott bizotságnak számvevőileg jóvá hagyott 15 ft 40 krajcár utazási költséget 15 nap és külömbeni végrehajtás terhe alatt megfizetni, mert a kiszállást ő maga alaptalan jelentésével okozta.

A határozatnak 1-től 9-ig terjedő pontja az idézett szakbizottság javaslata a magas miniszteri döntvényben és az 1887 szeptember 7-én jegyzőkönyvre adott véleményben találja indokát.

Ezen határozat ellen a fellebezésnek 8 nap alatt helye van.

A Kászon Alcsíki járás főszolgabírájától

Csík Szt mártonon 1887 Október 8-án

Nagy József
Főszolgabíró

BERSZÁN JÓZSEF geológus technikus
Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület
RO-530191 Csíkszereda, Tető u. 13B/16.
hidro@tusnad.com

JÁNOSI CSABA geológus mérnök
Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület
RO-530225 Csíkszereda, Szív u. 3/14.
cscstte@topnet.ro

JÁNOSI KINCŐSŐ ökológus
Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület
RO-530225 Csíkszereda, Szív u. 3/14.
kincso2000@yahoo.com

PÉTER ÉVA vegyész üzemmérnök
Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület
RO-530230 Csíkszereda, Kossuth Lajos u. 30/16.
cstte@hr.astral.ro

KEREKES SZILÁRD

A MOCSÁRI KÖTÖRŐFŰ (*SAXIFRAGA HIRCULUS* L.) ELŐFORDULÁSA ROMÁNIÁBAN

Abstract: [Occurence of *Saxifraga hirculus* L. in Romania] *Saxifraga hirculus* is a sensational rarity of the Romanian flora which occurs only in Harghita county. It is considered an endangered, strictly protected glacial relict with major european importance. Although it is included in the *National Red List* (BOȘCAIU – COLDEA – HOREANU 1994), it has had only passive protection so far. However it is insufficient to compensate the changed ecological state of the site. According to the latest bibliography and fieldworks it seems that the presence of the Yellow Marsh Saxifrage is certain only in two from four total registered sites. For its subsistence detailed knowledge of the specie's ecology and active conservationist interventions are needed.

Rezumat: [Prezența speciei *Saxifraga hirculus* L. în România] *Saxifraga hirculus* este o raritate senzațională a florei României, care se întâlnește doar în județul Harghita. Cu toate că în țara noastră este considerată relict glaciatic de importanță comunitară, periclitat, strict protejat, trecut pe *Lista Roșie Națională a Plantelor Vasculare* (BOȘCAIU – COLDEA – HOREANU 1994), până în prezent a beneficiat doar de măsuri pasive de protecție. Acestea însă nu sunt suficiente pentru a contracara condițiile ecologice modificate ale site-urilor. Conform ultimelor publicații din acest domeniu precum și cercetărilor efectuate pe teren se evidențiază faptul că prezența speciei este sigură în doar două dintre cele patru site-uri înregistrate în total în România. Pentru supraviețuirea „ochiului șoricelului” este necesară cunoașterea aprofundată a ecologiei speciei precum și măsuri active de protecție a naturii.

Bevezetés

A mocsári kötőrófű Románia flórájának egyik szenzációs – csak Harghita megyében fellelhető – ritkasága. Jóllehet országunkban európai jelentőségű, fokozottan védett, vöröslistas, a kipszttulás határán álló jégkorszaki maradványnövénynek számít (BOȘCAIU – COLDEA – HOREANU 1994), eddig csak passzív védelemben részesült. Ez azonban elégtelen a megváltozott termőhelyi viszonyok ellensúlyozásához. A legújabb szakirodalom és a terepi bejárások arra engednek következtetni, hogy négy korábbi lelőhelyéből csak kettőben nyilvánvaló a faj jelenléte. Fennmaradása érdekében a faj ökológiájának részletesebb ismeretére, aktív természetvédelmi beavatkozásokra van szükség.

Taxonómiai áttekintés

A mocsári kötörőfű a *Saxifraga* nemzetség *Ciliatae* fajcsoport *Hirculoideae* alfajcsoport *Hirculoideae* fajsorába tartozik (WWW.SAXIFRAGA.ORG). 4 alfajjal rendelkezik, ezek kromoszómaszáma $2n = 16, 24$ vagy 32 (HEDBERG 1992). Európa kontinentális részén csupán a *S. hirculus* subsp. *hirculus* ($2n = 32$) fordul elő.

Morfológiai jellemzés¹

Évelő, 4–40 cm magas, csak virágzó állapotában feltűnő, magányosan álló vagy kisebb csoportokat alkotó lágyszárú növény. (1. kép) Rendszerint hosszú gyökörtzzsel rendelkezik. Vörösesbarna szára narancssárga-barna szőrös (a csúcsa felé fokozatosan szőrösebb). Legyökerező fekvőhajtásokat fejleszthet.

1. kép. Mocsári kötörőfű
(*Saxifraga hirculus* L.)

Visszás-lándzsás vagy lapát alakú levelei szórt levélállásban dúsán borítják a szarat (a szár alsó felében tömörülnek). Tőlevelei 10–30 mm hosszúak, 3–5 mm szélesek, nem alkotnak egyértelmű tölevélrózsát. Szárlevelei gyakran ülő levelek, felállóak. A levéllemez alapja felé elkeskenyedő, ép szélű, kopasz, levélerei nem kiemelkedőek, 5–13 mm hosszú, 2–4 mm széles. Az alsó levelek szélesebbek, a felsők majdnem szálasak. A levelek télen is zöldellhetnek.

5–15 mm átmérőjű virágai többnyire magányosan állnak, ritkábban kettesével-ötösével füzérvirágzatban nyílnak. 5 szabadon álló, 2,5–5,5 mm hosszú, 1,2/1,5–2,5 mm széles zöld vagy bíborszínű, barna mirigyszőrös, szélén barnás-narancssárga pillásszőrű csészelevele van. A párta élénksárga, olykor kis narancssárga vagy piros foltokkal tarkított. Az 5 szabadon álló cimpa fordított tojásdad vagy elliptikus alakú, 6–14 mm hosszú és 2,5/3–4 mm széles. 10 sima porzószála van, sárga portokokkal. A kocsányokat hosszú, sűrű bodros szőr borítja.

2 darab, a bibeszál tövéig összeforrt termőlevélből fejlődő felső állású magháza van. Termése 6–9 mm hosszú, 4–6,5 mm széles, barna vagy bíborszínű, két kopáccsal nyíló tok. Megközelítőleg 50–100 darab, 0,5–1,2

¹ A részletes morfológiai jellemzés SÁVULESCU 1952–1976, JÁVORKA 1925, AIKEN ET AL. 1999 illetve saját mérések és tapasztalatok alapján készült.

mm hosszú, fekete vagy barna színű, fényes és bibircses felületű magja van. A csészelevelek terméséréskor is fennmaradnak, lehajolnak. Júliustól szeptemberig virágzik. Rovarmegporzású faj, amely azonban gyakran szaporodik vegetatív úton is, sarjhagymácskák képzésével, gyöktörzse feldarabolódásával vagy az 1–2 éves legyökerező fekvőhajtások különválásával.

Országunkban a forma *major* ENGL. et IRMSCH alak fordul elő, amely az előzőekben ismertetett alapformától a következőkben tér el: 20–40 cm magas, 1–5 virága lehet, magányosan áll, nem bokrosodik, szárát (a virág/ok/ felé egyre sűrűbben) és csészeleveleit vörösesbarna szőr borítja.

Elterjedési terület

Közép-Ázsiai eredetű, cirkumpoláris, arktikus-boreális faj (HEDBERG 1992). Európai állományai drasztikusan megfogyatkoztak, elsősorban élőhelyeinek felszámolása miatt. Európa kontinentális részén szórványos előfordulású, Közép- és Nyugat-Európában nagyon ritka, veszélyeztetett, Skandináviában ritka (KÄSERMANN – MOSER 1999).

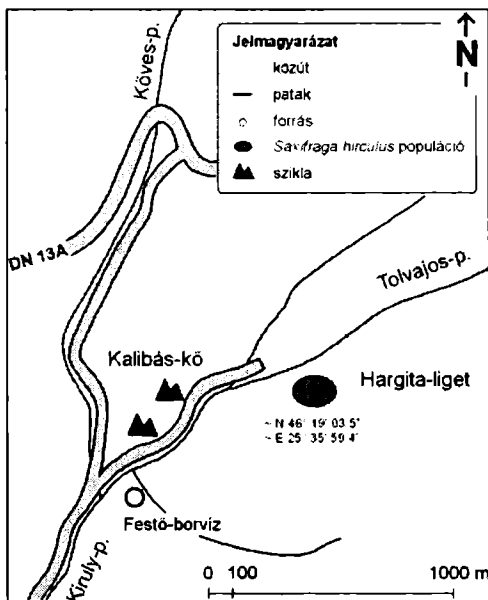
Hazai előfordulások

A mocsári kötőréfű Romániában kizárólag a Hargita megyei, borvizekkel átitatott lápokban lelt menedéket (RAȚIU 1980): a lövétei Hargitaligetben, a csíkszentkirályi Borsárosban, a csíkverebesi Benesben illetve az újtusnádi Középpatak-lápnban.

Hargitaligetben BÁNYAI János találta meg először a mocsári kötőréfűvet (NYÁRÁDY 1929). NYÁRÁDY tette közzé BÁNYAI felfedezését (1924). Beszámolt arról, hogy a kötőréfű az ingoványos tőzegmohaláp legsüppedékesebb, csak mohával borított részén gyakori, és július 15-e táján kezd virágozni (1929). SOÓ *Carex* sp., *Orchis* sp., *Eriophorum* sp., *Drosera rotundifolia*, *Epilobium fontanum*, *Menyanthes trifoliata* és *Ligularia sibirica* társaságában találta (1940). POP a láp déli harmadából, a borvízforrások által kialakított, Ph = 8-as kémhatású limonitkúpokról jelezte gyakori előfordulását (1960). COLDEA 1977-ben még gyakorinak ítélte meg a faj előfordulását. RAȚIU 1992-ben életképes populációról adott hírt. PÁSZTOHY 1995-ben a faj nagyon ritka előfordulásáról számolt be.

2005 augusztusában 21 mocsári kötőréfűvet sikerült összeszámlálnunk a lápnban. (1. ábra) A kötőréfűveket a láp nyugati szélében találtuk meg, sásfélék között, *Carex rostrata*, *Sphagnum* sp., *Parnassia palustris*, *Potentilla erecta*, *Ligularia sibirica*, *Salix cinerea* (juv.), *Lysimachia vulgaris*, *Equisetum* sp.,

Drosera rotundifolia, *Succisa pratensis*, *Aegopodium podagraria*, *Menyanthes trifoliata*, *Salix pentandra* és *Briza media* társaságában, fűzbokrok árnyékában. Csúpn néhány példányt találtunk a nyílt részeken. A megfigyelt egyedek minimális magassága 17 cm, maximális magassága 45 cm, átlagmagassága 27 cm volt. Közel akkorák voltak, mint a környező sások vagy azoknál 5–10 centiméterrel kisebbek. Legkevesebb 1, legtöbb 3, átlagosan 1,7 virággal rendelkeztek. Ottjárunkkor (VIII. 23-án) még virágoztak, illetve második viráguk még bimbóban volt. Elenyésző volt a már elvirágozott kötőréfűvek aránya.

1. ábra. Térképvázlat a mocsári kötőréfű hargitaligeti előfordulásáról

A csíkszentkirályi Borsáros-lápbeli jelenlétéről NYÁRÁDY számolt be először (1929). SOÓ arany láprózsának nevezte, és a vörhenyes mohaszőnyegből (1940), Poklondfalvával szembeni területről (1943) illetve kékperjés láprétről jelezte (1944) a borvízforrások környékén ekkor még gyakori fajt (POP 1960).

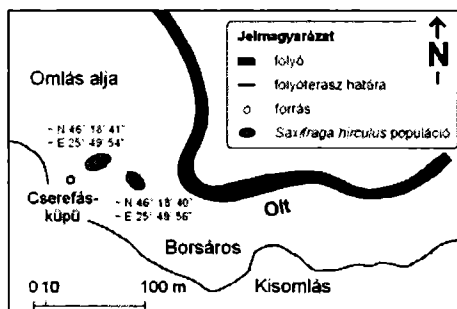
A populáció 1944-ben csappant meg először számottevően, amikor a terület gazdája sáncokat alakított ki, elsimította a limonitkúpokat, befogott egyes forrásokat, és kaszálni kezdte a területet (POP 1955).

Élettere beszűkülésével a láp déli (Bor-patak melletti) és nyugati (Omlás-alji) tartozékaiban (KRISTÓ 1955) valamint a keleti és nyugati láprészletet összekötő keskeny folyópart menti területsávon lelt menedéket (POP 1960).

KRISTÓ térképen ábrázolta a szórványossá vált lelőhelyeket (1955). Az egyedek csenevész megjelenése tükrözte a leromlott termőhelyi viszonyokat (POP 1960).

PÁSZTOHY 1995-ben összesen 12 példányt számolt össze 2 foltban, mind a két esetben borvízforrás közelében. VASS és KOLUMBÁN 20 mocsári kötőrfüvet talált 1998-ban. A 2002-ben megfigyelt 11 egyed egyike sem érte el a fajra jellemző 4 dm-es felső magassághatárt, és csupán egyetlen példány rendelkezett több virággal (KEREKES 2003).

2005 augusztusában 78 mocsári kötőrfüvet sikerült összeszámlálnom Borsáros nyugati (omlásalji) nyúlványában. (2. ábra) A kötőrfüvek két, egymástól megközelítőleg 50 m távolságban található foltot alkottak a hargitaligeti lelőhelyhez nagyban hasonlító termőhelyen. A kötőrfüvek zöme ebben a lágban a sásfélék borította nyílt részeken fordult elő, *Equisetum* sp., *Sphagnum* sp., *Salix repens*, *Eriophorum angustifolium*, *Geranium palustre*, *Aegopodium podagraria*, *Lythrum salicaria*, *Filipendula ulmaria*, *Salix cinerea* (juv.), *Parnassia palustris*, *Vicia* sp., *Briza media*, *Peucedanum palustre*, *Epilobium* sp., *Cirsium* sp., *Salix* sp. (juv.) és *Drosera anglica* társaságában. A megfigyelt egyedek minimális magassága 13 cm, maximális magassága 46 cm, átlagos magassága 24 cm volt. Legkevesebb 1, legtöbb 3, átlagosan 1,7 virággal rendelkeztek. A mérés időpontjában (VIII. 16-án) közel egyharmaduk már elvirágzott, valamivel több, mint egyharmaduk éppen virágzott, valamivel kevesebb, mint egyharmaduk bimbózott még.

2. ábra. Térkép a mocsári kötőrfű csíkszentkirályi előfordulásáról

A tusnádi–verebesi Benes-rétlágból POP jelezte először 1955-ben. Verebes közelében, kenderáztatásra használt borvizes tavacsák partján talált mocsári kötőrfüveket. 1960-ban csenevész egyedekről számolt be. Az 1970-es években végrehajtott lecsapolási munkálatokat követően kétségessé vált a léte ebben a lágban (RAȚIU 1980, PÁLFALVI 1994).

Az újtusnádi Középpatak-borvízlápból is POP jelezte először a mocsári kötőréfű jelenlétét (1955). A borvízforrás közelében tenyészett (POP 1960). Léte az 1970-es évek közepe óta kétséges (PÁLFALVI 1994). 2002-ben nem sikerült sem a Benes-rétlápban, sem a Középpatak-borvízlápban fellelnem, jöllehet virágzási ideje alatt aprólékosan átkutattam mindkét területet.

A faj termőhelyi igényei és cönológiai viszonyai

A mocsári kötőréfű számára létfontosságú az állandó felszínközeli, áramló talajvíz (WELCH 1970, ROSSKOPF 1971, GILLET 1982, WARNCKE 1980, OHLSON 1986). A víz kémhatását és összetételét illetően jóval tágabb tűrésű. A semleges illetve az enyhén savas kémhatású vizeket kedveli (RUUHJÄRVI 1960).

Valamennyi termőhelyén megtalálható a tőzeg (GILLET 1982, OHLSON 1986; LOCKHART 1989). Oligotróf és eutróf termőhelyeken is előfordul, de a mezotróf jellegű termőhelyeket kedveli a leginkább (RUUHJÄRVI 1960, WELCH 1970, OHLSON 1986, GILLET 1982).

Napfénykedvelő (RUUHJÄRVI 1960; OLESEN – WARNCKE 1990), a levegő hőmérsékletére kevésbé érzékeny növény (GILLET 1982; OHLSON 1986).

A mohaszőnyeggel borított termőhelyeket kedveli (GILLET 1982; LOCKHART 1989; OLESEN – WARNCKE 1990). Mérsékelt legeltetést igényel (WELCH 1970). A legeltetés hiánya kedvezőtlen hatással van a fajra a magasabbá és sűrűbbé váló környező vegetáció valamint a visszatelepülő fásszárú fajok árnyékoló hatása miatt (WELCH – RAWES 1964; OHLSON 1989, WELCH 1996).

Léte országunkban a hegyvidéki borvizes lápokhoz van kötve (NYÁRÁDY 1929). Ezek a lápok ásványi anyagokban és szén-dioxidban gazdag vízzel, limonittal keveredett tőzeggel rendelkeznek (POP 1955).

A Hargita-ligetben korábban tőzegtalajokon létrejött *Caricetum diandrae* Jon. 1932 em. Oberd. 1957 társulásban fordult elő (COLDEA ET AL. 1977). A hengeres sásos SANDA szerint *Carex diandra*, *C. rostrata*, *C. nigra*, *C. canescens*, *C. dioica*, *Menyanthes trifoliata*, *Ligularia sibirica*, *Pedicularis palustris*, *P. sceptum-carolinum*, *Drepanocladus ventricosus*, *D. revolvens*, *Epilobium palustre*, *Stellaria palustris*, *Eriophorum angustifolium*, *Saxifraga hirculus*, *Drosera anglica*, *Comarum palustre*, *Sphagnum angustifolium*, *Dactylorhiza maculata*, *Juncus articulatus*, *Triglochin palustre*, *Agrostis canina* és *Aulacomnium palustre* fajokból épül fel (2002).

1992-ben RAȚIU már *Caricetum fuscae* (Br. – Bl. 1915 s.l.) W. Koch 1928 társulásban találta. A fekete sásost *Carex nigra* ssp. *nigra*, *C. rostrata*, *C.*

echinata, *C. canescens*, *C. dioica*, *C. serotina*, *Thalictrum lucidum*, *Comarum palustre*, *Eriophorum angustifolium*, *Valeriana simplicifolia*, *Agrostis canina*, *Aulacomnium palustre*, *Juncus filiformis*, *Sphagnum nemoreum*, *Sph. subsecundum*, *Sph. warnstorffii*, *Sph. teres*, *Stellaria palustris*, *Veronica scutellata*, *Dicranum bonjeanii*, *Camptothecium nitens*, *Menyanthes trifoliata*, *Calliergon stramineum*, *Ligularia sibirica*, *Pedicularis palustris*, *P. scepterum-carolinum*, *Dactylorhiza maculata*, *Triglochin palustre*, *Juncus articulatus* és *Drepanocladus revolvens* fajok alkotják (SANDA 2002).

Természetvédelmi vonatkozások

Európai elterjedési területének többségén veszélyeztetett és hanyatlóban van. Veszélyeztetettsége elsősorban élettere eltűnéséből származik. A Berni Konvenció valamint az Élőhely Irányelv függelékében szerepel, mint fokozott védelmet érdemlő faj.

Természetvédelmi jellegű legeltetésre vagy kaszálásra van szüksége a versenyképesebb füvek, sások és fászszerűak visszaszorítása érdekében. Meg kellene akadályozni, hogy korai kaszálás, túllegeltetés vagy vízrendezési munkálatok áldozatává váljon. Ajánlatos volna továbbá terméseiből begyűjteni mesterséges szaporítás és visszatelepítés céljából.

Irodalom

BOȘCAIU, N. – COLDEA, G. – HOREANU C.

1994 *Lista roșie a plantelor vasculare*. Ocrot. Nat. Med. Înconj. T. 38, nr. 1. p. 45–56, București.

COLDEA, GH. – PLĂMADĂ, E. – BARTÓK E.

1977 *Contribuții la studiul clasei Scheuchzerio-Caricetum fuscae Nordh. 1936 din România (IV)*., Contrib. Bot., Cluj-Napoca, 69–78.

GILLET, F.

1982 *L'alliance du Sphagno-Tomenthypnion dans le Jura*. Documents phytosociologiques N.S. 6, 155–180.

HEDBERG, O.K.

1992 *Taxonomic differentiation in Saxifraga hirculus L. (Saxifragaceae) – a circumpolar Arctic-Boreal species of Central Asiatic origin*. Botanical Journal of the Linnean Society 109. 337–393.

JÁVORKA S.

1925 *Magyar flóra (Flora Hungarica)*. Stúdium Könyvkiadó, Budapest.

KÄSERMANN, C. – MOSER, D.M.

1999 *Fiches pratiques pour la conservation Plantes à fleurs et fougères. L'environnement pratique.* OFEFP, Bern.

KEREKES SZ.

2003 *Az Alcsíki-medence minerogén lápjainak vegetációja. Javaslatok természetvédelmi kezelésükre.* Diplomadolgozat. Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron.

KRISTÓ A.

1955 *Adatok a csíkszentkirályi „Borsáros” borvizes láp hidrográfiájához.* In: *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1955.* Sepsiszentgyörgy.

LOCKHART, N. D.

1989 *Three new localities for Saxifraga hirculus L. in Ireland.* Irish Naturalist's Journal 23. 65–69.

NYÁRÁDY E. GY.

1924 *Adnotațiuni la Flora Romîniei I. O nouă Saxifraga a florei romîne.* Bul. Grăd. Bot. și al Muz. Bot. de la Univ. Cluj, 1924, vol IV, p. 95–96; 97–98.

NYÁRÁDY E. GY.

1929 *A vizek és a vízben bővelkedő talajok növényzetéről a Hargitában* In: CSUTAK Vilmos (szerk.) *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára.* Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

OHLSON, M.

1986 *Reproductive differentiation in Saxifraga hirculus population along an environmental gradient on a central Swedish mire.* Holarctic Ecology 9. 205–213.

OHLSON, M.

1989 *Dynamik i nord- och mellansvenska populationer av myrbräcka.* Svensk Botanisk Tidskrift 83.1–11.

OLESEN, J. M. – WARNCKE, E.

1990 *Morphological, phenological and biochemical differentiation in relation to gene flow in a population of Saxifraga hirculus.* Sommerfeltia 11. 159–171.

PÁLFALVI P.

1994 *A Csíki-medence növény- és állatvilágának általános jellemzése. A növény- és állatvilágot károsító tényezők* In: *Csíki Zöld Füzetek* 1994. 1. Csíki Természettjáró és Természetvédő Egyesület.

PÁSZTOHY E. K.

- 1995 *Cercetări botanice asupra mlaștinilor de turbă din împrejurimile orașului Miercurea-Ciuc. Utilizarea datelor în procesul didactic.* Lucrare de diplomă. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.

POP, E.

- 1955 *Mlaștinile noastre de turbă și problema ocrotirii lor* In: *Ocrotirea Naturii Buletinul Comisiei pentru Ocrotirea Monumentelor Naturii* 1 1955.

POP, E.

- 1960 *Mlaștinile de turbă din Republica Populară Română.* Editura Academiei Republicii Populare Române, București. pp. 511.

RAȚIU, F.

- 1980 *Problema ocrotirii genofondului floristic al județului Harghita.* In: *Acta Hargitensia* 1980. 433–442.

RAȚIU, F.

- 1992 *Mlaștina eutrofă „Dumbrava Harghitei”.* Ocrot. Nat. Med. Înconj. t. 36. nr. 1. 47–49. București.

ROSSKOPF, B.

- 1971 *Pflanzengesellschaften der Talmoore an der Schwarzen und Weissen Lauer im Oberpfälzer Jura.* Ph.D. thesis. Universität Erlangen-Nürnberg.

RUUHJÄRVI, R.

- 1960 *Über die regionale Einteilung der Nordfinnischen Moore.* Annales Botanici Societatis Zoologicae Botanicae Fennicae ‘Vanamo’. 31.

SANDA, V.

- 2002: *Vademecum ceno-structural privind covorul vegetal din România.* pp. 331. Editura Vergiliu, București.

SĂVULESCU, Tr. (red.)

- 1952–1976 *Flora Republicii Populare Române / Flora Republicii Socialiste România I–XIII.* București.

SOÓ R.

- 1940 *A Székelyföld növénytakarója* In: *Debreceni Szemle* 1940. november. Debrecen.
- 1943 *A Székelyföld flórája. Flora Terrae Sicularum (Transsilvaniae Orientalis) Supplementum I.* Editio Instituti Syst.-Geobotanici Museique Botanici Universitatis Kolozsvár. 61 pp. Kolozsvár.
- 1944 *A Székelyföld növényközvetkezteiről.* Múzeumi Füzetek. 1944. II. 2.

VASS A. – KOLUMBÁN I.

1998 *Starea actuală a unor rezervații naturale din Bazinul Ciucului Inferior*.
Lucrare de diplomă. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.

WARNCKE, E.

1980 *Spring areas: ecology, vegetation, and comments on similarity coefficients applied to plant communities*. *Holarctic Ecology* 3. 233–308.

WELCH, D. – RAWES, M.

1964 *The early effects of excluding sheep from high-level grasslands in the North Pennines*. *Journal of Applied Ecology* 1. 281–300.

WELCH, D.

1970 *Saxifraga hirculus L. in north-east Scotland*. *Transactions of the Botanical Society of Edinburgh* 41. 27–30.

1996 *Habitat preferences and status of Saxifraga hirculus L. in North-East Scotland*. *Botanical Journal of Scotland* 48. 177–186.

THE SAXIFRAGE SOCIETY – [HTTP://WWW.SAXIFRAGA.ORG](http://www.saxifraga.org).

AIKEN, S. G. – DALLWITZ, M. J. – CONSAUL, L. L. – MCJANNET, C. L. – GILLESPIE, L. J. – BOLES, R. L. – ARGUS, G. W. – GILLET, J. M. – SCOTT, P. J. – ELVEN, R. – LEBLANC, M. C. – BRYSTING, A. K. – SOLSTAD, H. (1999): *Flora of the Canadian Arctic Archipelago: Descriptions, Illustrations, Identification, and Information* – <http://www.mun.ca/biology/delta/arcticf>.

KEREKES Szilárd doktorandusz

Nyugat-Magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar

Kitaibel Pál Környezettudományi Doktori Iskola

RO–530172 Csíkszereda, Testvériség sgt. 22 B/33.

Hargita megye

szkerekes@yahoo.com

PÁL ZOLTÁN – CZELLE CZ BOGLÁRKA – KIS BOGLÁRKA –
SZÁSZ ÁRPÁD – SZÉKELY BORBÁLA

A KALCIUM–MAGNÉZIUM ARÁNY EGÉSZSÉGÜGYI SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA ROMÁNIAI ÁSVÁNYVIZEKBEN

Abstract: [Medical considerations on Calcium: Magnesium ratio in Romanian mineral waters] The present study summarizes the effect of these two elements on the human metabolism, analyzing the optimal amount of Calcium and Magnesium needed for normal functioning of the human body. The normal Ca-Mg ratio for intake is 2:1.

The study focuses on the Ca and Mg content and their ratio of all Romanian bottled water types and of 39 non bottled natural mineral springs situated in Ciuc (Rom.; Hung.: Csík) Basin. Both bottled and natural mineral water were classified into few classes regarding the Ca, Mg and Ca:Mg ratio, and frequency was elaborated. Romanian bottled waters shows normal distribution for Ca-content, and dominates in lower classes of Mg-content. 50 percent of Romanian bottled mineral water types are in optimal interval of Ca:Mg ratio.

Non bottled mineral water of Ciuc Basin are mainly situated in lower classes of Ca-content, shows cvasi-normal distribution for Mg-content and 64% of them satisfies the optimal class condition of Ca:Mg ratio.

The study tries to emphasize through triple level sorting the optimal mineral waters regarding the Ca:Mg ratio, the Ca-content and Mg-content.

Keywords: Calcium and Magnesium intake, antagonism, daily mean needs, bottled mineral waters, unbottled natural mineral water springs, Ciuc Basin, Romania.

Rezumat: [Considerente medicale legate de raportul Ca–Mg în apele minerale din România] Articolul în primă fază însumează efectele benefice ale celor două elemente asupra sănătății umane, apoi vorbește despre doza zilnică recomandată pentru o funcționare optimă a organismului, ajungând să puncteze asupra raportului optim dintre Ca și Mg.

A doua parte a articolului analizează apele minerale ca posibile surse de Ca și Mg pentru organismul uman. Sunt analizate conținutul de Ca și Mg precum și raportul acestora în cazul tuturor mărcilor de ape minerale îmbuteliate pe teritoriul României.

În comparație, sunt analizate sub același aspect 39 de izvoare naturale neîmbuteliate din zona depresionară a Ciucului. Comparația a rezultat în câteva afirmații: apele îmbuteliate din România au o distribuție normală din punct de vedere al conținutului de Ca, iar în cazul Magneziului, majoritatea lor intră în categorii inferioare. Cca. 50% din cele îmbuteliate intră în categoria optimă a raportului Ca–Mg.

Apele neîmbuteliute din Bazinul Ciucului predomină categoriile inferioare ale conţinutului de Ca, aparţin categoriilor inferioare şi medii din punct de vedere al conţinutului de Mg, iar din punctul de vedere al raportului Ca–Mg cca. două treimi (64%) intră în categoria optimă.

La final, printr-o metodă de filtrare statistică triplă, articolul încearcă să scoată în evidenţă apele minerale optime pentru consum care îndeplinesc condiţiile optime ale raportului, dar şi al conţinutului de Ca şi Mg.

Cuvinte cheie: doza zilnică de Ca şi Mg, antagonism, ape minerale îmbuteliute, izvoare naturale de ape minerale neîmbuteliute, Bazinul Ciucului, România.

Kivonat: A tanulmány első felében igyekszik összegezni a címben szereplő két elem emberi szervezetben kifejtett pozitív hatásait, majd érinti az emberi szervezet egészséges működéséhez szükséges napi dózisok kérdését, majd a két elem beviteli mennyiségének normális arányáról is szó esik.

A dolgozat második fele az ásványvizeket, mint kiegészítő kalcium és magnézium beviteli forrásként vizsgálja. Az esettanulmány pedig Románia összes palackozott ásványvíz-márkáját és altípusát vizsgálja meg a két elem tartalma szempontjából, majd arányukban is elemzi gyakorisági eloszlásukat. A palackozott vizekkel ellentétben egy jól körülhatárolt térség, a Csíki-medence 39 nem palackozott forrásának ugyanolyan szempontú elemzését is elkészítettük. Az összehasonlítás nyomán megállapítottuk, hogy a Romániai palackozott ásványvizek a Ca-tartalom szempontjából normális eloszlást mutatnak, a Mg-eloszlás szempontjából az alacsonyabb értékű kategóriákban gyakoribbak, míg 50%-uk a Ca–Mg arány optimális osztályába tartozik. A Csíki-medence nem palackozott ásványvizei a gyenge Ca-tartalmú osztályokban gyakoribbak, a Mg-tartalom szempontjából az alacsony- és közép mezőnyt foglalják el, míg a Ca–Mg arány esetében jóval nagyobb hányaduk (64%) felel meg az 1-es (optimális) kategória feltételeinek.

A tanulmány egy 3 szintű szűrési folyamaton keresztül igyekszik meghatározni az emberi szervezet számára optimális Ca–Mg arányú és tartalmú vizeket.

Kulcsszavak: kalcium- és magnézium bevitel, antagonizmus, napi átlagszükséglet, palackozott ásványvizek, palackozatlan források, Csíki-medence, Románia.

Egészségügyi áttekintő

Az emberi szervezet molekuláinak fő tömegét a periódusos rendszer első részében levő elemek (H, C, N, O) alkotják.

A szervezetben megjelenő ásványi anyagokat mikro- és makroelemek közé soroljuk.

A makroelemek közé tartoznak a Na, Mg, Ca, P, S, Cl, és a K. Ezek mind létfontosságúak az emberi szervezet normális működésében.

Jelen tanulmányban a kalcium és magnézium fontosságát emeljük ki, illetve tárgyaljuk a szervezetbe való bevitelük megfelelő arányát.

A **kalcium** (Ca) az emberi test tömegének körülbelül 1,5%-át, makroelem-tartalmának pedig körülbelül 47%-át teszi ki. Mennyisége a férfiakban 950–1300 g, míg a nőkben 770–920 g körüli.

A napi kalciumszükséglet körülbelül 800 mg. Ennél nagyobb a szükséglet a növekedés korában, terhesség során, korai menopauzában és idős korban. Ilyenkor körülbelül napi 1500 mg kalciumra van szükség.

1. sz. táblázat: A napi ajánlott Ca bevitel regionális különbségei (FIGLER, M. 2006)

Korcsoport	Napi ajánlott Ca ²⁺ bevitel, mg/fő		
	U.K.	Kanada	Magyarország
0,5 év	–	350	360
0,5–1 év	525	400	540
1–9 év	350–550	500–700	800
10–18 év	900	900	1000
19–60 év	700	750	800
> 60 év	700	800	100
Terhesség és szoptatás	1300	1250	1200
Menopauza után	1200	1250	1200

A gyerekek a táplálék kalciumtartalmának 75%-át képesek hasznosítani, ez felnőtt korra 60%-ra csökken, míg az öregeknél csak 30%.

A kalcium anyagcsere szabályozása elsősorban 3 hormon (a parathormon, a kalcitriol-D vitamin, és a kalcitonin) működésén alapul. Ezeket együttesen kalciotrop hormonoknak nevezzük. A parathormon a mellékpajzsmirigy fősejtjeiben termelődik. Fő hatása az extracelluláris kalciumszint növelése. A csontra hatva gyorsítja a csontfaló sejtek aktivitását, fokozza a csontátépülés sebességét, valamint a vesében a kalcium visszaszívását. A kalcitriol, [1,25(OH)₂D₃], a D vitamin aktív alakja. A kalcitriol a bélben növeli a kalcium- és foszfátfelszívódást, bizonyos csontsejtekre hatva növeli a csontból való kalciumkiáramlást. A kalcitonin a pajzsmirigyben termelődik, fő hatása a csontbontás gátlása a csontfaló sejtekre gyakorolt negatív hatása révén. A kalcitonin tartalom nem- és életkorfüggő. A női és férfi nemi hormonok egyaránt növelik a kalcitonin hatékonyságát [<http://www.ujdieta.hu/index.php?content=47>].

A kalcium kétféle mechanizmus alapján szívódik fel a bélből. A felszívódás passzívan történik, a kalciumcsatornákon keresztül indul meg a bélhám-sejtekbe. A kalcitriol serkenti a kalciumionok bélhámsejtekbe jutását.

A felszívódás egy másik fajtája akkor lép fel, amikor nagy a béltartalom kalciumkoncentrációja. Ilyenkor a kalcium az ún. paracelluláris csatornákon, a bélhámsejtek között jut át. A kalcitriol segíti a csatornák megnyílását. Minden 100 mg bevitt kalciumból csak 30 mg felszívódását eredményezi [<http://www.ujdieta.hu/index.php?content=47>].

A táplálékkal bevitt kalcium csak részben szívódik fel, másik része kiürül. A kalcium a bél mellett, főként a vesén keresztül távozik a szervezetből. A vizelettel 100-260 mg kalcium ürül naponta. A veséből történő kalcium visszaszívást a kalcitriol növeli.

A megfelelő kalciumbevitel mellett a kalciumfelszívás és a kalciumürítés hormonálisan szabályozott egyensúlyban van. A felszívás és ürítés jelenti a külső kalciumforgalmat. [FONYÓ 1997]

A kalcium 99%-a a csontokban, oldatlan állapotban jelenik meg, míg a maradék 1%, oldott állapotban a sejtközi folyadéokban (szérumban) és a lágy szövetekben található (vérplazma).

A csontszövet szeretlen állományát vizsgálva kiderül, hogy a csontszövet körülbelül 20% vizet és 40% ásványi sót tartalmaz. Az ásványi só döntően hidroxipatit, $[\text{Ca}_{10}(\text{PO}_4)_6(\text{OH})_2]$, de számos nyomelem is megtalálható, Zn, Cu, Fe, Sn, Mg. A Ca és P ionok egy része más sók formájában is jelen van. Ezek a sók kevésbé állandóak, ezért részét képezik az úgynevezett gyorsan kicserélődő kalcium- és foszfátraktáraknak. Nagy jelentőségük van a vér állandó Ca szintjének biztosításában. [SZOLLÁR L. 2005] Ugyanis ha elégtelen felvétel vagy fokozott kiürítés történik, akkor a mellékpajzsmirigy működése azonnal kiegyenlíti a hiányt. Ilyenkor részben a csontszövetben levő kalciumot vonja ki és pótolja a hiányt, de ez már a csontszövet ásványi anyagtartalmának csökkenéséhez vezet, illetve lerakódik a érfalakra, és azok meszesedéséhez vezethet (érelmeszesedés).

A csontfelépülés a különböző életkorokban másképp zajlik. Gyermekkorban a csontosodás legfontosabb helye a növekedési porc. A másik csontépítési mechanizmus a „remodeling”- a csontok folyamatos felépülése és az ezzel párhuzamosan történő lebomlása. Felnőttkorban csak ez a mechanizmus érvényesül. A folyamat során 10–14 nap alatt a csont egy kis részében lebomlik a csontszövet, és ide 3–4 hónap alatt új csontszövet épül. Így a csont teljes mennyiségének körülbelül 2–10%-a épül át évente [<http://www.ujdieta.hu/index.php?content=47>].

A csontból a kalciumkioldás és visszaépülés a belső kalciumforgalmat jelenti [FONYÓ 1997].

40-45 éves korban a lebontási folyamatok túlsúlyra jutnak, és évenként 0,3–0,5%-al fogy a csonttömeg. Ez a nők esetében a menopauza idején a 2–

5%-ot is elérheti. Az egészséges ember csontjai naponta 200 mg kalciumot adnak le és építenek be újra. Serdülőkorban ez a mennyiség a fiúknál eléri a 290–400 mg-ot, míg a lányok esetében a 210–240 mg-ot.

Az alacsony kalciumszint miatt a csontképződés, pontosabban az újonnan kialakuló csontszövet mineralizációja zavart szenved. Az elcsontosodási zónák mineralizáció hiányában burjánzani kezdenek. A lapos csontok puhák lesznek, újjal benyomhatóak, a csöves csontok pedig nem bírják az egyenes testtartással rájuk nehezedő mechanikai terhelést és elgörbülnek. Ez az ún. rachitis-betegség, vagyis az „angolkór”. [FONYÓ 1997]

Egy másik, kalciumhiányból adódó betegség az osteoporózis. Különösen a nők érintettek ebben, ugyanis menopauza táján az ösztrogénszint-csökkenés miatt felgyorsul a csontállományvesztés. Az osteoporózis következménye a csontok fokozott törékenysége [<http://www.ujdieta.hu/index.php?content=47>].

Kalciumhiány esetén az ólom könnyebben felszívódik a csontokba és lerakódhat a fogakba is. Az *American Journal of Epidemiology* 2000-ben megjelent tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy az alacsony kalciumszinttel rendelkező nők vérében volt a legtöbb ólom, amely hátrányosan befolyásolhatja a magzati szervek, beleértve az agy fejlődését is. A terhes nőknek ajánlott a napi 2000 mg kalcium fogyasztása. A szoptatás ideje alatt is az átlagosnál nagyobb kalciumbevitelre van szükség [<http://www.oceanmilk.hu/article/article.php/4/8>].

A magas kalciumtartalom is problémákat okozhat, ugyanis ilyenkor megnő a vizelettel ürülő kalcium mennyisége is, és ez vesekő-képződéshez vezethet. Ennek neve *hypercalciuria* [FONYÓ 1997]. A magas állati-fehérje bevitel szintén növeli a kalcium ürülését a veséken keresztül.

A kalcium jelen van a vérplazmában fehérjéhez kötve és ionizált állapotban is. A kalciotrop hormonok szabályozzák az extracellulárisan oldott Ca és a csontokban levő jelentős mennyiségű oldatlan Ca közötti arányt, hogy ez egyensúlyban maradjon.

A vérplazmában levő kalcium fele negatív töltésű fehérje molekulákhoz van kötve, másik része pedig ionizált állapotban van jelen. Ez az ionizált Ca-tartalom állandó kicserélődési egyensúlyban van a csontszövet interszticiális terében oldott kalciummal [FONYÓ 1997].

A kalcium nélkülözhetetlen a véralvadáshoz, hiányában az alvadást segítő enzimek nem képesek kifejteni hatásukat.

A sejtek normális működésének feltétele, hogy az extracelluláris folyadékban megfelelő ionizált kalciumkoncentrációja legyen (1,1–1,2 mmol/l). Megfelelő extracelluláris kalcium tartalom szükséges a szív- és simaizmok

ingerképzéséhez is. Nagyobb mértékű kalcium csökkenéskor görcsrohamok lépnek fel, amelyek halálosak is lehetnek [FONYÓ 1997].

A kalcium megoldást jelent még számos problémára: egészséges fogakat és körmöt biztosít, nélkülözhetetlen az izomösszehúzódáshoz és a különböző enzimek megfelelő működéséhez, valamint a vérnyomásszabályozáshoz. Segíti az idegrendszer működését, az ingerületek áttevődését, befolyásolja a sejtmembrán áteresztőképességét, szerepe lehet a vastagbél-daganat megelőzésében, csökkenti a gyulladásra való hajlamot és az allergiát.

A kalciumot megtaláljuk a tejben és tejtermékekben, az olajos magvakban, száraz hüvelyesekben, szójában, zöldekben.

A kalcium magnéziummal, foszforral és D-vitaminnal hat a legjobban.

Túlzott kalcium bevitel is káros lehet a szervezetre, a klasszikus meszesedési jelenségeken túl akár a mikroelemek (pl. Zn) káros hatású feldúsulásához vezethet a csontszövetekben (TAKASUGI ET AL. 2007).

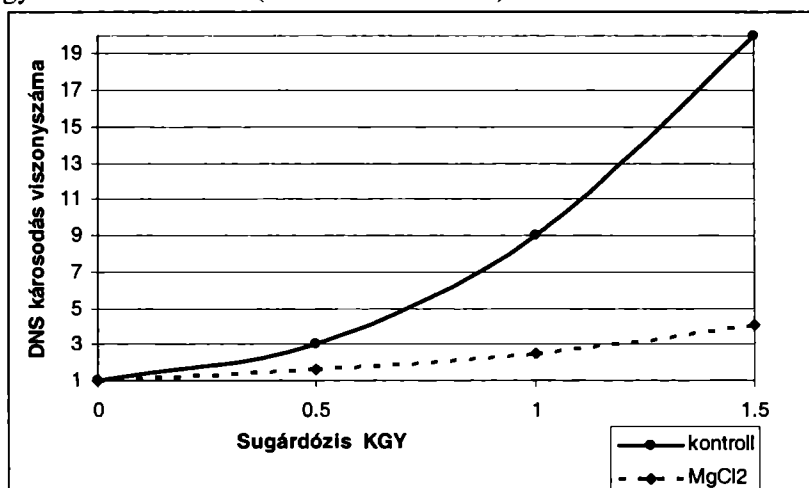
A **magnézium** (Mg) a kalcium mellett szintén az ember számára létfontosságú makroelem, megtalálható a test számos sejtjében, illetve szerepet játszik a szervezet anyagcsere folyamataiban.

A szervezetben körülbelül 25–30 g magnézium található, ennek a mennyiségnek csaknem fele a csontokba épülve, egy másik jelentősebb része pedig a májsejtekben van jelen. A napi 250–375 mg elemi magnézium jelenti az egészséges működéshez szükséges mennyiséget. Ez a mennyiség terhesség, illetve szoptatás ideje alatt nagyobb kell legyen, 350–375 mg az ajánlott. A terhesség alatt fellépő magnéziumhiány komoly problémákat okozhat, növeli a spontán vetélés kockázatát, a koraszülés és fejlődési rendellenességek kockázatát úgyszintén [<http://www.vital.hu/themes/health/magnesium1.htm>].

Magnéziumhiányhoz általában a nem megfelelő táplálkozás, mozgásszegény életmód, különböző élvezeti cikkek mértéktelen fogyasztása, és a stressz is hozzájárul. A szervezet magnéziumvesztését a hányás, hasmenés, stressz jelentősen fokozza.

A magnéziumnak jelentős szerepe van számos enzimműködésében, az izmok és idegek működésében egyaránt. Meghatározó szerepet tölt be a szénhidrátok, zsírok, nukleinsavak, és fehérjék anyagcseréjében, valamint az energiatermelő és energiafelhasználó folyamatokban [http://shop.builder.hu/csoport_list.htm?id=9]. A Mg mind a gibberellin (GS), mind a szuperoxidizmutáz (SOD) és a kataláz, azaz az oxigén szabad gyököket elimináló enzimek, hormonok de novo szintézisét serkenti. Így feltételezhető a magnézium közvetett hatása a radiokatív sugárzás károsításának csökkentésében. A réz-ionok a magnéziummal szemben fokozzák a károsodást. Prütz ezt azzal magyarázza, hogy a réz a DNS purin vázához kötődik és katalizátor-

szerűen növeli annak oxidációját. A rézhez hasonló hatású az ezüst és a kadmium is. A magnézium védő hatását annak tulajdonítják (PRÜTZ 1984a), hogy a rézzel ellentétben nem a purin-vázhoz, hanem a foszfát-gyökhöz kapcsolódik és így stabilizáló hatású. (BALLA – KISS 1996).

1. ábra. A magnézium védő hatása a gamma-sugár ellen (PRÜTZ 1984a nyomán, módosítva)

A kalciummal együtt természetes nyugtatószerként hat, így segít a depressziós és stresszes állapotok kezelésében. Epidemiológiai tanulmányok bizonyították, hogy ha az ivóvíz magnéziumtartalma megfelelő, akkor ennek szerepe lehet a magas vérnyomás kialakulásának megelőzésében, ilyen területeken a kardiovaszkuláris betegségek gyakorisága is kisebb (KOBAYASHI 1957; SCHROEDER 1958; NOVIKOV ET AL. 1983; DURLACH – NARA – GUIET-BARA 1985). A Mg-hiánynak szerepe van a gyermekkori essentialis hypertonia kialakulásában akárcsak a felnőttkori hypertoniában (BALLA 2005).

A magnéziumkezelés helyes alkalmazásának a feltétele, hogy ismerjük a magnézium pharmacodynamiás tulajdonságait, mivel gyógyhatását befolyásolja a bevitt adag nagysága és módja (BALLA – KISS 1996).

Az intravénás tápoldatokkal adagolt magnézium farmakodinamiás tulajdonságai a következők: - szedatív hatás a központi-, perifériás és vegetatív idegrendszerre, antitoxikus, antistressz és deszenzibilizáló hatása is van (BALLA – BALLA 2006).

Túlادagolás esetén (kétszeres vagy háromszoros dózis) előfordul: -alacsony vérnyomás; - aluszékonyság; - ín-reflexek csökkenés; - hányinger; - bradycar-

dia; - EKG görbén a PQ távolság megnyúlása; - oliguria. Nagyfokú túlادago-lás esetén csökken a légzésfrekvencia, kóma, szív-stop állhat be.

Magnéziumhiány esetén a helyzet teljesen más, a magnéziumhiányban szenvedő sejtek a magnéziumion egy részét visszatartják. Így a vizelettel kiválasztott magnézium sokkal kevesebb lesz, mint a felszívódott magnézium mennyisége. Ezekben az esetekben a perorális magnéziumkezelés eredményes. A perorális magnézium kezelés javítja a táplálékokkal bevitt kalcium felszívó-dását is (BALLA – BALLA 2006).

Nagyobb mennyiségű magnéziumot igényelnek a sportolók, ugyanis a magnéziumnak fontos szerepe van a vércukor energiává alakításában. Szintén nagyobb mennyiségű magnéziumbevitt igényelnek azok az emberek, akik gyakran fogyasztanak nagyobb mennyiségű alkoholt. A magnézium legfontosabb forrásai a burgonya, zöldségek, hüvelyesek, csonthéjas gyümölcsök és a halak.

A magnézium kalciummal, foszforral és A-vitaminnal együtt hat a legjobban.

A kalcium magnéziummal, foszforral és D-vitaminnal hat a legjobban.

Ez utóbbi mondat megismétlése azért történt, hogy egyértelműen láthatóvá váljon a kalcium és a magnézium együttes fontossága. A szervezetbe való bevitelük ideális aránya 2:1. Erre a részletre csak nemrég kezdtek hangsúlyt fektetni, szemben az egyszerű, „egyéni” bevittel.

KARPPANEN ET AL. 1978-ben készült tanulmányában a kalcium-magnézium beviteli arányát és a kardiológiai rendellenességek kapcsolatát vizsgálta és kimutatta, hogy a szívbetegségben szenvedő páciensek száma a kalcium-magnézium beviteli arányának emelésével párhuzamosan növekedett (KARPPANEN 1978).

Egy másik tanulmány (SEELIG ET AL.) szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elhanyagolható a két elem megfelelő arányú juttatása a szervezetbe. Egy kísérletben 350 mg-os szervezetbe való magnéziumbevitt és mellette fokozatosan 200-ról 400-ra emelt kalciumbevitt vizsgálták. Ennek eredménye az lett, hogy a magnézium vizelettel való ürítése megnövekedett a kalciumbevitt emelésével, végül negatív egyensúlyhoz vezetett, ugyanis nagyobb lett a vizelettel kiválasztott magnézium mennyisége, mint a bevitt mennyiség [SEELIG 1980].

A gyümölcsökben és zöldségekben gazdag étrend biztosítja a magnézium megfelelő bevitelét. Ennek megfelelő arányú jelenléte lúgos környezetet teremt, amely meggátolja a kalcium kimosást, azaz közvetetten hozzájárul a csontszövetek sűrűség-növekedéséhez (KITCHIN – MORGAN 2007).

A terhes és szoptató anyák különösen, de a sportolók és az átlagemberek is fokozott mértékben kell hogy figyeljenek e két makroelem szervezetükbe való arányos juttatására.

A megfelelő mennyiségű felvételt az étrend más összetevőin kívül, az *ásványvízfogyasztás* is segítheti. Szükségeink kielégítését az ásványvizek is elősegíthetik. Az ásványvizekben található kalcium- és magnéziummennyiség elég nagy ahhoz, hogy hozzájáruljon a megfelelő ásványianyag-ellátottsághoz. Az ásványi anyagok, vízben oldva ionként kerülnek a szervezetbe, egészséges táplálkozás és életvitel mellett ezek is megfelelően hatnak.

A legutóbbi kísérletek bebizonyították, hogy biológiailag, az ásványvizekben levő makroelemek legalább úgy hozzáférhetőek a szervezet számára, mint pl. a tej kalciumtartalma [http://www.mezvirag.hu/index.php?theme=vitabolt&page=hirek&hir_id=197]. A megnövekedett kalcium-igényes, menopauza után levő korosztály egyik mentő megoldása lehet a magas kalcium-tartalmú ásványvizek fogyasztása. MEUNIER ET AL. (2007) által végzett kísérlet (napi 1 liter 596 mg/l Ca-tartalmú víz elfogyasztása átlag 70 éves hölgyek körében) bebizonyította, hogy ekkora mértékű kalcium-plusz már elegendő a Ca-hiány mérséklésére illetve korral járó csontszövet- leépülés visszaszorítására.

Egy kanadai tanulmány eredményei azt igazolják, hogy akár napi 0,5 liter természetes ásványvíz elfogyasztása mérhető növekedést okozott a kalcium, magnézium és a szulfát ionok vékonybélből való felszívódásában. A növekedés arányai: 30% a magnézium, 45% a kalcium illetve 197% a szulfát esetében. Mivel mindhárom elem felszívódására kedvezően hat, az emberi szervezet ásványi anyag-forrásaként természetes ásványvizek fogyasztása is ajánlott (NORMÉN ET AL. 2006).

Anyag és módszer

A jelen tanulmány ismertetni igyekszik a Románia területén palackozott összes ásványvíz típust a kalcium-magnézium tartalom szempontjából, ugyanakkor szembe állítja az előbbieket a Csíki-medence 39 nem palackozott ásványvizével.

A Hargita-megye egyes nem palackozott ásványvizeinek részletes kémiai elemzését 1999-ben a Karlsruhei Egyetem Közettani és Geokémiai Intézetében végezték Dr. BERNER Zsolt geológus mérnök vezetésével, amelyet a Hargita Megyei Tanács és a csíkszeredai Keramika Kft. támogatott. A projekt keretén belül 100 forrásnak végezték el különböző módszerekkel a részletes kémiai elemzését. Ezek közül 39 a Csíki-medence területén található, és úgy érezzük,

hogy térbeli szórásuknak köszönhetően reprezentatív mintát képeznek az egész medencére.

A felhasznált módszerek: kationokra atomabszorpciós, anionokra ion-kromatográf, SiO_2 , PO_4^{3-} , NH_4^+ elemekre fotometriás, mikroelemekre pedig tömegspektroszkópiás módszert használtak.

A kalcium és magnézium tartalom ábrázolásán túl szakirodalmi ajánlások alapján megvizsgáljuk a két elem arányát is, úgy a romániai palackozott, mint a Csíki-medence nem palackozott ásványvizeiben.

Mind a Ca- és Mg-tartalom, mind az arány esetében kategorizálást hajtottunk végre a szakirodalomban fellelhető egészségügyi értékhatárok alapján. Egészségügyi irányelveket szem előtt tartva a rendelkezésünkre álló adatsoron többváltozós szűrést végeztünk.

Eredmények

Az adatgyűjtés alapjául a Országos Ásványvíz Társaság honlapján található összesítő szolgált. Az összesítőben szereplő adatokat igyekeztünk a kereskedelemben fellelhető ásványvíz típusok adataival frissíteni, illetve az azóta megjelent új márkanevek információival bővíteni. Ha ugyanarról a típusról több, kisebb-nagyobb eltéréseket mutató elemzés jutott birtokunkba, azok közül a frissebbiket vettük figyelembe. Az eredmények az alábbi táblázatban követhetők, amely már tartalmazza a kalcium-magnézium arány értékét is.

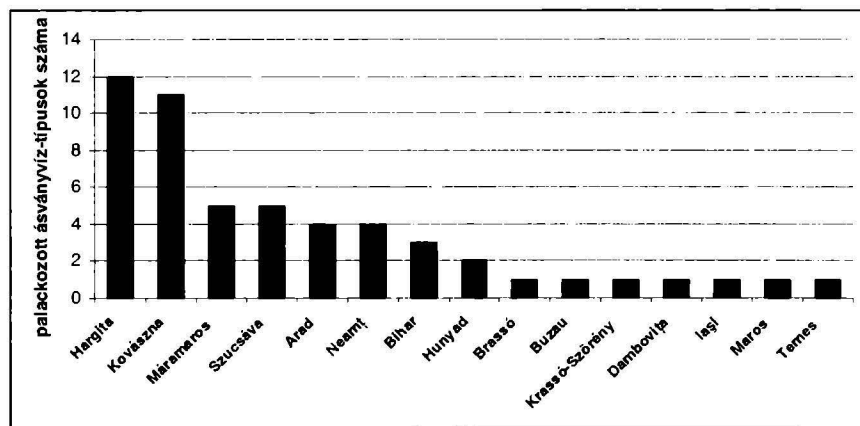
2. táblázat. A Romániában 2007-ben palackozott ásványvizek Ca- és Mg-tartalma

Sor-sz.	Palackozott ásványvíz neve	Ca++ (mg/l) palack	Mg++ (mg/l) palack	Ca:Mg arány
1	ALPINA	98,0	23,0	4,3
2	AMFITEATRU	56,0	114,0	0,5
3	BĂILE LIPOVA	168,0	67,0	2,5
4	BIBORȚENI LEGGERA decarbog. Sursele F7, F9	270,5	110,6	2,4
5	BIBORȚENI LEJERĂ decarbog. Sursa F9	272,5	94,6	2,9
6	BIBORȚENI MAGNESIA carbog. Sursa F9	274,5	115,5	2,4
7	BIBORȚENI VIVA carbog. Sursa F7	266,5	105,8	2,5
8	BODOC Matild	184,4	26,8	6,9

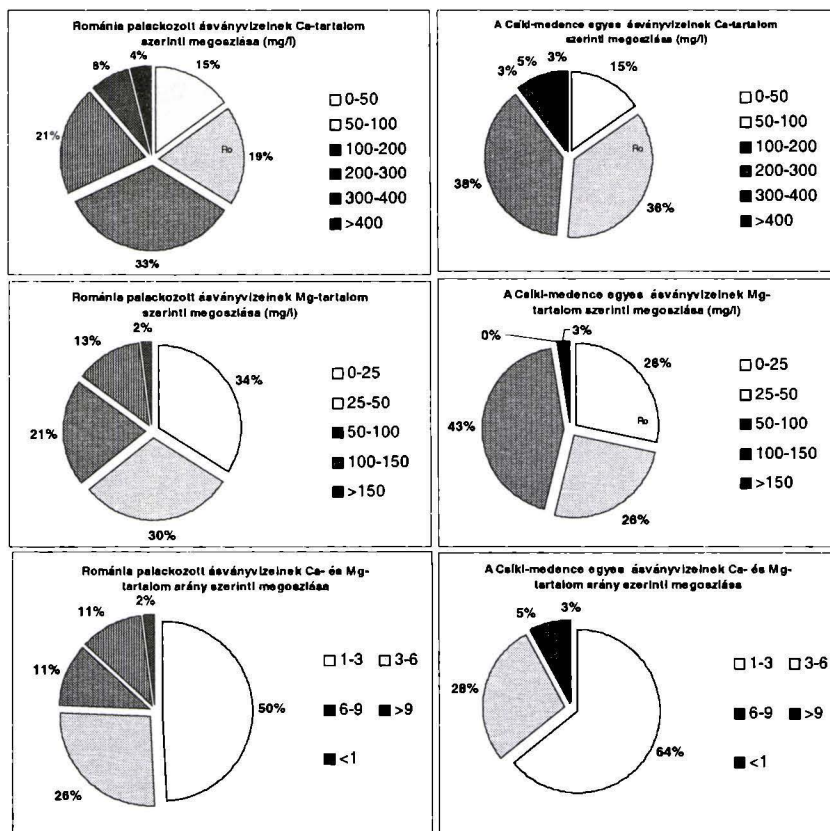
Sor- sz.	Palackozott ásványvíz neve	Ca++ (mg/l) palack	Mg++ (mg/l) palack	Ca:Mg arány
9	BODOC pt. Consiliul local Sf.Gh.	220,2	25,4	8,7
10	BOHOLȚ	729,0	82,0	8,9
11	BORSEC carbog. Sursele Borsec	325,9	113,4	2,9
12	BORSEC plată. Sursa F5	59,0	31,8	1,9
13	BRIZA LIPOVEI	112,0	29,0	3,9
14	BRIZA LIPOVEI LIGHT	124,2	31,6	3,9
15	BUCOVINA	140,0	42,1	3,3
16	BUCOVINA PLATĂ	8,8	2,6	3,4
17	BUZIAȘ	67,3	27,0	2,5
18	CARPATINA	107,2	47,6	2,3
19	CARPATINA	148,0	51,0	2,9
20	CARPATINA FORTE	127,4	59,6	2,1
21	CEZARA	543,0	42,0	12,9
22	CRISTALINA	357,0	22,0	16,2
23	CRISTALUL MUNȚILOR	66,1	5,0	13,2
24	DORNA	307,0	10,0	30,6
25	DORNA, Izvorul Alb	62,2	2,4	25,9
26	HARGHITA carbogazeificată KRAITEN	127,4	61,5	2,1
27	HARGHITA decarbogazeificată KRAITEN	140,2	73,0	1,9
28	HERCULANE	54,0	9,7	5,6
29	IZVORUL HARGHITA	47,6	20,5	2,3
30	IZVORUL MINUNILOR	17,7	3,8	4,7
31	IZVORUL MINUNILOR	56,0	12,0	4,7
32	IZVORUL MINUNILOR, Still	15,5	4,7	3,3
33	IZVORUL ZÂNELOR	19,6	10,8	1,8
34	LIPOVA	104,8	41,6	2,5
35	MALNAȘ – MARIA	258,0	32,9	7,8
36	OAȘ	67,0	15,4	4,4
37	PĂSTRĂVUL	132,0	47,0	2,8
38	PERLA	112,0	41,0	2,7
39	PERLA COVASNEI izv. Siculia Flbis	113,0	18,4	6,1

Sor-sz.	Palackozott ásványvíz neve	Ca++ (mg/l) palack	Mg++ (mg/l) palack	Ca:Mg arány
40	PERLA HARGHITEI carbogazeificată – albastru	105,5	44,8	2,4
41	PERLA HARGHITEI decarbogazeificată p. – verde	136,3	65,7	2,1
42	POIANA NEGRII	259,8	43,9	5,9
43	ROUA MUNȚILOR	73,0	29,5	2,5
44	ȘAPTE IZVOARE	41,9	7,2	5,8
45	STÂNCENI	111,5	50,8	2,2
46	STEUA NORDULUI	12,1	2,3	5,2
47	STEUA NORDULUI – albastru	25,1	5,4	4,7
48	TUȘNAD	262,4	105,0	2,5
49	TUȘNAD	202,4	105,0	1,9
50	VÂLCELE	286,6	335,6	0,9
51	VALEA BRAZILOR	287,0	97,8	2,9
52	VRAJA MUNȚILOR	380,0	51,9	7,3
53	ZIZIN	124,1	8,4	14,7

Az elemenkénti, illetve az arány szerinti kategóriákba soroláskor olyan határértékeket állapítottunk meg, amelyek napi 1,5 liter vízfogyasztása esetén összevethetőek az szakirodalomban előforduló napi bevitel értékeivel.

2. ábra. Megyék szerint töltött ásványvíz-típusok száma

3. ábra. Románia palackozott és a Csiki-medence egyes nem palackozott ásványvizeinek Ca–Mg és Ca/Mg kategóriák szerinti gyakorisága.

Tárgyalás

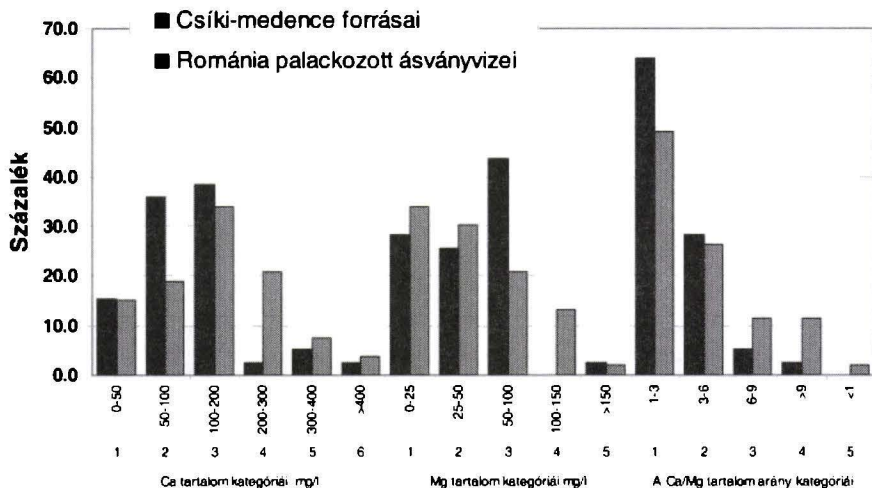
A kategorizáláshoz használt érték-intervallumokat kódokkal is elláttuk (arab számozás) a további elemzések megkönnyítése céljából.

Változók	Kód	Értékhatárok
Ca-tartalom kategóriái	1	0–50
	2	50–100
	3	100–200
	4	200–300
	5	300–400
	6	>400

Változók	Kód	Értékhatárok
Mg-tartalom kategóriái	1	0–25
	2	25–50
	3	50–100
	4	100–150
	5	>150
A Ca/Mg-tartalom arány kategóriái	1	1–3
	2	3–6
	3	6–9
	4	>9
	5	<1

3. táblázat. A három változó esetében használt értékkategóriák és a hozzájuk rendelt kódok

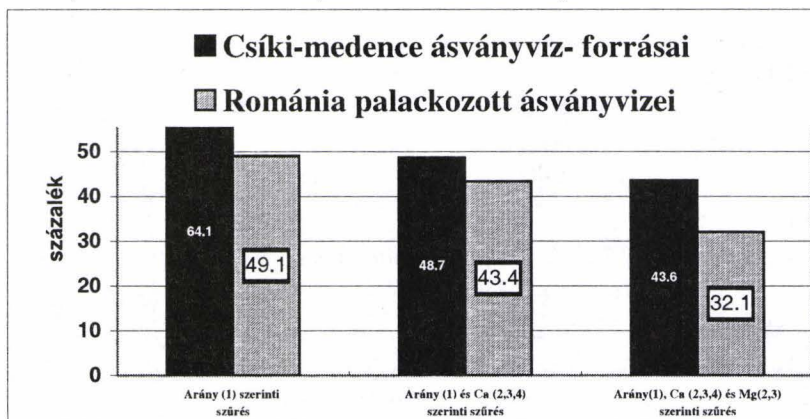

4. ábra. Románia palackozott és a Csíki-medence egyes nem palackozott ásványvizeinek összehasonlító gyakorisági diagramja (kategória-határokkal és kódokkal egyaránt)

A fenti ábra alapján kitűnik, hogy a palackozott vizek Ca-tartalom szempontjából normális eloszlást mutatnak, míg a csíki nem palackozottak az alacsony Ca-kategóriákban dominálnak. A Mg-tartalom szempontjából a palackozott ásványvizek a nagyon alacsony és alacsony Mg-tartalmú

kategóriákban gyakoribbak. A csíki nem palackozottak közepes Mg-tartalmú kategóriában való dominálása kedvezőbb eloszlást eredményez. Szerencsésnek mondható, hogy a Ca–Mg arány 1-től 3-ig terjedő kategóriájában szerepel a csíki vizek 64%-a, illetve a palackozott vizek 50%-a.

A 4. ábra az emberi szervezetnek szükséges Ca–Mg bevitelle szempontjából optimális ásványvíz kiszűrését tűzte ki célul. Egy változó (Ca–Mg arány) szerint szűrve az 1-es kategóriába a palackozott vizek 50%-a, míg a csíki vizek 64%-a került. Szem előtt tartva azt, hogy egy optimális Ca–Mg arányt eredményezhetnek nagyon alacsony, vagy nagyon magas Ca és Mg tartalmak, még két változó szerinti további szűrést tartunk szakszerűnek: optimálisnak nyilvánítottuk a Ca-tartalom 2-es, 3-as, 4-es kategóriáit és a Mg 2-es, 3-as kategóriáit. Az immár háromváltozós szűrés eredményeképpen a romániai palackozott ásványvizek 32,1%-a, illetve a Csíki-medence egyes nem palackozott ásványvizeinek 43,6%-a felel meg a Ca–Mg-tartalom és egészséges arányuk által támasztott optimális követelményeknek.

5. ábra. A vizsgált két ásványvíz-csoport szűrés szintek szerinti optimális kategóriába eső hányadai

Következtetések

A romániai palackozott ásványvizek a Ca-tartalom szempontjából normális eloszlást mutatnak, a Mg-tartalom szempontjából az alacsonyabb értékű kategóriákban gyakoribbak, míg 50%-uk a Ca–Mg arány optimális osztályába tartozik. A Csíki-medence nem palackozott ásványvizei a gyenge Ca-tartalmú osztályokban gyakoribbak, a Mg-tartalom szempontjából az alacsony- és

középmezőnyt foglalják el, míg a Ca–Mg arány esetében jóval nagyobb hányaduk felel meg az 1-es (optimális) kategória feltételeinek.

Bibliográfia

BALLA Á.

2005 *A magnézium szerepe a gyermekkori hypertóniában.* 9. Magyar Magnézium Szimpózium. Eger.

BALLA Á. – BALLA M.

2006 *Magnéziumterápia az orvosi gyakorlatban.* The 13th Symposium on analytical and environmental problems. Szeged.

BALLA Á. – KISS A. S.

1996 *Magnézium a biológiában. Magnézium a gyermekgyógyászatban.* Pro Print Kiadó, Csíkszereda.

BECKER, J. S. – FÜLLNER, K. – SEELING, U. D. – FORMALCZYK, G. – KUHN, A. J.

2007 *Measuring magnesium, calcium and potassium isotope ratios using ICP-QMS with an octopole collision cell in tracer studies of nutrient uptake and translocation in plants.* Anal. Bioanal Chemistry, DOI 10. 2007, Springer Verlag.

DANIELS, A..L. – EVERSON, G. J.

1936 *A study of the magnesium needs of preschool children.* J. Nutrition. 11, 327–341.

DURLACH, J. – NARA, M. – GUIET-BARA, A.

1985 *Magnesium level in drinking water cardiovascular risk factor: A Hypothesis.* Magnesium. 1985. 4, 5–15.

FIGLER, M.

2006: *Kalciumban gazdag élelmiszerek hatása a csontvesztésre osteoporosisban.* The Hungarian Journal of Food, Nutrition and Marketing, III. évf.: 4, 47–50.

FONYÓ Attila

1997 *Az orvosi élettan tankönyve.* Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.

KARPPANEN, H. – PENNANEN, R. – PASSINEN, L.

1978 *Minerals coronary heart disease and sudden coronary death.* Advanced Cardiology, Karger, Basel, volume 25, 9–24.

KITCHIN, B. – MORGAN, S. L.

2007 *Not just calcium and vitamin D: Other nutritional considerations in osteoporosis.* Current Rheumatology Reports, Volume 9, No.1, 85–92.

KOBAYASHI J. A.

1957 *Geographical relationship between the chemical nature of river water and death rate from apoplexy.* Ber. Ohara Inst. Landw. Forsch 11, 12–21.

MEUNIER, P. J. – JENVRIN, C., – MUNOZ, F. – GUERRONNIERR, V. de la – GARNERO P. – MENZ, M.

2005 *Consumption of a high calcium mineral water lowers biochemical indices of bone remodelling in postmenopausal women with low calcium intake.* Osteoporosis International Journal, volume 16, no. 10, 1203–1209.

NORMÉN, L. – ARNAUD, M. J. – CARLSSON, N. G. – ANDERSSON, H.

2006 *Small bowel absorption of magnesium and calcium sulphate from a natural mineral water in subjects with ileostomy.* European Journal of Nutrition, Volume 45, No. 2, 105–112.

NOVIKOV, Y. V. – PLITMAN, S. I. – LEVIN, A. J. – NOAROV, Y. A.

1983 *Fixation de normes hygiéniques pour le taux minimal de Mg dans l'eau potable.* Gig. Sanit. 1983. 9, 7–11.

PRÜTZ, A. W.

1984 *Inhibition of DNA-Ethidium Bromide Intercalation Due to Free Radical Attack upon DNA II. Copper(II)-Catalysed DNA Damage by ^{60}Co Radiat. Environ. Biophys.* 23. 7–18.

1984 *Inhibition of DNA-Ethidium Bromide Intercalation Due to Free Radical Attack upon DNA I. Comparison of the Effects of Various Radicals* Radiat. Environ. Biophys. 23, 1–6.

SCHROEDER, H.A.

1958 *Degenerative cardiovascular disease in the Orient. II. Hypertensions.* J. Chron. Dis. 1958. 8, 312–333.

SHUKERS, C. F. – KNOTT, E. M. et al

1941 *Magnesium balance studies with infants.* J. Nutr. 22, 53–59.

SEELIG, M. S.

1980 *Magnesium deficiency in the pathogenesis of disease.* New York University, Medical Center.

SZOLLÁR Lajos

2005 *Kórélettan*. Semmelweis Kiadó, Budapest.

TAKASUGI Satoshi – TOHRU Matsui – HIDEYUKI Omori – HYDEO Yano

2007 *Excess calcium increases bone zinc concentration without affecting zinc absorption in rats*. Biological Trace Element Research, Volume 116, no. 3, 311-320.

<http://www.oceanmilk.hu/article/article.php/8/8> (Korallból származó kalcium felszívódása emberi fogyasztás során)

<http://www.oceanmilk.hu/article/article.php/4/8>

<http://www.ujdieta.hu/index.php?content=47>

<http://www.patikamagazin.hu/index.php?cikk=10253> (Tihanyi András, a Kékkúti Ásványvíz Zrt. dietetikus szakértője)

http://www.mezvirag.hu/index.php?theme=vitabolt&page=hirek&hir_id=197

<http://www.vitaminkiraly.hu/shop/category.asp?catid=17>

<http://www.vital.hu/themes/health/magnesium1.htm>

<http://www.mcd.hu/netdoki/betegsegek/etkezes/cikkek/050328nd.htm>

http://shop.builder.hu/csoport_list.htm4?id=9

<http://snam.ro>

CZELLECH Boglárka

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

KIS Boglárka

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

PÁL Zoltán

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár
palzeusz@yahoo.com

SZÁSZ Árpád

Országos Ásványvíz Társaság, Csíkszereda

SZÉKELY Borbála

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

PATKÓ FERENC

A HARGITA HEGYSÉGI XILOFÁG (FÁT FOGYASZTÓ) BOGARAK (*INSECTA – COLEOPTERA*)

Abstract: [About the woodeating beetles (*Coleoptera xilophaga*) of the Hargita Mountains / Romania] The collections had a forests providence. We are studied three forest types: in the oak, in the mixt pine/oak and in the pine forests ecosystems. This study presents the results of two years collections. The researche of this forest region is most important of point de vue of the entomo-faunistical and ecological researches. The adults and the larvaes of this beetle families studied, consume and eating the wood results and especially the old woods. They digested the middle parts and the cortex from every tree, good for reproduction place and nich. This collections from the 2005 and 2007 years have especially direction for larvae stadium of this beetles. The *Cerambycidae* and the *Scolytidae* families has represented by a great individually numbers. This species larvae evolution during 1 or 3 year times. For exemple the *Ergates faber* and *Prionus coriarius*. Aproximately 500 individ numbers was observed and studied, designed from this region. We can determined 31 species for East Carpats region and for the Carpathian Basin to: *Platysoma elongatum* OLIV. This is not xilofagous. The list of this beetles contains the studied species of this region and of this forest typs. For this, I thanks to Zoological Department of the Hungarian Natural History Museum, Budapest.

Rezumat: [Coleoptere xilofage din Munții Harghita] Colectările au fost efectuate în trei tipuri de ecosisteme forestiere studiate: stejăret, fâget și moliduș, în unele cazuri și în pădure mixtă de fag și molid. Lucrarea prezentată conține rezultatele cercetărilor efectuate în dealungul a doi ani, 2005 și 2007. Cercetarea acestei regiuni este foarte importantă din punct de vedere ecologic și entomo-faunistic. Adulții și larvele coleopterelor studiate aparțin unor familii de coleoptere (*Insecta: Coleoptera*) care consumă lemn atât în stadiul larvar cât și în stadiul adult (imago), sau numai în stadiul larvar. Consumul și digestia părților de lemn se face în special în lemn bătrân. Dezvoltarea larvelor are loc sub scoarță sau în lemn. În urma cercetărilor efectuate în 2005 și 2007 am colectat aproximativ 500 de indivizi, aparținând la 7 familii de coleoptere și 31 de specii determinate. A fost descoperită o nouă specie pentru Bazinul Carpatic, *Platysoma elongatum* OLIV. Specia nu este xilofagă, dar trăiește în lemn împreună cu celelalte specii xilofage.

Lista totală a speciilor nu este pe deplin completă și încheiată, necesită noi cercetări. Pentru posibilitatea determinărilor și lucrărilor de laborator entomo-faunistic

aduc mułtımiri Muzeului Maghiar al Științelor Naturii, Departamentul Zoologic, din Budapesta.

Összefoglaló: Jelen dolgozatom egy két éves tanulmány eredménye. Tanulmányommal kiegészíttem azokat a kutatásokat, amelyek a Keleti-Kárpátok rovar-, ill. bogárfaunáját érintik. Dolgozatom, amely a Hargita-hegységet már csak részben borító erdőségek rovarfaunáját vizsgálja, kiegészíti azokat a régebbi kutatásokat, amelyek a Kárpát-medence rovarvilágát tanulmányozták. A bogarak (*Coleoptera*) olyan rovarcsoport, amely testfelépítése alapján lehetővé teszi, hogy egyedei majdnem minden élőhelyen megjelenhessenek. Amióta csak megjelenhettek az edényes, vagyis fás szárú, nagy testű növények: a fák, mindig voltak olyan rovarok, amelyek vagy belőlük éltek, vagy pedig bennük szaporodtak. Vagy egyszerűen csak búvóhelyet kerestek bennük. Nem a bogárfajokon múlik, hogy napjainkban egyre kevesebb és kevesebb a fajszaμuk. A 2005-ben és 2007-ben végzett kutatásaim alapján állítottam össze azt a fajlistát, amely a hegység előhegyeit és hegyeit borító fákbμ élő vagy szaporodó bogarakat ismerteti. A kutatások nem lezárta, folytatásra várnak. A bővített (kiegészítve a cserjeszinti xilofágiával is), és majdnem 500 egyedet megvizsgált kutatás 7 családot és 31 fajt eredményezett. Rovarvilági méretekben ez kevésnek mondható, táplálkozási mód szerint viszont elfogadható eredmény. A vizsgált bogárcsaládok a következők voltak: *Cerambycidae*, *Elateridae*, *Scolytidae*, *Staphylinidae*, *Pyrochoridae*, *Cisidae*, *Lymexylonidae*. Tanulmányozva a fát fogyasztók életét, sikerült egy, a Kárpát-medencére nézve is új faj jelenlétét felfedeznem: a *Histeridae* családba tartozó *Platysoma elongatum* OLIV. sutabogár fajt. Ez nem tulajdonképpeni fát fogyasztó bogár, hanem a fát fogyasztók járataiban él. Más korhadékfogyasztó, ill. ott élő rovarok életét is tanulmányozva, láthattam a *Trogossitidae* és *Trogidae* családok életét is. A *Trox bogarak* (*Trox scaber*) a madárfészkeket keresve eljutottak egy-egy öreg fatörzs belsejébe is, ott képezve cönózisokat.

A feldolgozott anyag, a gyűjtések lehetőséget adta annak tanulmányozására is, hogyan alakul sok bogárfaj elterjedése, miért hasonló a testalakja sok lárvának és kifejlett egyednek. Gyűjtéseim folyamán megfigyelhettem a fajok fokozódó hiányát (visszaszorulását), amelyet a gátlástalan és erőszakos, felgyorsult erdőkitermelés okozott. Kutatásaim (és iskolai oktatásaim) során mindig kiemelem az erdei ökoszisztémák táplálékhálózata megfigyelésének és tanulmányozásának a fontosságát Jelen dolgozatom eredményei ez irányban is kiegészítő jellegűek.

A gyűjtött anyag feldolgozása nagy részben Budapesten, a Magyar Természettudományi Múzeum Állattárában történt. Szükségem volt az ott levő szakirodalomra is. Ott-tartózkodási költségeim egy részét a Magyar Tudományos Akadémia fedezte: külön köszönet érte.

1. Bevezető

A *xilofágia* olyan táplálkozási módot jelent, amelyben a rovar a fás szárú növény fa szövetét, vagyis a *xilemet* fogyasztja, kiegészítve a háncs- és kéreg-, vagyis a *floem*-fogyasztással. Ahhoz, hogy a kemény vagy félkemény fás szövetet fogyasztani tudja, az illető rovarnak sajátos szájszervekkel, ill. rágókészülékkel kell rendelkeznie. A bogarak nemcsak kifejlett, vagyis *imágó* alakban fogyasztanak (vagy fogyaszthatnak) fát, hanem lárvá állapotban is. Például, mivel a cincérek (*Cerambycidae*) vagy a szűbogarak (*Ipidae*) teljesen a fákban fejlődnek ki, lárvá korukban azt is fogyasztják, míg felnőtt korukban már virágport esznek vagy a fák kicsorduló nedveit isszák. A szűbogarak nagy része a fenyveseket kedveli, lévén hogy az új egyed azok kérge alatt fejlődik. A járatok elhelyezkedése sajátos rajzolatokat képez, ezek rovári fajjelleggel is bírnak. A kéreg alatt elhelyezkedő járatok biztosítják a helyet a peték lerakásához és a lárvák fejlődéséhez. Ez ellen az élő szövet – a fenyők esetében – gyantatermeléssel védekezik. Ha ez nem sikerül, azon a részen a szövetek elhalnak. Megszűnik a nedvkeringés, főként a tápanyagforgalom. Az elhalt fatörzsek belsejébe a felnőtt szűbogarak csak később hatolnak, miután már nincs folytonos vízkeringés a fában.

A fák belső részeiben fejlődnek, szaporodnak a cincérek (*Cerambycidae*) is, amelyek főként az öreg vagy elhalt bükkfákat (*Fagus sylvatica*) és tölgyeket (*Quercus petraeae*, *Q. robur*, *Q. cerris*) kedvelik. Minél fejlettebb egy erdő, vagyis minél inkább elérheti a klimaxos állapotot, annál több bogárfajt tud fenntartani. Ezt szakirodalmi adatokkal is alátámaszthatom.

1959-ben jelent meg Svédországban egy kitűnő munka, amelyben a szerző, *Thure Palm* – aki a évekig tanulmányozta svédországi lombhullató erdők bogárfaunáját – kutatásai eredményeit összegezi. A mű, amelynek címe: *Die Holz- und Rinden-Kafer der Süd- und Mittelswedischen Laubbäume*, a szerző doktori értekezésének könyv alakban való kiadása. Az angol és svéd összefoglaló 820 (!) fajt sorol fel amelyek a fákban – főleg öreg fákban – élnek és fejlődnek; rendszertanilag 60 családba sorolhatók. A szerző saját felvételei azt igazolták, hogy az akkori Svédország lombhullató erdei sok öreg fát is tartalmaztak: ott korántsem az volt a szakemberek álláspontja (50 évvel ezelőtt), mint idehaza (ma is), hogy az öreg fák „betegítik” az erdőt.

Mivel a mű megjelenésekor (ne feledjük: 3 évvel 1956 után!) a szocialista ideológia szerinti „imperialista Svédországból” származott, valószínűleg mellőzték, így nekem adatott meg az öröm, hogy felvágghassam a könyv lapjait, 2005-ben, a Magyar Természettudományi Múzeum Állattárában.

Célkitűzések kutatásaim illetően

A gyűjtések, felmérések elsőrendűleg a Hargita-hegységet borító három erdőtípusban történtek. Tudatosan kerestem ezeket a növényzet-összetételeket, mert természetes létrejöttüket a hajdani posztglaciális állapotok határozták meg. Az utóbbi évszázadok össze-vissza és tudománytalan erdőgazdálkodásai nagyon megváltoztatták a domborzat és klíma (mikroklíma is) alapján létrejött növényzet-összetételt. De még így is jól megfigyelhető, hogy a hegység nagy részét a Keleti-Kárpátokra jellemző lucosok uralják (*Oxalo-Piceetum*). (1 kép)

1. kép. A Hargita- és a Görgény-hegység látképe Székelyudvarhely felől

A fajvédelem, erdővédelem fontossága

Gyűjtéseim során nem került elő a máskor megtalált havasi cincér (*Rosalia alpina* F.) Ezt a szép és ritka cincérfajt egész Európában védetté nyilvánították. A nagy testű rovar szárnyfedői hamvas szürkék, kékesen fénylő, fekete foltokkal tarkítottak, csápjain bársonyos fekete és kéesszürke sávok váltakoznak. A bükkösök, főleg az ősbükkösök jellegzetesen szép cincérfaja. Lárvai öreg bükkökben fejlődnek. A Görgény-hegység bükköseiben az 1980-as években még meg lehetett találni. Megfigyelhettem, amikor egy egész rajzás volt egy öreg bükk törzsén: ritka és szép látvány volt.

A kevésbé figyelembe vett (és alig ismert, meg alkalmazott) állatvédelem minden ország védett állatfajai között sok rovarfaj is szerepeltet, így lepkéket és bogarakat. Ezek védettsége viszont integrált erdővédelmet is igényel. Tehát nemcsak az a védelem, hogy nem gyűjthetőek, foghatóak be, hanem az is (nagyon fontos), hogy óvjuk az élőhelyeket. Azokat a *biotopokat* amelyek tartalmazzák a bogárfaj vagy a faj populációja életkörülményeit, – lehetőleg – háborítatlanul kell hagyni. Vagy ha mégsem, akkor minél hamarabb vissza kell állítani az eredeti biotopokat. Már rég ideje, hogy az erdőkben az emberek ne csak kitermelni, kivágni való faanyagot lássanak, hanem erdei vagy erdő típusú *ökoszisztémát* ill. ökológiai rendszert is. Ez főleg napjainkban nagyon fontos, amikor is sok a magántulajdon. Az erdőgazdálkodáshoz hozzátartozik a fajvédelem projektje is, amikor egy-egy erdő eltűnése után létrejött *ökológiai űrt* vagy *zűrzavart* kell felmérni és vigyázni rá. (2. kép)

2. kép. A Hargita középhegységének látképe:
megfigyelhetők a hiányzó erdőségek hóval borított felületei

A mindenkori erdészet egyik fő célkitűzése ez *is* kell hogy legyen. Ezért tehát egy-egy cincérfaj lárváira (amelyek amúgy benne vannak egy táplálék-hálóban is, táplálékát képezve sok harkálynak (*Aves – Picidae*), nem szabad „kártévőként” tekinteni.

A tervezett kutatási idő

A tervezett időszak, ami a gyűjtéseket és megfigyeléseket illeti, három év volt. Ebből a 2005 és 2007-es évek valósultak meg maradéktalanul. A gyűjtések kizárólag a tanulmányozott területről történtek. Az áprilistól szeptemberig terjedő időszakokban rendszeresen, hetente történtek terepmegfigyelések, gyűjtések. Mivel a cincérlárvák akár 2–3 évig is fejlődhetnek egy élőhelyen, fatörzsben, sok faj meghatározásánál csak a lárvák szerepeltek. Környezetvédelmi szempontokat figyelembe véve, a gyűjtések, vizsgálódások nem voltak semmilyen káros hatással az illető ökoszisztémára. A begyűjtött egyedszámok elenyészően csekélyek egy-egy faj veszélyeztetéséhez. A tulajdonképpeni veszélyeztettséget a már említett erdőkitermelés adja, megszüntetve nemcsak a bogárfajok, hanem más állatfajok élőhelyét is. Nem minden faj egyedei voltak lárvállapotban, sok faj egyedeit báb vagy imágó állapotban találtam. De az egyedszámot tekintve a legtöbb faj egyedeinek begyűjtése és meghatározása lárvállapotban történt. Ami a táplálkozást illeti, megfigyelhettem a fát fogyasztó, a kéregfogyasztó és a másodlagos fogyasztók jelenlétét is. (Sőt vannak bogárfajok, mint pl. a sutabogarak (*Histeridae*), amelyek a régi szű- és cincérjáratokban tevékenykednek, hasonlóképpen. a holyvák is – *Staphylinidae*.)

2. Gyűjtési módszerek, eljárások

Az entomológiában, vagyis a rovartanban a kutatások elsősorban a testfelépítések megfigyelésén alapulnak. Ezért a tanulmányozott rovarok begyűjtése, tárolása és rögzítése, vagyis a preparálása számos módszerrel történhet. Ugyanez vonatkozik az entomofaunisztikára, vagyis a rovarfajok megfigyelésére, és a rovarökológiára is. Már több mint 100 éve többféle kutatási módszer alakult ki, amelyek eredményeként egyre jobban elkülönültek egymástól a rendszertani (szisztematikai) csoportok, vagyis a kategóriák. Az ökofaunisztikai kutatások (mint a jelen dolgozat is) olyan eljárásokat tartalmaznak, amelyek alapján minél több egyed minél jobb meghatározása lehetséges. Ugyanakkor figyelembe vettem azokat a környezetkímélő és állatvédő eljárásokat is, amelyek biztosítják a többi, nem tanulmányozott faj megmaradását. Nem gyűjtöttem más állat- ill. rovarcsoportokat, mint a bogarakat (*Coleoptera*). Amikor szétbontottam egy bomlófélben levő lucfenyő vagy bükk fatörzset, akkor csak a célcsoport egyedeit gyűjtöttem be – más hasznos rovarcsoportok, mint amilyenek a vöröshangyák (*Formica rufa*) és a farontó hangyák (*Camponotus ligniperda*) fészket, a benne levő bábokkal, nem

háborgattam. Ha ez mégis esetlegesen megtörtént, akkor a leváló kérget visszahelyeztem a bábok védelmére.

Egy-egy bontható fatörzsnek mind a kergét, mind pedig a bélszövetét átvizsgáltam. Az ott talált bogárlárvákat, imágókat alkoholos fiolákba gyűjtöttem Legalább 87%-os töménységű alkohol a legalkalmasabb a tárolásra. Az egyedeket vagy csipesszel, vagy pedig ecsettel gyűjtöttem be. Minden fiola címkéje tartalmazta a gyűjtés helyét, idejét és a biotopot, vagyis azt a *fitocönológiai* megfigyelést, hogy milyen növényfajból lett begyűjtve. A cédlákra grafit ceruzával írtam az adatokat, így az nem mosódott el az alkoholban. Az adatok elemzése meg tudta majd adni, hogy milyen növényfajban, ill. milyen növényzet-összetételben fordult elő jellemzően az illető bogárfaj.

A tanulmányozott erdei ökoszisztémák

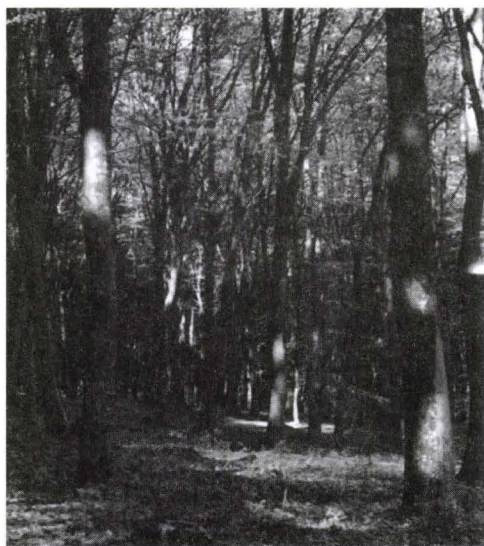
– sérülékeny állapotban vannak, mivel nincs idejük a fejlett állapotot elérni. Gyűjtéseim során a növényzet-összetételnek (3, 4. kép) megfelelően gyűjtöttem a *tölgyes-bükkösökből* (*Querceto-Fagion*), *bükkösökből* (*Fagion-Carpineto*), *lucos bükkösökből* (*Aconito-Fagion*, *Fagion-Piceetum*) és *lucosokból* (*Oxalo-Piceetum*). (5. kép)

3. kép. Jellegzetes erdőszél, a legeltetési gazdálkodás eredménye.
Látszik a vegyes erdő egy része.

4. kép. Bükk csemete egy korhadó fenyőben.
A jelenség a humusz kialakulásának lehetőségét mutatja.

5. kép. Fiatal, bükkös, erősen ritkítva.
Nyugati előhegyek

A hegység domborzatára jellemző és a hóhatárig felhatoló lucosok (*Picea excelsa* vagy *P. abies*) majdnem teljesen beborítják a domborzatot, és az 1800 m-es magassági szintig is felhatolnak, vegetációkat képezve a fekete és vörös áfonyával (*Vaccinium myrtillus*, *V. vitis-idea*). Helyenként megjelenik a tőzeg áfonya (*Vaccinium oxycoccus*). Ezért a gyűjtések is nagyjából három növényfajból (fafajból) kerültek elő: tölgyből, bükkből és lucból. De gyűjtöttem gyertyánfából (*Carpinus betulus*) és nyírfából (*Betula pendula*, *B. pubescens*) is. (6. kép)

6. kép. Vegyes bükkös a nyugati előhegyekből. Jó az ottmaradt fatörzs

A lelőhelyek (gyűjtőhelyek) sajátosságai a tanulmányozott erdei ökoszisztémákban

– az erdők változatosságát, felépítését és sérülékeny állapotát jelezték. Mivel a hegységben nincsenek védett és érintetlen erdei ökoszisztémák, a növényzet-összetétel csak maradványaiban jelzi a hajdani erdők gazdagságát. Kutatáskor igyekeztem felkeresni minden olyan *életközösséget* (*biocönózist*), amelyik tartalmazhat xilofág bogárcsoportot. Nemcsak a kidőlt vagy kivágott fatörzseket kutattam át, hanem a csutakokat is. Igyekeztem megvizsgálni a törzseknek, ágaknak nemcsak a kéreg alatti részeit, hanem a törzs belsejét is, a belsőzövettel együtt. A növényfaj és a nedvességtartalom függvényében az egyes helyeken természetesen más és más bogárpopsulációk helyezkedtek el. Az olyan bogárcsaládok lárvái, mint a *bíborbogarak* (*Pyrochoridae*) a tölgykéreg alatt fejlődnek. A *szűbogarak* (*Scolytidae*) szintén a kéreg alatti háncsréttegben élnek és rágnak járatokat. A *pattanóbogarak* (*Elateridae*) lárvái a korhadó lucfenyő törzsekben fejlődnek, és ott vegyes táplálkozást folytatnak, ezért fontos az öreg, korhadó luctörzsek jelenléte: egy-egy korhadó fatörzs – éppúgy, mint egy-egy kalapos gomba (*Macromycetes*) – valóságos kis

életközösséget hozhat létre: *microcönózisokról* van szó. Ezekben a majd később említendő táplálék- (*trófikus*) láncok jöttek létre, amelyek „működtetik” az erdei életközösségeket (biocönózisokat).

Többféle erdei életközösség alakult ki, ezekben nemcsak a nagytestű állatok vannak, hanem a gerinctelenek is. Az életközösségek olyan mikrobiotopokban is kialakulhatnak, mint egy-egy tavacska vagy kisebb mocsár. különösen azokon a területeken ahol sok a feltörő talajvíz. Így ennek megfelelően a növényzet-összetétel is vízkedvelő (*higrofil*) lesz. Kisebb *égeres-fűzes* lápok alakulnak ki, magas-sásos növényzet-összetétellel. Itt uralkodóvá lehet a *tőzegmoha* (*Sphagnum*).

A kutatott területeknek földrajzi betájolása és gyűjtött egyedek pontos dátumozása

– úgyszintén rendkívüli – mondhatni alapvető – fontossággal bír. A Hargita hegység jól elhatárolóan három részre oszlik, amelyet a domborzat és a vízhálózat tesznek sajátosságossá. A délnyugati felületek több meleg légáramlatot kapnak, mint az északkeleti felületek. (1. kép) Így a tölgyesek és bükkösök elterjedéséhez is inkább kedvező feltételek alakultak ki. A keleti felületeket viszont több hideg légáramlat éri, ezért itt uralkodóvá váltak a lucosok és a – ma már ritka – nyíresek. Gyűjtéseim során a nyugati oldalakról közelítettem, és a Madarasi Hargita csúcs meg a Hargitafürdő körüli területeket tanulmányoztam. A gazdagabb vízhálózat és a Keleti-Kárpátokra jellemző vulkáni kürtő-maradványok többértű és változatosabb vegetáció jelenlétét teszik lehetővé. (2. kép)

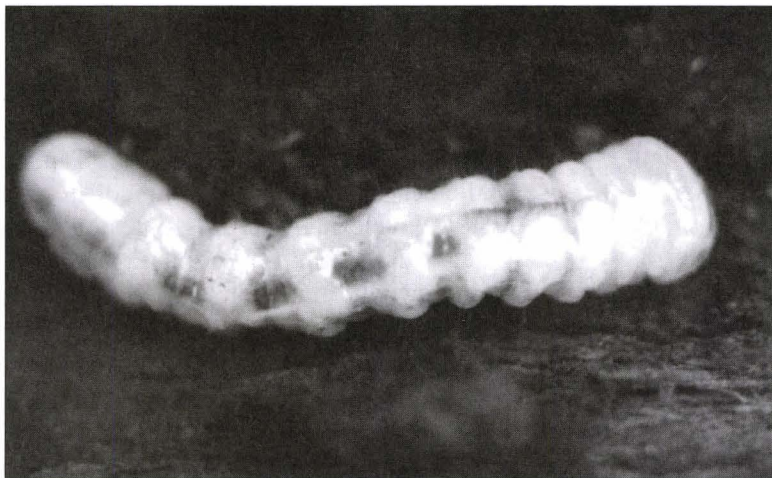
A gyűjtemények pontos hely- és időmeghatározása nemcsak muzeális értékkel bír, hanem annak felismerését is lehetővé teszi, hogyan változhatnak a *microcönózisok* az emberi tevékenység hatására. Ma már természetes, hogy egy gyűjteménybe tárolt rovar adatai nemcsak a helyet, időt, tudományos elnevezést tartalmazzák, hanem a *fitocönológiai* adatot is, ahonnan az illető rovaragyedet begyűjtötték.

Különösen fontos ez a *cincérek* (*Cerambycidae*) esetében, mivel a cincérlárvák 1–3 évig is fejlődhetnek ugyanabban a fatörzsben. De érvényes az eljárás más, fában vagy törmelékben fejlődő bogárcsaládokra is. Ilyenek a *ganéjturók* (*Scarabaeidae*), *szarvasbogarak* (*Lucanidae*) *diszbogarak* (*Buprestidae*), *ormányos bogarak* (*Curculionidae*).

3. A gyűjtések feldolgoása, meghatározások

A tanulmányozott fajok begyűjtése több állapotban történt. A fajok nagy része, több mint 80%-a, lárva állapotban jelentkezett. Magától értődően a lárvák felismerése és meghatározása nehezebb, mint a kifejlett egyedeké. A lárvák ugyanis nem tartalmazzák a teljes morfológiai jelleget, amelyet az imágók (kifejlett bogár) mutatnak. A rovaroknál éppen az a csodálatos, hogy más életmódja van a lárvának és más az imágónak, a *lepkék* (*Lepidoptera*) mutatják ezt a legjobban. De – és ez nagyon fontos – a rovarok esetében egy faj összes tulajdonságai mind a lárva, mind pedig az imágó testfelépítésében egyaránt jelentkeznek – egész szakirodalom létezik erre vonatkozóan.

A bogaraknál a lárva-testfelépítés és az imágóalak is a családoknak megfelelően alakul. A törzsfajlódás során, a folytonos alkalmazkodás megerősítette azokat a tulajdonságokat (jellegeket) amelyeket a fajok sajátoságaiként tartunk számon. Ezek a jellegek már nem figyelhetők meg szabad szemmel, a teljes és jó megfigyelés *sztereomikroszkópos* vizsgálatokat igényel. Különösen fontos ez potrohvégék és a fej-tok elkülönítésénél, a szárnyfedők mintázatának a megfigyelésénél. Az apró méretű *szűbogarok* (*Scolytidae*) testnagysága és alakja feltétlenül sztereomikroszkópos megfigyelést igényel. A meghatározások ezért sok esetben csak laboratóriumi körülmények között valósíthatók meg, esetünkben főleg a *cincérek* (*Cerambycidae*) és *biborbogarok* (*Pyrochoridae*) sajátos jellegeinek meghatározásáról van szó. (7. kép)

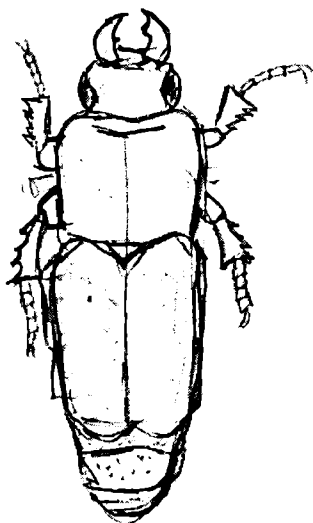
7. kép. Cincérlárva (*Cerambycidae*)

Az eredmények értékelésénél

– azt figyelhettem meg, hogy a tanulmányozott terület „kiadta” azt a várható eredményt, ami a fajösszetételt illeti egy ilyen típusú hegység növényzet-összetételénél. Ökológiai szabály, hogy minél egyoldalúbb az életkörülmény, annál inkább csökken a változatosság létrejöttének lehetősége. Ezért pl. a csak luccal borított növényzetfelületen kevés a fajszaám, de sok az egyed. Mivel itt többféle növényzet-összetételt tanulmányoztam, ill. kutattam, aránylag kevés egyedszám, de annál több család-, fajszaám jelentkezett. Előrebocsátható következtetés, hogy az erdők *biodiverzitásának* (változatosságának) megőrzése végett vigyázni kell a természetes növénytakaró kialakulásának a minőségére. A biodiverzitás magassági szintje és annak megőrzése jelzi az illető ökoszisztéma állapotát. Az állatfajszaám egyike a legjobb mutatóknak. Mivel esetünkben a fajegyedek többen is voltak egy-egy élőhelyen, előfordulásuk csökkenő, de még mindig létező biodiverzitást igazolta.

Új faj felfedezése a Kárpát-medence bogárfaunájában

Platysoma elongatum OLIVIER,
1789

– ami az eredmények értékelése folyamán nyert megállapítást, biztatólag hat e fenti vonatkozásban. Az új bogárfaj, amelyet eddig még nem mutattak ki a Kárpát-medencei gyűjtések során, a *Sutabogarakhoz* (*Histeridae*) tartozik. Neve: *Platysoma elongatum* OLIVIER, 1789. Minden bizonnyal a fekete-fenyő terjesztésének köszönhetően jutott az erdeifenyvesekből a lucosokba. A sutabogarakra jellemzően a szűfélék járataiban él, és ott vadászik a szűfélék lárváira. Táplálkozását illetően tehát hasznosnak mondható (KASZAB, 1980). Jeleznem kell viszont, hogy nem xilofág, de itteni előfordulása mindenképpen eredménynek mondható. A sutabogarak az egész földkerekségen elterjedtek, Magyarországon 104 faj fordul elő. (Lásd: mellékelt ábra)

Az imágó teste nyúlánk, mint ahogyan az ábrán is látható. A test felszíne fekete vagy szurokfeke színű, lábai és csápjai rozsdavörösek. Hossza 2,5–3 mm között van. A szárnyfedők felületén 5–5 dorzális barázda található. A test és a szárnyfedők felülete finoman pontozott.

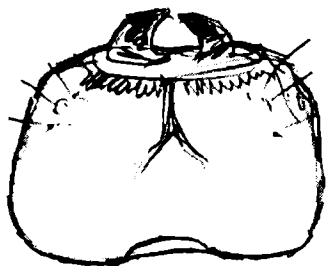
A rágók erősek, belső élükön egy-egy foggal. A szárnyfedők nem takarják teljesen az utolsó potrohszelvényeket: ez jól megkülönböztethető fajjelleg.

Meghatározási módok, eljárások és sajátos tanulmányozások

– váltak szükségessé a gyűjtött lárvák vagy imágók fajjellegig menő meghatározásában. A *cincér* (*Cerambycidae*) lárváknál a fejtok feltárása és lerajzolása (lásd alább, a 4. fejezetben – Fajjelleg – a 13–16. ábrák) lehetővé tette a fajjellegig való meghatározást. De ugyanakkor a cincérlárvák esetében a potrohon levő szemölcsök ill. azok rajzolata szintén fajjellegűt mutatott (KLAUSNITZER, 1996–1999). (ld.: 9. ábra) A fejtok kiemelése és megfigyelése csak sztereomikroszkóp segítségével valósítható meg. Ezért a lárvák tárolása kötelezően alkoholban kell hogy történjék, másképpen a testszövet elveszti rugalmasságát.

A *biborbogár* (*Pyrochoridae*) lárváknál meghatározó jelleg a potrohvége felépítése. (ld.: 17. ábra) A villák alakja és kampós formája más és más a különböző fajoknál. (ld.: 18. ábra) A *taplószűbogarak* (*Cisidae*) potrohvégén levő horgocskák szintén fajjelleggel bírnak. (ld.: 19. ábra) A *szűbogaraknál* ill. *szűvaknál* (*Scolytidae*) jól megfigyelhető fajjelleggel rendelkeznek a szárnyfedők végén levő fogacskák. (ld.: 4. ábra) Ezek száma ill. elhelyezkedési módja alapján különböztethetők meg biztosan egymástól a szűfajok. A *pattanóbogaraknál* (*Elateridae*) nemcsak az imágók rendelkeznek fajjelleggel, hanem a lárvák is. (ld.: 1, 2. ábra) A lárvák alakja és a

potrohvégek rajzolata alapján biztosan meg tudjuk különböztetni a fajokat. A meghatározások folyamán mindig tanulhatunk is azáltal, hogy rajzokat készítünk a tanulmányozott fajok testrészeiről. A rovar-tanban (entomológia) – mint már említettük – fontos ismerni a fajok lárváállapotát is. Bizonyos esetekben persze a bábok is begyűjthetők, bár a cincérek esetében érdemes biztosítani számukra a kifejlődés lehetőségét (ld. mellékelt ábra), úgy, hogy a bábót azzal a fadarabbal, amelyikben

Cincér (*Cerambycidae*) fejtok

begyűjtöttük, jól megfigyelhető, zárt helyre tesszük. Így a kibújt bogár nem tud elrepülni.

A *farontó bogarakra* (*Lymexylonidae*) jellemző, hogy a lárvák villás potrohvége szintén határozó jellegként szerepel. Bár a számuk kevés és nálunk

csak a *Hylocoetus dermestoides* él, annyit érdemes az életéről tudni, hogy a lárvák a járatokban penészgombákat termesztenek, ezeket fogyasztják, és ezeket szaporítják is.

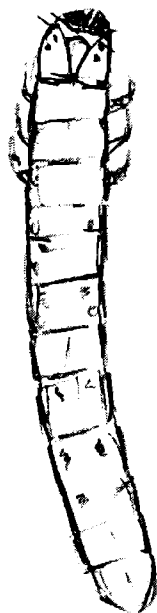
4. A tanulmányozott bogárcsaládok és bogárfajok sajátosságai

Amint már említettem, a tanulmányozott területek biodiverzitása elégséges volt, ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a hegységben előforduló, sajátos táplálkozásmóddal élő rovarokról. A rovarokra jellemző xilofágia (fát fogyasztás) nemcsak a bogarak képviselői, hanem más rovarcsoportok esetében is fennáll.

Bizonyos bogárfajok xilofágiája főleg a lárvák erős szájszerveinek köszönhető. Jól megfigyelhető ez a *cincérek* esetében. Vannak fenyőfa bélszövetet rágó *hártyásszárnyú* (*Hymenoptera*) fajok is, mint amilyen a *faodvasító hangya* (*Camponotus ligniperda*) például. Azok a táplálékláncok, amelyekben xilofág vagy más növényi részeket fogyasztó rovarok, akár bogarak, helyet foglalnak, szerte a világon majd minden erdei ökoszisztémában már ősrégi idők óta kialakultak, ez (is) magyarázza a fajok viszonylag nagy számát. Ilyen bogárcsoport az *ormányosbogarak* (*Curculionidae*), amelyek szerte a világon legalább 50.000 fajt számlálnak (MCGAVIN 2005). A hatalmas fajszámot a növényzethez való bámulatos alkalmazkodásának köszönheti ez a család. A *cincérek* (*Cerambycidae*) hasonlóképpen nagy fajszámmal rendelkeznek, legalább 30.000 cincérfaj él világszerte: ők a valódi fát fogyasztó lárvatípusokkal jellemezhető bogarak. De hasonlóan nagy fajszámot mutatnak a tanulmányozott *holyvák* (*Staphylinidae*) is: ebben a családban legalább 27.000 faj él. (Bámulatosan gyors mozgásukat erre alkalmas testalakjuknak köszönhetik.) Szintén nagy fajszámmal rendelkeznek a *futóbogarak* (*Carabidae*), amelyekből 29.000 fajt tart nyilván az entomológia. (Ennyi faj ismeretéhez szakembercsoportok kellenek.) A *futóbogarak* (*futrinkák*) a rovar-táplálékláncok csúcsragadozói, fontos egyensúlyszerepet töltenek be az erdei ökoszisztémák életében. De nem csak ragadozók lehetnek, hanem mindenevők is. A vizet például a gombák vagy gyümölcsök húsból szívják. Tanulmányom arra is felfigyelt, hogy olyan bogárcsaládok is jelen voltak a kutatási területeken, amelyeknek egyedei korhadékfogyasztók (*szaprofágok*). Ilyenek a *holyvák*, a *bíborbogarak*, *taplószerűk*, *farontóbogarak*.

A gyűjtött és tanulmányozott bogárfajok alaktani jellemzése

– az elsőrendű megfigyeléshez szükséges, ezért a faj jellemzése meghatározza a család sajátosságait is. A bogárcsaládok jól elkülöníthető sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek eredményeként egész rovartani (rendsztani) kategória jöhetett létre. A *pattanóbogarak* (*Elateridae*) külalakja rögtön mutatja a családi jelleget: a megnyúlt potroh és azt borító szárnyfedők alakja. A nyakpajzs (előtor) alakja és a hasi oldalon levő „pattanó készülék” rögtön jelzi a csoport hovatartozását. A *cincérek* (*Cerambycidae*) hosszú csápjai, erős rágói, a szárnyfedők változatos rajzolata, a jól fejlett, kiemelkedő összetett szemek, szintén a családot jelzik. A *bíborbogár* lárvák (*Pirochoridae*) lapos teste, a potrohvég harapófogó-szerű függelékei, a rozsdásbarna szín ugyan-csak családi jelleget mutat.

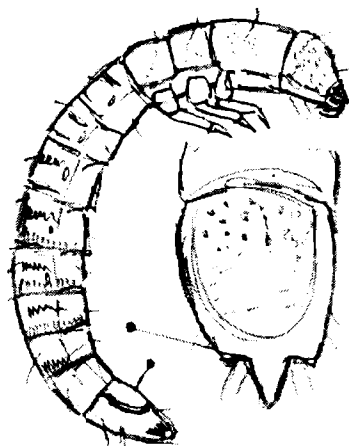

1. ábra. *Elater sanguinolentus* L

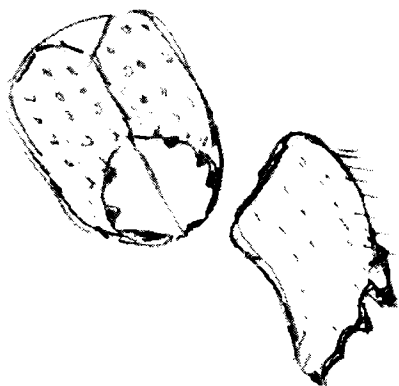
Fajjellemzés

1. *Elater sanguinolentus* L. (*Elateridae*): *vérvörös pattanó.* A bogárra jellemző a vérvörös szárnyfedők színe. A nyakpajzs fekete színű. A lárva alakja a (1. ábra) tipikus „drótféreg” alakot mutat. Az imágó a fenyvesek, bükkösök korhadó törzsein tanyázik. A lárvák az öreg fenyőkben vadásznak, ill. korhadékot fogyasztanak. Az egész palearktikus régióban elterjedt.

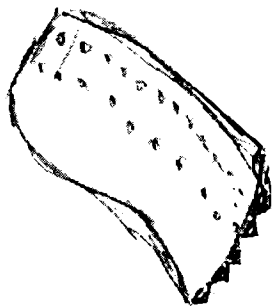
2. *Melanotus crassicollis* ERICHs.: *gyászpattanó.* A lárva a sajátságos drótféreg alakot mutatja. A potrohvég egy fogban végződik. (2. ábra) A lárvák bükkben fejlődnek és az öreg bükkfák bomlott szöveteiben élnek, míg az imágók a bükkösök ernyős virágain keresnek táplálékot. Fekete színűek. A nyakpajzs durva felülettel borított.

2. ábra. *Melanotus crassicollis* ERICHs. – lárv, potrohvég

3. ábra. *Ips typographus* L. – szárnyvég

4. ábra. *Orthotomicus poroximus* ERICHs. – lárv, szárnyvég

3. *Ips typographus* L. (Scolytidae): *betűző szű*. A legközismertebb szűbogár. Még Karl LINNÉ nevezte el. A lárv jól fejlett, aránylag nagy, 2,5–3 mm hosszúságú. Majdnem ugyanilyen hosszú a felnőtt egyed is. Kártevőnek minősül, pedig tömeges elszaporodása elsősorban a beteg legyengült fenyőket érinti. Lucban szaporodik, sajátos járatrajzolatokat ráganak a kéreg alatt. (3. ábra) A felnőttek vörösesbarna színűek, szőrrel borítva.

4. *Ips acuminatus* GYLLENH.: szintén a lucban élő szűfaj. A felnőtt egyedek szárnyfedői, éppúgy mint a *betűző szű* nál sajátos fogakat tartalmaznak. Ezekkel tudnak kapaszkodni a jártokba. A 4–8 mm-es testnagyság, a fogak elhelyezkedése sajátos jelleg.

5. *Ips cembrae* HEER.: *erdeifenyő-szű*. Az erdeifenyvesek telepítésével terjedt el. A lucban is él, testfelépítése hasonló a többi *Ips* fajokéhoz. A szárnyfedőkön levő fogacskák határozó jelleggel bírnak. Testnagysága 4–8 mm.

6. *Orthotomicus poroximus* ERICHs.: *fenyőháncs-szű*. A lucosokban él, az élő fenyők kérge alatt, a háncsrétegben és járatokat. Fekete színű, fémes felülettel. Kisebb, 3–5 mm-es testnagyságú bogár. A szárnyfedők végei egyenletesen boltozottak. (4. ábra)

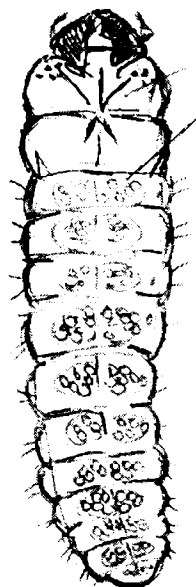
7. *Dryocoetes autographus* RATZ.: fenyőhancs-szú. A lucosokban él, a felnőtt egyedek fekete színűek, a szárnyfedők felületén jól felismerhető gödröcskék vannak. (5. ábra) A nyakpajzs felületén szintén gödrök találhatók. A csápok bunkósak és rövidek, a testfelületet ritkás, erős szőrzet borítja. A lárvák hosszú lárvajáratokat rágnak. A lucfenyőn kívül az erdeifenyőt is megtámadják.

5. ábra. *Dryocoetes autographus* RATZ.

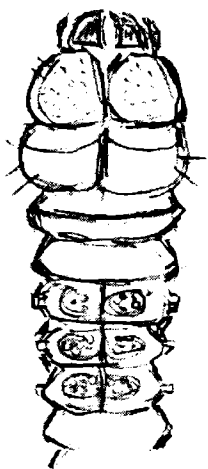
8. *Pityogenes chalcographus* L.: kéregszú. Nemcsak a lucban, hanem más fenyőkben is élhet. Régóta ismert szú, teste rövidebb, mint a betűző szúé: 2–5 mm. A járatok, amelyeket a lárvák kirágnak, sajátos rajzolatot adnak. Szaporodáskor a nőtény a bölcsőjárat falára ragasztja a petéket.

9. *Tragosoma depsarium* L. (Cerambycidae): facincér. A cincérlárva lucban fejlődik és eléggé mélyen ássa a járatait. Fontos tápláléka a harkályféléknek (*Picidae*) A lárva alakja (6. ábra) hengeres, a szelvényeken szemölcsök vannak, és fejlett rágókkal rendelkezik. 3 évig is fejlődhetnek. Az imágók feketés színűek. Általában 10 mm-es nagyságúak.

6. ábra. *Tragosoma depsarium* L.

10. *Strangalia nigra* L.: fekete karcsúcincér. A kifejlett rovar teste fekete, a szárnyfedők felületei apró gödrökkel vannak borítva. A csáp hossza a test közepéig ér. Lárvai lucban is fejlődnek, de kedvelik a bükkösöket is. A kifejlett rovar szárnyfedői az ízesüléseknél kihúzottak: „vállai” vannak. A szárnyfedők a csúcsuk felé elkeskenyednek (7. ábra), innen a „karcsú” elnevezés. Nagyságuk 16 mm körül van

8. ábra. *Prionus coriarius* L.7. ábra. *Strangalia nigra* L.

11. *Prionus coriarius* L.: hegedülő csercincér. A kifejlett egyed jellegzetes cincérfaja a tölgyeseknek és a büккеlegyes tölgyeseknek. A fekete színű nagy cincérfaj jól megkülönböztethető fűrészcsápokkal rendelkezik. A lábait szárnyfedőihez dörzsölve egy cincogó hangot ad: „hegedül”. A lárvák akár 3 évig is fejlődhetnek az öreg fatörzsekben, tuskókban. Felhatol akár a lucosokba is, gyűjtésem is ezt igazolta. A lárvák nagyok, a potrohszelvényeken kihúzott részek vannak. (8. ábra) Bár a csápok aránylag rövidek, az imágó 45 mm hosszú is lehet.

12. *Grammoptera ustulata* SCHALL.: tölgycincér. A lárva közepes termetű, zömök és a potrohszelvényeken szemölcsök vannak. Az elő- és középtor nem

szélesebb, mint a többi potrohszelvény. (9. ábra) A tölgyesek cincérfaja, lárvái is ott fejlődnek az öreg tölgyekben vagy a tuskómaradványokban. A kifejlett bogár teste fekete, lábai vörösek. Testhossza 6–8 mm. A test felülete lesimuló vörhenyes szőrzettel fedett.

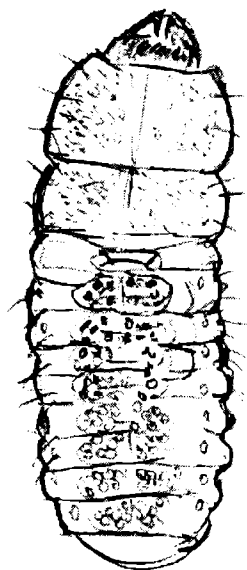
13. *Ergates faber* L.: ácsincér. A lárvák tölgyben fejlődnek, legalább 3 évig, de megtalálhatók a lucosokban is. A kifejlett rovar teste 20–30 mm is lehet. A lárvá hosszú, hengeres testalkattal rendelkezik, a potroh felületén nincsenek hosszú serték, csak szétszórtan rövidebbek. (10. ábra) A lárvák nagy

járatokat rágnek a rönkökben, törzsekben. Innen a „faber” (munkás) elnevezése, amit LINNÉ adott neki. A kifejlett egyedek jól megfigyelhető nemi kétalakúsággal rendelkeznek. A hím rágoi nagyobbak, a nyakpajzson két bemélyedő fényes folt van. a színe vörösbarna, míg a nőstény színe szurokbarna. A hím csápjai hosszabbak, a nőstényé rövidebbek, csak a szárnyak közepéig érnek.

14. *Saperda scalaris* L.: létracincér. A lárvák nagyok, hengeres testalkatúak. Az előtor és a fejtok barnás lemezekkel fedett, belőle hosszabb serték állnak ki. A potrohszelvényeken szemölcsök vannak. (11. ábra) A felnőttek csápjai hosszúak, majdnem elérik a test hosszát. A test színe fekete, de létrafokokhoz hasonló, zöldessárga, molyhos szőrzet tarkítja. A test alul egyszínű, molyhos szőrzettel fedett, ugyanúgy a vállszegélyek is. A hegységben a tölgyesekben él, de megtalálható a vegyes erdőségekben is: dió, bükk, éger, fűz törzsében (KASZAB 1971). Teste 13–14 mm hosszú.

15. *Arhopalus rusticus* L.: gödrösnyakú cincér. A felnőttek teste világos vagy sötétbarna, finoman lesimuló szőrzettel. Szárnyfedői hosszúak, finoman ráncoltak. A kifejlett egyedek 10–17 mm hosszúságúak. A lárvák a luc-törzsekben fejlődnek, abban rágnek járatokat. De fejlődnek a földön heverő rönkökben is, régen elhagyott fűrésztelepeken. A felnőttek (imágók) repülésére az esti órákban kerül sor, nyáron.

16. *Arhopalus tristis* FABR.: A bogár hasonlít az előzőben leírt gödrösnyakúhoz, de a színe sokkal sötétebb, innen az elnevezése is: „tristis” (szomorú). A testhossza viszont nagyobb az előző faénál: 13–25 mm. Az előtor két oldalán egy-egy

9. ábra. *Grammoptera ustulata* SCHALL.

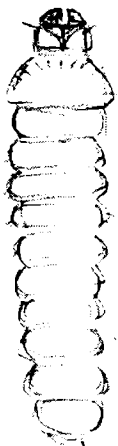

10. ábra. *Ergates faber* L.

11. ábra. *Saperda scalaris*
L.

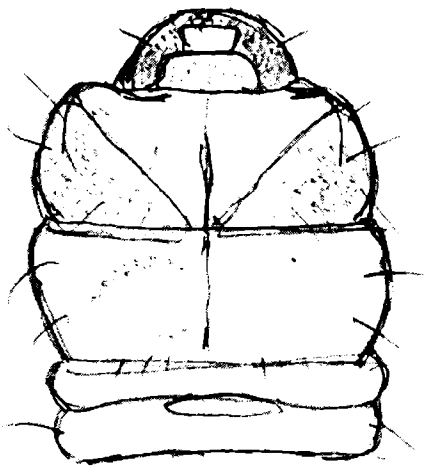
12. ábra. *Acanthocinus*
aedilis L.

jól kivehető bemélyedés van. Szárnyfedői párhuzamosak. Lárvája a lucban fejlődik (főként a lucfenyők földön heverő rönkjeiben), a bogár késő alkonyattól éjfélig repül. Elégé ritka faj.

17. *Leptura scutellata* FABR.: *hegyi virágcincér*. A lárvák tölgyben fejlődnek, de felhatolnak a lucosokig is. Az általam megfigyelt a lárvát öreg luctörzsben lehetett találni. A virágcincérekre jellemző testfelépítése van: nagy fej, kiemelkedő szemek, karcsú test, hosszú lábakkal. A test fekete, a felülete durván pontozott, az előtoron aransárga szőrszegéllyel. A hímek a bodzavirágokon élnek. Testhossza 14–18 mm.

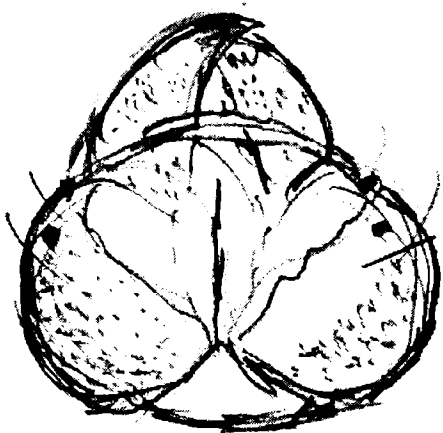
18. *Acanthocinus aedilis* L.: *nagy daliáscincér*. Magyar elnevezését nagyon hosszú csápjairól kapta: a hím csáppjai legalább ötször olyan hosszúak, mint a teste, a nőstényé rövidebbek. A lárvá teste karcsú, fejlett rágói vannak, az előtora alig szélesebb, mint a többi potrohszelvény. A lárvák a lucban fejlődnek, de megtalálhatók az erdeifenyvesekben (*Pinus*) is. (12. ábra) A kifejlett bogár teste 13–19 mm hosszú, felületét szürkés szőrzet fedi, amelyet sötét harántcsík szakít meg a hátoldalon. A csápiézek végei szélesebbek és sötétek. Kitűnő rejtőszíne van.

19. *Rhagium inquisitor* L.
 fenyves tövisescincér. Amint magyar elnevezése is mutatja, a fenyvesek lakója. A kifejlett egyedek erős fejjel és fejlett rágókkal rendelkeznek, a testük fekete színű, a szárnyfedőkön szürkésbarna, foltokra szakadozott harántsávok vannak. A fej a nyaknál befűzött, az összetett szemek kifli alakúak. Nemcsak a lucosokat fogyasztják, hanem a *Pinus* fajokat is, mint amilyen az erdeifenyő és a feketefenyő. A lárvák fejei szélesek, fejlett rágókkal. A fejtok oldalmezei jól kivehetőek. (13. ábra) Az imágók 10–21 mm hosszúak.

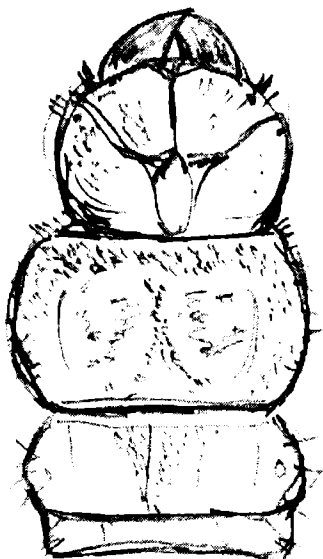

13. ábra. *Rhagium inquisitor* L. –
 lárvafej, felülnézet

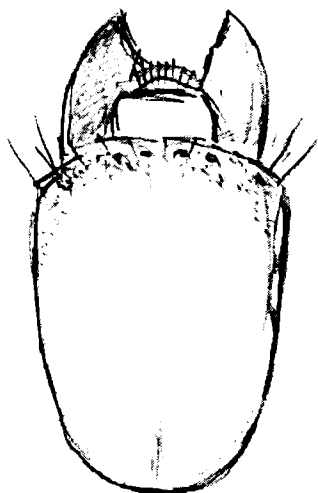
20. *Rhagium bifasciatum* FABR.
 kétszikos tövisescincér. A kifejlett állatok teste fekete, a szárnyfedőkön két sárga színű harántsáv van (innen az elnevezése is: *bifasciatum* = kétsávos). A szárnyfedők a vállon szélesek, vörös foltokkal. A csápok a test közepéig érnek. A lárvák közepes nagyságúak, fejük gömbölyű, két-két pont-szemmel. A test 12–22 mm hosszú. (14. ábra) A szárnyfedők rajzolatának legalább 22 változata van. A lucosok jellegzetes cincér-faja, de nemcsak a lucfenyőben, hanem a jegenyefenyőben is megtalálható. A bábbölcsőt a fa belsejében készíti.

14. ábra.
Rhagium bifasciatum FABR. – lárvafej

15. ábra. *Semanotus undatus* L. –
lárvafej

16. ábra. *Agapanthia cardui* L.
– fejtök a lárváról

21. *Semanotus undatus* L. Eléggyé ritkán található faj (mivel kis a gyakorisága): a 7 palearktikus faj közül nálunk csak 2 faj fordul elő. A test fekete vagy szurokbarna, a szárnyfedőkön két zezzugos harántsáv van. A fej és az előtor durván pontozott és sűrűn szőrözött. A csápok hosszúak, majdnem a szárnyfedők végéig érnek. A lárvák feje kisebb, mint az előtor, testük fehér színű és sűrűn pontozott. (15. ábra) A rágók belső élén nincs fog. A lárvák az öreg vagy elhalt lucokban élnek, de fejlődhetnek jegenye- vagy erdeifenyőben is. A felnőttek hossza 7–14 mm. A szárnyfedőkön hátrafelé simuló sárgás szőrzet figyelhető meg.

22. *Clytus arietis* L.: közönséges darázscincér. Jellemző a felnőtt egyedekre, hogy sajtáságosan hosszú lábakkal és rövid csápokkal rendelkeznek. A test fekete színű, sűrű szőrözéssel és négy sárga színű keresztsávval. A második sáv két kifli alakú rajzolatot mutat. A fekete-sárga színezés emlékeztet a darazsak színeire. Az imágók virágokon élnek, a lárvák lucok törzsében fejlődnek, általában 2 évig. Lucon kívül előfordulhat a lombhullató fák törzsében is. A testhossz 6,5–14 mm.

23. *Saphanus piceus* LAICH. Ennek a nemzetségnek egy faja létezik a Kárpát-medencében, ez nálunk is megtalálható. A fekete vagy szurokbarna testet pontozás és sűrű szőrzet borítja, csápjai hosszúak, majdnem elérik a szárnyfedők szélét. A

szárnyfedők párhuzamosak és teljesen befedik a potrohot. A csáptövek alig szélesednek ki. A szemek ovális alakúak, a fejen egy hosszanti barázda van. A lárvák a lucfenyőkben fejlődnek, fejlődésük három évig is tarthat. De fejlődhetnek bükkben, gyertyánban, nyírben is. A bogarak éjjel tevékenyek.

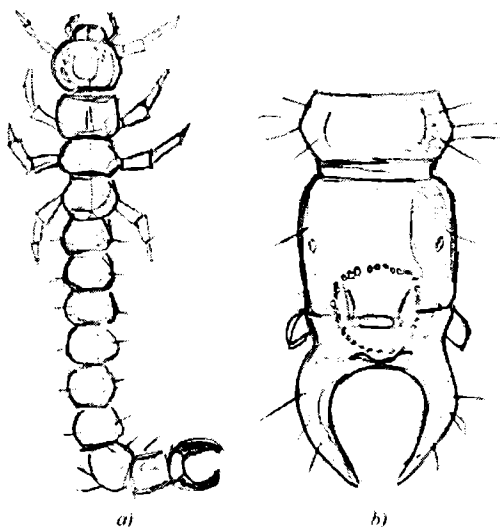
24. *Agapanthia cardui*

L.: *sávós bogáncscincér*. A felnőtt egyedek és a lárvák főként a *Cirsium*, *Carduus* fészkes növényfajokban élnek (innen az elnevezése).

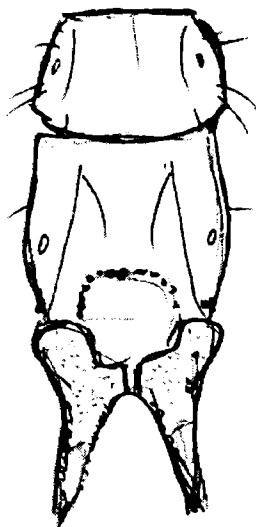
De a lárvá fejlődhet korhadásban levő bükkben is, az én példányomat ott találtam. A lárvá feje ovális alakú fejlett, széles rágókkal, a rágók szélén elhelyezkedő pontszemek majdnem egy sorban vannak, nagy serték mellett. (16. ábra) A test hosszú, a szárnyfedők majdnem párhuzamosak, nem borítják teljesen a potrohot. A csápok túlérnek a test hosszán, nagy csápízekkel. A test sűrűn szőrözött, fekete. A szárnyfedők kékesek vagy zöldek, ércfényűek. Az előtor és a fej középvonala sárga szőrökkel borított. Hossza 6–12,5 mm.

25 *Xantholinus linearis* OLIV.

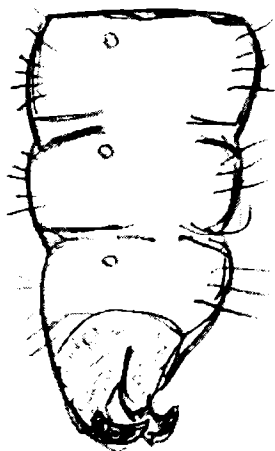
(Staphylinidae): *bronzfényű holyva*. A kis testű holyva 6–9 mm hosszú, korhadó és rothadásban levő faállományban is él. Gyűjtötték már madár-

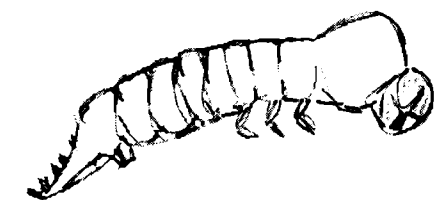
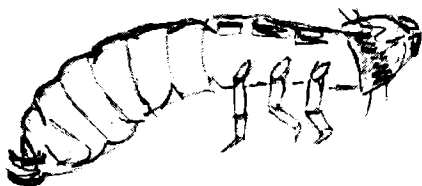
17a, b. ábra. *Shizotus pectinicornis* L. – lárvá és potrohvég, hasi oldal

18. ábra *Pyrochroa coccinea* L. – lárvá potrohvége, hasi oldal

19. ábra. *Cis boleti* SCOPOLI. –
lárva potrohvége, hasi oldal

20. ábra. *Hylocoetus dermestoides* L.

A potrohvég rajzolata fajjelleggel bír, vizsgálódásaim során ez alapján lett meghatározva. A kéreg alatt élő lárvák gombafonalakkal és korhadékkal

fészekből is. A lárvák növényevők, de fogyasztanak korhadékokat is. Táplálkozásuk még nem teljesen tisztázott, valószínű, hogy a megrágott faanyag gombaállományát is fogyasztathatják. A felnőtt egyedek fénylő feketék. A sajátos holyva-testalkattal rendelkezik: nagyon rövid szárnyfedők, hosszú, mozgékony potroh, nagy fej, aránylag rövid csápokkal. Gyűjtött példányaimat a luctörzsek belsejében találtam.

26. *Atheta elongatula* GRAVENH. A

kis testű holyvafaj az egész palearktikus régióban elterjedt. Élőhelye és táplálkozása nagyon változatos, Nemcsak a korhadó luctörzsekben található, hanem gombában és növényi hulladékokban is. Minden bizonnyal egy korhadékfogyasztó, de széles körben elterjedt fajról van szó. A genusnak (nemzetségnek) 300 faja ismert Európában. A 2,8–3,8 mm-es testhosszal rendelkező holyva fekete fényű, a testet sűrű apró szőrzet borítja. A potroh lapos, a szárnyfedők párhuzamosak.

27. *Shizotus pectinicornis* L.

(Pyrochoridae): kis bíborbogár. A felnőtt egyedre jellemző az élénkpiros szín, a fűrészcsáp. Az előtor és a szárnyfedők hátrafelé kiszélesednek. A szárnyak apró pontozással díszítettek. A fej fekete, a szárnyak szintén. A lárvák lapos testűek, a potrohvég sajátos meghajlott villában végződik. A lárva narancssárga színű.

táplálkozhatnak. A bükkösök, tölgyesek bogara, testnagysága 10 mm körül van. A lárvá alakja, potrohvége a fajjelleg (17. ábra) adta.

28. *Pyrochroa coccinea* L.: nagy bíborbogár. A bíborbogarakra jellemző élénkpiros színe van, de nagyobb testű, mint a többi faj: testhossza 14–18 mm is lehet. A hím csápja fűrészes, a feje fekete, a lábak is élénk feketék. A szárnyfedők bársonyosan finom szőrzettel borítottak. A lárvák a luc kérge alatt élnek. Sokan vannak egy helyen, valóságos populációkat alkotva. A lárvák potrohvége egyenes, ami fajjelleg mutat. (18. ábra) Kimondottan az erdőségeket kedveli, ezért az Alföldön ritka.

29. *Cis boleti* SCOPOLI (Cisidae): nagy taplószerű. Nemcsak a gombákban élnek (mint a neve is mutatja), hanem a lucban is, a hegység öreg lucfenyőiben vagy az öreg törzsekben. Elősegítik azok bomlását és felbontását. A lárvák potrohvége kampós, a két kis horgocska elősegíti a kapaszkodást. (19. ábra) A testhossz 2,8–3,5 mm között van. A felnőttek gömbölyű testalkattal rendelkeznek, bunkós csáppal. A nagy taplószerű csápja 10 ízből áll, onnan a fajjelleg is. Nemcsak lucfenyvesekben, hanem a bükkösökben is élnek.

30. *Cis punctulatus* GYLL.: közönséges taplószerű. Hasonlóan a nagy taplószerűhöz, ez a faj is több élőhelyet foglalt el. Testnagyságban is hasonló, a lárvák potrohvégei ugyancsak két kis kampóban végződnek. Ezek segítségével a lárvák mozgás közben kapaszkodnak, sőt rögzített helyet foglalnak a járatokban. A lucokban található, ahol a gombásodási folyamatok megindultak. A taplószerű bogarak palearktikus rovarok, nálunk legalább 40 fajuk ismeretes.

31. *Hylocoetus dermestoides* L. (Lymexilonidae): penésztenyésztő fabogár. Sajátos bogárcsoport tagjáról van itt szó. A lárvák potrohvégei meggömbültek, amin sorban helyezkednek el a fogacskák. Azonkívül még határozó jelleg a lárvák felpúposodott nyakpajzsa. (20. ábra) A talált faj a lucban és járatokat, ahol a faanyag rágása mellett még a penészgombákat is fogyasztják. A felnőtt példányok nem táplál-koznak, csak szaporodnak. Jól megfigyelhető nemi kétalakúságuk van: a hímek fekete fejjel és piros szárnyfedőkkel, a nőstények egy-színű vöröses barna testtel rendelkeznek. Nemcsak a lucban, hanem bükkben, tölgyben is élnek.

Az alábbiakban következő fajlista tartalmazza a tanulmányozott bogárfajok neveit, rendszertani csoportosításukat és élőhelyeiket.

Család	Faj	Élőhely
Elateridae	<i>Elater sanguinolentus</i> L.	bükkben
	<i>Melanotus crassicollis</i> ERICH.	bükkben
Scolitidae	<i>Ips typographus</i> L.	lucban
	<i>I. acuminatus</i> GYLLENH.	lucban
	<i>I. cembrae</i> HEER.	lucban
	<i>Orthotomicus proximus</i> ERICH.	Lucban
	<i>Dryocoetes autographus</i> RATZER.	lucban
	<i>Pityogenes chalcographus</i> L.	lucban
Cerambycidae	<i>Tragosoma depsarium</i> L.	lucban
	<i>Strangalia nigra</i> L.	lucban
	<i>Prionus coriarius</i> L.	lucban
	<i>Grammoptera ustulata</i> SCHALL.	tölgyben
	<i>Ergates faber</i> L.	tölgyben
	<i>Saperda scalaris</i> L.	tölgyben
	<i>Arhopalus rusticus</i> L.	lucban
	<i>A. tristis</i> FABR.	lucban
	<i>Leptura scutellata</i> FABR.	Lucban
	<i>Acanthocinus aedilis</i> L.	lucban
	<i>Rhagium inquisitor</i> L.	lucban
	<i>Rh. bifasciatum</i> FABR.	lucban
	<i>Semanotus undatus</i> FABR.	lucban
	<i>Clytus arietis</i> L.	lucban
	<i>Saphanus piceus</i> LAICH.	lucban
	<i>Agapanthia cardui</i> L.	bükkben
Staphylinidae	<i>Xantholinus linearis</i> OLIV.	lucban
	<i>Athleta elongatula</i> GRAVENH.	lucban
Pyrochoridae	<i>Schizotus pectinicornis</i> L.	tölgyben
	<i>Pyrochroa cocinea</i> L.	lucban
Cisidae	<i>Cis boleti</i> SCOPOLI	lucban
	<i>C. punctulatus</i> GYLLENH.	lucban
Lymexilonidae	<i>Hylocoetes dermestoides</i> L.	lucban

Amint már említettem, a meghatározásoknál felfigyelhettünk arra, hogy hasonló életkörülmények között élő fajok egyedei hasonló testalkati (morfológiai) „megoldásokkal” rendelkeznek. Így felfigyelhettem arra, hogy a

fák törzsébe fúrt (rágott) járatokban való helyváltoztatást elősegítik a sajátos alakú testfüggelékek: a *kampók*. A potrohvég horgocskái nemcsak a leírt fajok lárvaegyedeinél, hanem más csoportoknál is megtalálhatók. Így megfigyelhetünk kampókat a következő *bogárgénuszok* lárváinál is: *Trogidae*, *Peltidae*, *Lophacateridae*, *Cleridae*, *Enopliinae*, *Melyridae*, *Malachiidae*, *Tenebrionidae*, *Melandriidae*, *Hallomaninae*, *Anthicidae*, *Oedemeridae*.

A táplálékláncok (trófikus láncok), amelyeknek a tanulmányozott fajok részei,

– az erdei ökoszisztémák biodiverzitásának kialakulását mutatják. A rovarfajok egy része könnyen jut a táplálékhálók (vagy a benne levő *trófikus láncok*) egyik részéből a másikba. Sok lesz közöttük a *polifág* (mindenevő), vagy pedig olyan faj, amelyik *sajátos módon* (pl. gombatenyésztéssel, lárvák-bábok mozgatásával) tápenergiát nyer. Fejlődéstani szempontból is felfigyelhetünk arra, hogy a régi növénycsoportok (ilyenek a nyitvatermők: a fenyőfélék) már ősidők óta tartalmazzák azokat a forrásokat, amelyek sok-sok rovarpopuláció esetében a szaporodásnak és a fejlődésnek adnak helyet.

Megfigyelhetjük ezen kívül a termelők (*producensek*), fogyasztók (*konzumensek*) és lebontók (*destruálók*) kapcsolatrendszerét. Ezek ökológiai megfigyelése ill. megközelítése igazolja az erdei ökoszisztémák stabilitását.

Külön figyelmet igényel a növények életéhez való rovári alkalmazkodás. Az *entomofágia*, vagyis a kisebb rovarokat vagy lárvákat való fogyasztás lehetővé tette a „természetes” szabályozást a „kártévők”-nek nevezett rovarcsoportok esetében. A tanulmányozott rovarfajok nem tesznek „kárt” csupán csak táplálkoznak.

Leginkább érintettek a cincérlárvák, vagyis a cincérek lárvá stádiumban. Mondhatnánk azt, hogy a fenyvesek eltartják a cincérek, a cincérek pedig eltartják a *harkályokat*. Persze a jelenség nem ilyen egyszerű, de felvázolhatjuk a jól kialakult táplálékláncot, amelyben a cincérlárvá mint elsőrendű fogyasztó (*fitofág*) szerepel, a harkályféle pedig mint másodrendű fogyasztó (*zoofág*) van jelen.

De nem kevésbé fogyasztottak (hajdanában) a *barna medvék* is cincérlárvákat, felbontva a korhadásban levő fatörzseket. Így a cincérlárvák madárnak, emlősnek táplálékul szolgáltak. Napjainkban a brazíliai őserdei bizonyos indiántörzsei szintén fogyasztják a hatalmas cincérlárvákat, ormányosbogár lárvákat.

A megfigyelhető táplálékláncok: lucfenyő ----- cincér (lárvá) ----- fekete harkály (*Dryocopus martius*), nagy fakopáncs (*Dendrocopos maior*), közép fakopáncs (*Dendrocopos medius*).

Könnyen belátható, hogy ezeknek a táplálékláncoknak a megőrzése csakis a *termelők* (növények) megőrzésével lehetséges. A trófikus lánc megmaradása feltételezi az öreg fák megmaradását, jelenlétét is!

5. Befejezés, értékelés

A kitűzött munkát, célt sikerült megvalósítani – ha nem is a teljes gyűjtési periódussal, de a gyűjtött anyag, a megfigyelések és a vizsgálódások bizonyították: érdemes volt erre időt, energiát, befektetést fordítani. Beigazolódtott az előzetes feltevés a *csökkenő* biodiverzitásról, ugyanakkor a *még meglevő* lehetőségekről is. Még sok faj előfordulása várhat igazolásra – ez már a jövőbeni kutatások célja, eredménye lesz. De sikerült alátámasztani eddigi a szakirodalmi adatokat, feltevéseket, ami a fajoknak a kutatott területen való elterjedését és jelenlétét igazolta. Emellett alapvetően fontos követ-keztetés, hogy a sérülékeny erdei ökoszisztémák védelmet igényelnek. (8. kép)

8. kép. Öreg bükkös szállítása egy erdőkitermelés után:
felszámolódnak a biocönózisok, vagyis az életközösségek

A mai és jövőbeni erdőgazdálkodásnak ez nagyon sürgős (talán a legsürgősebb) feladata. Inkább máshonnan legyen pótolva a szükséges erdőállomány, például más fafajokkal, mintsem hogy végérvényesen tönkremenjenek az erdők. A Hargitát borító növényzet (ez alatt elsősorban az erdőket értem) eltűnése nem csak természeti katasztrófákat fogja elősegíteni (a

manapság gyakorivá vált árvizek, erózió stb.), hanem az állatfajok visszavonhatatlan eltűnését is. (9. kép)

9. kép. Egy fafeldolgozó fűrésztelep, Zetelakához közel (2007):
itt végzi az erdők nagy része

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: *minden* állatfaj, amelyik értékesen részt vesz a táplálékláncok működésében, természetvédelmi fontossággal bír.

Nem csak a ragadozó emlősök, a madarak védendőek, hanem a rovarok is!

10. kép. Biztató maradvány a hajdani vegetációkból:
hölgymálás (*Hyeracium* sp.) növénytársulás egy bükkös-lucos erdőszélen

[A mellékelt rajzok (22 db.) elősegítik a tanulmányozott rovarfajok (bogarak) jobb megismerését. A fényképek (10 felvétel) pedig igazolják a kutatott helyeket és időt. A fényképfelvételek és a rajzok a szerző munkája. A fajlista, a meghatározott és ismertetett fajokkal, igazolja a kutatási eredményt, jelezve a felsorolt fajok jelenlétét.]

Bibliográfia

BALTHASAR, V.

1963 *Monographie der Scarabaeidae und Aphodiidae der palaarktischen und orientalischen Region*. Verlag der TAW, Praga.

CROWSON, R. A.

1974 *Observation on Histeroidea, with description of anopterous larviform male and of the internal anatomy of a male Sphaerites*. London, B. 42:133–140.

CHATENET, Gaëtan du

1986, 1996 *Guide des coléoptères d'Europe*. Ed. Delachau et Niestlé, Neuchâtel – Paris.

EMDEN, F. I. von

1941 *Larvae of british Beetles. II. A key to the British lamellicornia larvae*. Entomologist's mon. May, 77. tom.

ENDRÖDI S.

1956 *Lamellicornia – Lemezescsápú bogarak. Coleoptera. IV. Fauna Hungariae*. Akad. Kiadó, Budapest.

KASZAB Z.

1971 *Cincérek – Cerambycidae*. Magyarország Állatvilága, Fauna Hungariae. Akad. Kiadó, Budapest.

1980 *Sutabogarak – Histeridae*. Magyarország Állatvilága, Fauna Hungariae. Akad. Kiadó, Budapest.

KLAUSNITZER, B.

1978 *Histeridae. Bestimmungsbüchen zur Bodenfauna Europas*. Lieferung 10. Ordnung Coleoptera. W. Jung Verlag, Haga.

1994–1999 *Die larven der Kafer Mitteleuropas*. 5. Band. Polyphaga. Fischer Verlag, Jena – Stuttgart.

LINSSEN, E. F.

1959 *Beetles of the British Isles*. Second series. Frederick Warne & Co. Ltd., London & New York.

MÓCZÁR L. ÉS MTS.

1950 *Állathatározó*. I–II. Közoktatási és Művelődési Kiadó, Budapest.

PALM, TH.

1959 *Die Holz- und Rinden-Kafer der Süd- und Mittelschwedischen Laubbäume*. Entomol. Sallsk. I. Lund, Berlingska Boktryckeriet.

PATKÓ F.

1996 *A Keleti-Kárpátok holyvafaunájának ismertetése (Coleoptera – Staphylinidae)*. EME, Múz. Füz. Kolozsvár, 5:129–135.

1997 *A holyvapopulációk (Coleoptera – Staphylinidae) biodiverzitása a Hargita hegységi természetes ökoszisztémában*. EME, Múz. Füz. Kolozsvár. 6 (1) :190–194.

1999 *A Hargita hegységi talajbogarak ismertetése, különös tekintettel az erdei életközösségekre*. EME, Múz. Füz. Kolozsvár, 8:140–145.

2003 *A Hargita hegység holyvafaunája*. (Könyv-monográfia). Akad. Kiadó, Budapest.

PAULIAN, R.

1990 *Atlas des larves d'insectes de France*. Paris.

PETERSON, A.

1957 *Larvae of Insects*. Part. II. Ann. Abon. USA, Michingan.

TÓTH L.

1984 *Staphylinidae. VII. Holyvák VII.* Magyarország Állatvilága, Fauna Hungariae. Akad. Kiadó, Budapest.

1989 *Staphylinidae. VI. Holyvák VI.* Magyarország Állatvilága, Fauna Hungariae. Akad. Kiadó, Budapest.

Dr. PATKÓ Ferenc, tanár, zoológus, az MTA köztestületi tagja
RO–535600 Székelyudvarhely, Győzelem u. 17/19.
linnei@freemail.hu

SOS TIBOR

RÉSZADATOK MIKLÓSVÁR (KOVÁSZNA MEGYE) ÉS KÖRNYÉKÉNEK KÉTÉLTŰ- ÉS HÜLLŐFAUNÁJÁHOZ; A HOZZÁJUK FÚZÓDÓ HIEDELEMVILÁG ELEMZÉSE

Abstract: [Notes on distribution of herpetofauna from Micloșoara (Hung.; Rom.: Micloșoara – Covasna County) and the preliminary list of the local beliefs related to them] Religious beliefs and suppositions formed around the elements and phenomena of nature originate from centuries-old observations of the native communities. This specific world is usually built up of misinterpretation. In the present thesis I examined the role of amphibians and reptiles in the local beliefs and the attitude of people toward these creatures that quite frequently are treated with superstition. Although the area is relatively abundant in amphibians and reptiles the locals know only about a few species and even less of them are included in their belief. The only recognized species still present in local superstition is the common grass snake (*Natrix natrix*) that people still make responsible for stealing milk. Frogs, toads (*Salientia*) and snakes (*Serpentes*) are well known elements of superstitions. The negative correlation (contradiction) between the high number of species and low number of beliefs around them denote that the origin of these superstitions is relatively ancient. However the last “witch” witch who was presumed to keep frogs and snakes used for mystical activities, died only two decades ago and her house collapsed only a few years ago in Miklósvár. There are more beliefs related to the grass snake, on the contrary to the yellow bellied toad (*Bombina variegata*) and the common frog (*Rana temporaria*) or the sand lizard (*Lacerta agilis*), although these last three species have similarly high abundance. Odd looking and hiding species can become more frequently the subject of superstitions than common species.

Abstract: [Note asupra distribuției herpetofaunei locale din zona Micloșoara (rom.; magh.: Miklósvár – județul Covasna) și miturile și credințele legate de elementele herpetofaunistice] Miturile și credințele popoarelor se bazează pe sute de ani de observație a mediului înconjurător. Baza acestor mituri și credințe deseori sunt eronate și greșite. În lucrarea de față am adunat datele referitoare la răspândirea a amfibienilor și reptilelor (deseori teme ale credințelor și miturilor) din împrejurimile satului Micloșoara (județul Covasna), precum și miturile și credințele referitoare la cele două grupuri. Herpetofauna zonei adiacente este relativ bogată, dar localnicii cunosc puține specii. În mitologia locală doar șarpele de casă (*N. n. natrix*) apare distinct în credința șarpelui-de-casă, ocrotitor al ogrădei și în credința predilecției șerpilor pentru lapte. În mituri, grupul broaștelor și a șerpilor apar fără precizarea speciei. Discrepanța dintre

bogăția herpetofaunei locale și a speciilor care apar în mituri și credințe duce la concluzia că aceste mituri și credințe au rădăcini vechi, cu toate că ultima vrăjitoare din comunitate, care „a avut broască și șarpe” a murit doar cu două decenii în urmă. Specia de șarpe cea mai frecvent observată, șarpele de casă apare într-un mare număr de mituri, dar frecvența speciei nu înseamnă întotdeauna un număr mai mare de mituri (de ex. speciile frecvente, ca izvorășul cu burta galbenă (*B. v. variegata*), broasca roșie de munte (*R. t. temporaria*) și șopârla de câmp (*L. a. agilis*) nu apar în mituri locale). Deseori speciile mai puțin frecvente cu forme sau cu comportamente mai ciudate ajung tema mai multor credințe și mituri.

Bevezetés

Az etnozoológia interdiszciplináris tudomány (határtudomány) az állattan és a néprajz közös kutatási területe: az állatoknak az emberi kultúrában játszott szerepét, alkalmazásuk módjait, a hozzájuk fűződő képzeteket, szokásokat vizsgálja (GUB 1996). A mezőgazdasággal foglalkozó székelyföldi emberek a mindennapos életben gyakran találkoznak a herpetofauna-elemekkel. E találkozás véletlenszerű, a kétélűekkel és hullőkkel való kapcsolat már nem érdekes, a fajoknak már nincs gazdasági jelentősége, azonban a hozzájuk fűződő hiedelem- és hitvilág még mindig él a fiatalabb korosztályban is. Például a tehének tejtermelésében fellépő rendellenességek okai között meg mindig előszeretettel szerepeltetik a tejlopásról hírhedt kígyókat, bár az állatorvos közreműködését sem nélkülözik. Helyenként a házikígyó hite még mindig védi a ház környékén élő kígyókat, amelyek elpusztítása házi szerencsétlenséget jelent mind az emberi, mind az állati közösségben. Az utolsó miklósvári, régi értelemben vett boszorkány, „asszony, akinek békája volt”, csak két évtizede halt meg, a háza is csak néhány éve került lebontásra. A hozzája fűződő történetek még elevenen élnek a közösség tudatában.

Jelen dolgozatban a Miklósvár környékén reálisan előforduló kétélű és hulló fajok elterjedését és a hozzájuk fűződő hiteket és hiedelmeket mutatom be. A felvetett kérdések között az is szerepelt, hogy a gyakrabban előforduló és könnyebben megfigyelhető fajokhoz több hit és hiedelem kapcsolódik-e, vagy vannak fajok, amelyeknek szerepeltetése bizonyos témákban előnyt élvez, továbbá hogy a hitek és hiedelmek helyi eredetűek-e, vagyis a környéken előforduló fajokhoz kapcsolódnak-e?

Anyagok és módszerek

Miklósvár *Erdővidék* déli részén, a Baróti-hegység nyugati lábánál, az Olt jobb partján, 487 m tengerszintfeletti magasságban helyezkedik el. (1. ábra) Északkeleten a Tortogóvár (717 m), keleten a Kövesorr (678 m) és délkeleten a Szöszös-tető (693 m) magaslatok határolják. Az Olt lapályon az Odvas és Nagycék az Olt régi folyásából származó holtágak ismertek. A vizsgált területet keleten az Ajta-vízének szorosa határolja. A szorostól délre fekvő Középagta a Kakas- és az Ülőkpatak egybefolyásánál, a Hosszúmező nevű terület peremén helyezkedik el. Legszembetűnőbb magaslata a Várhegy (832 m; VOFKORI 1998).

Az adatgyűjtés 2005. május-augusztus időszakában történt. A kétéltű- és hüllőfajok elterjedéséhez az adatokat transzekt módszerrel mértem fel. A transztek időzítése, hosszúsága és iránya nem volt konstans, mivel az elsődleges a cél az előfordulási adatok gyűjtése volt. A fajokhoz kapcsolódó hiteket és hiedelmeket ugyanabban az időszakban gyűjtöttem.

1. ábra. A vizsgált terület

Eredmények

Miklósvár környékén előforduló kétéltűek és hiüllők

Amphibia osztály – Kétéltűek
Caudata rend – Farkos kétéltűek

1. *Salamandra salamandra* Linnaeus 1758 – foltos szalamandra

A faj miklósvári előfordulását a szakirodalom már jelezte (GHIRA ET AL. 2002). A fajt Székátaljáról és az Állítók völgyéből is jelzik (Kálnoky T., szem. közl., 2005). Továbbá a fajjal az Új (adult, 06.05.) és a Kövesorr-csúcs alatti erdőben (adult, 06. 27.) találkoztam.

2. *Triturus (Mesotriton) alpestris* (Laurenti) 1768 – alpesi göte

A fajt a párzási időszakban a Köz-gerincén (adult, 05. 14.; adult, 05. 27.) és Szénégető-patak melletti erdőrészben találtam meg (lárva, 07. 11.).

3. *Triturus (Lissotriton) vulgaris* (Linnaeus) 1758 – pettyes göte

A fajt mér jelezték Miklósvárról (GHIRA ET AL. 2002). A faj vízi alakját a Köz-gerincén (adult, 05. 14.; adult, 05. 25.), az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása melletti tócsákban (adult, 05. 14.) és a Hosszú Bércen találtam meg (pete, 05. 14.).

4. *Triturus cristatus* Laurenti 1768 – tarajos göte

A fajt nem találtam meg, de Miklósvárról és Nagyajtáról már jelezték (GHIRA ET AL. 2002).

Salientia rend – Farkatlan kétéltűek

5. *Bombina bombina* (Linnaeus) 1761 – vöröshasú unka

A fajt legközelebb Bölönből és Hídvégről jelzik (GHIRA ET AL. 2002), de előfordulása ebben a magasságban megkérdőjelezhető. Lehetséges, hogy a fajt összetévesztették a hozzá nagymértékben hasonló sárgahasú unkával.

6. *Bombina variegata* (Linnaeus) 1758 – sárgahasú unka

A fajt az Olt völgyéből (FUHN 1960), Miklósvárról és Nagyajtáról már jelezték (GHIRA ET AL. 2002). Mivel életmódja szorosan köti az időszakos tócsákhoz, a faj könnyen megfigyelhető. Az unkafajt a Köz-gerincén (adult, nászhang, petecsomó, 05. 14.), az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása melletti vízgyűjtőben (petecsomó, 05. 14.; adult, lárva, juvenil, 06. 11.; adult, lárva, juvenil, 06. 29.), az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása mellett (adult, 05. 14.), a Hosszú-bércen (adult, petecsomó, 05. 14.), a

Szénégető pataka melletti erdőrészben (adult, lárv, 07. 11.), a Szénégető-patak forrása melletti erdőrészben (adult, pete, 05. 26.), a Kövesorr csúcs alatti erdőrészben (adult, pete, 05. 27.), a Kislüget tisztáson (adult, nászhang, lárv, juvenil, 06. 03.), a Sárosbük-patak középső folyása mellett (adult, nászhang, 06. 30.), az Ajta-vize szorosban (adult, pete, lárv, juvenil, 07. 15.), a Mirkén (adult, 07. 16.) figyeltem meg.

7. *Pelobates fuscus* (Laurenti) 1768 – barna ásóbéka

A fajt Miklósvárról jelzik (GHIRA ET AL. 2002). A lárváit az Olt menti előntött területen találtam meg (06. 26.).

8. *Bufo bufo* (Linnaeus 1758) – barna varangy

A fajt Miklósvárról és Nagyajtáról már jelezték (GHIRA ET AL. 2002). A varangyfajt a Köz gerincén (petecsomó, 05. 14.), Miklósvárban (adult, elütve 05. 26.; adult, 05. 28.; juvenil, 07. 14.; juvenil, 07. 15.; adult, 07. 18.), Miklósvár és Nagyajta közötti útszakaszon (adult, 06.06.), a Sárosbük patak középső folyása mellett (juvenil, 07. 21.).

9. *Bufo (Epiladea) viridis* Laurenti 1768 – zöld varangy

A fajt Miklósvárról és Nagyajtáról is már jelezték (GHIRA ET AL. 2002), de csak a szomszédos faluban (Köpec, 07. 13.) találtam rá.

10. *Hyla arborea* (Linnaeus) 1758 – zöld levelibéka

Az egyetlen európai fánlakó békafajt az Olt felső folyásáról (FUHN 1960), Miklósvár és Nagyajta környékéről már jelezték (GHIRA ET AL. 2002). Lárvaait az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása (06. 29.) és az Olt melletti vizes területeken (05. 22.; 05. 28.) találtam meg. Az Olt mentén, áprilisban és májusban a hímek éneke fülsüketítően jelzik a párzási időszakot.

Rana (Pelophylax) esculenta complex

A zöldbéka csoportba tartozó két előbbi faj nehezen megkülönböztethető, és a megkülönböztető jegyek csak a befogott példányokon alkalmazhatók. A csoporthoz tartozó egyedeket az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyásánál (adult, 05. 14.), az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása melletti vízgyűjtőben (adult, 05. 14.), az Olt holtágaiban (lárva, 05. 16.; adult, lárv, 06. 26.), és az Ajta-vize szorosában (lárva, 07. 15.) is megtaláltam.

11. *Rana (Pelophylax) ridibunda* Pallas 1771 – nagy tavi béka

A zöld békafajt Miklósvár és Nagyajta környékéről már leírták (GHIRA ET AL. 2002). A faj az Olt holtágait foglalja el (adult, subadult, 07.03.), egyedei az Ajta-vize szorosban megtalálhatók (adult, 07. 15.).

12. *Rana (Pelophylax) kl. esculenta* Linnaeus 1758 – kecskebéka

A fajt Miklósváron (subadult, 07. 18.) és a Szénégető-patak befolyásánál (adult, 07. 16.) találtam meg.

13. *Rana dalmatina* Bonaparte 1839 – erdeibéka

A barnabéka fajt is jelezték már Miklósvárról és Nagyajtáról (GHIRA ET AL. 2002). A fajjal a faluban (adult, 05. 26.; juvenil, 07. 18.), a Miklósvár és Nagyajta közötti útszakaszon (adult, elütve, 06.06.) és a Kerek-hegyen (subadult, 06. 30.) is találkozhattunk.

14. *Rana temporaria* Linnaeus 1758 – gyepi béka

A fajt az Olt völgyéből (FUHN 1960), Miklósvár és Nagyajta környékéről (GHIRA ET AL. 2002) már jelezték. A fajt az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyásánál (lárva, 05. 14.; lárva, juvenil, tömeges vízelhagyás, 06.06.; lárva, juvenil, 06. 29.), Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása melletti vízgyűjtőben (lárva, 05. 14.), a Somoság erdőben (subadult, 07. 15.), az Olt menti mezőn (juvenil, 06. 26.), a faluban (juvenil, 07. 11.; juvenil, 07. 18.), az Olt menti vizes területen (lárva, 05. 28.; lárva, juvenil, 06. 11.), a Szénégető-patak forrása mellett (lárva, 05. 26.), a Miklósvár és Nagyajta közötti útszakaszon (adult, 06.06.), az Állítók dombján (adult, subadult, 06. 11.; adult, 07. 21.) és az Ajta-vize szorosában (juvenil, 07. 15.) találtam meg.

15. *Rana arvalis* Nilsson 1842 – mocsári béka

A fajt Miklósvár és Nagyajta környékéről jelezték (GHIRA ET AL. 2002). Nem sikerült a fajt megtalálni. Az elöntött területek mezőgazdasági tevékenysége nagy valószínűséggel a faj élőhelyeinek elpusztítása után a faj eltűnését fogja maga után vonni.

Reptilia osztály – Hüllők
Testudines rend – Teknősök

16. *Emys orbicularis* (Linnaeus) 1758 – mocsári teknős

A félénk fajt az Olt holtágain figyelték meg a helyiek (Farkas Á.; szem. közl.; Méder I.; szem. közl.; 2005.07.).

17. *Trachemys scripta elegans* (Seidel, 2002) – vörösfülű ékszerteknős

A házi kedvencként tartott amerikai származású teknőst valószínűleg gazdái engedték el az Olt holtágába (Urák I.; szem. közl.; 2006.).

Sauria rend – Gyíkok

18. *Lacerta agilis* Linnaeus 1758 – fűrgye gyík

A fajt Miklósvárról és Nagyajtáról jelezték (GHIRA ET AL. 2002). A faj normál színezetű egyedeit a Köz-gerincén (adult, 05. 26.), az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyásánál (adult, subadult, 05. 14.; adult, 05. 27.; adult, 06. 29.), a Somoság erdőben (Zeitz R.; szem. közl.; adult, 05. 18.), az Olt holtágai mellett (adult, 06. 26.), a Szénégető-patak forrása melletti erdőrészben (adult, 05. 26.), a Kövesorr csúcs alatti erdőrészben (adult, 05. 27.) és a Mirkén (adult, 07. 16.) találtam meg. A faj pirosas-barnás hátszínezetű egyedeit (var. *rubra*) a Köz gerincén (adult, 05. 26.), az Állítók-dombján (adult, 06. 27.) és az Olt holtágai mellett (adult, 06. 26.) találtam rá.

19. *Lacerta viridis* (Laurenti) 1768 – zöld gyík

20. *Podarcis muralis* (Laurenti) 1768 – fali gyík

Bár mind a két fajt jelzik Miklósvár környékéről (GHIRA ET AL. 2002), nem sikerült jelenlétüket igazolni. A fali gyík esetében még megfelelő élőhelyet (köves, sziklás domboldal) sem találtam. Előfordulásuk nagymértékben megkérdőjelezhető.

Bár az elevenesülő gyík (*Zootoca vivipara* Jacquin 1787) legközelebbi, megkérdőjelezhető előfordulása Nagyajtáról jelzett (GHIRA et al. 2002), Miklósvár környéki előfordulása nem várható.

21. *Anguis fragilis* Linnaeus 1758 [*A. f. colchicus* (Nordmann) 1840] – törékenygyík

A fajt Nagyajta környékéről jelzett (GHIRA et al. 2002). A fajt nem sikerült megtalálni, bár a helyiek jelzik a „csere kígyó” név alatt (Kislüget tisztás, Kovács M.; szem. közl.; 2005.). Kétség kívül a faj elterjedt a környéken.

Serpentes rend – Kígyók

22. *Elaphe (Zamenis) longissima* (Laurenti) 1768 – erdeisikló

A fajt legközelebb Mikófalva mellől jelzik (GHIRA ET AL. 2002). Leírásuk szerint ez a második faj, amit a helyiek „cserekígyó”-ként emlegetnek (Miklósvári erdő, id. Román M.; Gyenge J.; szem. közl.; 2005.)

23. *Coronella austriaca* Laurenti 1768 – rézsikló

Ezt a félénk rejtőzködő életmódú kígyót a Lüge kaszálón (adult, 06.05.) találtam meg, azonban a faluból is (Gyenge J.; szem. közl.; 2005.) és a Miklósvár környéki erdőből is jelzik (Zeitz, R.; szem. közl.; 2005.).

24. *Natrix natrix* (Linnaeus) 1758 – vízisikló

A fajt Miklósvár és Nagyajta környékéről jelzik (GHIRA ET AL. 2002). Egyedeit az Ajta-vize és Tekse-patak összefolyása melletti vízgyűjtőben (subadult, 05. 27.), a Szénégető-patak mellett (adult, 07. 11.), az Olt holtágaiban (adult, 06. 26.) és a faluban (subadult, 05. 24.) találtam meg.

25. *Natrix tessellata* (Laurenti) 1768 – kockás sikló

A faj miklósvári előfordulása lehetséges az Olt közelsége miatt (GHIRA ET AL. 2002). A fajt nem találtam meg.

26. *Vipera berus* (Linnaeus) 1758 – keresztes vipera

A faj legközelebbi előfordulása Bölönre és Hídvégre vonatkozik (GHIRA ET AL. 2002). Miklósvár közelségében nem találtam rá, de a nem zavart vágásokban előfordulás lehetséges.

A kétéltűekhez és hüllőkhöz kapcsolódó helyi hiedelmek és hitek

A farkos kétéltűek (*Caudata* rend), vagyis a gőtéek érdekes módon nem kerültek szóba, bár más vidéken (pl. a Sóvidéken, GUB 1996) elterjedt a véletlenül forrásvízzel lenyelt, gyomorban óriásra nőtt „vízibornyú” története. Ezek a történetek valószínűleg a galandférgek (*Echinococcus*, *Diphyllobotrium*, stb.) okozta betegségek félremagyarázata (KISS 1985). Ennek ellenére három götefajjal találkoztam. A foltos szalamandrárt (*S. salamandra* Linnaeus 1758) ismerik, „földigyík”-nak hívják: „*Chaplin-lába van*” (!) /Zs. A./

A farkatlan kétéltűeket (*Salientia* rend), vagyis a békákat már jobban ismerik. Megfigyeléseik sokszor helyes biológia tartalmúak:

„Jövő hónaptól idáig (június-július) leikráznak, lejönnek a nagy vízzel”.

„Mikor nem es, napozik és kelepel, mikor esik nincs kint.” /Zs. A./

„Kutyahalból (ebihal, békalárva) lesz a kis béka. Kinő a lába, leszakad a farka, és megvan a kis béka.” /névt./

Azonban a békák itt is a boszorkányok nélkülözhetetlen kelléke.

„A faluban volt egy félszemű öregasszony, akinek békája volt és mesterkedett.” /B. I./

„A békát egy borkánban tartotta, mesélték az öregek, akik azóta elhaltak.” /Zs. A./

„Kapáltak és egy nagy béka szökdösött mellettük. Egy pálcát megszegeztek és a szemnél a földhöz szegezték. Mikor újra meg akarták nézni a békát, se fát, se békát nem találtak ott. Másnap R. néninek ilyen feje volt, megdagadt a feje, csak a köntöséről ismerték fel. Azt mondta, hogy a pincébe esett. Aznap elment a busszal és másnap teljesen meg volt gyógyulva, valamilyen kenőcsöt kapott az orvosnőjétől (főnöknőjétől).” /névt./

„Ha a békáját megölik, akkor a boszorkány meghal.” /névt./

„Ha nem tudja átadni a békáját, nem tud meghalni.” /névt./

„Volt békája, a pincében tartotta. Fehér lova is volt és éjjel azzal járt.” /névt./

A békák viselkedését az időjóslásra is használják.

„Ha a béka kuruttyol, eső lesz.” /Zs. A./

„Ha a békák sokat kuruttyolnak, eső lesz.” /névt./

A békák gyermeknek intézett intelemben is szerepet kaptak.

„Ne nézz a kútba, mert belerángat a béka.” /E. A./

A legtöbben még mindig szentül hiszik, hogy „a varasbékától (varangyok) megvarasodsz”. /K. M./

„Aprók, tiszta szürkék, nem jó, mert varasbékák”.

„Nagy, egészen barna, fűben élődik.” /Zs. A./

A zöld békákat (R. (P.) esculenta komplex) jól ismerik, de egyesek mérgesnek tartják, bár ismerik, hogy a combjukat fogyasztják.

„Varasbéka. Tóban ül, zöld a háta, és ehető a combja” /Zs. A./

Helyi fogyasztásra nem találtam bizonyítékot.

Érdekesképpen a gyíkok (Sauria rend) elkerülték a megkérdezettek figyelmét, bár más vidékeken mérgesnek tartják (KISS 1985, GUB 1996).

A kígyókhoz (Serpentes rend) kapcsolódik a legtöbb gyűjtött hiedelem és hit. A boszorkányok kelléke a kígyó is, néha a boszorkány a kígyó képét veszi fel.

„A kertészetben megverték a kígyót, másnap R. né megvolt dagadva.” /névt./

„B.-nének kígyója volt.” /névt./

A kígyókra pozitívan ható hit is létezik. A szándékos vagy csak véletlen elpusztítását gyakran szerencsétlenségekhez kötik. A szomszéd Középajtán az egyik ház homlokzatán egy faragott kígyó ékeskedik. (1 kép) Egy lány halálának emlékére készítették. A történet röviden, misztikusan megfogalmazva így hangzott el: „egy kígyó élt a kislányból”. Amikor a kígyót megölték, egy éven belül a lány is meghalt. A kígyót ennek a történetnek emlékére faragták. /K. M./

„F.I. kb. 15 éve megölt egy kígyót. A testvére abban az évben halt meg.” /K. M./

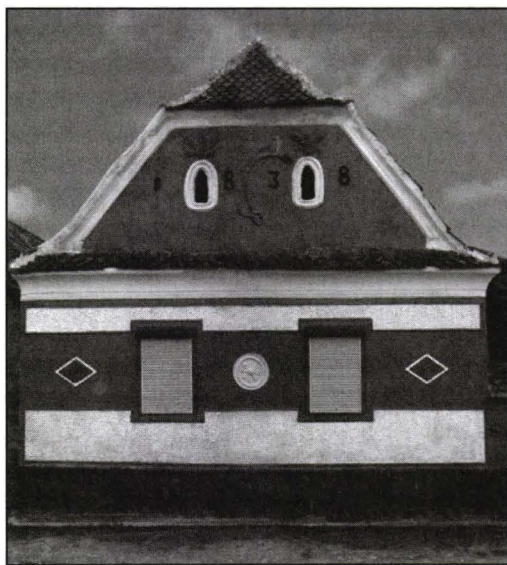
„Ha a kígyót megütöd az udvarodban, állatban hiányod lesz.” /névt./

„Ha a házban vagy a ház körül kígyót találsz, ne öld meg, mert ha nem, a családban halál lesz. Ki kell dobni a kígyót.” /EA./

A széles körben elterjedt házikígyó hite itt is ismert (GUB 1996).

„Ha a házikígyót megöled, elpusztítja a ház népét. D. Gy. anyja rendszeren tartotta a kígyát és nem engedte, hogy a kígyót megöljék. Ebben van igaz, a nemes állatot nem szabad megölni.” /Zs. A./

Ennek ellenére történt az is, hogy „a házi kígyó megszuggérálta csirkét is. A csirke csipogott és nem tudott mozdulni. A kígyó a ház falában, egy lyukban volt és onnan kapta el a csirkét. A kígyót megölték.” /F. Á./

1. kép. A „kígyós” ház Középajtán.
(Szerző: Urák István)

A kígyók tejlopása is közismert.

„A pásztor figyelte meg, hogy a tehén el-eltűnik a sűrűben. A tőgyén fognyomokat találtak. Volt aki látta, hogy a kígyó többször felemelkedett a tőgy fele. A kígyó sértetlenül túlélte. A történet kb. 4 éve történt.” /K. M./

„F. J. tejet szokott a mezőre vinni. A tej mindig elfogyott a kancsóból. 2 napon keresztül lesték, ki a tettes. A bűnös egy kígyó volt. A kígyót megölték, de utána a gazda tehene is elpusztult.” /K. M./

„A fenyőalji kígyó kakaókávé színű, tejet lop, néha leszakítja tőgyet is. Megszopja a tehenet, a kecskét és a juhot is. Ha megy a

tőgye, akkor nem nyomot bele mérget. Ha rossz a tej, meg van mérgezve. Sós vízzel kell öblögetni, ha nem gyógyul, állatorvoshoz kell fordulni.” /Zs. A./

„A kígyó megmarta a tehén tőgyét, az eldagadt és kellett az orvosnál injekcióztatni. De kígyóbőr kellett volna, és azzal megdörzsölni a tőgyet.” /T. GY./

„A megmarta tőgyet kígyóbőrrel kell bekenni és attól meggyógyul.” /névt../

„A kicsi gyermekén megérezte a tejszagot, és felmászott rá.” /névt../

A „tejlopás bűnével” általában a vízisikló (*N. natrix*) és a rézsikló (*C. austriaca*) terhelhető. A legelésző állatok által megzavart kígyók esetenként látszattámadást intéznek a szarvasmarhák vagy juhok ellen, de nincs szó tejlopásról. A „fogak nyomát” a szűrés aljnövényzet okozza.

Azonban a túlzott történetek sem hiányoznak.

„Valahol Szélvíz pataka mellett, 10–15 évvel ezelőtt megkergetett egy embert. Az egyik kollégájával másnap keresték, hogy meglőjék, de nem találták meg.” /Zs. A./

„Úgy ment az úton, mintha repült volna, csavarodott, a feje fent volt, és nagyon gyors volt.” /B. I./

„A tampon (?) kígyók 10–12 m hosszúak, vastag, mint a hokedli. Árvízzel jönnek a Fogarasiból (?). Megfogja a vadat, a tehenet, még az embert is.” /Zs. A./

A tévhitek közé tartozik az is, hogy „a kígyó fullánkja mérges”. /K. M./

„Fullánkját kiszedte, megmarkolta és kitepte, mert az a mérges.” /Zs. A./

A kígyómarásnak a kígyó zsírájával történő gyógyításával kapcsolatosan két hasonló történetet gyűjtöttem.

„Megöltek egy kígyót egy bottal. A kígyó egyik foga a tettes arcába fúródott, ettől a feje megdagadt. D. apja megnézte milyen kígyót öltek meg, és a zsírájával hozta helyre a beteget.” /K. I./

„1962-ben, egy bölöni fiú a tehénre ügyelt a Tóthárokban. Arra figyelt fel, hogy a kutya egy kígyót ugatott egy fatörzsön. A pálcával odacsapott, a kígyó 1,5 m-re szökött és a fiú nyakához kapott. Végül a kígyót leütte. A gyerek később fájta a nyakát, és a nyaka eldagadt. A mesélő apja pásztor volt, azt kérte mutassák meg neki a megölt kígyót. A kígyót lenyúzta és a zsírájával bekente kétszer a beteg nyakát. 5 perc múlva a daganat visszahúzódott.” /Zs. A./

A helyiek leggyakrabban a vízisiklóval találkozhatnak (*N. natrix*), és egyesek jól ismerik nyakának sárga foltjai miatt.

„A vízisikló nem veszélyes.” /Zs. A./

Biológiáját is téves információkkal fűzik össze.

„Elvágott egy fekete, sárga sávós hasú kígyót. Az egyik bogból egy béka bújt elő, amelyik később elment.” /B. I./ (Egy korábban élve lenyelt békáról van szó.)

„A kígyó megszuggeralja a békát. Egyszer megharapta a béka lábát és letépte. A béka sírt.” /F. Á./

A tejlöpásos történetek is általában hozzáfűződnek.

„Egy hete körül történt (?), hogy a tehén tőgye magdagadt és vért fejték egy hétig, de aztán visszaállott. A kígyó szopta meg. Az állatorvos injekciót rendelt és azt beadták. Az öregek szerint a vízisikló a bűnös.” /B. I./

A keresztes viperát (*V. berus*) ismerik, de nem találkoztak vele.

„A leggonoszabb kígyó, füle hegye kék, kurta farkú, erős gyilkos állat.” /Zs. A./

Csodás, hallott történetek fűződnek hozzá.

„A vipera követi az embert, összegömbölyödik, előreugrik és betöri a menekülő ember fejét.” /névt./

„Egy öreg erdész beteg volt, a doktorok se tudtak javítani rajta. Kiadták, és azt mondták, hogy azt adjanak neki enni, amit akar. Az öreg káposztalét kért és azután azt ivott minden nap. Következő év tavaszán a kádban egy vipera csontvázat találtak. Az öreg ezután meggyógyult.” /K. M./

Faj	Szak- irodalom	Jelen- dolgozat	Isme- rik	Hiede- lem
<i>S. salamandra</i>	+	+	+	-
<i>T. (M.) alpestris</i>	-	+	-	-
<i>T. (L.) vulgaris</i>	+	+	-	-
<i>T. cristatus</i>	+	-	-	-
Salientia (farkatlan kétéltűek)			+	+
<i>B. bombina</i>	+	- *	-	-
<i>B. variegata</i>	+	+	+	-
<i>P. fuscus</i>	+	+	-	-
Varangy fajok			+	+
<i>B. bufo</i>	+	+	-	-
<i>B. (E.) viridis</i>	+	-	-	-
<i>H. arborea</i>	+	+	-	-
<i>R. (P.) esculenta complex</i>			+	-
<i>R. (P.) ridibunda</i>	+	+	-	-
<i>R. (P.) kl. esculenta</i>	-	+	-	-
Barna békák			+	-
<i>R. dalmatina</i>	+	+	-	-
<i>R. temporaria</i>	+	+	-	-
<i>R. arvalis</i>	+	-	-	-
<i>E. orbicularis</i>	-	+	+	-
<i>T. s. elegans</i>	-	+	-	-
Sauria (gyíkok)			+	-
<i>L. agilis</i>	+	+	-	-
<i>L. viridis</i>	+	- *	-	-
<i>P. muralis</i>	+	- *	-	-
<i>A. f. colchicus</i>	+	+	+	-
Serpentes (kígyók)			+	+
<i>E. (Z.) longissima</i>	-	+	+	-
<i>C. austriaca</i>	-	+	-	-
<i>N. natrix</i>	+	+	+	+
<i>N. tessellata</i>	+	-	-	-
<i>V. berus</i>	-	- **	+	+

1. táblázat. A Miskolc környéki herpetofauna előfordulási adatai és a helyiek által ismert és a hiedelmekben szereplő csoportok és fajok jegyzéke (rövidítések: + leírt, ismert, ill. fűződik hiedelem a csoporthoz vagy fajhoz; – nincs adat, nem ismert; * előfordulása megkérdőjelezett; ** előfordulása várható)

Következtetések

A Miklósvár környéki herpetofauna a szakirodalmi adatok, a helyiek és a saját megfigyeléseim alapján 27 fajból áll, amiből 1 szalamandra-, 3 göte-, 11 béka-, 2 teknős-, 4 gyík- és 5 kígyófaj. (1. táblázat) Ennek ellenére a vizsgált területen a szakirodalom által jelzett vöröshasú unka, a zöld gyík és a fali gyík előfordulása megkérdőjelezhető. Azonban a keresztes vipera előfordulása várható. A mocsári béka jelenlegi előfordulása a területen ugyancsak megkérdőjelezhető, ismerve az Olt menti terület nagyfokú mezőgazdasági művelését.

A megkérdezettek ismerete szerint csak egyetlen, a helyiek által ismert fajhoz kötődő hitek és hiedelmek vannak. (1. táblázat) A vízisikló fontos szerepet kapott a tejlopásos és a házikigyós hiedelmekben is. A keresztes viperához is kötődnek hiedelmek, de ezek valószínűleg nem helyi eredetűek, mert a megkérdezettek nem ismertek viperás helyeket, és mindig más vidékekről származó történeteket meséltek el. A varangycsoport két faja (a barna és zöld varangy) is fontos szerepet kap a helyi hiedelmekben. A varasság okozóiként és a boszorkányság kelleiként emlegetik. Általánosan a békák (a farkatlan kétéltűek) és a kígyók csoportja keltette fel a helyiek figyelmét. Érdekességgéppen megjegyzendő, hogy a más vidékeken és bizonyos népek hiedelemvilágában gyakran szereplő tüzet tűző szalamandra, a lenyelt és a gyomorban óriásira megnövő göték, a népi gyógyításban felhasznált és a békaesőkben szereplő unkákat, az időjós levelibéka és a mérges harapású gyíkok (főleg a zöld gyík) nem jelennek meg a helyi hiedelemvilágban (KISS 1985; GUB 1996). Azonban a jelen munka nem törekedhetik a teljességre, a megkérdezettek kis száma miatt sem, így hát természetesen további hitek és hiedelmek még felfedezésre várnak.

A viszonylag gazdag herpetofauna, valamint a hit- és hiedelemvilágban szerepeltetett kisszámú fajok kontrasztja arra a következtetésre irányítanak, hogy a jelenkori hit- és hiedelemvilág régi gyökereken alapszik, amit a közösség nem szőtt át új elemekkel és saját megfigyeléseivel, tehát a régről hagyományozott képet kevésbé tarkítja.

A kapott eredmények szerint a gyakori vízisiklóhoz nagyszámú hit és hiedelem kötődik, de ez nem érvényes a sárgahasú unka, a gyepibéka vagy a fűregyík esetében. Valószínű, hogy sokszor a furcsább kinézetű, érdekesebb viselkedésű, rejtőzködőbb faj lesz a babona közkedveltebb alakja.

Köszönetnyilvánítás

Ezúttal köszönöm a kétéltű- és hüllőfajok elterjedési adatainak és a hozzájuk fűződő hitek és hiedelmek gyűjtésében nyújtott segítséget kedves ismerőseimnek és barátaimnak: Barabás Imre, Elek Anita, Farkas Árpád, Gyenge József, Méder István, gróf Kálnoky Tibor, Kovács Miska, Kovács István, id. Román Mihály, Tüzes György, Zeitz Róbert, Zsiga András. És nem utolsósorban köszönöm azoknak a névtelen adatforrásaimnak a segítséget, akik szívesen közreműködtek, de a hitek és a hiedelmek világa iránt érzett tiszteletből (és ugyanakkor a természetfölötti erőktől való félelemből), nem engedélyezték, hogy megnevezzem őket.

Irodalom

FUHN, I. E.

1960 *Amphibia. Fauna R.P.R.* Editura Academiei R.P.R., București. 14 (1): 1–288.

GHIRA, I. – VENCZEL M. – COVACIU-MARVOV, S. – MARA GY. – GHILE, P. – HARTEL T. – TÖRÖK ZS. – FARKAS L. – RÁCZ T. – FARKAS Z. & BRAD, T.

2002 *Mapping of Transylvanian Herpetofauna.* Nymphaea. Folia naturae Bihariae, Oradea. 29: 145–201.

GUB J.

1996 *Erdő-mező állatai a Sóvidéken.* Hazanéző Könyvek Sorozat, Kolozsvár.

KISS J. B.

1985 *Kétéltűek, hüllők.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca.

VOFKORI L.

1998 *Székelyföld útikönyve II.* Csíkszék. Háromszék. Cartographia KFT, Budapest.

Sos Tibor

RO-505500 Kőhalom – Rupea, str. Cimitirului 10

jud. Braşov

tibor.sos@gmail.com

WANÉK FERENC

A BARÓTI-BRASSÓI-HÁROMSZÉKI- MEDENCESOR SZÉNTARTALMÚ PLIOCÉN ÜLEDÉKEINEK KUTATÁSTÖRTÉNETE II. rész: a XX. század eleje, Erich JEKELIUS monográfiájának megjelenéséig

Abstract: [Research History of the Lignite-bearing Pliocene Deposits in the Basin Chain Barót–Brassó–Háromszék (Hung.; Rom.: Baraolt–Braşov–Trei Scaune)] In this study we will continue the research history of the Pliocene sediments of the interior basin row of the Carpathian bend area. On one side we will present the development of the mining that revealed these formations. On the other hand how the opinion of geologists was divided through Imre LÖRÉNTHEY's stratigraphic identification, who either accepted or denied the new image and how they argued their views. We've talked of how the palaeontological study of vertebrates and molluscs advanced. The data interpretable through region borders from vertebrate fossil associations supported Imre LÖRÉNTHEY's theory. The monographic processing of molluscs delayed, and was only ready at the end of the discussed period. Erich JEKELIUS's impressing study's result had the principle edification that because of the endemic character of fossil associations, this fossil group – although confirming – isn't the best way for the time correlation from the interior and exterior of the Carpathians.

Rezumat: [Istoricul cercetării depozitelor pliocene cu cărbuni din complexul de bazine Baraolt–Braşov–Trei Scaune (rom.; magh.: Barót–Brassó–Háromszék)] În lucrarea de faţă continuăm prezentarea istoricului cercetărilor depozitelor pliocene din bazinele interne ale Curburii Carpaţilor. Pe de o parte, schiţăm evoluţia mineritului, activitatea care asigură accesul la studiul depozitelor vizate, pe de altă parte, prezentăm evoluţia ideilor stratigrafice divergente, ca urmare a precizării făcute de Imre LÖRÉNTHEY, respectiv, bazele de argumentare ale opiniilor pro şi contra. Am arătat progresul studiilor privind faunele de vertebrate fosile. Fosilele acestui grup de organisme, utilizabili în corelări stratigrafice interregionale, au confirmat concepţia lui LÖRÉNTHEY. Prelucrarea monografică a materialului paleomalacologic s-a lăsat aşteptată, fiind rezolvată la finele intervalului istoric tratat, prin lucrarea de excepţie a lui Erich JEKELIUS, însă rezultate ei ne demonstrează, că acest grup de organisme fosile, deşi prezintă elemente stratigrafice concludente – prin pronunţatul lui caracter endemic – nu este cea mai potrivită corelării interbazinale pentru domeniile intra- şi extracarpatică.

Összefoglalás: Dolgozatunkban folytatjuk a Kárpát-kanyar belső medencesora pliocén üledékeinek kutatástörténetét. Bemutatjuk egyrészt a képződményeket feltáró bányászat alakulását, másrészt azt, hogy LÖRENTHEY Imre rétegtani beazonosítását követően, hogyan oszlott meg a geológusok véleménye: akik elfogadták, és akik nem az új képet, és milyen érvháttér állt véleményük mögött. Elmondtuk, hogyan lépett előre a gerinces és a puhatestű őslénytankutatás. A gerinces őslénytársulások régióhatárokon át értelmezhető adatai LÖRENTHEY nézetét igazolták. A puhatestűek monografikus feldolgozása késett, csak a tárgyalt időszak végére, Erich JEKELIUS példás feldolgozásával történt meg, de ennek fő tanulsága az volt, hogy az itteni társulások endemikus jellege miatt ez az őslénycsoport – bár igazoló értékű – nem a legjobb kulcs a Kárpátokon belüli és kívüli időazonosításokhoz.

Dolgozatunk első részében (WANEK 2006) a 19. század végéig követtük a Baróti–Barcasági–Háromszéki-medencesor pliocén-kori üledékeinek kutatástörténetét, melyet azzal a momentummal zártunk, hogy BUDAY József és LÖRENTHEY Imre munkássága révén tisztázódott a tárgyalt képződmények késő-pliocén kora, az akkori megfogalmazás szerint: „*alsó-levantei emelet*”.

Nyilván, a medence kutatását addig is, akárcsak azt követően, a gazdasági érdekelttség, azaz, az üledékek lignit-tartalma sarkallta. A lignit feltárásában és kitermelésében ezidőtájt az 1872-ben beindult, marosvásárhelyi székhelyű Erdővidéki Bányaegylet-Részvénytársaság vitte. Bányaterületei Vargyas, Székelyszáldobos, Felsőrákos, Köpec és Hídvég határában voltak. Köpecen termelés, Hídvégen feltáró munkálatok folytak (BÖCKH & GESELL 1896; 1898; HOFFMANN 1901; 1905; 1909). Emellett, az Illyefalvi Kőszénbányamű helybéli bányáit „míveltetik rendesen” és GREGUS János Örökösének voltak bányatelkei Sepsiszentgyörgyön, valamint gróf NEMES Jánosnak Hídvégen (BÖCKH & GESELL 1898). KALECSINSZKY Sándor (1901) jegyzékében még szerepel Barót és Ágostonfalva is, mint olyan helységek, ahol akkor megkutatott telepek voltak. HOFFMANN Géza (1901; 1905; 1909) a korábbi ismert előfordulások mellett még felsorolta: a Bibarcfalva, Bodos, Ürmös, Nagyajta és Árapatak határában előforduló, megkutatatlan széntelepeket is. Már az I. világháború vége felé jelezte Erich JEKELIUS (jelentése csak 1923-ban látott napvilágot) a legdélibb – jelentéktelen – szénelőfordulást, melyet termeltek is „néhány fuvarnyi lignit” erejéig.

Az említettek közül a legjobban feltárt és a legintenzívebben fejttett telep, az Erdővidéki Bányaegylet-Részvénytársaság köpeci bányaműve volt. A telep 10 m-t meghaladó vastagsága és viszonylag magas fűtőértéke (KALECSINSZKY 1901) jól magyarázza ezt. Itt 1872 óta, ha nem is egyenletesen, de 1908-ig folyamatosan növekedett a termelés. Míg 1873-ban 600 t szenet, 1894-ben – amikor az össztermelés itt 54.585,5 t volt (BÖCK & GESELL 1898) – összesen

54.205,5 t-át szállítottak el Köpecről. A különbözetet nyilvánvalóan a bányamű maga használta el, hisz gőzmozdonyait is ezzel a tüzelőanyaggal működtette 1882-től, a bányatelep 4 km hosszú iparvasútján (HOFFMANN 1909; KISGYÖRGY 1972). A HOFFMANN Géza (1909), műszaki igazgató által szolgáltatott adatsor szerint a köpeci lignitbánya legnagyobb évi termelése épp az utolsó évben, 1908-ban volt: 56.090,6 t elszállított lignit. 1910-ig itt összesen 1.449.500 t szenet bányásztak ki (PAPP 1915).

A 3000–4000 kcal/kg fűtőértékű szenet (melynek legnagyobb hátránya a magas hamu-tartalom volt) a vártnál kisebb mértékben használták háztartási tüzelőanyagként, elsősorban vasúti társaságok, és ipari létesítmények szállították el brassói gyárakba, illetve Nagyszebenbe. Amikor azonban ez utóbbi város ipara a Carl Wolf bankár kezdeményezésére felépült cádi vízi erőmű üzembeállításától, 1895-től folyamatosan átállt az elektromos áramra (UNGAR & NISTOR 1981), elmaradtak végképp az ottani megrendelések. Egy ideig Bukarest volt a fő szállító – más romániai üzemekkel együtt –, valamint a Román Állami Vasutak. Ezt a piacot az 1886-ban kitört osztrák–magyar–román vámháború emésztette fel. Mentségül jött az 1890-es évek elején a botfalvi cukorgyár, a zernyesti cellulózgyár, a brassói kőolaj-finomító és a kénsavgyár ráállása a köpeci lignitre. KALECSINSZKY Sándor 1901-ben meg is jegyezte, hogy „a szén piaca kicsi, fűtőképességénél fogva csupán a közeli gyárakra vonatkozik”. (Pedig ő a fentebb említetteknél magasabb értékeket határozott meg: 3881–4170 kcal/kg [KALECSINSZKY 1901a].) Egyébként, a Magyar Cukoripari Rt-hez tartozó botfalvi gyárral 1913-ban megújított szerződés (KISGYÖRGY & VAJDA 1972) mentette meg a köpeci szénbányászatot az összeomlástól, amikor a termelése néhány rossz döntést követően (lásd alább), visszaesett.

A köpeci lignittermelést tehát erősen befolyásolta az, hogy a piac mind összetételében, mind mennyiség-igényében erősen hullámzó volt (HOFFMANN 1901; 1905; 1909).

A köpeci szénteleppel kapcsolatban, 1908-ban SZONTAGH Tamás írt szakvéleményt (SZONTAGH 1910). Még abban az évben áttértek a gazdaságosabbnak tűnő felszíni fejtésre – amit azonban 3 év csapadékos időjárása okozta földcsuszamlások tönkretettek –, és 1912-re beszüntettek (BÁNYAI 1914; PAPP 1915). Ez a termelés súlyos visszaeséséhez vezetett, melynek mélypontját 1916-ban lehetett érezni (KISGYÖRGY & VAJDA 1972). Ám 1913-ban új táró (Fenyves-bánya) hajtásával próbálkoztak, illetve HOFFMAN Géza Barót mellett, a Súcó-patak fejében (Teleki-táró), és Közéapján, a Kakas-patak mellett nyitattott új bányát (BÁNYAI 1914; 1916; KISGYÖRGY 1972). Így, a Köpecen 1872 óta működtetett Samu-tárna (1907-es), és az utóbb nyitott

Elíz- (1909-es), majd a Zeyk-tárna (1912-es), illetve a külszíni fejtés (1912-es) bezárása (KISGYÖRGY & VAJDA 1972) ellenére, az Erdővidéki Bányaegetlet még 1913-ban is napi átlag 9 vagon (megközelítőleg 26 t) lignitet volt képes szállítani; 1921-ig pedig a napi termelés 3 t 26 q fölé emelkedett (VITÁLIS 1940), de még ezzel sem közelítette meg az 1908-as csúcstermelést.

A sepsiszentgyörgyi GREGUS János Örökösei által működtetett Csiklonbánya egy 3 m vastag, gyengébb fűtőértékű (3100–3200 kcal/kg) széntelepet fejtett évi átlagban 10 t [!] körüli termeléssel, melyet a közeli szeszgyár hasznosított (KALECSINSZKY 1901).

A legjobb fűtőértékű (4200 kcal/kg feletti) illyefalvi szén bányászatáról számszerű adatokkal nem rendelkezünk.

A földrajzilag igen előnyös fekvésű Hídvégen, a 3 m vastag, tárnával feltárt telepeket (KALECSINSZKY 1901) a 20. század legelején – HOFFMANN Géza (1901; 1905; 1909) szerint – szakszerűtlen feltárást követően, rablógazdálkodás-szerűen termelték.

Vargyason a 14 m vastag, tárnával feltárt telepet a 20. század elején nem fejtették (KALECSINSZKY 1901).

A széntelepek feltárása ezzel távolról sem zárult le. Egyrészt a már ismert telepek területén folytatódott: így SZONTAGH Tamás a hídvégi előfordulásokkal kapcsolatban is írt szakvéleményt (SZONTAGH 1910), PÁLFY Mór pedig „részletes vizsgálat tárgyává tette [...] a Köpecz, Barót, Hídvég, Vargyas, Sepsiszentgyörgy és Illyefalva környékén előforduló lignittartalmú levantei képződményeket” (PÁLFY 1910). Hídvégről (terepszemle alapján) utóbb HALAVÁTS Gyula is szakvéleményt mondott, a Földművelésügyi Minisztérium felkérésére (LÓCZY 1912). Másrészt új szénelőfordulások megkutatására is figyelmet fordítottak, így PÁLFY Mór 1909-ben a már ismert felső-rákosi és sepsiszentgyörgyi telepeken túl, a Baróti-hegység DK-i előterében: Előpatak, Sepsiszentkirály, valamint a Bodoki-hegység D-i peremén Angyalos, Sepsibesenyő, Eresztevény és Maksa, sőt, a Háromszéki-medence K-i részében: Bereck és Ozdola területén is kutatott szén után (LÓCZY 1911). Ekkor került sor a Brassói-medence DK-i részének szénkibúvási (Tatrag, Pürkerec, Zajzon, Bodola és Brassó) megkutatására is (SZONTAGH 1909; 1910). PAPP Károly (1912) pedig a futásfalvi fürdő ásásakor feltárt lignitről értesített.

Az említett tanulmányok alapján 1912-ben Vargyason (újból), és Magyarhermányon, 1914-ben pedig Felsőrákoson is bánya- és fűrőmunkálatokkal kezdtek a szén után kutatni, de a világháború megpecsételte ezeknek a kezdeményezéseknek a sorsát (KISGYÖRGY & VAJDA 1972).

Mindezek ellenére, a Baróti-Barcasági-Háromszéki medence szénkészleteiről – nemzetgazdasági szempontból – GAÁL István (1912) lesújtóan nyilatkozott: „csekély jelentőségűek”-nek titulálva a pliocén-kori képződmények

telepeit. Melyek közül – véleménye szerint – „csak a Barót és Köpecz környékén előforduló lignitlelep emelkedik felül. Csekély fűtőértékénél (3200–4100 kaloria) fogva ez utóbbi nem kereshet föl távolabbi piacot, de nagy mennyiségét (9–33 m. a tiszta lignit-pad) tekintve mégis számottevő, különösen, ha majd Háromszéken több gyártelep alakul”.

1913-tól a Magyar Királyi Földtani Intézet – külső munkatársként – a fiatal BÁNYAI Jánost kérte fel a Baróti és Háromszéki medence területének földtani kutatására. Három idevágó jelentése (1914; 1916; 1917) már az I. világháború éveiben látott napvilágot. Ezekről még szólni fogunk, most csak a szén-előfordulások számbavételével kapcsolatos eredményeit emeljük ki: már említettük a köpeci és középajtai szénteleppel kapcsolatos észrevételeit, kutatásait, de jelzett új szénkibúvásokat is: így, Miklósváron a Szénégető-patak völgyében, Bodoson a Vén-patak mentén, a Bodos-patak Csihányos nevű mellékágában pedig régebbi, lignitre hajtott bányamunkálatok nyomaira bukkant. Nagybacon határában, a Galat-patak, Kisbacon mellet a Bükkös-patak medrében, Szárazajtán a Kakucsi-malom mellett jelzett új szénelőfordulásokat (BÁNYAI 1914). 1916-ban megjelent munkájában – mint már szóltunk róla – BÁNYAI János a középajtai széntelep földtanával foglalkozott. Háromszéken: Csernáton, Ikafalva és Futásfalva területén kútásáskor feltárt jelentéktelen lignitcsíkokat említett, melyek közül egy alsócsernátonira (cikkében nyomdai elírásként: Alsószentmárton formában) még a XIX. század 80-as éveiben tártót is hajtottak. Az Oroszfaluban, 1910-ben mélyített vízkutató fúrás pedig két (132–133 és 163–164 m mélységben), egyenként 1 m körüli vastagságú lignitréteget harántolt (BÁNYAI 1917).

Szintén a világháború alatt látott napvilágot PAPP Károly monumentális összegzése: *A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénképlete* (1915). Lenyűgöző adathalmaz (majdnem 1000 oldalon), melynek igazi haszonélvezői már a szétesett ezeréves ország utódállamai voltak. Ebben külön fejezetben foglalkozott a székelyföldi lignitlepekkel (a Baróti–Barcasági–Háromszéki medencesor képződményeiről a 896–909. oldalakon). Írásunk keretében lehetetlen lenne lerövidítve visszaadni tömény, pontos, megalapozott, szakszerűen bemutatott adatait. Műve ma is időszerű, rétegtanilag helyesen értelmezett, jól használható ismereteket tartalmaz.

Lássuk, mi volt ezeknek a kutatásoknak a földtan-térképeszeti és őslénytani-rétegtani hozadéka. Ami a puhatestű-faunát illeti – mivel ez a legkézzelfoghatóbb őslénycsoport az adott kor és terület üledékeinek kormeghatározására –, nagyszámú adat maradt az utókor számára a térképező szakirodalomból. Elsőnek most is LÖRENTHEY Imre nevét kell hogy kiemeljük, aki azzal a szándékkal indult újból a Baróti–Barcasági–Háromszéki medencesor

kutatására, hogy az üledékek – melyeket 1892–1895 között a Baróti medencében folytatott –, folytonosságát kövesse nyomon a Baróti-hegység D-i és K-i szegélyén, valamint a Bodoki-hegység DK-i peremén. Végső, pontosan megfogalmazott célja: egy, „az egész területet tárgyaló összefoglaló munkát közzétenn[i]” (LÖRENTHEY 1909). Nagy kár – a tudomány szempontjából –, hogy a sokadára beharangozott monográfia soha nem jelent meg. a korábban beígért őslénytani feldolgozás, illetve az utóbb tervezett monográfia elmaradásának okát nem tudjuk, nem értjük. Amikor LÖRENTHEY az Erdélyi Múzeumnak egy 50 példányos erdővidéki kövületgyűjteményt küldött (SZÁDECZKY 1901), az távolról sem azt jelentette, hogy megvált a sajátjától, hisz jóval nagyobb lehetett az amit megtartott korábbi gyűjtéséből, és a BUDAYtól kapott anyagból. Tehát ígérete komoly szándékú volt.

De lássuk, mire jutott LÖRENTHEY 1909-ig: térképen nem ábrázolta, de – leírásai alapján – Erich JEKELIUS későbbi értelmezéséhez nagyon közelálló kartográfiai képet alakított ki a Baróti-hegység K-i peremén csak foltokban megőrződött, de K felé, a Bodoki-hegység D-i csücskét megkerülő pliocén üledékek felszíni elterjedéséről. Megpróbálta vertikálisan tagolni a medence üledékeit, és aszerint követni horizontális elterjedésüket.

Elsőnek Franz HERBICH (1878) próbálta e rétegeket 3 szintbe csoportosítani – litológiai alapokon. Hasonlóképp közelítette meg a kérdést BUDAY József (1881) is. Ezek a – mai szóval – litosztratigráfiai megközelítések sajnálatosan nem vették figyelembe a térbeli fácies-változásokat. Ha nem is fogalmazta meg, de ez sarkallhatta LÖRENTHEYt egy őslénytani elemeket is figyelembe vevő rétegbeosztás keresésére. Hamarosan rá kellett jöjjön, hogy a puhatestűek nem szolgálnak egyértelmű vezérszint-fajokkal. Meg kellett elégedjen egy dominanciákra alapozó – litológiát is szem előtt tartó –, hármas beosztással. Így, szerinte – a lignittelepeket is magába foglaló alsó rész *Bithynia labiata* NEUMAYR uralmú, nagy számú *Viviparus*-félékkel és egészen ritka [*Limno*]cardiidae képviselőikkel; a középső szint piroklasztit-tartalmú (ő *andesithomok*ról és *-brecciar*ól beszélt) szferosziderit-csíkokkal, [*Limno*]cardium *fuchsi* NEUMAYR dominanciával, de *Bithynia labiata* NEUMAYR nélkül jellemezhető; végül a felső szint durvatörmelékes, piroklasztos, melyet a *Viviparus*ok, *Dreissenak* (mindenek előtt *Dreissena muensteri* BRUSINA) és *Melanopsis*ok uralma alapján lehet elkülöníteni. Amikor azonban a terepen ezeket követni igyekezett, gyorsan rá kellett jöjjön, hogy túl sok a kivétel. Ezek mellett azt is kénytelen volt megfogalmaznia, hogy a székelőföldi pliocén vízi környezetnek „a többi magyarországi levantei képződményektől teljesen eltérő faunája [...] volt”. Megállapítása igaz, de mivel ennek magyarázatát nem tudta megadni, támadási felületet nyitott azokkal szemben, akik korbeazonosítását nem akarták elfogadni.

Ugyancsak ekkor fogalmazta meg (kiemelten!) azt, hogy: „*E székelyföldi pliocén rétegösszlet egykorú a romániai »dacien«-nel, azaz amint kimutattam, alsó-levantei korszakú.*” (Ha valakinek a dáciai és a levantei emeletek egy-szintbe helyezése ma disszonánsnak hangzik, ne felejtse: akkor még nem volt elkülönítve a romániai emelet – vagyis, a Középső-Kelet-Paratethys területén a pliocén felső szintje.)

Az első világháború előestéjén három tehetséges kelet-erdélyi fiatal került külső munkatársként a Magyar Királyi Földtani Intézet szolgálatába. Két szász: Heinrich WACHNER (Segesváron tanár) és Erich JEKELIUS (brassói, frissen végzett tanár), meg a már említett magyar: BÁNYAI János (Abrudbányán tanár). Erich JEKELIUST a Brassó környéki hegyek (Bucsecs, Keresztény-havas, Nagykö-havas, Csukás), Heinrich WACHNERT a Persány-hegység és a Déli-Kárpátok É-i peremvidéke, BÁNYAI Jánost pedig a Keleti-Kárpátok hegyközi medencéi kutatásával bízták meg (LÓCZY 1914; 1915; 1916; 1917). Mindhármójuk később, azaz a két világháború között, meghatározó egyéniségévé vált az erdélyi földtani kutatásoknak. Ami a pliocén-kori medencék kutatását illeti, ebbe egyelőre csak WACHNER és BÁNYAI kapcsolódott be.

WACHNER a Persány-hegység peremén előforduló pliocén üledékekkel kellett szembesülnön, míg BÁNYAI a Baróti-medence és a Bodoki-hegység DK-i előterével. JEKELIUSnak igen kevés dolga akadt akkor a pliocén üledékekkel, csak a Barcasági-medence D-i csücskében találkozott azokkal, a Magyar Királyi Földtani Intézetben eltöltött évei végén (l.: JEKELIUS 1923).

Az inkább a geomorfológia felé hajló WACHNER (1916) terepen begyűjtött kövület-anyagát HALAVÁTS Gyula határozta meg. Ez eldöntötte az általa térképezett pliocén üledékek „pannoniai (pontusi)” korbesorolását is. Hogy miért, arról hamarosan szót ejtünk.

Természetesen, illetően, WACHNER (1916) faunalistája a kor magas színvonalán áll. HALAVÁTS meghatározásai pontosak. Nem sarkított állítása alátámasztása érdekében. Így például, az általa korábban *Congeriaknak* mondt formákat itt *Dreissen[si]a muensteri* BRUSINA-ként határozta meg.

WACHNER nagy érdeme, hogy e munkájában felismerte és hangsúlyozta a medence pliocén rétegei litológiájának gyors laterális fácies-változásait.

BÁNYAI (1914) Köpecen a széntelep fekéjében kövületmentes homokok és sávós, szürke agyagok váltakozásából álló összletet írt le. Közvetlen a széntelep alatt azonban békaszőlő (*Potamogeton*) -magok és -levelek lenyomatával és préselt tányércsiga-héjakkal (*Planorbis*) jellemzett (nyilvánvalóan édesvízi–mocsári öskörnyezetet jelző) szintet azonosított. A 10 m vastag széntelep (ebben jelezte a gerinces-maradványok fő előfordulási szintjét) közvetlen fedőjében *Bithynia*-gazdag, fehér, majd szürke és sárga mész-

márga következik, melyet a *Limnocardium fuchsi* NEUMAYR tömeges előfordulása miatt a bányászok „pillangós palának” neveznek. Az eddigi rétegsort egy egységnek vette, mely felett andezit-homok uralta összletet írt le, *Bithynia*, *Planorbis* és *Dreissen[s]ia* kövületekkel, melynek középtáján egy jellegzetes *Limnocardium fuchsi* NEUMAYR faj által jellemzett, sárga márgaréteget azonosított. Mindezek tetején, a (harmadik) fedő összletet, mint levéllenymat-gazdag, kemény agyagokból állót különítette el.

Azért ecseteltük ekkora részletességgel tapasztalatait, hogy érzékeltesük: ez a kép nehezen illeszthető össze LÖRENTHEY fentebb bemutatott hármastagolásával, hisz a szén-tartalmú alsó szintet ő úgy jellemezte, mint amelyben a *Limnocardium* ritkák, itt pedig a „pillangós márgák” pont az ellenkezőjét mutatják. Vagyis, a medence litológiája és makrokövet-tartalma inkább a WACHNER jelezte gyors laterális fácies-ingadozást igazolja – legalább is a fő széntelep fedőjétől kezdve.

BÁNYAI János is érezte a fauna megfelelő őslénytani újrafeldolgozásának szükségét, szabadkozott is dolgozata végén, arra hivatkozva, hogy vidéki feltételei nem kedveznek egy alapos feldolgozásnak.

Az általa tanulmányozott rétegegyüttes koráról (észrevétlenül, de) egy szót sem szólt! Valószínűleg HOFFMANN Géza „magyaros vendégszeretetéért” (dolgozata végén azért köszönetet is mondott), akinek tudta álláspontját: nem állt azok táborába (jobban mondva kiállt közülük), akik a „klasszikus”, azaz a „pontusi” korbesorolást elvetették (l.: alább). Az is gesztusértékű (HALAVÁTS Gyula és hívei irányába), hogy amikor Szárazajta környékének jellemzését zárta (a se itt, se máshol, általa nem jelzett) *Congeriakat* imígyen emlegette:

„Általában a *dressensia*k és még a *congeria*k is annyira jellemzőek a szárazajtai medencére, hogy már a szántóföldeken is elárulják magukat nagy tömegű fellépésükkel.”

Sokkal bátrabban fogalmazott két évvel később (BÁNYAI 1916), amikor (jóval a dolgozata derekán túl) egyszercsak – mint magától érthető dolgot (nem címből és nem következtetésképpen) – megtudjuk, hogy tulajdonképpen a szén „levantei” képződményekben található. A végére annyira belemelegedett, hogy tiszta érvekkel állást is foglalt a „levantei” elnevezés használata mellett, imígyen:

„Ugyan a *pliocén* kiváló ismerője, Halaváts Gy. m. kir. főgeológus egy nem rég kiadott közleményében [HALAVÁTS 1914] mintegy reflexiókép [sic!] megemlékezve a magyarországi levantei emeletről, ezeket a háromszéki fiatal képződményeket pontusi (pannoniai) koruaknak tartja, mert igen sok bennük a *Congeria*, s így ő a »*Congerias* rétegek» elnevezést tartaná a legáltalóbbnak.

Igy fogva fel a dolgot, teljesen jóhiszeműnek tartom Halaváts Gy. nézetét, hiszen a régi irodalom valóban *Congeriakról* beszél, melyekről az újabb

kutatások azonban kimutatták, hogy azok tulajdonképp *Dreissensia* és a tipikus *Congeria*ak innen meg teljesen hiányoznak. Ha elfogadjuk azt az elvet, hogy a *Congeria*ak a pannóniai–pontusi [...] emeletre, míg a *Dreissensia*ak a levanteire jellemzők, akkor e képződményeket Lőrenthey J. [sic!] dr. eredeti felfogása szerint meg kell hagynunk levanteinek.”

Utolsó Trianon előtti, témánkba vágó értekezésében (BÁNYAI 1917), Kézdivásárhely környékéről (a Bodoki-hegység előteréből) már fejezetcím alatt foglalkozott a „Levantei emelet” üledékeivel, pedig ekkor egy kézdivásárhelyi mesterséges feltárásban lelt *Unio crassus* RETZ alakon kívül semmi más őslénytani lelettel nem tudta alátámasztani – az egyébként helyes – rétegebeazonosítását.

Jeleztük már, hogy LŐRENTHEY Imre (jól megindokolt) korbeazonosítását (WANEK 2006) az akkori magyar tudományosság nem minden képviselője vallotta magáénak, még akkor sem, ha a többség igen (l.: KALECSINSZKY 1901; PÁLFY 1909; 1910: PAPP 1912; 1915; KORMOS 1916; WACHNER 1916; BÁNYAI 1916; 1917; stb.).

A szakirodalomban valóban úgy élt, hogy HALAVÁTS Gyula *A nagybecskereki fűrőlyuk* című (1914) munkájában fogalmazta meg LŐRENTHEY nézeteivel szembeni véleményét, mármint azt, hogy a Baróti–Barcasági–Háromszéki-medencesor üledékei nem „levantei” (azaz: bármilyen Kárpát-térségbeli rétegtani értelmezés szerint, mindenkoron: [késő-]pliocén), hanem pannóniai–pontusi (amit akkor ugyan a pliocénbe soroltak, de annak egy mélyebb szintjének tartották – mai azonosítás szerint: késő-miocén). Az igazság azonban az, hogy HALAVÁTS azt már jóval korábban kimondta (1904). HALAVÁTS Gyula nagy szakmai tekintéllyel rendelkező, rendkívüli tudással és tapasztalattal bíró kutató volt, aki épp a Kárpát-medence pannóniai–pontusi üledékeinek és faunájának kutatásában szerezte legnagyobb érdemeit. Évtizedeken át részt vett a Balaton és Budapest környéke, a Bánság és Dél-Erdély hasonló kori képződményeinek és azok kövületanyagának intézményes kutatásában, feldolgozásában. Szakmai tudásánál csak széles pázmájú általános kultúrája volt nagyobb. Csak, mint példát említeném, hogy művészettörténésként [!] (mindenekelőtt Dél-Erdélyben, a Szász-föld középkori építészetének jeles kutatójaként) is kiemelkedőt alkotott. Ilyen emberről általában azt tartják: nem téved. Pedig tévedni valóban a legemberibb dolog.

Hol, miben tévedett HALAVÁTS? Ugyan észrevette a fauna endemikus jellegét, de a lehetséges kapcsolatokat csak a távoli szlavóniai „paludinás-rétegekben” tudta keresni. Meg sem fordult fejében a Kárpátokon kívüli, Román-alföld pliocén üledékei faunájával való rokoníthatóság. Figyelmét teljesen elkerülte az a tisztázás, ami a medence *Dreissenssidae*it egyértelműen

nem a *Congeria*-, hanem a *Dreissena*-nemzetség körébe utalta (l: WANEK 2006). Pedig a különbség egyszerűen megállapítható a kagylók zárszerkezete alapján. Az őslény-anyagot, mit HALAVÁTS maga látott (a WACHNER által gyűjtött, l.: fennebb), nem határozta félre: ő is *Dreissena muensteri* BRUSINA-nak határozta azt, amit a korábbi irodalom *Congeria triangularis* PARTSCH néven illetett. Azt már csak feltételezhetjük (bár WACHNER említett korbesorolása ezt cáfolni látszik), hogy miután a fiatal szász tanár által küldött anyagot meghatározta, ő is módosította nézetét. A székelyföldi–barcasági medenceüledékek koráról azonban többet nem nyilatkozott. Három év múlva, 1918-ban nyugdíjba vonult (SZONTAGH 1923).

Az biztos, ha LÖRENTHEY elkészítette volna ígért monográfiáját, azaz revideálta volna az elődök által leírt puhatestű-kövületeket, kiegészítve a maga által újakként azonosítottakkal, HALAVÁTS tévedésének is kisebb esélye lett volna. Sajnos, a tárgyalt korszak végéig a puhatestű-kövületek újraértékelése egyre csak késett. Az nem sokat lendített a helyzeten, hogy Spiridon BRUSINA élete fő művében (1902) a Baróti-medencéből 10 fajt (egyet csak nemzetség szinten meghatározva: *Theodoxus semiplicatus* NEUMAYR, *Valvata gibbulaeformis* BRUSINA, *Sandria kochi* BRUSINA, *Sandria destefani* BRUSINA, *Staja acutecarinata* BRUSINA, *Pyrgula transilvanica* BRUSINA, *Dreissen[si]a münsteri* BRUSINA, *Dreissen[si]a calochroma* BRUSINA, *Dreissen[si]a ljubici* BRUSINA és *Neritodonta* sp.) ábrázolt, bár jelzésértékű, hogy csak *Dreissena*-fajokat (hármat!) ismertetett innen, *Congeriat* véletlenül sem.

Még egy ember volt azidőben, aki nem vette át, jobban mondva elállt LÖRENTHEY rétegtani értelmezésétől: HOFFMANN Géza. Ő azonban nem volt sem őslény-, sem rétegtanász. A széntelegek bányageológiai szakemberét – mint ahogy az általában mindig így van – kevésbé érdekelték az őslénytan és rétegtan tudományos eredményei, nem követte a megváltozott nevezéktant. Ezt fényesen igazolja a már sokat idézett, háromszor is kiadott munkája (1901; 1905; 1909). Bár hivatkozott nem csak Franz HERBICH és Melchior NEUMAYR, hanem BUDAY József, KOCH Antal és LÖRENTHEY Imre eredményeire (l.: WANEK 2006) is; mi több, elmondta (1901): „az utóbbi a legújabb kutatások alapján a levantei emelet mellett nyilatkozik”. Az első kiadás IV. fejezetében (Az Erdővidék geológiai viszonyai, 16–21. o.) még következetesen e korba sorolva tárgyalta a széntelegeket és a bezáró üledékeket, de írásának vége felé, a hídvégi üledékeket már „pontusi”-nak mondta (36 o.), ezzel teljesen elmosta a különbséget a Székelyudvarhely környéki miocén üledékekkel szemben, melyeket szintén „pontusi”-korinak tartott (37 o.)!

A Székely Kongresszus előkészítő bizottságának megrendelésére írt mű második kiadásában (1905) a Selmezbányai Bányászati Akadémián oklevelet

szerzett HOFFMANN még nagyvonalúbban eltekintett kortársai korábbi, ragyogó rétegtani eredményeitől, amennyiben az idézett IV. (földtan, 27–39. o.) fejezetben úgy fogalmazott, hogy:

„Tekintettel a gyakorlati követelményekre, a részletesebb tudományos leírását a geológiai alakulásnak elhagyom, és csakis a geológiai kereteknek ismertetését adom, mégpedig a bányászati megfigyelések szemmel tartásával.” Ezt követően pedig, a medencében csak „pontusi” üledékekről beszélt, leszögezve: „A medence kitöltése tehát, az eddigi nézet szerint a pliocen epocha pontusi emeletében történt.”

Így, látszólag nem került ellentmondásba önmagával, mikor a *Kutatás alatt álló szénmedencék* (55–59. o.) jellemzésénél ugyanúgy fogalmazott, mint az előbbi kiadásban. Fel sem merült benne, hogy a hídvégi és Székelyudvarhely környéki neogén üledékek kora eltérő lenne (hiszen szerinte mindkettő „pontusi”). Pedig ezt a különbséget kifejezetten hangsúlyozta LÖRENTHEY. Mai tudásunk szerint pedig legkevesebb 7.000.000 év, azaz a pliocén időtartamának kétszerese (!) választja el a két rétegsort egymástól.

Mi készítette HOFFMAN Gézá, a székelyföld gazdasági fellendítésének elkötelezett harcosát, (ám földtani fogalomvilágában ódon, sokszor naiv) bányaszakértőt arra, hogy visszatérjen a Baróti-medence üledékei korábbi korbesorolásához? Biztosan nem a saját érvrendszere, legkevesbé HALAVÁTS nézete (melyről aligha tudott), inkább környezetének makacs tekintélytisztelettel átitatott szemlélete, mely nem tudta elfogadni, hogy egy 28 éves „suhanc” (ennyi idős volt LÖRENTHEY Imre 1895-ben, mikor két első – forradalmasító – dolgozata a vidék pliocén képződményeiről megjelent nyomtatásban) eszméivel felforgassa megcsontosodott elképzeléseiket. E provinciális konzervativizmusnak mindmáig élő iskolája van.

De azzal, hogy a malakológiai adatok feldolgozásában nem történt előrelépés, nem állt meg az őslénytani érvek sokasodása LÖRENTHEY állításának igaza mellett. Igaz, e korszak a kövült élővilág jelzésében és feldolgozásában a puhatestűeken kívül csak a gerincesek csoportját helyezte előtérbe, amely azonban – ebben az időszakban is – fényes bizonyítékokat szolgáltat a tárgyalt hegylégi medencesor üledékeinek korát illetően. Ősnővénytani adatokról ebben az időben nem sokat regélt az irodalom. Egyetlen fenyőtoboz (*Pinus kotschiana* (UNGER) TUZSON) illyefalvi előbukkanását jelezte TUZSON János (1913).

Az az ismereti szint, melyről a 20. századi gerinces-őslénytani kutatás rajtolhatott, jól rögzítet, hiszen KOCH Antal (1900) összegzése ebben pontos támaszként szolgál. Leltárából kitűnik, hogy a vizsgált területről addig előkerült nagyemlősök egyértelműen késő-pliocén-koriak: *Ursus boeckhi* SCHLOSSER

(Köpec), *Parailurus anglicus* BOYD & DAMKINS (Köpec), *Castor fiber* LINNÉ *fossilis* (Köpec), *Mastodon arvernensis* CROIZET & JOBERT (Angyalos, Bardóc, Illyefalva), *Equus primigenius* MEYER (Köpec), *Cervus capreolus* LINNÉ *fossilis* (Köpec), *Gazella* sp. (Illyefalva). Az is kiderül, hogy sok a csontoshamaradvány (teljes lenyomat: Köpec; csontok: Árapatak, Barót, Bodos, Erősd, Köpec, Nagybacon, Szárazajta; pikkelyek: Sepsiszentgyörgy); ugyan azok feldolgozottsága – a mai napig – roppant csekély. A Köpecen talált teknős-maradványt: *Emys lorettana* MEYER fajhoz tartozónak mondta (ezt a besorolást nem ismerve, a korábban *Testudo* sp. néven szereplő, a Földtani Intézetben őrzött maradványt SZALAY Tibor (1932) szintén az *Emys* nemzetségbe sorolta, de az *Emys orbicularis* LINNÉ [jelenkori] fajjal azonosította).

A gerinces őslénytani leleteknek kedvezett a bányászati művelés, egyébként nem sok esély lett volna azok feltárására (PETHŐ 19002). Sok lelet így került a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, vagy a Magyar Királyi Földtani Intézet tulajdonába, mint a HOFFMAN Géza által többször is küldött teknősbéka-leletek (BÖCKH 1903), de előfordult, hogy leletmentésért és kiásásért az Intézet terepre küldte szakembereit, mint 1909-ben ROZLOZSNIK Pált Hídvégre (LÓCZY 1911).

A brassói százszok is szorgosan gyűjtötték az őslényanyagot: múzeumi és iskolai gyűjteményekbe, amelyeket aztán külföldi szakemberekkel próbáltak pontosan meghatározatni. Franz TOULA egy ilyen meghatározásra, Bécsbe küldött anyagot leköszölt a bécsi Földtani Intézet közlönyében (1911). Ebben külön fejezetet szentelt a Friedrich LEXEN tanártól (Honterus Líceum, Brassó) és MELZEN bányatulajdonostól, Illyefalváról küldött gerinces-maradványoknak (fogak), ezek: *Mastodon arvernensis* CROIZET & JOBERT, *Tapirus* cf. *telleri* HOFMANN, *Cervus* sp. (cf. *C. etuarianum* CROIZET & JOBERT), *Palaeomeryx* cf. *meyeri* HOFMANN, *Rhinoceros* (*Aceratherium*?) sp., *Stenofiber* (*Chalicomys*) cf. *jägeri* KAUP. A mellékelt fotók és megadott méretek alapján, akár utólag is pontosítható meghatározásokat a fiatal (27 éves) VADÁSZ Elemér (1912) igen keményen (szerintünk igazságtalanul), durva túlzásokba esve bírálta a *Földtani Közlönyben* („tiltakozunk az ellen, hogy valaki selejtes munkákkal ismertesse a magyarországi kövületeket” – szövege még a brassói százszokra nézve is sértő volt). TOULA faunalistája végül is mindenképp pozitív adatokkal bővítette a medence gerinces őslénytanát. (Egyébként TOULA nem először közölt tanulmányt Brassó környéki kövületekről, és máskor is kapott kritikát a *Földtani Közlönyben*, például KORMOS Tivadartól (1912), mely írásában a neves magyar gerinces őslénybúvár nem TOULA szakmaiságát kérdőjelezte meg, hanem elég bőszen nacionalista hangvétellel a németek azon jogát, hogy Brassó várost a maguk nyelvén *Kronstadt*-nak mond hassák, s e nevet szabadon használhassák.)

KORMOS Tivadar ugyanakkor többször is helyesen értékelte a Brassói-Barcasági-Háromszéki-medencesor pliocén üledékeinek gerinces őslényanyagát (1916; 1917). Idézném szó szerint, amit 1916-ban megfogalmazott, hiszen igen jelentős, amit mondott, abból a szempontból, mennyire lényeges mondanivalója van a gerinceseknek e medence üledékei korának pontosításában:

„A barót–köpeci lignitek faunáját ugyancsak most tanulmányozom. Miként a fentiekből is kiderül, a fauna hasonlatossága az ajnácsköivel mind feltűnőbbé válik. A baróti fauna gazdagabb az ajnácsköinél, amennyiben majom- (*Macacus?*), *Ursus* (*Ursus Böckhi* SCHLOSS.), *Canis*, *Sus* stb. maradványok is előfordulnak benne, azonban a *Castor*, *Tapirus* [*T. hungaricus* MEYER], *Axis* [*Cervus* (*Axis*) *pardinensis*-hez közelálló], *Capreolus*, *Paraliurus*, *Testudo* [= *Emys* – lásd fennebb KOCH (1900) pontosítását] nemek, sőt részben az idevágó fajok is közösek. Ha hozzávesszük ehhez még azt, hogy Hidvégen a baróti–köpeci képződményből a *Mastodon Borsoni* sem hiányzik, kimondhatjuk, hogy e lignitek az ajnácsköi rétegekkel azonos, vagy közel azonos korúak és utóbbiakkal együtt csakugyan a levantei emeletbe helyezendők.”

A világháború hatása a geológiát is érintette. Már 1916-ban, a román betörés például lehetetlenné tette Erich JEKELIUS terepezését a Kárpát-kanyar hegyeiben (LÓCZY 1917). Aztán a két magyarországi forradalom forgatta fel a Földtani Intézetet, és osztotta meg személyzetét (SZONTAGH 1923; PÁLFY 1934). Végül Trianon után a tanulmányozott terület egy másik állam fennhatósága alá került. Nyilván, nem nyomtalanul a belső-kárpáti medencék kutatására és lignitbányászatára nézve.

Az új helyzetben, 1920-ban a Baróti-medence szénbányászata gazdát cserélt. Az erdővidéki Bányaegylet Rt, melynek főtulajdonosa ebben az időben is a marosvásárhelyi székhelyű Első Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank volt, Karl KLEIN brassói iparos közvetítésével (David M. PREDA földtani szakvéleményére alapozva), az 1920. március 22. szerződéssel 22 bányatelkét (Köpecen 5, Baróton 6, Vargyason 6, Alsó- és Felsőrákoson 4, Hidvégen 1) valamint 22 helység (a fentebb felsoroltakon kívül: Olasztelek, Száldobos, Középajta, Nagyajta, Bibarcfalva, Nagybacon, Szárazajta, Miklósvár, Ágostonfalva, Homoródalmás, Bodos, Muzsna, Pálos, Kisbacon, Lüget, Bölon) határában lévő szabadkutatmányait eladta a bukaresti székhelyű Kőolaj-Bánya- és Iparbank részére, amelyiknek egyik főrésztvényese, a România Carboniferă, egy év múltán az egész baróti bányavagyon kizárólagos tulajdonosává vált, időközben erre a szénmedencére korlátozva egész tevékenységi területét. A folytonosságot az 1913-ban HOFFMANN Gézát váltó Johann KEKKEKEL – szintén Selmezbányán képzett – bányamérnök–igazgató képviselte, akit az új tulajdonosok megtartottak.

Az új tulajdonosok nem bővítették a termelésre szánt bányaterületeket, csak Köpec és Barót határában folytatták a termelést, a többi jogosítványukat arra használva, hogy egyeduralmukat a medencében biztosítsák. A leköszönő tulajdonosok busás haszonnal adtak túl bányatelkeiken, de az újak sem jártak rosszul. Igaz, 1924-től ide is bevonult a német tőke, és 1930-ban már az ő kezükben volt a vezetés is. A német tőke belépése azonban ugrásszerű termelésnövekedést hozott magával. Így, már 1925-ben minden előbbi évi termelési átlagot meghaladó lignitet hoztak a felszínre: 71.188 t-át. A maximumot 1927-ben érték el, 131.412 t-val, ezzel az ország első lignittermelő erejévé váltak, az össztermelés több mint 20%-át állítva elő. A fő szállítók közt továbbra is a botfalusi cukorgyárat, a zernyesti cellulózgyárat és újból a Román Állami Vasutakat (CFR) találjuk.

A fellendülés azonban pünkösdi királyságnak bizonyult, az 1929-ben beköszöntő gazdasági válság hengerelt, így megrendelők hiányában, 1931 áprilisában csődbe ment a vállalkozás (KISGYÖRGY & VAJDA 1972).

1923-ban Erich JEKELIUS rögzítette a belső-kárpáti medencék szénvagyonának állapotát és jogi helyzetét. Ekkor, Felsőrákoson – a România Carboniferă telkein kívül – Dr. Ludwig Wohl és Tsi működtettek ezidőtájt bányát; a középajtai, Dr. FERENCZY Géza tulajdonát képező bánya 1923-ban már szünetelt; Lüget, Nyáraspatak és Hídvég határában – itt is a România Carboniferă telkein kívül – NEMES János rendelkezett bányatelekkel; Vledényen az Eterna RT folytatott felszíni, majd mélyművelést, (1920-ban biztosan működött – JEKELIUS 1920), de 1923-ban állt a termelés; Illyefalván ekkortájt a Prázsmári Höörörmű termelt a maga céljaira, a szenet egy 13 km hosszú keskenyvágányú vasúttal szállította a prázsmári állomásra; a sepsiszentgyörgyi, GREGUS Ilona és Tibor tulajdonát képező Csiklon-bánya ekkor már szünetelt (JEKELIUS 1923). Apróbb vállalkozások: Fülén (KISGYÖRGY 1972), Baróton és Bibarcfalván (Căpățâna-bánya – a baróti szeszgyárat látta el; és a Sánta János bányája a Vár-hegy tövében – termékét kisüzemek és magánszemélyek fogyasztották) működtek, melyek jobbára a barót–köpeci bányák bezárása után indultak, a fellépő helyi hiány pótlására (KISGYÖRGY & VAJDA 1972).

Látjuk hát, hogy az idehaza maradt (magát utóbb a székellyföldi földtan legendás alakjává kinövelő) BÁNYAI János mellett, a világháború idején, a Magyar Királyi Földtani Intézethez társuló Erich JEKELIUS volt a vidék földtani megismerésében a személyes folytonosság. Mindkettő életútja tanulságokkal teli. Nem itt van a helye egészében bemutatni azt, de érdemes az idevágó részleteket kiragadni.

A brassói származású Erich JEKELIUS (1889–1970) felsőfokú tanulmányai befejeztével – miután benyújtott egy tanulmányt a Keresztényhavas mezo-

zoikumi képződményeiről (LÓCZY 1914) –, azonnal bekerült a Magyar Királyi Földtani Intézet külső munkatársai közé, azzal a megbízatással, hogy a Brassó környéki hegyek földtanát tanulmányozza. Ezt olyan szinten és eredménnyel végezte, hogy egyrészt az Intézet igazgatója évről-évre fokozta a dicsérő szavait munkája minőségéről (LÓCZY 1915; 1916, 1917), másrészt tevékenysége második évében monográfia formájában jelentethette meg addigi őslénytani eredményeit – az Intézet (és egyben az akkori magyar földtan) legrangosabb kiadványában (JEKELIUS 1915). Így nem csoda, hogy 1916-ban, előbb mint preparátort, majd (szeptember 15-től) mint főállású geológust alkalmazták az Intézetnél (LÓCZY 1917; MARZSÓ 1917), nemsokára pedig, PÁLFY Mór főgeológus mellé tanácsadónak is kinevezték (SZONTAGH 1934). Sajnos, abba a hibába esett, hogy a kommunista forradalom oldalára állva – az akkori földművelésügyi miniszter utasítására –, annak ideológiája értelmében akarta a Földtani Intézet múzeumi gyűjteményeit átrendezni, és még 1918 végén (tehát hónapokkal a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt) erre tervet nyújtott be, majd rátért a kivitelezésre (PÁLFY 1934). Ebből kifolyólag, a forradalom bukása után önként megvált az Intézettől (SZONTAGH 1923), és a brassói Barcasági Szász Múzeumnál kért alkalmazást. Hogy itt mennyire valósította meg korábbi múzeumi elképzeléseit, azt nem tudjuk (nem is témánk), bár fogalmat alkothatunk róla egy kiadvány alapján (JEKELIUS 1920). 1921-ben azonban már Románia Földtani Intézete keretében találkozhattunk személyével, ahol újból a Brassó környéki mezozoikumi képződmények – ezúttal szénföldtani – ismertetésével mutatkozott be (JEKELIUS 1923a). Valószínűleg azonban, a belső-kárpáti neogén üledékek szénteleptana lett a hivatali feladata, a befoglaló üledékek őslénytának vizsgálata inkább saját ambíciójából származott, hisz így történt ez a Brassói-hegyek mezozoós faunája esetében is (JEKELIUS 1915), és őslénytani vonzódása szülte a szócásnyi szarmata és pannóniai (nála: pontusi) faunák monográfiáját is (JEKELIUS 1944). Az biztosnak látszik, hogy a jelzett medencék őslényanyagának feldolgozására nagyon tudatosan készült, hisz a földtani intézeti munkássága kezdetekor megjelentetett egyik írása (JEKELIUS 1923b) ezt fényesen igazolja.

Közben, egymás után jelentette meg a Keleti-Kárpátok hegyközi medencéi üledékeire vonatkozó dolgozatait. Próbáljuk nyomon követni rétegtani szemléletmód-változásait ezzel kapcsolatban. A még Budapesten írt, de csak most megjelent munkájában (JEKELIUS 1923) – mint már szóltunk róla – a Barcasági-medence D-i részén előbukkanó, széncsíkokat is tartalmazó medenceüledékeket levantei–pleisztocén átmeneti képződményeknek mutatta be.

A liász szenekkel foglalkozó dolgozatában szövegszerűen nem foglalkozott a medenceüledékekkel, de térképén azokat meotiszzi, pontusi, dáciai+levantei

és pleisztocén koriaknak jelölte (JEKELIUS 1923a). Mégpedig: a meotiszi emeletbe a Barót–Köpec határában fekvő telep alsó szinttáját, a pontusiba annak felső részét, illetve attól D-re az Olt jobb partján Hídvégig, valamint ÉK-en Felsőrákos vidékén és a bal parton, Apáca környékén, a felszínen előforduló képződményeket sorolta. A dáciai emeletbe tartozóknak a Vargyas–Barót közti terület, Nagybacon és Szárazajta környéki, Barót és Köpec közötti, Ágostonfalva és Örményes határában, valamint Hídvég–Erősd, illetve Aldoboly–Sepsiszentgyörgy vonal mentén elterülő medenceüledékeket mondta. Végül, a pleisztocén korba a Szászmagyaros–Földvár–Feketehalom–Vledény négyszögben, Zernyest–Töröcsvár és Botfalu–Barcaszentpéter környékén; valamint az Olt jobb oldalán, a Feketetügy befolyásától É-ra, folyamatos csíokban lévőket mondta. Ez úgy is értelmezhető, mint térképi megjelenítése az akkor, az Olt felső folyása mentén elterülő lignit-tartalmú üledékekről írt dolgozatába foglaltaknak (JEKELIUS 1923c).

Ez utóbbi művének őslénytani érveivel kapásból vitába lehetett volna szállni már akkor, KORMOS Tivadar (1916) észszerű bizonyítékai alapján (l.: fennebb), hiszen JEKELIUS e munkájában épp a *Parailurus*-, *Ursus*-, *Sus*-*Tapirus*- és *Macacus*-maradványokkal érvelt az alsó szintek meotiszi korba való besorolása mellett. Valószínűbb azonban, hogy Nikolaj ANDRUSSOW 1886-os és I. F. SINZOW 1897-es véleménye befolyásolta őt, figyelmen kívül hagyva, hogy 1899-ben ANDRUSSOW – LÖRENTHEY cikkei hatására – átfogalmazta véleményét, és Délkelet-Erdély hegyközi medenceüledékeit immár nem a meotiszi, hanem a levantei emeletbe sorolta (v.ö.: JEKELIUS 1932: 11 o.). Éppúgy sánta érv, hogy a [*Limno*]cardium *fuchsi* NEUMAYR pontusi „habitusú”, annak bizonyítására, hogy a bezáró üledékek e koriak lennének. Az sem meggyőző érv a dáciai emeletbe sorolt üledékek kormeghatározása mellett, hogy „a medence eddig leírt számos puhatestű-faunája (Árapatak, Vargyas, Bodos), és a számos *Mastodon arvernensis* és *Mastodon borsoni* maradvány ebből a szintből [mármint a Baróti–Barcasági–Háromszéki medencében levőből] származik”. Hogy ebbe az erőltetett rétegtani besorolásba mennyire játszott bele a román földtani iskola azon törekvése, hogy a Kárpátokon kívüli rétegnevezéktant minden áron a Kárpátokon belüli térség képződményeire ráerőszakolja, nehezen megmondható.

Ugyanabban a folyóiratszámban JEKELIUS még két, idevágó írást közölt. Az első (1923d), egy Botfaluban (1907–1917 között) mélyített artézi-kútúrás földtani adataira vonatkozik. A szerző ebben merész következtetéseket engedett meg magának: pusztán közetminőség alapján, minden őslénytani bizonyíték nélkül, az átfúrt 152 m vastag összletben az általa a medencében feltételezett majdnem egész rétegsort (kivéve a legalsó, „meotiszi” rétegeket), vagyis: a „pontusi”, „dáciai”, „levantei” és pleisztocén rétegeket elkülönítette.

A másik írása (JEKELIUS 1923e) számba veszi a Hargita-hegység környéki hévforrásokat és azok üledékeit, arra a következtetésre vezetve az olvasót, hogy a dáciai időszak forrásai e vidéken melegvizűek voltak. Ezt egy külön cikkében (JEKELIUS 1923f) továbbfejlesztette, Franz GOTTSCHICK Steinheim-medencei tapasztalatai alapján megfogalmazva, hogy a Brassói–Baróti-medence dáciai korinak mondott üledékei kövült állatvilágának endemikus jellege erre vezethető vissza.

A következő évben egy – a bányászati adatok szempontjából – nagyszerűen dokumentált dolgozatot jelentetett meg Erich JEKELIUS (1924). Az ilyen jellegű, forrásértékű adataira már hivatkoztunk. De lássuk, mond-e valami újat rétegtani szempontból? Hát nem. Akárhogy próbáljuk abban az olvasatban látni rétegtani elképzeléseit, melyet később, 1932-ben táltal (l.: JEKELIUS, 1932. 12 o.), azaz, a korábbi meotiszí–pontusi korazonosítás jelentőségének bagatellizálása sántít. Egészen azonos hangsúllyal tárgyalta 1924-ben megjelent írásában is az általa meotiszinek, pontusinak, dáciainak, levanteinek és negyedidőszakinak tartott összleteket, minden különösebb, újabb, vagy meggyőzőbb érv felsorolása nélkül.

Ami JEKELIUS itt használt rétegtani beosztását illeti, ezeket Heinrich WACHNER (1925) – aki ekkorra végképpen a földfelszínalaktan területére irányította kutatói figyelmét – elfogadni látszik azt, de BÁNYAI János már nem hagyta szó nélkül. Még 1924-ben megírhatta cikkét, melyet azonban csak 1927-ben közölt a *Természettudományi Közleményekben*. De mielőtt ennek tartalmát elemeznénk, ígéretünk szerint, ejtsünk szót BÁNYAI János pályája alakulásáról.

A kézdivásárhelyi születésű BÁNYAI János (1886–1971) természet-tudományi pedagógusként kezdte pályafutását Abrudbányán, ahol az iskolának összeállított közet- és ásványgyűjteménye révén figyelt fel rá PAPP Károly és LÓCZY Lajos. Ez utóbbi, mint a Földtani Intézet igazgatója, meghívta külső munkatársnak (KISGYÖRGY 1973). Külföldi ösztöndíjjal segítette, hogy földtani alapképzésben felzárkózhasson, így jutott el a Jénai Egyetemre és a Berliini Bányászakadémiára. 1916-ban megnősült, majd ezt követően, a Székelykeresztúri Tanítóképző tanári állását fogadta el. Itt érte a hatalom-váltás. 1921-ben, Ludovic MRAZEC felkérésére a bukaresti Földtani Intézet külső munkatársaként kapcsolódhatott be annak munkálataiba. Ezzel rendkívüli szerencséje volt, hiszen a két világháború közt ez volt a legtöbb, amit magyar geológus kutatópályán megvalósíthatott. Rajta kívül ezt a lehetőséget az otthon maradt fiatal, élvonalbeli földtanászok közül csak TÖRÖK Zoltán ragadhatta meg, segesvári tanár korában. BALOGH Ernő és TULOGDY János a Ferenc József Tudományegyetem felszámolása után az

intézményes kutatás minden lehetséges keretén kívül rekedt (WANEK 2001; 2008), akárcsak OLASZTELKI NAGY Imre, akinek témánkkal kapcsolatos művei is örökre fiókban maradtak (KISGYÖRGY 1974). A már idős SZÁDECZKY KARDOSS Gyula (Ion POPESCU-VOITEȘTI jóvoltából) haláláig megtarthatta munkaszobáját a Ferdinánd Tudományegyetem épületében – a bukaresti Földtani Intézet fizetésével –, de az oktatásban ő sem vehetett részt (MÉSZÁROS 1999).

BÁNYAI János azonban életfelfogásának megfelelően, az adott történelmi helyzetben úgy ítélte meg, hogy a a népnevelést, a közírást, a lapszerkesztést kell elsősorban felvállalni, energiája igen nagy részét ezekre kötötte le. Nem mondott le földtani érdeklődéséről és ambícióiról sem, de felfogta, hogy vidéki információs és felszereltségi háttérrel a tudomány mely mélységű frontján van a helye. Vagyis tisztában volt helyzete korlátaival, szíve is, esze is helyén volt. Ezeket megértve tudjuk felmérni emberi nagyságát.

Élő példa, mennyire nyomon követte a földtani tudományos életet, és mennyire benne érezte magát, hogy JEKELIUS írásaira miként reflektált.

A *Természettudományi Közleményekben* közölt első cikkében (BÁNYAI 1927) tárgyilagosan közzétette JEKELIUSnak a botfalusi artézi kútról közölt írása legfontosabb adatait. Mindössze, a használt rétegbeosztás különösségére hívta fel az olvasók figyelmét. A másodikban (1927a) is higgadt hangnemben, „pozitív hozzáállással” vizsgálta a külső-kárpáti rétegtan bevezetésének lehetőségét és ellentmondásait a Kárpát-kanyar hegyközi medencéinek esetében. Oknyomozása közben rátapintott a lényegre:

„Annyi bizonyos, hogy legjobban szeretnénk volna annyi faunajegyzék közlése után előbb a székellyöldi gazdag paleontológiai anyag monografikus feldolgozását látni.”

Hát erre a kihívásra JEKELIUS lovagiasan válaszolt, elkészítette maga a már régen várt őslénytani monográfiát. És nem is akárhogy! De ne vágjunk a dolgok elébe. A tudománytörténeti hitelesség még megköveteli, hogy szóljunk a JEKELIUS-féle monográfia néhány előzményéről.

Az Erdélytől elzárt magyarországi tudományosság időközben, a gyűjteményeiben őrzött őslénytani anyag alapján, néhány – rétegtanilag is – értékes eredményt tett közzé. Ezek közt elsőként jeleskedett Günther SCHLESINGER bécsi kutató revíziója a budapesti gyűjtemények kövült *Mastodon*jairól (1922). A következő faunaelemeket azonosította a tárgyalt területről: *Mastodon* (*Dibunodon*) *arvernensis* CROIZET & JOBERT: őrlőfogak és fogtöredékek a baróti lignittelepből (!), Bardócról és Bodosról, valamint irodalmi adatok alapján: Angyalosról és Illyefalváról, hangoztatva, hogy a faj nem jelentkezik sehol a „levantei” emelet előtt (!); *Mastodon* (*Mammut*[us]) *borsoni* HAYS: alsóállkapocs fogakkal Hídvégről, ez estben is ugyanazt a rétegtani helyet

pontosítja. Párhuzamba állította a medencebeli gerincesfaunát a puhatestűvel, melyet LÖRENTHEY rétegbeosztása szerint táblázatba foglalt. Ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy mindhárom szint malakológiaiilag egyöntetű, nem tagolható, egységesen levantei. Következtetése, hogy a háromszéki–baróti lignitterület egész üledéksora kizárólag a levantei emeletbe tartozik. (Zárójelben elmondjuk, hogy puhatestű listája három olyan fajt is felsorol, melyeknek LÖRENTHEY adott nevet, de *nomen nudum*ok maradtak: [*Limno*]cardium budai LÖRENTHEY, [*Limno*]cardium staudi LÖRENTHEY és *Pyrgula schafarziki* LÖRENTHEY.)

FEJÉRVÁRY–LÁNGH A. M. (1923) egy Köpecről előkerült *Ophisaurus pannonicus* KORMOS nevű gyík-féle kövületét jelezte; MAIER István (1928; 1929) pedig az *Ursus böckhi* SCHLOSSER (szintén Köpecen talált) ősmédve szerepét pontosította a medvék törzsfjlődésében, érvekkel alátámasztva annak pliocén-kori földtörténeti helyét.

A Sepsiszentgyörgyön székelő, özvegy CSEREY Jánosné ZATHURECZKY Emília és VASADY NAGY Gyula kezdeményezésére megalakult Székely Nemzeti Múzeum (BOÉR 2002) – melynek gyűjteményében már szép számmal sorakoztak a Baróti- és Háromszéki-medence üledékeiből származó őseletek –, 1929-ben ünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját. Ezt Emlékkonferenciával ünnepelték meg, mely alkalomra Emlékkönyvet is kiadtak. Erre az alkalomra összeállították a Székelyföld természettudományi irodalmát is: a földtanit BÁNYAI János (1929), az őslénytanit GAÁL István (1929). Ez alkalomból SZÁDECZKY-KARDOSS Gyula (1929) foglalta össze a Székelyföld földtörténetét, GAÁL István (1929a) pedig az őslényvilág fejlődését.

SZÁDECZKY-KARDOSS Gyula fennebb említett, ismeretterjesztői szinten megírt dolgozatában (1929) – bár nem hivatkozott Erich JEKELIUS nevére –, nyilvánvalóan annak nézetei szerint mutatta be a Baróti–Barcasági–Háromszéki-medencesor földtani fejlődését. GAÁL István sokkal tudományosabb igényű és nyelvezetű tanulmányában (1929a) – a címhez mérve – túl nagy teret szentel a medencesor őslényeinek rétegtani kiértékelésére (az egész dolgozat terjedelmének több mint 1/3-a). Ezt ő is érezte:

„Belátom, ez a kitérés a Székelyföld egyéb őslénytan kérdéseivel szemben aránytalanul nagy helyet foglalt el, de hiszem, hogy egyfelől a probléma tudományos jelentősége, másfelől az első jubileumát ünneplő Székely Nemzeti Múzeum székhelyének szoros területi összefüggése az itt szóban levő vitás területtel a bővebb megbeszélést megindokolttá és így elfogadhatóvá teszi.”

Igen hevesen, mondhatni indulatosan támadta LÖRENTHEY korazonosítását, de még véletlenül sem JEKELIUS véleményével állította szembe, kinek műveit ugyan az említett irodalmi összeállításba (GAÁL 1929) bevette, de vitaszó-

vegében egyszer sem hivatkozott rájuk. Valójában, a maga által már korábban felvetett, egészében véve igen helyes rétegtani párhuzamosítás (GAÁL 1912a) igazát védte. Annak lényege az, hogy a Kárpátokon belüli pannóniai üledékek időazonosak a Kárpátokon kívüli szarmata és meotiszi üledékekkel. Ezzel a mai tudomány teljes egészében egyetért. Tévedni ott tévedett, hogy a Baróti–Barcasági–Háromszéki-medencesor üledékeit ezzel a miocén sorozattal azonosította – mint már korábban is (GAÁL 1923). Törekvésében, hogy hallgatóit és olvasóit igazáról meggyőzze – finoman fogalmazva –, erősen sarkított: egyrészt, az itteni, nyilvánvalóan endemikus puhatestű ősállategyüttest hihetőbb párhuzamosítási alapnak vette, mint az általánosabb elterjedésű gerinces faunát. Ezt azzal tetézte, hogy a *Dreissenak* rendszertanának XIX. század végi tanulságát eltompította, noha LÖRENTHEY érvrendszerének ez képezte az alapját! Másrészt, a gerinces őslénytani bizonyítékok tárgyalásánál hatalmas teret szentelt a *Castor fiber* LINNÉ azonossága körüli – maga keltette – vitának, de kikerülte a szembesülést SCHLESINGER (1922) igen alapos érveléseivel; azaz, a *Mastodonok* jelenlétét éppen csak mellésként említette. Ami az ősmédvék szerepét illeti, egy, az Emlékkönyvben megjelentetett másik írására (GAÁL 1929b) hivatkozott. Ez utóbbiban meglepetést nem jelentő tényt bizonygat, hogy a köpeci ősmédve testméretei kisebbek voltak mai rokonaihoz képest, tehát ősbibb jelleggel bírt. Ennek viszont abszolút földtörténeti kort bizonyító ereje nincs. Erőltetett logikával, meggyőző érvek nélkül próbálta behelyezni az általa miocén-korinak tartott keretbe állatunkat – MAIER István (1928; 1929) állításával szemben.

Ludwig RÜGER német geológus (1931) jól csoportosított érvekkel, a Baróti–Barcasági–Háromszéki-medencesor üledékeinek levantei kora mellett tört pácát, ugyanakkor üledékföldtani adatokra támaszkodva (melyeket utóbb, monográfiájában, JEKELIUS bíralt), a medencét övező hegyek igen kései kiemelkedéséről beszélt. Hasonló gondolatot Ludovic MRAZEC (1932) is megfogalmazott.

Egy évvel JEKELIUS már jelzett monográfiájának kiadása előtt jelent meg Karl KREJCI-GRAF és Wilhelm WENZ átfogó monográfiája (1931) a havasalföldi késő-miocén és pliocén üledékekről. Ebben a munkában a két szerző az ottani felső-dáciai üledékösszletben „*Eugenias* rétegek” néven egy olyan szintet különített el, melyet a Keleti-Kárpátok belső medencéinek üledéksorával párhuzamosított. Ezekben a rétegekben a *Dreissena polymorpha* PALLAS rétegtanilag és földrajzilag is elterjedtebb faj mellett, egy eddig csak helyileg, a Baróti–Barcasági–Háromszéki-medencesor üledékeiből ismert a *Pyrgula eugeniae* NEUMAYR csigafajt azonosítottak, több, az általunk vizsgált üledékekben előfordulóhoz hasonló alak mellett.

Ezt már nem lehetett megkerülni. JEKELIUS monográfiájában (1932) – sőt már azt megelőzően, egy rövid közleményben (1932a) – kénytelen volt egységesen dáciainak mondani a tárgyalt medencesort kitöltő üledékek korát. Természetesen magyarázkodott, és próbálta a mundért menteni, úgy magyarázva, hogy nem „késő-dáciai” az itteni üledékek kora, mint a havasalföldi „*Eugenias* rétegek”-é, mivel a fauna döntő részét a Baróti–Háromszéki-medence üledékeinek középső szintjából gyűjtötte, értsd alatta: az alsó szinttáj korábbi, tehát az egész emelet jelen kell legyen. Az már kegyetlen lett volna, ha dolgozata lezárása előtt jelent volna meg Karl KREJCI-GRAF másik idevágó munkája (1932). Ugyanis abban kiszakította a havasalföldi dáciai emelet felső részét, és azt romániai emelet néven elkülönítette, új emeletét a „kora-levantei” emelettel azonosítva (l. még: STEININGER & NEVESSKAYA 1975)!

Ne vessünk JEKELIUS szemére azonban semmit! Kevesen vannak, akik ekkora önrevízióra képesek! De mindenekelőtt, monográfiája őslénytani szempontból rendkívül jó, máig a legalaposabb hasonlóké egyike a román szakirodalomban, és alapmunka a medencesor őslénytanát illetően. Különösen szép megkoronázása Erich JEKELIUS által, a belső-kárpáti medencékben kifejtett földtani tevékenységének. Ebben nem kevesebb, mint 75 puhatestű (60 csiga, 15 kagyló) faj és alak leírását és fényképét tette közzé a Baróti- és Háromszéki-medencéből, melyből 26 teljesen új volt a szakirodalomban. Újraértékelte a Melchior NEUMAYR, TELEGDI ROTH Lajos és Spiridon BRUSINA által leírt formákat, megmentette – legalább egy faj erejéig – LÖRENTHEY Imre itteni, közöletlen őslénytani munkásságának emlékét.

Az a tény azonban, hogy a JEKELIUS által leírt fauna több mint 85%-a endemikus, arra figyelmeztet, hogy nem ebben a kövületcsoportban kell igazából keresni a régiók közötti párhuzamosítás kulcsát.

Irodalom – References

BÁNYAI J.

- 1914 A barót–ajtai barnaszén terület (Jelentés az 1913. évi részletes geológiai felvételtől). – *MKFI évi jel.* 1914-ről. 106–115. Budapest.
- 1916 A középajtai barnaszénterület. – *Bány. Koh. l.* XLIX/5. 159–167, Budapest.
- 1917 Kézdivásárhely vidéke Háromszék vármegyében. – *Földt. közl.* XXVII/1–3. 1–20. Budapest.

- 1927 Ártézi kút a Barcaságon. – *Term.tud. közl.* 59/pótfüz. 183. Budapest.
- 1927a A neogén rétegek tagolása. – *Term.tud. közl.* 59/pótfüz., 183–184. Budapest.
- 1929 A Székelyföldre vonatkozó geológiai irodalom. – In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára.* 737–744. Kolozsvár.

BOÉR H.

- 2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei. – In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára.* I. 7–58. Sepsiszentgyörgy.

BÖCKH J.

- 1903 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1903-ról. 5–39. Budapest.

BÖCKH J. – GESELL S.

- 1896 A magyar korona országai területén mivelésben és föltárásban levő nemesfém, ércz, vaskő, kőso és egyéb értékesíthető ásványok előfordulási helyei a m. kir. bányakapitányságoktól nyert hivatalos adatok nyomán és ezek területei szerint. – Ezredévi Bányászati, Kohászati és Geológiai kongresszus. 6 p. Budapest.
- 1898 A magyar korona országai területén mivelésben és feltárófélben levő nemesfém, ércz, vaskő, ásványszén, kőso és egyéb értékesíthető ásványok előfordulási helyei a m. kir. bányakapitányságoktól nyert hivatalos adatok nyomán és egyéb adatok nyomán. – *MKFI kiadv.* 80 p. Budapest.

BRUSINA, S.

- 1902 *Iconographia Molluscorum fossilium in telure Tertiaria Hungariae, Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae, Bosniae, Herzegovinae, Serbiae et Bulgariae inventorum.* – *Offic. Soc. Typis.* 10 p. 30 pl. Zagrabiae.

BUDAI J.

- 1881 Adatok a Hargita déli részének petrographiájához. – *Földt. közl.* XI/4–5. 109–120. Budapest.

FEJÉRVÁRY-LÁNGH, A. M. V.

- 1923 Beiträge zu einer Monographie der Ophisaurier. – *Palaeontol. Hung.* I/7. 220 p. Budapest.

GAÁL I.

- 1912 Széntelepek és szénkutatások Erdélyben – *Az EME Vándorgyűl. Emlékkönyve*, 6. (Vajdahunyad, 1911) 64–71. Kolozsvár.

- 1912a Az Erdélyi medence neogén képződményeinek rétegtani és hegyszerkezeti viszonyairól. – In: *Koch Emlékkönyv*. 7–33. Budapest.
- 1923 A Föld története. – *Tud. Gyűjt.* 5. 31 p. Pécs–Budapest.
- 1929 A Székelyföld őslénytani viszonyaival foglalkozó irodalom. – In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. 744–747. Kolozsvár.
- 1929a A székely székek ösföldjének állati és növényi élete. – In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. 516–527. Kolozsvár.
- 1929b A háromszéki ősmedve. – In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. 528–532. Kolozsvár.

HALAVÁTS GY.

- 1904 A magyar pontusi emelet általános és őslénytani irodalma. – *MKFI kiadv.* 134 p. Budapest.
- 1914 A nagybecskereki fűrőlyuk. – *MKFI Évk.* XXII/2. 173–202. Budapest.

HERBICH. F.

- 1878 A Székelyföld földtani és őslénytani leírása. – *MKFI Évk.* V/2. 303 p. Budapest.

HOFFMANN G.

- 1901 A székelyföld kincsei. – EKE megbíz. Jókai-Nyomda RT. 48 p. Seps-Szentgyörgyön.
- 1905 A székelyföld kincsei. – EKE megbíz. 2. kiad. Rozsondai J. Könyvnyomd. 75 p. Baróth.
- 1909 A székelyföld kincsei. – EKE megbíz. 3. kiad. Nagy J. Könyvnyomd. 83 p. Barót.

JEKELIUS. E.

- 1915 A brassói hegyek mezozoós faunája. – *MKFI Évk.* XXIII/2. 29–123. Budapest.
- 1920 Führer durch die geologische Abteilung des „Burzenländer Sächsischen Museums“ – Burzenländer Sächsische Mus. 56 p. Kronstadt.
- 1923 A Töröcsvári szoros északi előhegyeiről. – *MKFI évi jel.* 1917–1919-ről. 239–241. Budapest.
- 1923a Zăcămintele de cărbuni din România. Cărbuni liasici din împrejurimile Braşovului – *Stud. tehn. econ. IGR.* 3/1. 29 p. Bucureşti.

- 1923b Die Paläontologie der Süßwassermollusken. – *Bull. Sect. Sci. Acad. Roum.* VIII/7–8. 89–102. Bucureşti.
- 1923c Basinul cu ligniţi plioceni al Oltului. – *D. S. Inst. Geol.* XI. (1922–1923). 120–124. Bucureşti.
- 1923d I. Puţul artezian de la fabrica de zahăr din Bod. – *D. S. Inst. Geol.* XI. (1922–1923). 111–114. Bucureşti.
- 1923e Geyserite daciene din Hărgita. – *D. S. Inst. Geol.* XI. (1922–1923). 120–124. Bucureşti.
- 1923f Les dépôts de Geyserite du bassin dacien de Baraolt (Transylvanie). – *Bull. Sect. Sci. Acad. Roum.* VIII/9–10. 168–175. Bucureşti.
- é.n. [1924] Zăcămintele de lignit din Basinul Pliocenic din Valea Superioară a Oltului (Transilvania). – *Stud. tehn. econ. IGR.* 3/2. 34 p. Bucureşti.
- 1932 Die Molluskenfauna der dazischen Stufe des Beckens von Braşov. – *Mem. Inst. Geol. Rom.* II. 188 p. Bucureşti.
- 1932a Zur Stratigraphie der Pliozänen Ablagerungen des Beckens von Braşov. – *Bull. Soc. Roum. Géol.* I. 194–195. Bucureşti.
- 1944 Sarmat und Pont von Soceni (Banat). – *Mem. Inst. Geol. Rom.* V. 167 p. Bucureşti.

KALECSINSZKY S.

- 1901 A magyar korona országainak ásványászenei (köszenek, barnaszének, lignitek) különös tekintettel chemiai összetételükre és gyakorlati fontosságukra. – *MKFI kiadv.* [18.] 311 p. Budapest.
- 1901a Közlemények a magy. kir. földtani intézet chemiai laboratoriumából (Tizenegyedik sorozat) Köpeczi szén. – *MKFI évi jel.* 1899-ről. 128–129. Budapest.

KISGYÖRGY Z.

- 1972 Evoluţia exploatărilor de lignit în bazinul Baraolt. – *Aluta.* IV. 305–315. Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy.
- 1972a A százéves köpeczi bánya. – *Korunk.* XXXI/9. 1406–1410. Kolozsvár.
- 1973 Dr. Bányai János emlékezete (1886–1971). – *Földt. közl.* 103/2. 117–122. Budapest.
- 1974 Olaszteleki Nagy Imre földtani hagyatéka. – *A Székelykeresztúri Múz. Évk.* 1971. 131–135. Miercurea Ciuc–Csíkszereda.

KISGYÖRGY Z. & VAJDA L.

- 1972 Köpeczbánya 1872–1972. – 290 p. Sepsiszentgyörgy.

KOCH A.

- 1900 A magyar korona országai kövült gerinces állatmaradványainak rendszeres átnézete. – *Magyar orv. term.vizsg. vándorgyűl. munk.* XXX. Szabadka. 1899. aug. 27–31. 526–560. Budapest.

KORMOS T.

- 1912 Hazánkra vonatkozó két őslénytani név helyesbítése. – *Földt. közl.* XLII/5. 382–383. Budapest.
1916 Az ajnácskői pliocén rétegek és faunájuk. – *MKFI évi jel.* 1915-ről. 524–541. Budapest.
1917 Macskamedvék a magyar pliocénben. – *Állatt. Közl.* 16. 137–138. Budapest.

KREJCI-GRAF. K.

- 1932 Parallelisierung des südosteuropäischen Pliozäns. – *Geol. Rundschau.* 23. 307–337. Berlin.

KREJCI-GRAF. K. – WENZ. W.

- 1931 Stratigraphie und Paläontologie des Obermiozäns und Pliozäns der Muntenia. – *Zeitschr. d. Deutsch. Geol. Gesellsch.* 83/2–3. (100 p.). Berlin.

LÓCZY L.

- 1911 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1909-ről. 7–37. Budapest.

***[LÓCZY L.]

- 1912 Igazgatósági jelentés. Intézeti ügykezelés – *MKFI évi jel.* 1910-ről. 24–45. Budapest.

LÓCZY L.

- 1914 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1913-ról. 9–28. Budapest.
1915 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1914-ről. 9–19. Budapest.
1916 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1915-ről. 9–25. Budapest.
1917 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1916-ról. 9–35. Budapest.

LŐRENTHEY I.

- 1909 Újabb adatok a Székelyföld geológiájához. – *Math. Term.tud. Ért.* XXVII/3. 273–288. Budapest

MAIER I.

- 1928 Az Ursus Böckhi Schl. ősmédve maradványai az erdélyi levantei korú lignitből. – *Földt. szemle.* I/5. Budapest.
1929 Az Ursus Böckhi Schl. helyzete a medvék törzsfáján. – *Földt. közl.* LVIII/1–12. 58–65. Budapest.

MARZSÓ L

- 1917 Titkári jelentés. – *MKFI évi jel.* 1916-ról. 40–62. Budapest.

MÉSZÁROS M.

- 1999 A földtani oktatás 125 éve. – In: CSEKE P. – HAUER Melinda (szerk.): 125 éves a kolozsvári egyetem. 87–89. Kolozsvár.

Mrazec. L.

- 1972: Considérations sur l'origine des dépressions internes de Carpathes roumaines. – *Bull. Soc. Roum. Géol.* I. 114–125. București.

PÁLFY M.

- 1909 A székelyföldi szénképződmény. – *Földt. Közl.* XXXIX/3–4. 189–190. Budapest.
1910 Felvételi jelentés 1908-ról. – *MKFI évi jel.* 1908-ról. 127–128. Budapest.
1934 Direktionsbericht über die Jahre 1920–1923. – *Jhresber. d. k. ung. geol. Anst. f.* 1917–1924. 12–13. Budapest.

PAPP K.

- 1912 A futásfalvi Pokolvölgy környéke Háromszék vármegyében. – *Földt. közl.* LXII/9–10. 696–723. Budapest.
1915 A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénképlete. – MKFI kiadv. 964+VI p. Budapest.

PETHŐ GY.

- 1902 Jelentés az 1900 évben fosszil emlősöknek a m. kir. földt. intézet részére való gyűjtése ügyében kifejtett tevékenységéről. – *MKFI évi jel.* 1900-ról. 209–210. Budapest.

RÜGER. L.

- 1931 Das Alter des Jungtertiärs im Alttal (Siebenbürgen) und die jüngeren Hebungen der südöstlichen Karpathen. – *Centralbl. f. Min. Geol. Paléontol.* B/8. 390–394. Stuttgart.

SCHLESINGER. G.

- 1922 Die Mastodonten der Budapester Sammlungen. (Untersuchung über Morphologie. Phylogenie. Ethologie und Stratigraphie europäischer Mastodonten.). – *Geol. Hung.* II/1. 204 p. Budapest.

STEININGER. F. F. – NEVESSKAYA. L. A.

- 1975 *Stratotypen of Mediterranean Neogene Stages.* Vol. 2. – Com. Medit. Neogene Stratigr. 364 p. Bratislava.

SZÁDECZKY GY.

- 1901 Jelentés az Erdélyi Múzeum ásványtárának 1900 évi állapotáról. – *Orv. Termud. ért. II. szak.* XXIII (XXVI)/2–3. 197–200. Kolozsvár.

SZÁDECZKY K. GY.

- 1929 A Székelyföld képződése. – In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára.* 491–501. Kolozsvár.

SZALAY T.

- 1932 Verzeichnis der ungarischen Testudinaten. – *Földt. Közl.* LXII/1–12. 200–222. Budapest.

SZONTAGH T.

- 1909 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1907-ről. 7–36. Budapest.
1910 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1908-ról. 7–37. Budapest.
1923 Igazgatósági jelentés. – *MKFI évi jel.* 1917–19-ről. 7–12. Budapest.
1934 Direktionsbericht über die Jahre 1917–1919. – *Jhresber. d. k. ung. geol. Anst. f.* 1917–1924. 5–11. Budapest.

TOULA. F.

- 1911 Paläontologische Mitteilungen aus den Sammlungen von Kronstadt in Siebenbürgen. – *Abh. d. k. k. geol. RA.* XX/5. 47 p. Wien.
(V. Über Säugetierreste aus der pliozänen Lignitformation von Ilyefalva (Szent-Király). – 36–45)

TUZSON J.

- 1913 Adatok Magyarország fosszilis flórájához. – *MKFI Évk.* XXI/8. 207–233. Budapest.

UNGAR. R. A. & NISTOR. N.

- 1981 Carl Wolf. – Kriterion Verl. 32 p. Bukarest.

VADÁSZ E.

- 1912 Toulou Fr.: Paläontologische Mitteilungen aus den Sammlungen von Kronstadt in Siebenbürgen. (Abhandlungen d. k. k. geol. Reichsanstalt Bd. XX. Heft 5. 1911.). – *Földt. Közl.* XLII/3. 388–389. Budapest.

VITÁLIS I.

- 1940 A visszatért magyar- és erdély-országi részek ásványkincsei és bányászata. – *Budapesti szemle.* 1940/dec. 159–176. Budapest.

WACHNER. H.

- 1916 Jelentés az 1915. év nyarán a Persányi Hegységben végzett földtani felvételekről. – *MKFI évi jel.* 1915-ről. 245–260. Budapest.
1925: Das Flugsandgebiet des „Rétyi nyir”. – *Jahrsber. d. Burzenländer Sächsische Mus.* I. 50–52. Kronstadt.

WANEK F.

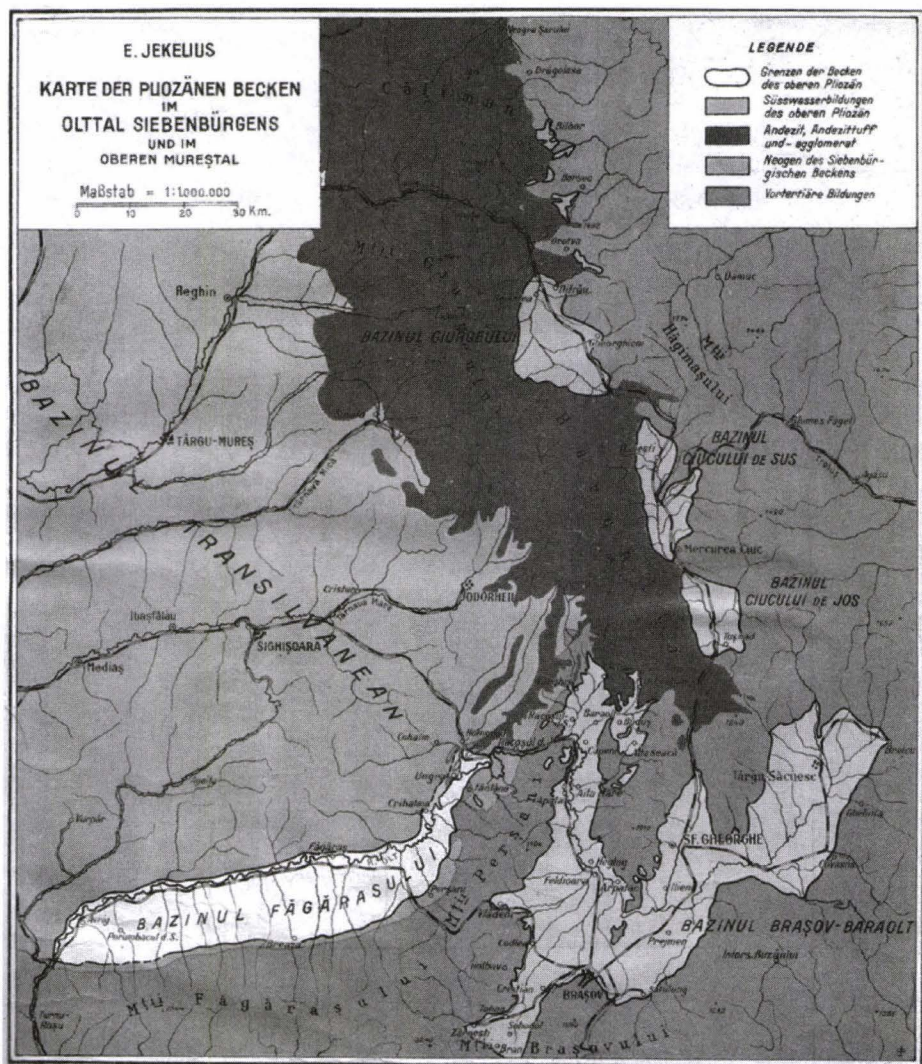
- 2001 Bolyai Tudományegyetem: a földtanoktatás története. – In: DÁNÉ T. – EGYED Á. – SIPOS G. – WOLF R. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve.* p. 346–375. Kolozsvár.

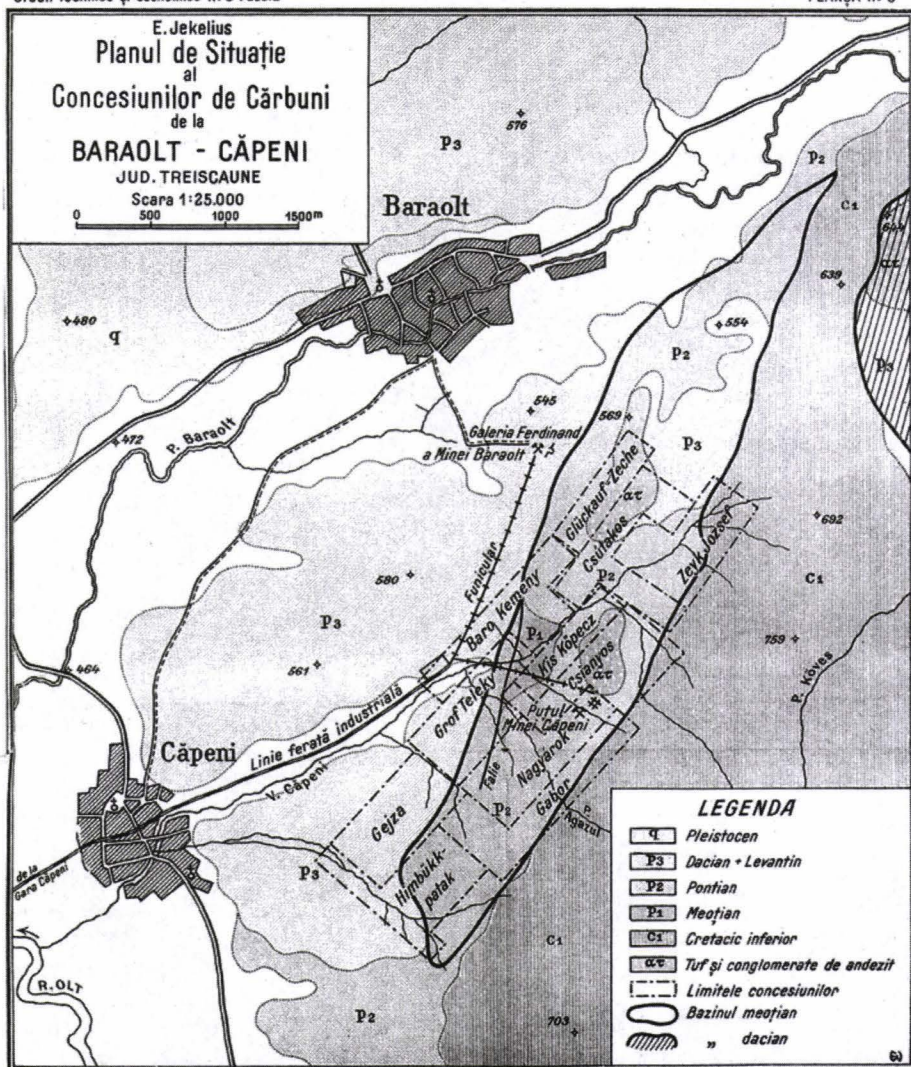
- 2006 A Baróti–Brassói–Háromszéki-medencesor széntartalmú pliocén üledékeinek kutatástörténete. I. rész. – *A Csíki Székely Múz. Évk. Term.tud.* 2005. 633–648. Csíkszereda.
- 2008 Tulogdy János és a földtan. – In: NAGY A. – BENEDEK J. – PÁL Z. (szerk.): *Tulogdy János emlékkönyv*. [6 p.]. Budapest. (*In print*).

WANEK Ferenc adjunktus
Sapientia EMTE, Kolozsvár, Környezettudományi Tanszék
RO-400375 Kolozsvár (Cluj-Napoca), str. Deva 19
wanek.ferenc@gmail.com

[Táblamelléletek]

1. tábla: A Keleti-Kárpátok pliocén–negyedidőszaki üledékekkel kitöltött belső medencéinek sora Erich JEKELIUS (1932) nyomán.

Institutul Geologic al României

CARAIANU & Co

2. tábla: A barót-köpeczi lignittelép bányageológiai térképe Erich JEKELIUS (1924) nyomán

*Török Zoltán barátomnak
szíves üdvözléssel
Dr. Jekelius Erich*

MEMORIE
INSTITUTULUI GEOLOGIC
AL ROMÂNIEI

VOLUMUL II

FAUNA NEOGENĂ A ROMÂNIEI

DE ERICH JEKELIUS

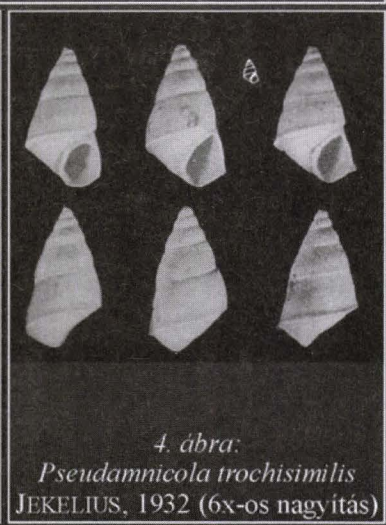
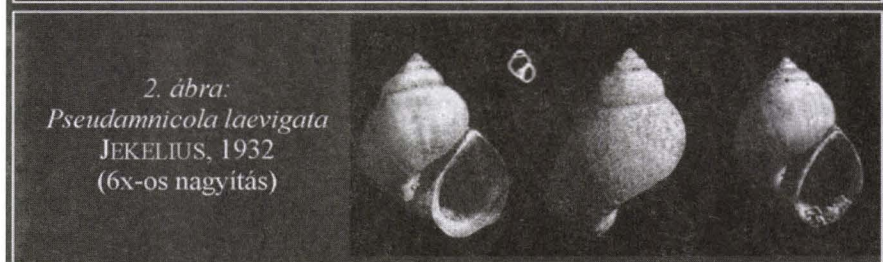
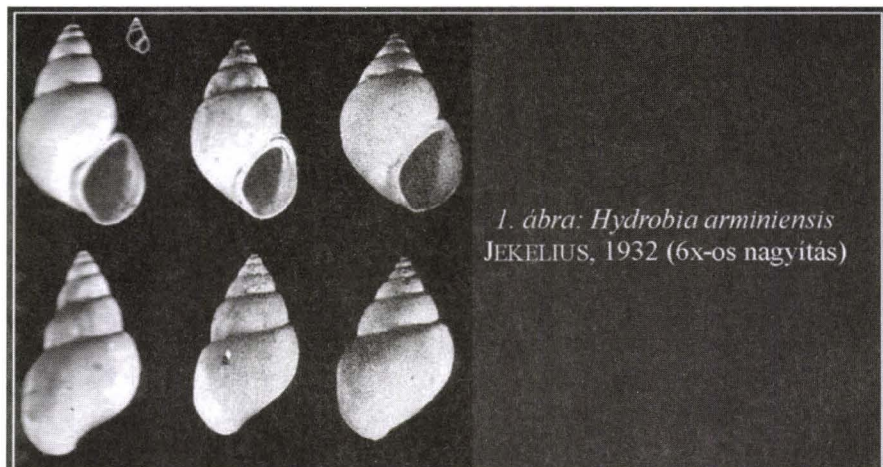
*DIE MOLLUSKENFAUNA DER DAZISCHEN STUFE
DES BECKENS VON BRAȘOV*

(MIT 7 KARTENBEILAGEN UND 22 TAFELN)

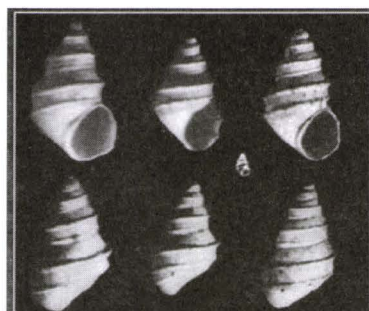
MONITORUL OFICIAL ȘI IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1932

3. tábla: Erich JEKELIUS monográfiájának (1932) címlapja, a szerző ajánlásával TÖRÖK Zoltánnak

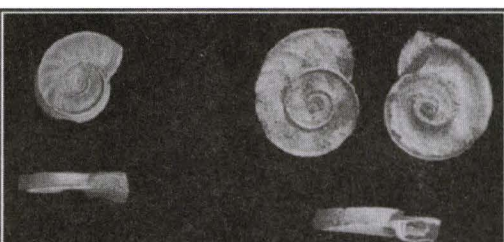

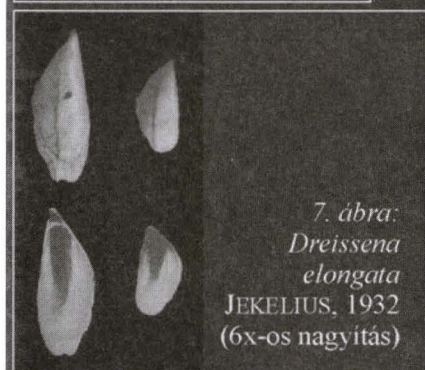
4. tábla

5. ábra: *Pyrgula elegans*
JEKELIUS, 1932
(6x-os nagyítás)

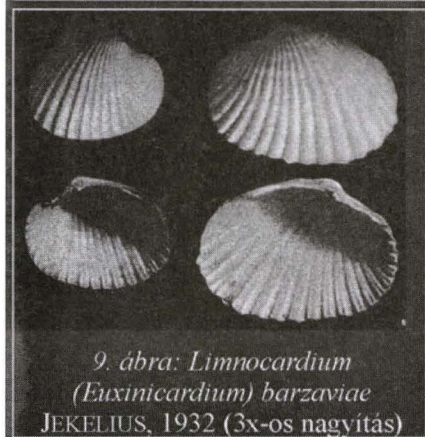
6. ábra: *Gyraula quadrangulus*
NEUMAYR, 1875 (3x-os nagyítás)

7. ábra:
Dreissena
elongata
JEKELIUS, 1932
(6x-os nagyítás)

8. ábra:
Unio alutae
JEKELIUS, 1932
(eredeti nagyság)

9. ábra: *Limnocardium*
(*Euxinocardium*) *barzaviae*
JEKELIUS, 1932 (3x-os nagyítás)

10. ábra: *Pisidium amnicum*
O. F. MÜLLER, 1774 (3x-os nagyítás)

5. tábla

SZEMLE

REVIEW

CRONICĂ

SZÖCS JÁNOS

BÁRTH JÁNOS: AZ ELEVEN SZÉKELY TÍZES **A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízes működése a** **XVII–XX. században**

Abstract: [Báth János: *Az eleven székelj tízes*. The Szekler "decimals" from Csík (Hung.; – Rom.: Ciuc) in the 17–19th centuries] The author of the exceptional work is János BÁRTH, from the Museum of Kecskemét (Hungary). He wrote a lengthy historical-ethnographical essay about the Szeklers' „decimals” from Csíkszentgyörgy and Csíkbánkfalva. He did that thing on the basis of a 7770 pages document from the „decimals”, preserved from the 17–20th century. In his essay he examined the possible circumstances of the formation of the Szeklers' „decimals”. In the end, the author drew the following well-established conclusion: the „decimals” from Csíkszentgyörgy and Csíkbánkfalva were permanent local governmental subunits, village-parts, which functioned without a break during the centuries, possessing common lands, having their own writing, carrying out a well definable activity.

The author analyses in detail, with expertise all the activity domains of the „decimals”, that are very divergent.

Through this work, not only the author calls the attention to himself, but also the „decimals” from Csíkszentgyörgy and Csíkbánkfalva, among the others with the fact that they have preserved a multitude of documents having historical and historico-cultural importance. At the same time, they draw the attention to the retainer, life-giving power of the traditions.

[Rezumat]: [Báth János: *Az eleven székelj tízes*. „Zecimile” secuiești din Ciuc (rom.; – magh.: Csík) în secolele al 17–19-lea] Autorul operei excepționale este János BÁRTH. El a scris o lucrare istorico-etnografică voluminoasă despre „zecimile” secuiești din Ciucsângeorgiu și Bancu. A făcut acest lucru pe baza documentului din „zecimea” de 7770 pagini, din secolele al XVII–XX-lea. În lucrarea lui a examinat circumstanțele posibile ale formării „zecimilor” secuiești. În urma cercetărilor, a tras următoarea concluzie bine întemeiată: „zecimile” din Ciucsângeorgiu și Bancu au fost subunități permanente ale autorităților locale, părți de sate, care pe parcursul secolelor au funcționat fără întrerupere, posedând pământuri comune, având scris propriu, exercitând o activitate bine delimitată.

Autorul analizează în detaliu, cu competență și temeinicie toate domeniile de activitate, foarte diversificate ale „zecimilor”.

Prin această lucrare autorul atrage atenția nu numai asupra persoanei sale, ci și asupra „zecimilor” din Ciucsângeorgiu și Bancu, printre altele prin faptul că acestea au păstrat mulțimea documentelor de importanță istorică și de istorie a civilizației. În

același timp au atras atenția asupra puterii tradițiilor de a păstra, de a ține în viață societatea satului.

Régóta vitatott témakört választott vizsgálódása tárgyául BÁRTH János, kecskeméti kutató: a székely tízest, ahogyan az alcím elárulja, a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek világát. A munka feltűnést, sőt szenzációt fog keltetni.

A 16 kapitulusra tagolt könyv tartalomjegyzékét ideiklatni nem tartom haszontalan dolognak:

1. Mi a székely tízes?
2. A székely tízes párhuzamai a Kárpát medencében
3. A székely tízesek a múltban és a múltidéző irodalomban
4. A tízesek kutatása, a tízesek írásbelisége Csíkszentgyörgyön, Csíkbánkfalván.
5. Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva tízesei térben és időben
6. A tízesek helye a Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva társadalmi szerkezetében
7. A tízes, mint szervezet
8. A tízes kapcsolatai
9. A tízesvagyon és hasznosítása
10. A tízestagokat szolgáló tízes
11. A rendtartó tízes
12. A tízesek szakrális helyei és művelődési intézményei
13. A tízesek továbbélése
14. Függelék
15. Összeállított adatsorok
16. Irodalom

Térképek, rajzok, fényképek, fénymásolatok képezik a könyv utolsó, befejező részét.

A kötetet román tartalomjegyzék zárja.

Nem csupán a csíkszentgyörgyieknek és a csíkbánkfalviaknak volt szerencséjük Bárh Jánossal, hanem Bárh Jánosnak is óriási szerencséje volt a Csíkszentgyörgy megyebeliakkal (megye mint egyházközség), akik legnagyobb mértékben megőrizték a tízesek régi irattárát. (Az írott forrásokról majd később!)

Az csak természetes, hogy a szerző mindjárt az elején a székely tízes eredetét tűzi napirendre. Ennek a társadalmi szervezetnek az eredete mindenfajta falutörténeti vizsgálódásban első helyet kíván.

Van-e valamilyen összefüggés a honfoglaló magyar katonai tízes-szervezet és a székely tízek között, ahogyan erről MILLEKER Rezső, ENDES Miklós, GARDA Dezső és mások vélekedtek?

A könyv szerzője úgy gondolja, hogy e dologban a leghelyesebb álláspont az óvatosság. Amint ezt IMREH István is tette. Imreh István professzor a székely falutörvények vizsgálatakor, a falutízesek esetében nem bukkan olyan fogódzóra, amely a honfoglalás korára emlékeztette volna.

E dologban az álláspontom: a Csíkszentgyörgy megyéjében létező tízesek a honfoglalás után, több mint 300 évvel később jöttek létre. Igaz, hogy a székely társadalom számos ösközösségi, nemzeti hagyományt, szokást örökölt, vitt tovább, azonban az is tagadhatatlan, miszerint ez idő alatt a székely világ jó néhány, nem lényegtelen változáson esett át. A dolgok mindkét vetületére, oldalára bizonyíték a jóval későbbi, XVI. századi lista a székely nemekről és ágakról. (A 6 nem közül 2, a 24 ágból legalább 12 az 1000. év utáni névvel szerepel. *SzOkl.* II. 78–81.)

A szentgyörgyi és Bánkfalvi tízesek létrejöttük pillanatában nem lehettek függetlenek a székely katonai tízestől (tízedtől), hiszen az ide letelepülő székelység is katonai szervezetszerű társadalmat képezett.

Az itt kialakult tízesek többsége elnevezésében családnévre megy vissza. (Laczkok, Gálok, Czikók (Zata) tízese, Jenőfalva tízese, Martonos és Simószege tízes). Ezek mögött valamikor családok, ágak, nemzetségek álltak.

Jenőfalva tízes nevét a Jenő ág, nem (esetleg törzs) nevéből származtatom. Vitás marad Ittkéfalva esete. Eredete ennek is lehetett személynévi eredetű. Származása, jelentése később elhomályosult. Lakói talán így értelmesítették. A Jenő családnévvel a XVI. századig – az írásbeliség hiányos volta miatt, ezt követően, azért, mert a Jenő család, ág időközben kihalt – nem találkozunk.

A székely tízes hadiszervezet léte nem maradhat figyelmen kívül, ha a falutízesek kialakulásának a körülményeit keressük, vizsgáljuk. Maga az elnevezés is a katonai szervezet folytatásának tűnik.

Bárth János úgy látja, hogy az utóbbi 200–400 év nagyszámú írásos emlékének tanúsága nyomán leszögezhető: a csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízesek évszázadok alatt megszakítatlanul működő közföldeket birtokló, saját írásbeliséggel rendelkező, jól körülhatárolt tevékenységet folytató, állandó önkormányzati alegységek, falurészek voltak.

A mindennapi élet szükséglete, gyakorlata és a jövőben való távlati gondolkodás hívta létre, élte ezt a szervezeti formát.

A helyi történeti irodalomból jól ismert ez az önkormányzati forma.

Bárth János a cskszentgyörgyi megyében lévő tízesek tevékenységi területét, feladatait mintegy 30 pontban sűrítette, foglalta össze. Ezeket tömörítve, lerövidítve közlöm:

- a tízesbeli tilalmas erdők kijelölése, őrzése, védelme
- a károkozók büntetése
- a jogosultak részére történő faosztás, faárverezés megejtése
- a tízeskaszálók termésének árverezése
- a legeltetési rend megszabása
- a tízespásztorok fogadása
- a sertések makkoltatásának az intézése
- a bikatartás, kantartás rendezése
- birtokcserék, adás-vétel intézése
- a községi elvárások kielégítése (polgárküldés, fuvarozás stb.)
- a községi, egyházközségi (megyei) közmunkák elvégzése
- a tízesbeli utak, utcák, hidak, kutak karbantartása
- a tízes területén lévő vetéskertek, vetéskapuk karbantartása
- a tilalmasban „bébíró” új tagok felvétele
- új tízestagok felvétele, esetleg kizárása
- adózás, pereskedés
- a tízes kápolnájának, temetőjének, keresztfáinak gondviselése, a temetkezés rendjének meghatározása
- a tízes iskolájának építése, működésének biztosítása
- a tízesbeli kultúrház építése, adminisztrálása
- kapcsolattartás a többi tízessel, a községgel, a megyével

A tízesprotokollumokat (jegyzőkönyveket), tízesokmányokat a tízesjegyzők örökítették az utókorra. A csíki tízesek neves kutatója tapasztalata szerint a 7770 oldalnyi tízesiratban sok „*a rosszul fogalmazott, rosszul másolt, elírásokkal, szótévesztéssel, betűkihagyással, ismétlésekkel terhelt irat*” (39., 333.o.) Ami a tízesjegyzőket illeti, folytatja a könyvíró, íráskészségük, helyesírásuk gyengébb a korabeli hivatalnokok íráskészségénél, jártasságánál. Ami ugyebár nem csoda! Mentségül felhozható, ha egyáltalán szükség van valamiféle mentség felemlítésére, hogy egyszerű székely földműves- és mesterember létükre vállalták a tízes írásbeli teendőit. (Szeretném látni, hogy melyik magyar község, legyen az erdélyi, vagy azon kívüli, állhat elő hasonló tartalmú és számú levéltári anyaggal. Kisebb levéltárra való anyag gyűlt fel a századok alatt.) A jó munkát végző jegyzőket a tízes fával jutalmazta.

A könyvben közölt nagyszámú tízesjegyzőkönyvi idézet pozitív impressziót, képet hagy az olvasóban.

Elemzés tárgyát képezik az ún. *szóvirágtízese*k, olyan, az öngazgatási alegységen belüli területek, amelyek valamikor külön, önálló valóságos tízesek voltak. Ezeknek az élő emlékezete nyomán nemzetségek, az alegységen belül újabb utcák tízes jelölést kaptak. A Laczok, Gálok, Czíkok, Zaták, Borsok, Csedők, Kányák, Kaszák tíze elnevezés összefüggött a nemzetségi településrenddel, amely mára már nagyon összekuszálódott. Az utcákat is legtöbbször családnévvel jelölik. E mögött az eljárás, szokás mögött ugyanúgy valamikori nemzetségi fészkek sejthetők, amelyek köré utólag felsorakoztak a sarj nemzedékek ülés helyei.

Figyelmet érdemlő módon az esztenatársaságoknak kettős kötődésük, függőségük alakult ki. Egyrészt az esztenatársaság tízesbeli szerveződés volt, másrészt, mivel a juhok a megye havasain *nyároltak*, az egyházközösségtől (megyétől), a tulajdonostól függött.

Az esztenák helye, ahol a fejős juhsereg szállásolt, évente változott. Előfordult, hogy egy-egy tízesen belül több esztenatársaságot szerveztek. A szentgyörgyi Háromtízben a Laczok, illetve a Gálok tíze cimborasága, juhgazdasága működött. A 19. században Jenőfalva, továbbá Körösményfalva tízben két-két esztenatársaság létezett.

A székely tízes a múltban a falu építőeleme volt. És részben ma is az.

Bárh János megállapítása: *a tízes, és ezt jó leírni, egységbe foglalta rend és rangkülönbség nélkül lakóit: a székely katonát, a jobbágyot és a birtokos kismanest. A különböző múltú, kultúrájú, vallású és társadalmi rendű háztartások a tízesjog birtoklásával a tízesben egyesültek. Tagjait egybefogva a tízes integráló erőként hatott. Bevett szokás szerint a tízes egyenjogúság lapján örökölte és fenntartotta a közösség régebbi, feudalizmus kor előtti gyakorlatát.* Az Úz-völgye körüli távoli havasokat figyelmet keltő módon, de Csíkban nem egydülállóan, „a csíkszentgyörgyi nemes megye” (egyház-község) birtokolta. A megyegyűlés döntött az esztenák helyéről a juhsereg, a meddűcsorda, a csítkók legeltetési helyéről. A megye széke döntötte el, hogy a havason ki főzhet hamuzsírt, ki vághat le fát.

A tízesen belül működtek alacsonyabb szervezeti egységek, esztenatársaságok, híd-, kapu- és kútközösségek, valamint rózsafüzér társulatok. Egy-egy család több ilyen közösség részese, tagja lehetett.

A kétfordulós, ugarhagyásos gazdálkodás idején, amely a XX. század ötödik évtizedéig volt gyakorlatban, amikor a község nyugati, Monyasd felőli oldalán vetettek gabonát, a tízesek juhseregei Szent György-naptól kezdve a hátsó havasokon járták a legelőt. Nagyboldogasszony napján (augusztus 15.) a juhokat olyan területre költöztették, ahol sok magánkaszáló létezett. Ilyenkor a kaszálótulajdonosok versengtek, hogy a juhnyájuk a kaszálójukon *kosáro*z-

zanak, szállásoljanak, mert ezáltal a trágyázással termékenyebbé tették a területet. Szent Mihály-napkor (szeptember 29.) hazahajtották és szétszórták a se-reget. A juhtartók ekkor nagy eszem-izomot csaptak. A kiadást a trágya-pénzből fedezték. Majd „a juhtartó gazdaság” új pásztort fogadott, aki november 25-ig legeltette a nyáját.

Szentgyörgy község a juhtartásban mindig előbbre volt, mint Bánkfalva. Ez talán összefügghetett a bánkfalvi szántók nagyobb termelékenységével.

A tízes, a rá eső részen, gondoskodott a falukapuk, falukerítések állításáról és karbantartásáról.

A kapukat akkor tartották becsukva, amikor azon az oldalon éppen vetés-határ volt. Máskor nyitva maradhattak.

A tízesközösség a vetéskapuk, vetéskertek fenntartásánál, de egyéb munkavégzés esetében is igyekezett az igazságosság ösvényén járni, a munkát, a teendőket a tízes lakói között méltányosan elosztani.

A kútközösségek egy-egy jelentős ivóvizet adó kút, forrás köré csoportosultak.

Lelki, vallási igény hívta életre a rózsafüzér- vagy olvasó társaságokat, amelyek a tízes kebelében szerveződtek. Az egy koszorúba tömörülők számon tartották egymás gondját-baját, és kölcsönösen segítették tagjaikat.

E terjedelmes tanulmánykötet írója bevallja: „e tanulmány elsősorban a tízes közbirtoklás hagyományos formáinak kíván emléket állítani”.

Az 1848-as események, főképp pedig 1867 után a tízesek életében változások következtek be. A polgári hatalom új szervezeti formákat honosított meg. Saját elveit, törvényeit kényszerítette a tízesekre. 1893-ban Körösményfalva tízes felháborodva veszi tudomásul, hogy a beltelkek arányában akarnak részjogot adni a közös tilalmas erdőkből és legelőkől. Így akinek nagyobb a beltelke, az több szavazati joggal rendelkezne, több részjoggal bírna. 1893. január 29-én Körösményfalva akaratát ilyen formában öntötték, fejezték ki. „A tilalmas erdő és legelő egyenlő arányban használtassék és a telekkönyvben is úgy jegyeztessék föl.” (99.) Ősibb, demokratikus elv és bevált gyakorlat alapján döntöttek így a körösményfalviak.

Jenőfalván 1905-ben 151 tízesbirtokos ragaszkodott ahhoz a régi szokáshoz, hogy minden tagja egyenlő arányban birtokolja a tízes erdejét (100.).

Háromtíz tízesbirtokossága a közbirtokossága alakuló gyűlésén leszögezte, miszerint a 424,9 holdnyi közös erdőt a 155 tulajdonos egyenlő arányban birtokolta.

Megállapítható, miszerint a magyar polgári törvényhozás és gyakorlat a közbirtokosságot illetően az egyenlőtlenség elvét juttatta érvényre. Emiatt a

tízesbirtokosságnak közbirtokossággá való átalakulása Csíkszentgyörgy megyéjében nem ment zökkenőmentesen.

A tízesek írásban rögzített rendszabályokat, tízeskonstitúciókat, esetleg falutörvényeknek is nevezhető határozatokat, végzéseket fogadtak el. A rendszabályok legfőbb tárgya a tízesek tilalmas erdejének a megóvása, amint ez a tízesek kéziratos könyveiből kivehető.

A legrégibb a Körösményfalvái (1619), már ha nem számítjuk az 1601-es évit, a később elpusztult Monyasd tízes konstitúcióját!

Az 1619. évi végzés a tilalmas csere-, nyír-és bükkerdők megvédését a tízesbeliek kötelességévé tette. A körösményfalviak 1814-ben újabb konstitúcióban rögzítették a tilalmas erdő megtartásának a szükségét.

Altízes, Martonos és Simonszege 1700-ban közösen fogalmazott konstitúciójukban kötelezik magukat egy közösen birtokolt csere és egy bükk tilalmas erdő védelmére.

Háromtízes 1795-ben elfogadott rendtartása a tilalmasban megtiltja a kecskéket legeltetését és a gyümölcsfák kivágását. Egyben újabb tilalmas erdőt jelölt ki (Bandi verőfele, Dakos verőfele, Monyasd bükke, Harom hegyese). A tízes 1840-ben újabb törvénnyel tiltja meg a tilalmasok szélén a foglalásokat. Altízes, Martonos és Simonszege 1845-ben egy, addig közösen bírt sarjerdőt nyilvánított tilalmasnak, amelyet akkor a három bánkfalvi tízes fel is osztott egymás között.

Jenőfalva 1860-ban konstitúciót alkot a tilalmas erdő védelméről. Ekkor aprólékosan kitértek a szabadítás, az erdőlés szabályaira.

A tízestagság alapvető feltétele a tízes területén való lakás. Az lehetett törzsökös tízes tag, aki ott is lakott, akivel az ún. „beüsmertetés”, a teljes jogú tízes taggá avatás megtörtént, az a tízeskonstitúciókból, végzésekből reá háruló kötelezettségeket, anyagi terheket is kellett hogy vállalja.

Háromtízes a görög katolikus kántornak (1884), Farkas Mihálynak a 19. század második felében, élete végéig szóló bebíró jogot biztosított a tilalmas használatában, mert nagy viharok alkalmával szorgalmas harangozásával igyekezett a leselkedő veszélyt elhárítani (111.).

Élete végéig érvényes tilalmasbeli jogot kapott Háromtízestől Baka József kántortanító. Fát hozhatott a tilalmasból. Legeltethetett a tízes legelőjén. Hasonló jogot érdemelt ki Urus Simon pástorember is (112.).

A tízesbeli beltelek birtoklása jogot adott arra, hogy az illető belépőt kapjon, „bebíró” legyen a tízes közvagyonában. Joga legyen a tilalmasban osztott fához, igás állatainak a tilalmasbeli legeltetéséhez, sertéseinek a tilalmas erdőkben történő makkoltatásához, állatainak a tízes legelőin való járatásához.

Minden tag mindvégig egyetlen szavazati joggal bírt. A nagy, a községi közbirtokosságban egy falulakos több szavazati joggal is rendelkezhetett. Ezt szántóterületének a nagysága határozta meg. Egy községi közbirtokossági tag összevásárolhatott több „jogot” is. A községi közbirtokossági jogok kiosztásánál a hegyoldali és havasi birtokok, szántók nem jöttek számításba.

A jogbirtoklás alapvető feltétele, amint Bárh János újólag hangsúlyozza, a tízesbeli törzsökösség. Ha az újonnan beköltözött a jogosultak közé akart kerülni, beltelket kellett, hogy szerezzen magának, és fizetnie kellett azért, hogy „*beüsmertjék*”.

A tízesek lakói általában arra törekedtek, hogy bebíró státust nyerjenek, hogy sor kerüljön a *beismertetésükre*.

Aki „*beüsmertette*” magát, az a tízes „bebíró” tagja lett.

A tízesgyűlés megróttá azokat, akik beismertetésüket elodázták. Azt a máshonnan jövő férfit, például, aki „*rea szállt*” a feleségére, de beismertetését a fizetendő összeg miatt halogatta. Előfordult viszont az is, hogy a tízes a felvételi kérelmet elutasította.

A tízesjog leggyakrabban apáról fiúra öröklődött, de az önálló gazdává lett fiatalember úgys magát be kellett „*üsmertetnie*”(115.).

A falutörvények, a tízeskonstitúciók a szabad székelyek alkotásai. A tízesben hozott végzések a nagy többség, tulajdonképpen a katonarend érdekeit szolgálták, védtek, vonja le következtetését a tanulmányíró.

A tízeshatározatok papíron való rögzítésüket megelőzően szájhagyományban régóta, talán századok óta *bévelt* szokásként érvényben voltak. Közvetve ez is azt a konklúziót erősíti, miszerint a tízesek a székely letelepedéssel közel egykorúak lehetnek.

A vizsgált időszakban a jobbágyok éppen úgy jogosult tagjai a tízesnek, mint a kisnemesek.

A 19. században a házbéreseket, a gyalogszereseket nem fogadták be a tízesjog tulajdonosai közé. Gyalogszereseknek azokat hívták, akik gyalogszékérrel, gyalogszánnal, emberi erővel hordták haza tűzfájukat. Ellenük, nem egyszer szigorú tilalmat léptettek életbe, de könyörgésükre a tízes megenyhült, és közmunka, valamint fizetés ellenében elnézte a fahordást.

Bárh János, úg gondolom, nem talált arra utaló pontosabb adatokat, hogy egy-egy tízesben a lakosság hány százaléka lehetett ilyen leszegényedett gyalogszeres.

A kötet szerzője kitér a csíkszentgyörgyi megye görög katolikus, román eredetű népességére, amely 1900-ban a lakosság 10–11%-át adta. Az 1717-es adatok szerint, akkor a románság a lakosság 16,88 %-át tette ki. (A szerző tévesen idézett engem, amikor a Barbulý, Posztulác, Posztuly nevek helyett

Barhulyt, Pasztuláczt, Pasztulyt írt. In: *A többség kisebbsége.* 155). Ők leginkább moldvai románok voltak, akik a 17. század utolsó harmadában történelmi események, háborúk hatására a 18. században pedig gazdasági okok miatt jöttek, menekültek Csíkba, és telepedtek itt meg. 1835-ben „*a földesurat üsmerő oláhokat*” a tízes befogadta, ilyen feltételt szabva nekik: őrizték őket is a tízes erdejét, akárcsak a lófő és nemesi renden lévők. Ezt a döntést, úgy gondolom, a helyi földesurak, kispapok is igényelték. 1750-ben a görög katolikusoknak templomuk, papjuk, kántoruk volt.

A tízesjog természetszerűleg együtt járt a tízesbeli terhek viselésével.

A tízesbirtokos faosztáskor fát kapott, faárveréskor licitálhatott. Igásállatait jártathatta a tízes pusztáin, cihereiseiben úgyszintén teheneit, sertéseit, kecskéit a hazajáró csordában. Disznait makkoltathatta a tízes erdeiben. Teheneit hajthatta a tízes bikájához, kocáját a kanhoz. Biztosra vehette, hogy a tízes temetőjében kap majd végső nyughelyet.

Terhek, amelyeket minden tízestagnak viselnie kellett: őrizte, amikor sor került rá, a tízes tilalmas erdejét, karban tartotta a vetéskert ráeső részét, részt vett az út-, híd-, templomjavításban, trágyát adott a bikatartó gazdának. Szorult esetben pénzzel is támogatta a tízest.

„*Akik terhet nem viselnek, hasznát sem kapnak*”, volt a tízesek egyik alapelve.

Beüsmertetéskor sokan jelentek meg. Az áldomás is vonzotta őket a gyűlésre.

A tízes élén választott tízesbíró, másként főerdőbíró állt. Őt az ugyancsak választott vicebírák segítették. A gyűléseket legtöbbször a tízesbíró házában tartották. Martonos konstitúciója (1820) kitért a zavart keltők büntetésére. Szankcionálták azt, aki ott, a gyűlésen „*asztalt kujakol*”. Aki törvénytelenül zavart keltett, azt 1 rajnai forint büntetésével csillapították le.

A választott vezetőséget tízestanácsnak, birtokossági tanácsnak, választmányának hívták.

1794-ben Körösményfalva, a tízes dolgainak eligazítása végett 12 emberséges embert választott. 1814-ben ugyanott előljárókat választottak, „*akik minden bajokat, amelyek a Tilalmas [...] ártalmára lehetnek, eligazítsák.*” (142.)

A tízesbíró főerdőbíróként is hívták. Az utóbbi megnevezés arra utal, hogy a tízesbeli javak között az erdő az első helyen állott. A tízesbíró mellé választottak erdőbírókat és jegyzőt. A főerdőbíróra igen széles feladatkör hárult:

- irányította, felügyelte, képviselte a tízest;
- kezelte a tízes vagyont, pénzt;
- elszámolt a bevételről, a kiadásról;

- óvta, őriztette a tilalmasokat;
- megzálogolta az erdőrontókat, a közmunkáról elmaradókat;
- irányította a tízes tagoknak az erdőből való részesedését;
- megszervezte a faeladást, az árverést;
- bérbe adta a tízes kaszálóit;
- felvigyázta a tízesbeli közmunkát;
- gondoskodott a tízesbeli apaállattartásról;
- felügyelt a legeltetés rendjére, pásztorokat fogadott;
- megjavíttatta a tízes kápolnáját;
- felügyelt a temetkezés rendjére;
- vezette a tízesgyűléseket.

A tízes a tilalmasbeli erdő védelmét tartotta a legfontosabbnak. A büntetések harmada az erdőbíráknak, kétharmada a tízesnek jutott.

A viceerdőbírák feladata: felvigyázás az erdő őrzésére, valamint a tagság gyűlésbe hívása volt. Az erdőt naponta ellenőrizniük kellett.

Más tízesfunkciót viselők: korombíró (tűzvédelmi biztos), bikabíró, hídbíró, kápolnabíró és jegyző.

Az esztenabírákat nem a tízes, hanem az esztenatársaság választotta.

Az állam is óvta az erdőket. Ez esetben a tízes és az állam érdeke egybeesett. Azonban, vélekedik Bárh János, a magyar állam nem volt tízespárti. A tízes közbirtokosság közösségi szellemét nehéz volt összeegyeztetni a magyar vadkapitalizmus szélsőségesen individualista szellemével.

A 19. század végén és a 20. század elején a vármegyei hatóságok akadékoskodásai, zaklatásai a tízesek rovására hozott bírósági ítéletek, az ügyvédek arcátlan honoráriumigényei megkeserítették a tízesek tevékenységét. A tízeseknek az ősidőktől örökölt autonómiája a sok hercehurcában megkopott. Mindezek dacára a tízesnek sikerült erdeit megőriznie.

Nagy terhet jelentettek az állami adók, illetékek. A tízesbeli erdőben már csak állami engedéllyel vághattak ki fát. 1948–49-ben az erdők államosításával a talaj kicsúszott a tízes lába alól. A tízes évente *hűtösöket* (esküdteket) választott a községi tanácsba, akik főként a vetéshatár védelmét látták el. A község részére biztosítottak polgárt, fuvarost, éjjeliőrt (strázsát). Ezzel a tízesek a község munkáját, működését támogatták.

A község a tízesekre terheket rótt: a határkertek, kapuk fenntartását, az útjavításokat, a tűzvédelmet hárította rájuk. A községháza javítása, tűzifájának biztosítása ugyancsak a tízesekre hárult.

A fakepe dolgában a könyv szerzője így ír: „*Mivel közismert, hogy az emberi kapzsiság és ravaszság határtalan, a tízesek vezetőinek vigyázniuk*

kellett, hogy a kivágott fa valóban a plébános udvarára jusson.” A fuvaros a kijelölt útról nem térhetett le.

A tízesbeliek igen szép hagyományt teremtettek, amikor az őseikért bizonyos rendszerességgel misét mondattak.

A bánkfalvi három tízesnek közös havasi kaszálója volt: a lófőrész (179.). Fűvét Altíz, Martonos és Simonszege váltakozva kaszálta. Részjogot a kaszálóból csak a lófők szerezhettek. Aki nem tartotta be a tízes törvényt, annak harmadszori és végső büntetése az volt, hogy jussa nélkül maradt.

Ez esetben a *lófűrész* megnevezés alak használata esetleg régi idők nyelvi hagyatéka lehet, amikor a lófő szó *lófűnek* hangzott, és nem biztos, hogy a humorra való hajlam szülte volna.

Nem lettek volna székelyek, ha a szomszéd tízesek között nem támadott volna vita, sőt per is. A pereskedések”hála az ügyvédek végtelen kapzsiságának”, írja Bárth, fölöttébb sokba kerültek. 1834–35-ben a bánkfalvi 3 alsó tízes Majd hegyese és Hortyád miatt folytatott pert Ittkétfalvával. 1854-ben Körösményfalva és Ittkétfalva szállt vitába egymással.

A tűzfáról való gondoskodás volt a fő ok, amiért elkülönítették, védtek a tilalmas erdőket. Ezek pedig a tízesek területétől keletre estek. Háromtízesnek azonban létezett egy nyugatra fekvő tilalmasa, a Monyasd bükke, amely későbbi, 18. századi szerzeménye, öröksége a tízesnek.

Szentgyörgyön a tízesbirtokok sávjai a mindszeri határtól a tízeserdők keleti határáig terjedtek. Keleten a hegyoldali, hegyháti szántók a tilalmasok ciheréig értek. Bárth János úgy látja, hogy ezek a hegyháti, hegyoldali szántók a ciher körüli foglalások, orotások (irtások) eredményei. Nem tudom, hogy ezzel a válasszal megoldottnak tekinthetjük-e az előbb felhozott magaslati mezsgyéket, szántóföldek kérdését?

Ezután következtek az igazi tilalmasok: a bükk-, a köris-, nyír- és fenyőerdők. Háromtízes birtokolt a legtöbb tilalmaserdőt, 424 holdat, míg Kotormány csak 60 holdat.

Szentgyörgyön egyik évben a nyugati oldal, a mező képezett vetéshatárt, olyankor az erdőként emlegetett keletit ugarnak hagyták.

Én úgy tudtam, hogy a két nyomásos gazdálkodás Csíkban, jelen esetben Alcsíkon az 1940-es évek elején végképp lezárult. Bárth János viszont úgy találta, hogy ez a gazdálkodási mód itt megérté az 1950-es éveket (192).

Háromtízes 1840-ben újabb konstitúciót fogadott el az erdőirtók (*orotók*) és foglalók ellen. Ennek dacára már 1844-ben megállapítást nyert, miszerint a Gálok és a Tomposok jelentős foglalást engedtek meg maguknak. A foglalások a tilalmasok körül történtek.

A tízes okmányokat tanulmányozó szerző olyan konklúzióra jut, hogy két ellentétes törekvés figyelhető meg: egyrészt megvédeni a tűzifát adó tilalmas erdőt az irtástól (*orotástól*), másrészt a magánbirtok orotással (195–197.) történő szaporítása, a közös birtok, a tilalmas rovására.

Az eddigiekből kiválágloán az erdővédelem képezte a tízes egyik fő feladatát. A falopást keményen sújtották. Körösményfalva 1619. és 1786. évi végzéseiből látható, hogy a tettesnek elkobozták egy tehenét. 1837-ben a menasági legényekre Jakab-ág vágásért szabtak ki súlyos pénzbüntetést.

A tízesbeliek, mint már jeleztük, az erdőt, füst szerint, naponta felvi-gyázták. Az erdőpásztornak tilos volt fejszével az erdőbe mennie, csupán pácát vihetett magával.

A tízes törzslakossága erdőszabadítás, faosztás alkalmával a vezetőség által meghatározott időben és körülmények között *készíthette meg és vihetta haza a terűfáját*. Aki nem így járt el, azt megbírságozták.

Az árvizeket követően a tízes gondja volt, hogy a vízmosta partokat *megbojtozzák*. A bojtozás, bojtolás elsősorban fiatalabb ágas, csapos fenyőfáknak a vízmosásba való hosszanti behelyezését jelentette. Majd kavicsot, földet, fövenyet lapátoltak rá. Bojtból állították a gyepükerteket is. Ezt nem bojtágból, hanem fiatalabb fenyők felhasználásával csinálták.

A közösség építőfát juttathatott a károsultaknak, de adott fát a molárnak, a kovácsnak. Korábban tűzifához jutottak a lakodalmat tartók, úgyszintén a tort ülők.

Székelykapu építéséhez, eszközök készítéséhez a tízes jogosultjainak keményfát biztosított.

Ígásállataik a tízeslegelőkön, *ciherpaskumokon* legeltek. A fejősteheneket az ugaron maradt részen járatták. A lovak a tehéncsordával ugyanoda jártak. A sertéscsordát „*földfagyástól földfagyásig*”, amíg a disznók túrni tudtak, hajtották ki a legelőre. De a ridegsertés-tartás körülményei között télen is kihajtották a disznókat. Jó makktermés esetén ősszel mintegy két hetet felölölő időszakban, minden füsttől egy sertést makkoltatásra ki lehetett a csordába csapni.

Jelentős ingatlanok mellett a tízes ingóságokat is mondhatott a magáénak: irattárat, ládát, határbarázdáló ekét, tűzoltó felszerelést, mérőedényeket (*etalonokat*).

A rendtartó tízes, mivel ezekre szükség volt, időnként nagy közmunkaakciókat szervezett. Ilyenek: a hóhányás, jégvágás, útcsinálás, árvízvédelem, faaszalás, bokorirtás, források, kutak kitisztítása, vetéskapuk, vetéskertek állítása, javítása. E munkálatokat nagyobb számú résztvevővel, kalákában bonyolították le.

Amint már erről szó esett, a hibát elkövetőket a tízes megbírságolta, megbüntette.

A külső szemlélő hajlamos arra, hogy a tízesbeli szakrális építményeket, amelyeket a helyiek majdnem kizárólagosan kápolnának neveznek – és akként használnak –, templomnak minősítse. A Csíkszentgyörgy megyéjében a kápolnák mintegy ötszáz évvel későbbi építmények, mint a fennmaradt magyarországi középkori kis templomok. Az itteni kápolnák emiatt méreteikben is másak, mint a középkori templomok.

Jelentős tízesbeli szakrális építmények: a Szent Kereszt-kápolna (Három-tízes), a Keresztelő Szent János-kápolna (Altízes), a kotormányi Sarlós Boldogasszony-kápolna. A könyvszerző ezeket templomoknak minősíti. Jenőfalva az Óriáson levő Nagyboldogasszony-kápolnát tartja sajátjának. Létezik még a kálváriai Jézus Szenvedése templom (kápolna) és a Szent Anna-kápolna.

A tízesbúcsúkon erősítették a *tízesidentitást*, a *tízesönazonosságot*, a *tízesöntudatot*.

A tízesekről írt könyv tudós szerzője joggal állíthatta, hogy búcsúban bővelkedik Csíkszentgyörgy megyéje.

Még néhány megjegyzést nem hagyhatok el: a kitűnő tanulmány szerzője néhány szót csíkszentgyörgyi kiejtéssel, a szabályostól eltérően szerepeltet: *gyepü* (gyepű, 199.), *küpu* (köpü, 200.), *tanorok* (tanórok, 192.), *tizes* (tízes). Én a megszokott, szabályos alakok mellett maradtam. A konstitúció szót is kétféle formában hozza a könyv!?

Nyomdahibák lehetnek a következők: a *bagos* (bogos, 233.), a *Batár* (Botár, 177.), *Körtse* (Köntse, 142.), valamint a „Gál Sándoron *aláli*” (alóli, 288.) elírások.

A *bojtozás*, *bojtolás* (223.) az árvízvédelemben levágott, nyezetlen fiatalabb fenyőfának a vízmosásba helyezését jelenti.

Még hozzáfűzöm: Csíkban vagyunk, pontosabban Alcsíkon vagy Felcsíkon (Nem pedig Alcsíkban vagy Felcsíkban). Ez az itteni helyes helyi forma!

Itt egy kalangya gabona ritkán eresztett két vékát a régebbi időkben, leggyakrabban egy vékánál valamivel többet (320.).

Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva a 19. század második felétől a kászon-alcsíki járáshoz (a kászonaltízi helyett) tartozott (101.).

Még számítottam arra, hogy a Körösményfalva és Kotormány etimológiájának a megfejtésére is sor kerül! (Ami nem történt meg...)

Mindez nem érinti alapvetően a jeles munka tartalmát.

Bárth János Csíkszentgyörgyön *hihetetlen méretű* levéltári anyagra buktant. Az okmányok tömegére támaszkodva részletesen, jártassággal rajzolja meg a csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízesek világát.

A tízesek hálószerű feladat- és kapcsolatrendszerét, működésük mechanizmusát aprólékos munkával bontja ki és teszi láthatóvá, érthetővé.

A tanulmány előrehaladtával a szerző újabb és újabb láncszemek beillesztésével, tulajdonképpen más és más tevékenységi területek, kapcsolatviszonyok beiktatásával teszi árnyaltabbá, gazdagabbá ezt az eddig oly kevésbé ismert mikrovilágot. Kitűnő elemző és szintetizáló készség jellemzi a szerzőt.

Az *eleven székely tízes* című könyv magas fokú erudícióval megteremtett munka.

A könyvben közölt tízesvégzések, konstitúciók annak dacára, hogy kevés iskolázottságú, vagy éppen iskolázatlan egyének döntései voltak, mégis tisztánlátásról, kiegyensúlyozottságról, méltányosságról, távlatokban való gondolkodásról, tehát bölcsességről vallanak.

A bemutatott könyv mind a szerzőt, mind a csíkszentgyörgyi megye lakóit dicséri, és jogos büszkeségükre szolgál.

SZŐCS JÁNOS muzeológus, történész

Csíki Székely Múzeum

RO-530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

miko@csszm.romailto:irenfarkas@yahoo.com

GYARMATI ZSOLT

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM TEVÉKENYSÉGÉNEK KÉT ÉS FÉL ESZTENDEJE 2006 – 2008. augusztus

2006

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSOK

A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely – *emlékkiállítás*

Hargita megye állatvilága

Restaurált és tisztított fegyverek

Nagy Imre festészete – *Zsögödi Nagy Imre Galéria*

Hagyományos népi mesterségek Csíkban – *néprajzi alapkiállítás*

Borvízmúzeum – Tusnád (*közösen a Csíki Természetvédő és Természetjáró Egyesülettel*)

IDŐSZAKOS KIÁLLÍTÁSOK

Magyar Kultúra Napja: Nemzetközi fotótábor alkotásainak kiállítása. A Flauto Dolce együttes műsora (*partnerségben a HMKK-val*)

Magyarok az olimpiai játékokon. – *A Magyar Sporttörténeti Múzeum vendégkiállítása*

Országos képzőművészeti diákversen: „A mítosz” díjazott munkái (*partnerségben a Nagy István Művészeti Líceummal*)

Az Élő örökség Székelyföldön c. program eredményeinek kiállítása (*partnerségben a Polgár–Társ Alapítvánnyal*)

Jelenlegi és volt tanárok képzőművészeti tárlata (*partnerségben a Nagy István Művészeti Líceummal*)

Jászságtól a Beregig népművészeti kiállítás. – *A nyíregyházi Jósa András Múzeum, a szolnoki Damjanich János Múzeum és a debreceni Déry Múzeum vendégkiállítása*

Zászló. Az Erdélyi Magyar Művészetpedagógusok évi tárlata

Film.Doc. kísérelőkiallítása (*partnerségben a bukaresti Magyar Kulturális Intézzel*)

A végzős tanulók diplomamunkáinak kiállítása és védése (*partnerségben a Nagy István Művészeti Líceummal*)

Megyei képzőművészeti tárlat (*partnerségben a HMKK-val*)

Xantusz Géza festészeti kiállítása

Zsögödi Nagy Imre emlékkiállítás

Örményország képekben (*partnerségben a Zuglói Kisebbségi Önkormányzattal*)

Forte Grafikai Egyesület kiállítása

Köztérrendezési tervek erdélyi városokban (*partnerségben a Planwerk építészeti műhellyel*)

„Víz – Fény – Szín – Tér” – Az egri Dobó István Vármúzeum akvarell kiállítása

Szopos Sándor emlékkiállítás

Stúdió-9 képzőművészeti kiállítás

RENDEZVÉNYEK

Gottfried Barna: *A Székely Hadosztály története* (előadás – *partnerségben a Nyíregyházi Levéltárral*)

János Pál egykori múzeumigazgató ünnepi köszöntése 85. születésnapja alkalmából, grafikai kiállításának megnyitója

A Hunyadi János történelmi vetélkedő döntője (*partnerségben a HMKK-val*)

Régizene Fesztivál – házigazda

Csíkyszeredai Városnapok 2006 – szervező, házigazda: 14 esemény

Pál Antal Sándor előadása: *A székely önrendelkezés, jogrend történeti kérdései Advent versben, dalban és képben – vetélkedő gyerekeknek*

KÖNYVBEMUTATÓK

P. Benedek Fidél: *Ferences kolostorok*

Könyvbemutató és vetítés. Debreczeni László: *Szép Erdélyországból, fatornyos hazámból* (*partnerségben a Művelődés folyóirattal*)

Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije* (*partnerségben a Pallas-Akadémia Könyvkiadóval*)

Gál Sándor életrajza (*partnerségben a Pallas-Akadémia Könyvkiadóval*)

Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek. Könyvbemutató és vetítés (*partnerségben a Polgár-Társ Alapítvánnyal és a CSTTE-vel*)

Pomogáts Béla: *Függetlenség és felelősség* (*partnerségben a Pallas Akadémia Könyvkiadóval*)

Pomjének Béla: *Mesélő fák, kövek, kápolnák a Székelyföldön*

Kultúrázók – Falusi kultúrotthonok Hargita megyében (*partnerségben a HMKK-val*)

Albert Ildikó: *Az önpusztító lélek* (*partnerségben a Pallas-Akadémia Könyvkiadóval*)

Szabó András: *A bőfény forrása* (*A Zsögödi Nagy Imre emléknappal*)

Pál Antal Sándor: *Áldozatok – 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban*

Murádin Jenő: *Szopos Sándor*

KIADVÁNYOK

6 oldalas színes szórólap az állandó kiállításainkról

Megmentett szakrális kincseink – kiállításkatalógus magyar, román és angol nyelven

Valori restaurate ale tezaurului sacral
Preserved sacred art treasures
A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006
Népi mesterségek Csíkban – kiállítaskatalógus

2007

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSOK

A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely – az emlékkiállítás részleges felújítása
Hargita megye állatvilága
Restaurált és tisztított fegyverek
Nagy Imre festészete (Zsögödi Nagy Imre Galéria)
Hagyományos népi mesterségek Csíkban – néprajzi alapkiállítás
Borvízmúzeum – Tusnád (közös a Csíki Természetvédő és Természetjáró Egyesülettel)

IDŐSZAKOS KIÁLLÍTÁSOK

Zsögödi Nagy Imre kiállítás a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetében (Bukarest)
Restaurált és tisztított fegyverek c. kiállítás kölcsönzése: Székelyudvarhely
Munkácsy-képek Erdélyben
Restaurált és tisztított fegyverek c. kiállítás kölcsönzése: Székelykeresztúr
Sövér Elek művészete
Kohán György festészeti kiállítása (a Gyulai Corvin János Múzeum vendégkiállítása)
Restaurált és tisztított fegyverek c. kiállítás kölcsönzése: Sepsiszentgyörgy
Egykori táncházak képzőművészek tárlata
A város arcai, arculata – Sepsiszentgyörgy. Sebestyén József építész fotókiállítása

RENDEZVÉNYEK

Ezistudás Szabadegyetem a zsögödi galériában: Munkácsy Mihály művészete
Hagyományörző lovasbemutató a vár kertjében
Nagy Mihály és Farkas Szabolcs gitárduó koncertje
Csíkszeredai Városnapok 2007 – szervező, házigazda: (DOB-BAN Rimusfesztivál, Harry Tavitian koncertje, Csíki Játékszín előadása: Hegedűs a háztetőn)
Régizene Fesztivál – házigazda
Honfoglalás kori mesterségek hete
Táncház-hétvége a Mikó-várban
Ezistudás szabadegyetem a zsögödi galériában – Dr. Balázs Lajos előadása
Advent versben, dalban és képben (I–IV osztályosoknak szervezett vetélkedő)

KÖNYVBEMUTATÓK

Az eltérített múlt – Dr. Hermann Gusztáv könyvének bemutatása

Sövér Elek könyvbemutató

Lóránth László-Sümei György: *Nagy István*

KIADVÁNYOK

A Csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely – kiállítaskatalógus

A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006

Munkácsy-képek Erdélyben – kiállításvezető

2008 (első félév)

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSOK

A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely

Hargita megye állatvilága

Restaurált és tisztított fegyverek

Nagy Imre festészete (Zsögödi Nagy Imre Galéria)

Hagyományos népi mesterségek Csíkban – néprajzi alapkiállítás

Borvízmúzeum – Tusnád (közös a Csíki Természetvédelem és Természetjáró Egyesülettel)

IDŐSZAKOS KIÁLLÍTÁSOK

Fiatalkor feketén-fehéren (Magyarországi építészek munkái)

XII. Nemzetközi Fotótábor anyaga (a Hargita Megyei Kulturális Központ kiállítása)

Új megyében új lap – sajtótörténeti kiállítás (40 éves a Hargita Népe)

Nagy P. Zoltán sajtófotó kiállítása

A Stúdió 9 festészeti kiállítása

Térbe zárt pillanat – epizódok a magyar sztereofényképezés történetéből (A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása)

Páll Lajos képzőművészeti kiállítása (Partnerségben a Pallas Akadémia Könyvkiadóval)

A mi Nagy Imrénk vándorkiállítás – Kaposvár

A mi Nagy Imrénk vándorkiállítás – Gyula

A mi Nagy Imrénk vándorkiállítás – Tiszaújváros

A mi Nagy Imrénk vándorkiállítás – Óbuda

A nagybányai művésztelep

Csíkszereda: Város – házak – emberek – fotókiállítás

Csíkszeredai városvezetők arcképcsarnoka – fotókiállítás

Neves csíkiak – fotókiállítás (A Hargita Megyei Könyvtár kiállítása)

RENDEZVÉNYEK

INEXTEX EU-projekt résztvevője – szeminárium

Szöcs János előadása Kisiskolák címmel

Pörgettyűvel a reneszánszban – játszóház

Mátyás király udvarában – a Táalentum Egyesület játszóháza

Régizene Fesztivál

Ezistudás Szabadegyetem a zsögödi galériában: Magyarságtudat és globalizáció

Ezistudás Szabadegyetem a zsögödi galériában: A nagybányai művésztelep

Csíkszeredai Városnapok 2008 – szervező, házigazda: (koncertek: DNI dzsessz,

Trio Tárogató, Harry Tavitian, Benkő László; Csíki Játékszín előadása: La Mancha Lovagja)

KÖNYVBEMUTATÓK

A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006 – bemutató

*A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely – kiállításkatalógus
bemutatása*

Beder Tibor: Megidézett múlt

Páll Lajos 70 éves

Oláh Sándor: Kivizsgálás

KIADVÁNYOK

A nagybányai művésztelep – kiállításvezető

27 féle képeslap (a nagybányai festmények reprodukciói)

A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008

GYARMATI ZSOLT történész, doktorandusz, múzeumigazgató

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

gyarmatiz@yahoo.com, miko@csszm.ro

A KÖTET SZERZŐI – AUTHORS – AUTORII VOLUMULUI

BERSZÁN JÓZSEF geológus technikus

Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület

RO–530191 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Tető u. 13B/16.

hidro@tusnad.com

BÓDÁN ZSOLT néprajzkutató, segédmuzeológus

Corvin János Múzeum

H–5700 Gyula, Kossuth Lajos u. 19.

bozsooo@freemail.hu

BOTÁR ISTVÁN régész

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

botaristvan@yahoo.com, botar@csszm.ro

CZELLE CZ BOGLÁRKA

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

FARKAS IRÉN muzeológus, néprajzkutató

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

irenfarkas@yahoo.com

GYARMATI ZSOLT történész, doktorandusz, múzeumigazgató

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

gyarmatizs@yahoo.com, miko@csszm.ro

JÁNOSI CSABA geológus mérnök

Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület

RO–530225 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Szív u. 3/14.

cscstte@topnet.ro

JÁNOSI KINCSE ökológus

Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület
RO–530225 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Szív u. 3/14.
kincso2000@yahoo.com

KEREKES SZILÁRD doktorandusz

Nyugat-Magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar
Kitaibel Pál Környezettudományi Doktori Iskola
RO–530172 Csíkszereda (Miercurea-Ciuc) Testvériség sgt. 22B/33.
Hargita megye
szkerekes@yahoo.com

KIS BOGLÁRKA

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

NYÁRADI ZSOLT régész

Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely
RO–535600 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Iskola utca 7. sz.
Hargita megye
nyaradi_zsolt@yahoo.com

PÁL ZOLTÁN

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár
palzeusz@yahoo.com

Dr. PATKÓ FERENC, tanár, zoológus, az MTA köztestületi tagja

RO–535600 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Győzelem u. 17/19.
linnei@freemail.hu

PÉTER ÉVA vegyész üzemmérnök

Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület
RO–530230 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Kossuth Lajos u. 30/16.
csste@hr.astral.ro

PETI LEHEL néprajzkutató

tudom. kutató – Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár;
tanársegéd – Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális
Antropológia Tanszék
petilehel@yahoo.com

SALLÓ Szilárd muzeológus, néprajzkutató

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

salloszilard@freemail.hu

SOS Tibor

RO–505500 Köhalom – Rupea, str. Cimitirului 10

jud. Braşov

tibor.sos@gmail.com

SZÁSZ Árpád

Országos Ásványvíz Társaság, Csíkszereda

SZÉKELY Borbála

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő muzeológus, néprajzkutató

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

RO–520055 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Kós Károly u. 10.

Kovászna megye

gazdaeniko@yahoo.com

SZŐCS Imre könyvtáros, néprajzkutató

Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy

RO–520008 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Gábor Áron tér 14.

Kovászna megye

imre_szocs@yahoo.com

SZŐCS JÁNOS muzeológus, történész

Csíki Székely Múzeum

RO–530132 Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Vártér 2.

Hargita megye

miko@csszm.ro

WANEK Ferenc adjunktus

Sapientia EMTE, Kolozsvár, Környezettudományi Tanszék

RO–400375 Kolozsvár (Cluj-Napoca), str. Deva 19

wanek.ferenc@gmail.com

Felelős kiadó: Gyarmati Zsolt, a Csíki Székely Múzeum igazgatója
Nyomdai előkészítés: Pro-Print Könyvkiadó
A nyomdai munkálatokat a Tipographic Kft. végezte

ISSN 1841-0197